

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЮРИДИЧНІ
І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Випуск 87

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2020

**Збірник затверджено Міністерством освіти і науки України
як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати
дисертаційних досліджень (категорія «Б»)**

**Збірник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Варшава, Польща).**

Статті збірника привірюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях

Редакційна колегія

академік НАН України **Ю. С. Шемшученко**, д.ю.н. **Г. П. Тимченко** (головний редактор), д.ю.н. **О. В. Скрипнюк** (відповідальний редактор), д.ю.н. **О. Ф. Андрійко**, д.ю.н. **О. В. Батанов**, д.ю.н. **У. Е. Батлер** (**W. E. Butler**, США), д.п.н. **О. В. Батрименко**, д.ю.н. **А. А. Бутирський**, д.п.н. **К. М. Вітман**, д.п.н. **В. П. Горбатенко**, д.ю.н. **В. Н. Денисов**, д.п.н. **Л. Донай** (**Lukasz Donaj**, Польща), д.ю.н. **В. В. Дудченко**, д.ю.н. **О. О. Кармаза**, д.ю.н. **О. О. Кваша**, д.і.н. **Л. І. Кормич**, д.ю.н. **С. О. Короед**, д.ю.н. **О. В. Кресін**, д.п.н. **І. О. Кресіна**, д.ю.н. **П. Ф. Кулинич**, д.п.н. **Л. В. Лешенко** (**Larysa Leszczenko**, Польща), д.п.н. **С. М. Наумкіна**, д.п.н. **А. І. Некряч**, д.п.н. **Д. В. Неліпа**, д.ю.н. **Н. М. Оніщенко**, д.ю.н. **Н. М. Пархоменко**, д.п.н. **Н. О. Піпченко**, д.ю.н. **Я. В. Сімутіна**, д.п.н. **М. В. Співак**, д.п.н. **О. М. Стойко**, д.п.н. **Н. М. Хома**, д.п.н. **А. Шептицький** (**Andrzej Szeptycski**, Польща), д.п.н. **В. А. Явір**.

Д36 **Держава і право:** Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 87 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2020. 484 с.

ISSN 1563-3349

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного, аграрного, кримінального та інших галузей права. Проблеми сучасної політичної науки розкриваються у розділах з теорії та методології політологічних досліджень, історії політичної думки, міжнародної, порівняльної та прикладної політології, політичних інститутів і процесів, етнополітології.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати знання з юридичних і політичних наук.

УДК 34; 32

Адреса редакції

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211

Е-mail: polit@ln.ua, polit4211@gmail.com

Тел. 279-73-96, факс 278-54-74

www.derzhava-i-pravo.com.ua

© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, 2020

© Автори статей, 2020

© Видавництво «Юридична думка», 2020

Держава
і право Випуск 87

Частина 1
**ЮРИДИЧНІ
НАУКИ**

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.14

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-4

Г. А. ВОЛОШКЕВИЧ

ВІДМОВА ВІД УКЛАДАННЯ ШЛЮБУ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ МАЙНОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА УКРАЇНСЬКИМ ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ ХІХ СТ.

Аналізуються правові наслідки розірвання заручин за українським звичаєвим правом ХІХ ст. Встановлено, що в українському звичаєвому праві існувала система взаємопов'язаних норм, що регулювали майнові та немайнові відносини наречених з моменту заручин. Обґрунтовано тезу, що відмова від укладення шлюбу тягнула за собою накладення на сторону, яка виступила ініціатором розірвання заручин, санкцій майнового характеру.

Ключові слова: *звичаєве право, заручини, моральна шкода, шлюб, волосні суди, розірвання заручин.*

Voloshkevych Hennadii. The rejection of conclusion of marriage as the reason for property obligations under ukrainian customary law of XIX century

The paper analyzes the legal consequences of disengagement under the customary law of the XIX century. It is found that Ukrainian customary law provided the system of interrelated rules that regulated property and non-property relations of the couple since their engagement. It is substantiated that the refusal to marry entailed the imposition of financial penalty on the party that initiated the disengagement.

Key words: *customary law, engagement, moral damage, marriage, volost courts, disengagement.*

© **ВОЛОШКЕВИЧ Геннадій Андрійович** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького; ORCID: 0000-0003-2729-251X; e-mail: gessv@ukr.net

Із введенням у дію в 2004 році нового Сімейного кодексу України (далі – СК України) на законодавчому рівні був закріплений інститут «заручин», який бере свій початок з давніх традицій наших пращурів. Хоча вже у грудні 2006 року цей термін був виключений з Кодексу, проте зміна термінології не супроводжувалася внесенням фактичних змін. Тож сама суть інституту заручин зберігається в нашому законодавстві: передбачено виникнення у осіб, що подали заяви про укладання шлюбу, низку майнових прав та обов'язків [1].

Український досвід викликає зацікавлення у сусідніх країнах, де подібний інститут не має юридичного оформлення і не регулюється нормами сімейного законодавства. Дискусії з приводу інституту заручин точаться і серед українських науковців, зокрема порушується питання про необхідність запровадження норми про відшкодування не лише матеріальної шкоди, а й моральної шкоди стороні, яка зазнала глибоких переживань, психологічного стресу через розірвання заручин. Ці, а також низка інших питань змушують дослідників звернути погляд на історичні витоки інституту заручин, розглянути традиції народів у сфері правового регулювання сімейних відносин.

Дослідженню правових звичаїв загалом і сімейних зокрема в Україні присвячено небагато юридичних праць. Домінують роботи історичного, етнографічного характеру, дослідження у сфері культури і побуту населення на території України. Велике значення мають праці дослідників і збирачів народних звичаїв ХІХ – початку ХХ ст.: П. Чубинського, І. Оршанського, М. Володимирського-Буданова, М. Грушевського, В. Мухіна, О. Кістяківського, Н. Полонської-Василенко, а також сучасних науковців – А. Пономарьова, М. Гримич, О. Івановської та ін. Водночас у більшості праць цих авторів відсутній детальний аналіз інституту заручин. Найбільш значною роботою стала дореволюційна стаття П. Дашкевича «Дошлюбні збитки за звичаями малоросів» [2].

У даній статті ставиться мета відтворити та проаналізувати історичні традиції українського народу в сфері регулювання відносин, що виникали внаслідок розірвання заручин.

Інститут заручин бере свій початок із шлюбних традицій стародавніх слов'ян. В історичних джерелах, які дійшли до нашо-

го часу, зберігаються згадки про окремі звичаї слов'янських народів, пов'язані з укладанням шлюбу, серед яких згадується і звичай «нарізання сиру». Після приходу сватів, якщо батьки були згодні на одруження, вони запрошувалися до столу, а наречена вносила сир, який нарізався і роздавався всім присутнім. У такий спосіб спільна трапеза повинна була символізувати досягнення спільної згоди у питанні укладення шлюбу. Після цього відмова нареченого від нареченої вважалася ганьбою для дівчини і повинна була бути компенсована грошовим штрафом, правомірність якого визнавалася не лише нормами звичаєвого, а й канонічного права. Так, у ст. 35 Статуту князя Ярослава зазначалося: «Аще про девку сыр будеть краань, за сыр гривна; а што стеря заплатять, а митрополиту 6 гривен, а князь казнит» [3]. Практика шлюбних змов, а також компенсацій за їх розірвання не суперечила традиціям християнської церкви. Так, норми Кормчої книги передбачали, що сторони, які бажають укласти шлюб, повинні оформити своє бажання у спеціальній «рядній» грамоті, відмова від виконання якої тягло за собою виплату неустойки – заряду. Позаяк церква негативно ставилася як до розірвання шлюбу, так і відмови укласти шлюб, то компенсаційні виплати у таких випадках досягали значних розмірів. «Зазвичай, – підкреслював М. Владимирський-Буданов, – заряд призначався досить великий і виплатити його не було жодної можливості» [4]. В XIII – XVII ст. традиція укладення подібних за змістом договорів була поширена як на російських, так і на українських та білоруських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, а пізніше до Речі Посполитої. Так, у ході проведення заручин у 1634 р. батьками наречених, представниками православних шляхетських родів Стрибелей та Ярмоличів, була підписана «шлюбна інтерциза», в якій, зокрема, зазначалося: «Повінчані будуть дотримуватися «слова віри» стосовно вступу в шлюб, а яка сторона порушить його та повинна заплатити іншій заклад (неустойку) в 10000 золотих та винагородити шкоду та збитки» [5]. Проте в 1702 році російський імператор Петро I заборонив церкві здійснювати зарядні записи з неустойками, натомість наказавши проводити заручення не раніше шести тижнів до вінчання, надавши мож-

лівість нареченому й нареченій безперешкодно відмовитися в цей строк від вступу до шлюбу [6].

Однак відмова держави від практики компенсаційних виплат за розірвані заручини не знайшла підтримки на українських землях, насамперед у сільській місцевості. Наявні історичні джерела та проведені дослідження свідчать, що у більшості українських губерній шлюбно-сімейні відносини регулювалися нормами переважно не канонічного, а місцевого звичаєвого права. Особливо яскраво це проявилось в другій половині XIX ст., коли утворені в ході селянської реформи 1861 р. волосні суди отримали право здійснювати судочинство на основі «місцевих звичаїв та традицій», що викликало своєрідний «ренесанс» вітчизняного звичаєвого права. Рішення цих судових установ, а також матеріали археографічних розвідок дають можливість простежити правові наслідки відмови від укладення шлюбу за українським звичаєвим правом XIX ст.

Традиція проведення заручин – попередньої домовленості про укладання шлюбу – була поширена в XIX ст. у всіх українських губерніях. Описуючи весільні звичаї українського народу, Т. Єфіменко зазначав: «Для того, щоб такий договір набув в очах суспільства силу законного шлюбного союзу, вимагалось публічне виконання віками встановленого ритуалу: «змовини», «заручини» і «весілля», яке супроводжувалось традиційними обрядами, що склались у дохристиянські часи» [7]. На практиці це відбувалося таким чином. Після того, як визначалася потенційна наречена, батьки нареченого засилали сватів. У разі досягнення згоди щодо укладення шлюбу сторони «ударяли по руках». Після цього слідували відвідування господарства батьків нареченого та нареченої (розглядини) і врешті сватання завершувалася спільною трапезою родичів та сватів. На цьому етапі відбувалося й обговорення майнових питань, пов'язаних з укладанням шлюбу (змовини), коли батьки визначали розмір витрат на проведення весілля, а також розмір шлюбних дарунків. Так, в описі весільних звичаїв сільського населення Харківської губернії знаходимо такі рядки: «Під час сватання укладаються словесні договори щодо предмета витрат на укладення шлюбу: хто які подарунки повинен зробити, хто і що з провізії повинен

закупити» [8]. З моменту досягнення згоди сторони вважалися зарученими.

Українське звичаєве право, на відміну від канонічного, у більшості випадків не передбачало обов'язковості укладення шлюбу в зв'язку з проведенням заручин, і кожна із сторін була вправі відмовитися від весілля. Водночас у цьому випадку, відповідно до народного праворозуміння, виникали відповідні юридичні наслідки, сторони отримували окремі права та обов'язки, породжені попереднім договором, а саме: стягнення закладу, збитків, неустойки та плати за безчестя тощо [9]. Як правило, сторони могли вирішити це питання шляхом мирової угоди або зверталися до волосних судів. Останні, розглядаючи справи, мали визначити низку важливих питань: чи відбулися заручини; хто виступив ініціатором їх розірвання; чи мають права сторони на отримання компенсації; у яких розмірах і за що виплачуватиметься компенсація; чи є підстави звільнення особи, що стала ініціатором розірвання заручин, від штрафних санкцій.

Заручини вважалися такими, що відбулися, коли сторони дотрималися всіх ритуальних дій, передбачених місцевими звичаями. Однак різноманітність весільних обрядів на українських землях обумовлювала відсутність загальноприйнятого знакового вираження згоди на одруження. У своєму дослідженні П. Дашкевич висловлював точку зору, що подібним «знаком» було пов'язування рушників: «З моменту вручення нареченою сватами рушників чи платків угода щодо укладення шлюбу набуває чинності» [10]. Подібний висновок повністю узгоджується з рішеннями, які приймали волосні суди, розглядаючи позови про розірвання заручин. «Рушники — це знак виконаного договору щодо шлюбу», — констатував волосний суд на Полтавщині [11]. Пов'язування рушників як символ укладання заручин мало місце і в Чернігівській губернії [12]. Водночас, на нашу думку, не слід говорити про загальне сприйняття «пов'язування рушника» в якості юридичного факту, що засвідчував згоду укласти шлюб. Для волосних судів, які розглядали подібні справи, головним був сам факт досягнення згоди, натомість його зовнішнє вираження набувало другорядного значення. Зважаючи також на те, що в деяких українських губерніях практикувалися й інші весільні обряди, котрі супроводжувалися відмінною атрибутикою, зару-

чини вважалися такими, що відбулися, з моменту: «рукобиття», «хрестоцілування», «запоїн», а також укладання усного чи письмового договору тощо [13]. Слід також зауважити, що між першим відвіданням сватів та безпосереднім пов'язуванням рушника проходив певний період, під час якого сторони могли нести витрати на підготовку окремих передвесільних обрядів, зокрема: спільної трапези для родини нареченої і нареченого. Відмова від укладання шлюбу давала право іншій стороні так само вимагати компенсацію за кошти, витрачені на підготовку до подібних обрядів. Так, волосний суд вирішив компенсувати селянинові Щербі витрачені ним 12 крб. на підготовку «запоїн» (частування батьків нареченої та нареченого), враховуючи наявність попередньої «змови» сторін щодо укладання шлюбу, досягнутої під час першого відвідання родини нареченої [14].

Розмір та порядок компенсації за розірвання заручин визначався або самими сторонами у відповідних договорах, або встановлювався волосним судом. Аналіз історичних джерел свідчить, що, як правило, постраждала сторона вимагала: 1) компенсації витрат, понесених нею під час підготовки до весілля; 2) повернення подарунків; 3) виплати за «безчестя» (моральна шкода); 4) інші компенсаційні виплати.

Право вимагати кошти, витрачені на підготовку до весілля, за звичаєвим правом селян мала лише постраждала сторона. Волосні суди, як правило, не задовольняли зустрічні позови або вимоги щодо зменшення суми у зв'язку з понесеними витратами стороною, що розірвала заручини. Так, О. Єфименко наводить рішення волосного суду, який відмовив відповідачеві у проханні компенсувати йому кошти, витрачені на покупку продуктів до весільного столу, пояснивши, що «понесені відповідачем збитки у вигляді 5 кр. 50 коп. позивач не повинен повертати, оскільки саме відповідач відмовився від видання доньки, а не позивач» [15]. Звісно, постає питання, чи всі витрати підлягали компенсації і яким чином визначався їх розмір у період, коли в сільській місцевості була відсутня чітка фіксація проведених виплат, а договори мали переважно усний характер. На нашу думку, всі витрати, щодо яких здійснювалася компенсація, умовно можна поділити на дві групи: основну (обов'язкову) та додаткову (необов'язкову). До основної групи входили витрати

безпосередньо на проведення весілля, які полягали переважно у придбанні спиртних напоїв, продуктів харчування, наймі музик, приміщення для проведення весілля тощо. Ці витрати підлягали, з точки зору селян, безумовній компенсації. Щоправда, слід відзначити: оскільки господарство селян забезпечувало їх основні потреби у продуктах харчування, то фактичні витрати на них становили незначну суму, натомість лєвова частка припадала на спиртні напої – від $1/3$ до $1/2$ [16]. Волосні судді, розглядаючи справу, як правило, враховували лише реально витрачені кошти, натомість факти компенсації за продукти харчування, що були вирошені у господарстві селян, мали поодинокий характер. До додаткових витрат можуть бути віднесені: кошти на поїздки у зв'язку із сватанням та підготовкою до весілля, оплата документів, необхідних при укладанні шлюбу, а також компенсації за втрачений робочий час. Рішення судів у цих випадках, як показує дослідження П. Дашкевича, залежало від звичаїв та традицій місцевості, в якій відбувався розгляд справи, і загальний підхід тут був відсутній: одні суди зобов'язували відповідачів відшкодувати додаткові витрати, інші – відмовляли [17].

Розмір компенсації визначався суддею в процесі розгляду справи. Як правило, сторони не могли навести доказів по кожній позиції витрат із зазначенням суми сплачених коштів, тож обумовлювали свої вимоги довільно визначеною сумою, яка досить часто перевищувала розмір реальних витрат. У таких випадках судді при прийнятті рішення вимушені були вдаватися до опосередкованих доказів. По-перше, волосний суддя, як представник сільської громади, досить добре орієнтувався в цінах даного регіону і витратах, які несла сільська родина на підготовку до весілля, тож, враховуючи майновий та соціальний статус родини відповідача, міг визначити середньостатистичний показник подібних витрат. Про це, зокрема, свідчать і статистичні дані, наведені у дослідженні П. Дашкевича: максимальний розмір зафіксованого ним позову становив 100 крб., тоді як максимальний розмір компенсаційних витрат – лише 55 крб. [18]. Крім того, зменшення компенсаційних виплат могло обумовлюватися іншим чинником. Однією з головних функцій селянського суду було примирення сторін, тож суддя, приймаючи рішення, намагався як задовольнити одну сторо-

ну, так і не переобтяжити іншу, щоб у подальшому між ними не виникало неприязні та гострих конфліктів. Другим важливим доказом виступали свідчення свідків, насамперед сватів, які брали активну участь у підготовці до весілля, а відтак могли засвідчити факт укладання тієї чи іншої угоди, а також встановити розмір витрачених коштів.

На відміну від компенсації витрат, яких могла вимагати виключно постраждала сторона, правом на повернення подарунків, відповідно до звичаєвого права українських селян, користувалися обидві сторони. Приймаючи рішення про повернення подарунків, суддя не зобов'язаний був враховувати факт поважності підстав, які призвели до розірвання заручин, тож подарунки, зроблені обома сторонами один одному в зв'язку з весіллям, підлягали безумовному поверненню, а у випадку їх відсутності чи втрати – компенсації у розмірі, встановленому суддею. Оскільки у більшості місцевостей України перелік цих подарунків був типовий (сорочки, чоботи, рушники, хустки, намиста, обручки тощо), то волосні суди переважно відмовляли у вимогах повернути майно, що не входило до цього переліку, якщо не існувало достатніх доказів його приналежності до весільних дарунків. Від весільного дарунку слід відрізнити заклад – передачу матеріальних цінностей чи грошей в якості гарантії укладання шлюбу. Розірвання заручин, згідно із старовинними звичаями українського народу, зобов'язувало сторону-ініціатора повернути заклад у подвійному розмірі. Зокрема, у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» зазначено: «Дарь сватебный удвое возвращается от того, кто к розриву зачатого супружества причиною» [19].

Відмова від укладання шлюбу також накладала на сторону, що виступила ініціатором прийняття цього рішення, обов'язок здійснити компенсацію моральної шкоди, або, як тоді говорили, «плата за безчестя», або «штраф за сором», іншій стороні. На відміну від сучасності, коли розірвання заручин не визначається в якості протиправної поведінки, а отже, не виникає підстав для компенсації моральної шкоди, в українському суспільстві дореволюційної доби відмова від укладання шлюбу вже сама по собі розглядалася як приниження однієї із сторін, тим більше, якщо ця відмова супроводжувалася образами та неправдивими

звинуваченнями. Так, традиційний погляд суспільства на дівчину, що була покинута своїм нареченим, та наслідки подібної ситуації для неї, викладені у рішенні одного з волосних судів: «Коли наречена була вже засватана, проте за свого нареченого заміж не вийшла, то подібну наречену женихи оминають» [20]. Слід зазначити, що наведений приклад характерний для багатьох наукових праць і створює видимість того, що правом на відшкодування моральної шкоди користувалася виключно сторона нареченої. Так, описуючи шлюбно-сімейні звичаї селян, В. Безгін зазначає: «Ображена сторона могла зажадати відшкодування понесених витрат і компенсацію за «безчестя», оскільки відмова нареченого від укладання шлюбу ображала дівочу честь і кидала тінь на її репутацію» [21]. Матеріали діловодства волосних судів свідчать, що подібним правом користувався і наречений, який також розглядав відмову укласти з ним шлюб, особливо коли це було зроблено в присутності жителів села, як «знеславлення його перед громадою в своєму званні» [22]. Тож цілком справедливим є висновок П. Дашкевича: «В цьому випадку як особа нареченого, так і особа нареченої в рівному ступені захищені волосними судами від усіляких образ» [23].

При визначенні розміру відшкодування за «безчестя» волосні суди намагалися враховувати ступінь шкоди, завданої потерпілим. Насамперед зверталася увага на форму та обставини розірвання заручин — за просту відмову від шлюбу штраф призначався менший, ніж за відмову, яка супроводжувалася образами або поширенням неправдивої інформації. Так, якщо за «конфуз» нареченого (очевидно, просту відмову) наречена заплатила 1 крб., то за відмову від шлюбу через «малий зріст» — вже 2 крб., а за те, що наречена назвала свого колишнього нареченого «старим», — 3 крб. [24]. У окремих випадках замість сплати за безчестя волосними судами присуджувався арешт на декілька діб. Застосування подібного покарання, на думку дослідників, могло бути обумовлено неплатоспроможністю нареченого або нареченої. Водночас характер «безчестя», за яке призначалися подібні покарання (переважно тяжкі образи), може свідчити, що майнове становище особи не відіграло тут провідної ролі, а основним мотивом виступало саме прагнення покарати винуватця за завдану образу.

Наостанок зазначимо, що вітчизняне звичаєве право передбачало і можливість звільнення від компенсаційних виплат та плати за безчестя, якщо сторона доводила, що прийняте нею рішення обумовлювалося поважними підставами. Перелік таких підстав, звісно, не був фіксований і варіювався від одного регіону до іншого. Найбільш загальними випадками звільнення від відповідальності за розірвання заручин були: 1) обман іншої сторони (введення її в оману щодо свого соціального, майнового стану); 2) невиконання умов дошлюбного договору (відмова внести кошти на підготовку до весілля, відсутність дошлюбних дарунків тощо); 3) тяжка хвороба, у тому числі коли вона була прихована однією із сторін [25].

Отже, українське звичаєве право має багату практику регулювання відносин, які виникали у зв'язку із розірванням заручин та відмовою укладати шлюб. На відміну від норм канонічного права українське звичаєве право не розглядало заручини як обов'язок укласти шлюб і не створювало значних перепон для їх розірвання. Водночас погляд на шлюб як договір, «угоду», що супроводжувалася додатковими угодами майнового характеру, обумовив встановлення відповідальності за його невиконання у вигляді різноманітних компенсаційних виплат: відшкодування збитків, втрата завдатку, виплата неустойки тощо. Традиції подібних відшкодувань постраждалій стороні беруть свій початок ще в часи Київської Русі й існували до початку ХХ ст. На відміну від сучасного періоду компенсації підлягали не лише майнові збитки, понесені особою в процесі підготовки до весілля, а й моральна шкода («безчестя»), завдана внаслідок розірвання заручин.

1. Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>. 2. Дашкевич П. Предбрачные убытки по обычаям малороссов. *Юридический вестник*. 1892. № 10. С. 231-238. 3. Церковный устав Ярослава. *Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви*. Кн. 2. Москва, 1995. 4. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. С. 407. 5. Левицкий О. И. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII вв. *Киевская старина*. 1900. № 1. С. 12. 6. Цыпин В.А. Церковное право. Курс лекций. Киев: Украинская православная церковь, 2012. С. 262. 7. Ефименко Т. Обычное право украинского народа. *Украинский народ в его прошлом и*

настоящем. Петроград, 1916. Т. 2. С. 657. **8.** Шаровки И. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. Харьков, 1896. С. 8. **9.** Чубинский П. Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом*. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872. Т. 6. С. 295, 300, 323, 332. **10.** Дашкевич П. Цит. праця. С. 232. **11.** Етнографія України: навч. посіб. / за ред. С.А. Макарчука. Львів: Світ, 2004 С. 352. **12.** Малинки А. Малорусское веселье. Обряды и песни Черниговской губернии. *Этнографическое обозрение*. 1898. № 2. Москва: Тип. А.А. Левенсона, 1898. С. 89. **13.** Шаровки И. Цит. праця. С. 8; Єфименко А. Исследования народной жизни. Вып. 1. Обычное право. Москва, 1884. С. 20-22. **14.** Довнар-Запольский М. Очерки семейного права крестьян Минской губернии. *Этнографическое обозрение*. Москва: Типография А.А. Левенсона, 1897. № 1. С. 93. **15.** Єфименко А. Цит. работа. С. 23. **16.** Довнар-Запольский М. Цит. праця. С. 94. **17.** Дашкевич П. Цит. работа. С. 231. **18.** Там же. С. 231. **19.** Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 рік / упор. К. Вислобоков. Київ, 1997. С. 124. **20.** Єфименко А. Цит. праця. С. 28. **21.** Безгин В. Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX - начала XX века). Тамбов: Изд-во ТГТУ. 2004. С. 224. **22.** Єфименко А. Цит. праця. С. 28. **23.** Дашкевич П. Цит. праця. С. 232. **24.** Там само. С. 237. **25.** Там само. С. 235-238; Єфименко А. Цит. праця. С. 32-34.

References

1. Simeyniy kodeks Ukraïni: Zakon vid 10.01.2002 № 2947-III (v redaktsiï na 02.04.2020 r.) URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (data zvernennya: 10.04.2020). **2.** Dashkevich P. Predbrachnye ubytki po obyчайam malorossov. *Yuridicheskiiy vestnik*. 1892. № 10. С. 231-238. **3.** Tserkovnyy ustav Yaroslava. *Makariy (Bulgakov), mitropolit Moskovskiy i Kolomenskiy. Istoriya Russkoy Tserkvi*. Кн. 2. Moskva, 1995. **4.** Vladimirskiy-Budanov M. Obzor istorii ruskogo prava. Rostov-na-Donu: Feniks. 1995. S. 407. **5.** Levitskiy O. I. Obychnye formy zaklyucheniya brakov v yuzhnoy Rusi v XVI-XVII vv. Kievskaya starina. Kyev, 1900. № 1. С. 12. **6.** Tsy-pin V.A. Tserkovnoe pravo. Kurs lektsiy. Kyev: Ukrainskaya pravoslavnaya tserkov. 2012. S. 262. **7.** Yefimenko T. Obychnoe pravo ukrainskogo naroda. *Ukrainskiy narod v ego proshlomo i nastoyashchem*. Peterburg, 1916. Т. 2. S. 657. **8.** Sharovki I. Yuridicheskie obichai krestyan pechenezhskoy volosti volchanskogo uезда Kharkovskoy gubernii. Kharkov, 1896. S. 8. **9.** Chubinskiy P. Narodnye yuridicheskie obychai po resheniyam volostnykh sudov. *Trudy etnograficheskostatisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy Imperatorskim Russkim geograficheskim obshchestvom*. Yugo-Zapadnyy otdel: Materialy i issledovaniya, sobrannye d.chl. P.P. Chubinskim. SPb., 1872. Т. 6. S. 295, 300, 323, 332. **10.** Dashkevich P. Predbrachnye ubytki po obyчайam malorossov. *Yuridicheskiiy vestnik*. 1892. № 10. S. 232. **11.** Yetnografiya Ukraïni: Navch. posib. / Za red. S.A. Makarchuka. Lviv: Svit. 2004 S. 352. **12.** Malinki A.

Malorusskoe vesile. Obyrady i pesni Chernigovskoy gubernii. *Etnograficheskoe obozrenie*. Moskva, 1898. Tipografiya A.A. Levensona, 1898. № 2. S. 89. **13.** Sharovki I. Tsit. pratsya. S. 8. Єfimenko A. Issledovaniya narodnoy zhizni. Vyp. 1. Obychnoe pravo. Moskva, 1884. S. 20-22. **14.** Dovnar-Zampolskiy M. Ocherki semeynogo prava krestyan Minskoy gubernii. *Etnograficheskoe obozrenie*. Moskva: Tipografiya A.A. Levensona, 1897. № 1. S. 93. **15.** Єfimenko A. Tsit. pratsya. S. 23. **16.** Dovnar-Zampolskiy M. Tsit. pratsya. S. 94. **17.** Dashkevich P. Tsit. pratsya. S. 231. **18.** Tam samo. S. 231. **19.** Prava, za yakimi suditsya malorosyiskiy narod. 1743 rik / Uporyad. K. Vislobokov. Kyev, 1997. S. 124. **20.** Єfimenko A. Tsit. pratsya. S. 28. **21.** Bezgin V. B. Krestyanskaya povsednevnost (traditsii kontsa XIX – nachala XX veka). Tambov: Izd-vo TGTU. 2004. S. 224. **22.** Єfimenko A. Tsit. pratsya. S. 28. **23.** Dashkevich P. Tsit. pratsya. S. 232. **24.** Tam samo. S. 237. **25.** Tam samo. S. 235-238; Єfimenko A. Tsit. pratsya. S. 32-34

***Voloshkevych Hennadii.* The rejection of conclusion of marriage as the reason for property obligations under ukrainian customary law of XIX century**

The article analyzes legal consequences of breaking the engagement under Ukrainian customary law of XIX century. The study of the topic is relevant as there is a number of legal rules in modern Ukrainian family law regulating property relations between the couple after they apply for marriage. These rules require further improvement.

There was a long lasting tradition in Ukrainian customary law regarding the regulation of the couple's relations in the period between the consent for marriage and conclusion of marriage. Property obligations of the person who refused to get married was one of its aspects.

In such a case, the person was obliged to compensate the other party all the expenses for the wedding preparation. Such practice can be traced back to the ancient legal rules since the time of Kievan Rus.

The tradition of getting engaged – preliminary marriage agreement - was common in all Ukrainian gubernias in the 19th century. There were many rituals to prove the fact of agreement. The couple could reach the agreement themselves or together with their parents. The engagement was considered successful if all the rituals provided by local customs were observed.

Unlike the canon law, Ukrainian customary law did not consider engagement as an obligation to get married and did not create any obstacles for its termination. At the same time considering marriage a contract or a deal, accompanied by additional property agreements, led to the penalties for non-compliance. The penalty was imposed in the form of compensation to the injured party. The amount of compensation was determined either by the parties themselves in the respective contracts or by the district court. The analysis of historical sources shows that injured party usually required: 1. reimbursement of the wedding preparation expenses; 2. returning of the gifts; 3. compensation for dishonour (moral damage); 4. other compensation payments.

The analysis of the arbitrage practice and volost courts decisions in particular shows that judges tried to take into account only real expenses made

by the parties in the process of wedding preparation. They also tried to find compromise solutions for the compensation amount. Ukrainian customary law of the 19th century also stated that the party who broke of the engagement was obliged to return all the gifts and pay off the compensation for moral damage caused by their actions. The party could be released from property obligations if there was a valid cause for that decision such as wrongful conduct, misleading, serious illness of the other party etc.

Thus, in contrast to the modern period, in case of disengagement not only material losses of the person for wedding preparation, but also moral damage were subject to compensation. Such an approach would be appropriate to apply in modern Ukrainian family law.

Key words: customary law, engagement, moral damage, marriage, volost courts, disengagement.

УДК 340.14

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-17

А. С. ЖАК

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДНОГО СУДУ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ РАД (1917–1918 рр.)

Аналізуються передумови формування радянської моделі судуоустрою на українських землях. Характеризуються погляди лідерів «лівих» партій на основні завдання та принципи формування нової судової системи. Розглядається еволюція інституту народного суду в перший період становлення радянської влади. Висловлюється думка, що процес судового будівництва у перший період мав стихійний характер, водночас модель народного суду, розбудована на українських землях, була подібна до російського аналогу і базувалася на принципах виборності суддів та широкого залучення трудових класів до здійснення судочинства.

Ключові слова: ради, судуострій, недоторканність суддів, виборність суддів, народний суд, народні засідателі.

Zhak Anatolii. The people's court establishment in the Ukrainian people's republic of soviets (1917–1918)

The preconditions for the formation of the Soviet model of the judiciary in Ukraine are analyzed. The views of the «left» parties' main leaders on the key tasks and principles of a new judicial system formation are characterized. The evolution of the «people's court» in the Soviet rule establishment period is under review.

It is believed, that primarily the judicial process was considered to be spontaneous, while the model of the people's court built in Ukraine was similar to the Russian one, being based on the principles of judges electivity, with the working classes involved in the administration of justice.

Key words: soviets, the judiciary, judges' immunity, judges electivity, the people's court, people's assessors.

Одним з актуальних завдань сучасної вітчизняної історико-правової науки є «виявлення, узагальнення та оцінка організації і діяльності судової влади на різних відтинках вітчизняної історії від античних часів і до сучасності» [1]. Водночас в останній період спостерігається певна диспропорційність у історико-юридичних дослідженнях судової влади — основна частина

публікацій присвячена дореволюційним судовим інститутам, натомість функціонування радянських судових установ, зокрема так званих народних судів, залишилося поза увагою науковців. Натомість розуміння причин виникнення та особливостей функціонування цієї судової моделі може дати ґрунтовний матеріал для усвідомлення сучасних проблем українського судочинства, яке продовжує перебувати під впливом радянського минулого. Тож актуальним, на нашу думку, є звернення уваги на проблему формування народних судів у перший період їх зародження.

Державно-політичний розвиток радянської України, особливо в перший період її існування, не можна розглядати поза контекстом розвитку радянської Росії та СРСР. Державно-правові інститути, що з'являлися на українських землях, у більшості випадків були тісно пов'язані або ставали логічним продовженням аналогічних процесів та інститутів, зародження яких відбувалося в радянській Росії. Саме тому аналіз історії розвитку інституту народного суду в українській правовій системі, на нашу думку, слід проводити паралельно з дослідженням історії становлення та розвитку цього інституту спочатку в радянській Росії, а пізніше – в СРСР.

Характеризуючи перші кроки радянської влади після перемоги революції в Петрограді, слід зазначити, що в літературі, присвяченій історії становлення радянського судочинства та судоустрою, склалася та домінує точка зору про цілеспрямований характер радянського судового реформування, початок якого було покладено Декретом №1 про суд, який став основою формування принципово нової, такої, що суттєво відрізнялася від буржуазної, судової системи [2]. Проте подібний підхід є сумнівним і не відповідає дійсності з низки причин:

По-перше, слід відзначити, що більшовицька партія не мала чіткого плану реформування судової системи та остаточно сформованої моделі участі народу у здійсненні правосуддя. Висловлювалися лише загальні гасла щодо необхідності руйнації «буржуазного судоустрою» та побудови на його місці «справжнього народного суду». Зміст терміна «народний суд», що використовувався у фразеології представників лівих політичних сил у дореволюційний період, мав досить розпливчас-

тий характер. Для реформування судової системи за основу планувалося взяти досвід Паризької Комуни, що, як вважають дослідники, була для керівників більшовицької партії взірцем для розбудови нової радянської держави [3]. При цьому, як правило, звертали увагу на такі аспекти майбутнього судового будівництва: відповідне соціальне походження судді, виборність суду населенням та можливість відкликання судді рішенням його виборців. Зазначені принципи були зафіксовані у програмних документах соціал-демократів (1903 р.) та політичній програмі партії есерів (1906 р.) [4]. Водночас далі декларування принципу виборності суддів ці документи не йшли, тож, як слушно зауважує В. Биков, «не зважаючи на усі декларації, незрозумілим залишається, яким російські соціалісти вбачали цей «виборний» суд» [5]. Нерозробленими у партійних документах та теоретичних публікаціях прихильників лівих політичних сил були й інші питання, пов'язані насамперед з особливостями функціонування нового народного суду та правового статусу народного судді (його права та обов'язки, гарантії діяльності, відповідальність тощо).

По-друге, серед комплексу актів, що були прийняті новою владою з метою легітимізації подій у Петрограді та статусу нового уряду, не було жодного нормативно-правового акту, який би стосувався судової системи. Навіть серед радянських дослідників не всі відносили Декрет «Про суд» до комплексу «перших декретів» радянської влади [6].

По-третє, самі учасники тих подій, представники більшовицької партії, у своїх спогадах визнавали, що проблема реформи судоустрою та судочинства була для них другорядною, такою, що не потребувала негайного втручання. Так, П. Стучка згадував, що в лютому 1917 р. «про право, про правосуддя взагалі немовби забули» [7].

Подібний підхід не міг не вплинути на процес розвитку судової системи у післяреволюційний період, який набув стихійного, некерованого характеру [8]. Як наслідок, на землях Наддніпрянської України, паралельно із старими судовими установами, почали утворюватися нові суди, які взяли на себе функцію здійснення правосуддя. Що ж являли собою ці нові суди та які нові принципи були покладені в основу їх діяльності?

Новим судам був притаманний переважно колегіальний характер: вони склалися з декількох суддів або представників народу [9]. Можна зробити передбачення, що ідея колегіального судочинства випливала з ідеї та практики громадського судочинства (вічові, копні, волосні суди тощо). Особливо популярною ця ідея була в сільській місцевості, де громада здавна відіграла провідну роль у житті селян, однак і в містах, зважаючи на тісний зв'язок між молодим пролетаріатом та селом, подібні форми судочинства теж повинні були знайти підтримку.

Другою особливістю суду був його виборний характер – як судді, так і представники окремих суспільних прошарків, що брали участь у судових засіданнях, обиралися громадою безпосередньо або через представницькі органи. Під час виборів увага зверталася насамперед не на професійні якості особи (знання, досвід роботи в судовій сфері тощо), а на соціальну та партійну належність, а також особистісні якості. На жаль, майже цілковита відсутність матеріалів діловодства у цих органах не дає можливості отримати повноцінний портрет тогочасного засідателя, однак певні уявлення можна скласти на основі різноманітних спогадів та уривків із газетних публікацій. Аналіз останніх показує, що, як правило, обрані особи були переважно пролетарського походження, натомість представників так званого «нетрудового елемента» ми в цих судах практично не зустрічаємо [10]. Основний акцент під час добору кандидатів робився на чесність, шанованість у громаді, відданість революційній справі.

Статус обраних населенням народних суддів у цих судах, обсяг їх прав та обов'язків не мали точного формального визначення. Однак у діяльності судів одразу проявилася характерна риса, яка, безумовно, імпонувала представникам більшовицької партії – відмова від використання старого законодавства як основного джерела права, натомість винесення рішення на основі існуючих звичаєвих норм або моральних переконань. Така позиція народних представників цілком співпадала з поглядами лідерів більшовицької партії, які вважали, що суд не повинен обмежувати себе формально визначеними правовими нормами, а при прийнятті рішень керуватися революційною совістю та правосвідомістю.

Отже, задовго до офіційного запровадження інституту народного суду на землях колишньої Російської імперії, у тому числі в українських губерніях, починають формуватися судові органи, характерною рисою яких стає широке залучення представників народу до здійснення судочинства.

Стихійне та безконтрольне становлення нової судової системи не могло бути повністю прийнятним для нової влади. Хоча рядові партійці й убачали у цьому процесі реалізацію основних положень марксизму про відмирання державної машини, проте вище партійне керівництво досить швидко змушене було визнати раціональність твердження В.Леніна про необхідність збереження на перехідний етап інституту державної влади. Попервах потреба у встановленні контролю за більш важливими державними структурами (органи влади, підприємства, воєнізовані формування тощо) змусила відсунути на другий план реформування судової системи. Однак із часом потреба у створенні єдиної судової системи стає дедалі гострішою.

«Декретом про суд» від 24 листопада 1917 року (далі – Декрет № 1) було визначено правовий статус нового судового органу – народного суду [11]. При підготовці Декрету і визначенні майбутнього судоустрою більшовики не могли не враховувати низку принципових моментів, які, на нашу думку, безумовно, вплинули на їх зміст. По-перше, якби нова влада не прагнула використати суд як підконтрольний їй каральний орган, спрямований проти її противників, у чому досить часто звинувачують більшовиків, вони не могли відступитися від проголошених напередодні революції гасел щодо демократичності, виборності та колегіальності судів. По-друге, слід було враховувати реальну практику судочинства та судоустрою, яка сформувалася одразу після революції, і суттєві відмінності від неї могли бути негативно сприйняті населенням. По-третє, наявність коаліції з есерами, які мали власне бачення судової реформи, об'єктивно змушувала більшовиків шукати компроміси при розробці перших декретів. Саме прагненням до такого компромісу більшість дослідників пояснює збереження залишків старої судової системи – мирових суддів та їх прямої виборності [12].

На українських землях, через об'єктивні причини – напівлегітимний характер радянської влади на місцевому рівні та фор-

мування власної моделі української державності та судочинства (визначені Центральною Радою), процес нормативного оформлення народних судів був загальмований. Ситуація кардинально змінюється після проголошення в грудні 1917 р. Української Народної Республіки Рад та її входження до складу РРФСР в якості федеративної частини. Подібні зміни не могли не позначитися на її правовій та політичній системі. Новосформований уряд Радянської України бере за основу структуру органів влади РРФСР та поширює на українські землі дію нормативно-правових актів, прийнятих Раднаркомом, а також доповнює їх своїми постановами. Не оминув цей процес і судову систему.

Початок становлення народного суду в Україні слід вести від 1918 року. Ми не можемо погодитися з думкою окремих авторів, які пропонують вважати відправною точкою існування народного суду «Тимчасове положення про народні суди та революційні трибунали УСРР» від 19 лютого 1919 року [13]. Подібний підхід не є науково обґрунтованим, оскільки ще 4 січня 1918 року була видана Постанова Народного секретаріату «Про введення народного суду в Україні» (далі – Постанова від 04.01.1918), яку слід вважати першим нормативним актом про народний суд в Україні [14]. Зміст цього документа свідчить, що в його основу були покладені основні положення Декрету №1. Зокрема, він передбачав негайну ліквідацію всієї старої судової системи, запровадження місцевих народних судів (дільничні, повітові та міські) та революційних трибуналів. Зупинимось детальніше на характеристиці моделі нового радянського народного суду та спробуємо визначити, чи існували відмінності між судами, утвореними на українських та російських землях.

Нова структура судоустрою передбачала утворення судів двох видів: народного суду, що повинен був розглядати більшість справ цивільного та кримінального характеру, та революційного трибуналу, який створювався як орган боротьби з контрреволюцією і здійснював розгляд «політичних злочинів». Характерно, що обидва документи – і Декрет № 1, і Постанова від 04.01.1918 року не передбачали існування апеляційної та касаційної інстанцій. Фактично рішення дільничних народних судів одразу ставали остаточними і підлягали безумовному виконанню. Згодом російська влада частково виправила цей недолік, передбачивши

у Декреті №2 існування другої інстанції — окружних судів [15]. Натомість українська радянська держава на першому етапі існування продовжувала «користуватися» одноланковим народним судом.

Територіальна організація та юрисдикція народного суду багато в чому були подібні до моделі мирових судів Російської імперії. За основу при їх формуванні брався адміністративно-територіальний поділ, а також враховувалася кількість населення, що проживало на цій території: дільничні народні суди засновувалися з розрахунку один суд на десять тисяч мешканців, повітові суди — по одному в кожному повіті, а міські суди — по одному в кожному місті, виокремленому з повіту (ст. 6-7 Постанови від 04.01.1918).

На розгляд дільничних народних судів потрапляли дрібні цивільні справи з сумою позову до 5000 карбованців та справи про вчинення незначних кримінальних злочинів, за які передбачалося покарання у вигляді штрафу не більше 5000 карбованців одного року тюрми (ст. 5 Постанови від 04.01.1918). Неважко помітити значну схожість подібного підходу зі ст. 33 Статуту кримінального судочинства та ст. 29 Статуту цивільного судочинства 1864 року [16]. Така подібність, на нашу думку, обумовлювалася цілком об'єктивними чинниками. По-перше, відсутність розроблених власних проектів судової реформи змушувала більшовиків використовувати дореволюційне законодавство у тій частині, що не суперечила загальним принципам нової моделі державної влади. По-друге, зазначений устрій та юрисдикція спиралася на існуючу в країні модель та кореспондувалися з усталеними знаннями і досвідом більшості населення, а отже, процес поширення цих судових органів не мав супроводжуватися болісною ломкою, що могло загрожувати відторгненням нового народного суду. Водночас сам мировий суд більшовики сприймали як небажаного і непотрібного конкурента, тож одразу перейшли до його ліквідації. Причому на території України цей процес відбувався значно інтенсивніше, ніж у Радянській Росії. Якщо Декрет № 1 передбачав лише призупинення діяльності мирового суду, то Постанова від 04.01.1918 року містила імперативну норму про його повну ліквідацію.

Відповідно до Постанови від 04.01.1918 року до складу народних судів входили десять народних суддів — два постійних та вісім чергових, а справи повинні були розглядатися колегіально — за участю одного постійного судді та чотирьох чергових суддів (ст. 7 Постанови від 04.01.1918). Порівнюючи цю структуру народного суду зі змістом Декрету №1, неважко помітити певні відмінності в організації народних судів на українських землях. По-перше, у Декреті №1 відсутнє визначення загальної кількості суддів у штаті народного суду, натомість українське законодавство обмежує їх 10 особами [17]. По-друге, в українських народних судах було майже вдвічі розширено колегію народних засідателів (в термінології українського нормативного акту — «чергових суддів», однак аналіз змісту їх функцій дає підстави говорити, що йдеться саме про народних засідателів), і замість двох осіб, передбачених Декретом про суд № 1, на українських землях до складу народного суду входили чотири особи. Збільшення кількості народних засідателів свідчило, на нашу думку, про прагнення місцевих більшовиків розширити народне представництво у суді, посилити авторитет рішень суду тощо.

Посади народного судді та народного засідателя формально були виборними, як це і декларувалося радянським керівництвом. Водночас на відміну від посади судді, при заміщенні якої передбачалося проведення прямих виборів, для народних засідателів був передбачений інший порядок — обрання здійснювалося через місцеві представницькі органи (Ради), які повинні були складати списки кандидатур. Сама процедура виборів мала деформалізований характер — у нормативних актах не визначалися основні вимоги до кандидатур народних суддів, не закріплювався порядок висунення та схвалення кандидатур суддів та народних засідателів тощо. Більшість із цих питань, як і загалом правовий статус представників нової судової влади, не були юридично окреслені, тож тривалий час місцеві органи радянської влади на власний розсуд вирішували кадрові, організаційні та фінансові питання, пов'язані з функціонуванням нової судової установи.

У перших нормативних документах щодо діяльності народного суду відсутні й юридичні гарантії діяльності суддів. Натомість достатньо чітко проявилися негативні тенденції, які свідчили

про звуження незалежності суддів, навіть порівняно з дореволюційним періодом. Як відомо, більшовики відкидали концепцію поділу влади, а відповідно і положення про необхідність забезпечення суду гарантій від невтручання у його діяльність інших органів влади. Крім того, послідовно проводилася думка про необхідність запровадження імперативного мандату, в рамках якого передбачалася можливість відкликання усіх виборних посадових осіб, у тому числі суддів. Як наслідок впливу цих поглядів у Постанові від 04.01.1918 року було зроблено суттєвий відступ від принципу незалежності суддів, який до того вважався обов'язковим елементом правового статусу судді – проголошено право населення у будь який момент відкликати суддю та призначити нові вибори (ст. 9 Постанови від 04.01.1918). Цікаво відзначити, що російський Декрет № 1 не містить подібного положення, хоча сам інститут відкликання був прописаний у партійній програмі більшовиків. Відсутність чітких підстав та механізму відкликання робила це право юридичною фікцією, однак радянськими дослідниками воно демонструвалося як одне з ключових досягнень нової влади [18].

Одразу після прийняття Постанови від 04.01.1918 року радянська влада почала організацію народних судів на території України. Першим кроком у цьому напрямку стало вирішення організаційно-кадрових питань функціонування нових судів. Так, 18 січня народний секретар у судових справах запропонував усім Радам України скласти списки постійних і чергових суддів, поділити місто чи повіти на дільниці й розпочати роботу судів [19]. Складати списки кандидатів доручалося не лише Радам, а й їх виконавчим органам – виконкомам. Подібне рішення викликало неоднозначну оцінку вчених. З одного боку, важко заперечити тезу радянських дослідників про те, що в умовах військово-революційного часу функціонування виконкомів, на відміну від Рад, було стабільнішим, а отже, ефективнішим, і дозволяло належним чином забезпечувати реалізацію права громадян на участь у здійсненні правосуддя [20]. Водночас сучасні дослідники висловлюють думку, що передача виборів народних засідателів та суддів від представницьких органів до виконавчих комітетів мала більш прагматичну мету – залишити контроль за цією процедурою в руках

більшовицької партії [21]. Як свідчить статистика, на більшості українських земель, особливо в сільській місцевості, більшовики не домінували в Радах, через потужний вплив партії есерів, фракції яких протягом 1917-1918 рр. переважали за чисельністю у місцевих представницьких органах [22]. Таким чином, єдино можливим способом впливу на вирішення кадрових питань у судовій сфері була їх передача в руки виконкомів, де позиції більшовицької партії були значно міцнішими.

Відомості, що дійшли до нашого часу, не дають можливості повноцінно представити процес формування народних судів у перший період їх діяльності. Слабкість радянської влади, постійна зміна політичної ситуації, відсутність нормальної практики діловодству новостворених органах – усе це призвело до того, що джерельна база цього періоду щодо судоустрою є доволі вузькою, а інформація має фрагментарний характер. Наявні матеріали дають змогу говорити, що перша кампанія формування списків народних засідателів відбувалася наприкінці зими – напочатку весни 1918 року переважно у містах Східної та Південної України, що продовжували перебувати під контролем радянської влади. Хоча, як ми зазначили вище, в нормативних актах не було визначено особливих вимог щодо кандидатів у народні засідателі, місцеві виконкоми Рад селянських, солдатських та робітничих депутатів, керуючись теорією «диктатури пролетаріату», здійснювали їх відсів за «трудовим» принципом – право бути народним засідателем надавалося переважно «пролетаріату» (селянам, робітникам, солдатам), натомість вихідцям і з «нетрудових», «експлуататорських» прошарків доступ до цієї посади був ускладнений [23].

Формуючи списки кандидатів на посади суддів та засідателів, місцева влада стикнулася з низкою організаційних проблем, які ускладнювали функціонування нового інституту. Так, населення не завжди виявляло належну ініціативу і не поспішало добровільно брати на себе функцію учасника судового процесу, оскільки її здійснення на громадських засадах, без належної компенсації, сприймалося громадою як обтяжлива повинність, виконання якої слід усіляко уникати [24]. В результаті дефіцит кадрового складу призводив до сповільнення темпів розбудови нової судової системи.

Крім матеріальних проблем, на заваді функціонування народного суду стали умови венного часу – місцевий апарат був зорієнтований насамперед на вирішення суто військових проблем, натомість завдання організації нових судів відходило на другий план. Як наслідок, на початку 1918 року народні суди виникли переважно у великих містах України, де радянська влада отримала найбільш потужну підтримку. Зокрема, 14 дільничних народних судів, які замінили камери колишніх мирових суддів, функціонували в Харкові вже у лютому 1918 року. Протягом зими-весни 1918 року відбулося становлення народних судів та революційних трибуналів також у Луцьку, Житомирі, Вінниці, Умані тощо [25]. В інших регіонах, насамперед сільській місцевості, народні суди взагалі не розпочали свою діяльність або вибори народних суддів та засідателів відбувалися вже напередодні падіння радянської влади на Україні.

Таким чином, процес утворення народних судів на українських землях бере свій початок ще до організаційної діяльності радянської влади. Новостворені судові установи спиралися на історичні традиції судочинства і передбачали залучення пролетарського населення до здійснення судочинства. З січня 1918 року стихійний процес судового будівництва отримує нормативне підґрунтя у вигляді спеціальних актів радянської влади. Нова, радянська модель народного суду спиралася на такі принципи: виборність суддів, колегіальність розгляду справ, залучення до розгляду справ засідателів із робітників і селян, публічність тощо. Водночас, попри подібності, українська модель народного суду характеризувалася своїми відмінностями, зокрема ретельнішою нормативною-правовою базою, розширеним складом народних засідателів. Процес розбудови народного суду на українських землях не набув завершеного характеру і був перерваний поразкою радянської влади 1918 року.

1. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І. Б. Усенко. Київ: Наук. думка, 2014. С. 5. 2. Дзидзоев Д. Становление советской судебной системы (1917-1930). *Вестник Владикавказского научного центра*. 2008. № 4. С. 42; Крыленко Н.В. Суд и право в СССР. Ч. I. Основы судоустройства. Москва: ГИЗ, 1927. С. 114; Лезов И.Л. Судебное строительство на местах в первые месяцы советской власти. *Вестник Московского государственного*

го університета. Серія 11. Право. 1998. № 1. С. 115. 3. Зайчук В. Ленін про соціалістичне правосуддя. *Радянське право*. 1969. № 3. С. 4; Крыленко Н.В. Ленин о суде и уголовной политике. Москва: Совиздат, 1935. С. 12. 4. Партия социалистов-революционеров. Программа и организационный Устав. [Б. м.]: Тип. партии социалистов-революционеров, 1906. С. 25; Программа Российской социал-демократической рабочей партии. *Программы главнейших русских партий*. Москва [Б. м.], 1917. С. 12. 5. Буков В.А. От российского суда присяжных к пролетарскому правосудию: у истоков тоталитаризма. Москва: Археографический центр, 1997. С.187. 6. Берман Я. Декреты Октября. *Советское государство*. 1933. № 6. С. 4. 7. Стучка П. Пять лет революции права. *Еженедельник советской юстиции*. 1922. № 44-45. С. 3. 8. Судова влада в Україні. С. 360-361. 9. Диденко М.П. Создание советского суда в УССР. *Ученые записки Харьковского юридического института*. Харьков: Изд-во Харьковского юрид. ин-та, 1957. Т. XI. С. 34-35; Суло Д.С. Історія суду радянської України (1917-1967). Київ: Вид-во Київського університету, 1968. С. 7. 10. Жезлов Ф. У истоков советского правосудия. *Советская юстиция*. 1977. № 19. С. 16. 11. Декрет СНК «О суде» от 24 ноября 1917 г. *Декреты Советской власти*. Т. I. Москва, Гос.изд-во полит. лит., 1957. С. 124-126. 12. Дзидзов Д. Цит. работа. С. 42-43; Мишунин П. Из истории первого декрета о суде. *Вопросы истории*. 1949. № 4. С. 11. 13. Міхеєва О.К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919-1929). Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. С. 132. 14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Оп.1. Ф.3160, спр. 1. 15. Декрет СНК «О суде» от 15 февраля 1918 г. *Декреты Советской власти*. Т. I. Москва: Госполитиздат, 1957. С. 467. 16. Судебные уставы 20 ноября 1864 года с изложением рассуждений, на коих они основаны. Санкт-Петербург: Тип. 2. Отд. соств. е. и. в. канцелярии, 1867. Ч. 1-2. С. 42. 17. Декрет СНК «О суде». С. 467. 18. Диденко М.П. Цит. работа. С. 56. 19. Кондуфор Ю.Ю. Великий Октябрь на Украине. Киев: Радянська школа, 1986. С.106. 20. Антонова Л. Великая Октябрьская революция и создание народных судов (1917-1918 гг.). *Правоведение*. 1969. № 3. С. 86; Жезлов Ф. Цит. работа. С. 17. 21. Верещагина А.В. Декрет №1 о суде: история подготовки и его содержание. *Журнал российской права*. 2011. № 6. С. 106. 22. Висоцький О.Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. Київ: Основні цінності, 2004. С. 62. 23. Буков В.А. Цит. работа. С. 372. 24. Мулева М.И. Реализация принципа выборности судей по первым декретам советской власти о суде (1917-1918 гг.). *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2011. № 2. С. 157. 25. Диденко М.П. Цит. работа. С. 40.

References

1. Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку : монографія / За ред. І. В. Усенко. Київ: Nauk. dumka, 2014. S. 5.
2. Dzidzoev D. Stanovlenie sovetskoy sudebnoy sistemy (1917-1930). *Vestnik Vladikavkazskogo nauchnogo tsentra*. 2008. № 4. S. 42; Krylenko N.V. Sud i pravo v SSSR. Ch. I. Osnovy sudoustroystva. M.: GIZ, 1927. S. 114; Lezov I.L.

Sudebnoe stroitelstvo na mestakh v pervye mesyatsy sovetsoy vlasti. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta*. Ser. 11 Pravo. 1998. № 1. S. 115.

3. Zaychuk V. Lenin pro sotsialistichne pravosuudya. *Radyanske pravo*. 1969. № 3. S. 4; Krylenko N.V. Lenin o sude i ugovolnoy politike. M.: Sovizdat, 1935 S. 12.

4. Partiya sotsialistov-revolutsionerov. Programma i organizatsionnyy Ustav. [B. m.]: Tip. partii sotsialistov-revolutsionerov, 1906. S. 25; *Programma Rossiyskoy sotsial-demokraticheskoy rabochey partii Programy glavneyshikh russkikh partiy*. M. [B. m.], 1917. S. 12.

5. Bukov V.A. Ot rossiyskogo suda prisyazhnykh k proletarskomu pravosuudiyu: u istokov totalitarizma. M.: Arkheograficheskiy tseentr. 1997. S. 187.

6. Berman Ya. Dekrety Oktyabrya. *Sovetskoe gosudarstvo*. 1933. № 6. S. 4.

7. Stuchka P. Pyat let revolyutsii prava *Yezhenedelnik sovetskoy yustitsii*. 1922. № 44-45 S. 3.

8. Sudova vlada v Ukraïni. Tsit. pratsya. S. 360-361.

9. Didenko M.P. Sozdanie sovetskogo suda v USSR *Uchenye zapiski Kharkovskogo yuridicheskogo instituta*. Kharkov: Izdanie Kharkovskogo yuridicheskogo instituta, 1957. Tom XI. S. 34-35.

Suslo D.S. Istoriya sudu radyanskoï Ukraïni (1917-1967). K.: Vidavnitstvo Kiïvskogo universitetu, 1968. S. 7.

10. Zhezlov F. U istokov sovetskogo pravosuudya *Sovetskaya yustitsiya*. 1977. № 19. S. 16.

11. Dekret SNK «O sude» ot 24 noyabrya 1917 g. *Dekrety Sovetskoy vlasti*. T.I. M., Gos.izd-vo polit.literatury, 1957. S. 124-126.

12. Dzidzoev D. Tsit. rabota. S.42-43; Mishunin P. Iz istorii pervogo dekreta o sude // *Voprosy istorii*. 1949. № 4. S. 11.

13. Mikheeva O.K. Kriminalna zlochinnist i borotba z neyu v Donbasi (1919-1929). – Donetsk: Skhidniy vidavnicхий dim, 2004. S. 132.

14. Tsentralniy derzhavniy arkhiv vishchikh organiv vladi ta upravlinnya Ukraïni. Op.1. – F.3160, spr 1.

15. Dekret SNK «O sude» ot 15 fevralya 1918 g. *Dekrety Sovetskoy vlasti*. T. I. M.: Gospolitizdat, 1957. S. 467.

16. Sudebnye ustavy 20 noyabrya 1864 goda s izlozheniem rassuzhdeniy, na koikh oni osnovany. S.-Pb.: Tip. 2 Otd. sobstv. e. i. v. kantselyarii, 1867. Ch.1-Ch.2. S. 42.

17. Dekret SNK «O sude» Tsit. pratsya. S. 467.

18. Didenko M.P. Tsit. rabota. S.56.

19. Kondufor Yu.Yu. Velikiy Oktyabr na Ukraine. Kiev: Radyanska shkola, 1986. S. 106.

20. Antonova L.I. Velikaya Oktyabrskaya revolyutsiya i sozdanie narodnykh sudov (1917-1918 gg.) *Pravovedenie*. 1969. № 3. S.86; Zhezlov F. Tsit. rabota. S. 17.

21. Vereshchagina A.V. Dekret № 1 o sude: istoriya pidgotovki i ego sodержanie *Zhurnal rossiyskogo prava*. 2011. № 6. S. 106.

22. Visotskiy O.Yu. Ukraïnski sotsial-demokrati ta eseri: dosvid peremog i porazok. K.: Osnovni tsinnosti, 2004. S. 62.

23. Bukov V.A. Tsit. rabota. S. 372.

24. Muleva M.I Realizatsiya printsipa vybornosti sudey po pervym dekretam sovetskoy vlasti o sude (1917-1918 gg.) *Vestnik Saratovskoy gosudarstvennoy akademii prava*. 2011. № 2. S. 157.

25. Didenko M.P. Tsit. rabota. S. 40.

Zhak Anatolii. The people's court establishment in the Ukrainian people's republic of soviets (1917-1918)

The preconditions for the formation as well as the main features of the Soviet model of the judiciary in Ukraine, namely the people's court in the People's Republic of Soviets period are analyzed (December 1917-May 1918). The interest to this issue is stipulated by the need to understand the causes and

peculiarities of the Soviet judicial model functioning. It can provide sufficient grounds to understand the current problems of the Ukrainian judiciary, which is being continually influenced by the Soviet past.

The article considers the preconditions for the Soviet judicial model formation. It has been indicated that the model of the «people's court» of the Paris Commune period, having been influenced by the works of K. Marx and F. Engels, was used as the basis of the new model of the judiciary. The main principles of the new judicial model proposed by Marxists were the following: judges electivity, the right to elect and be elected to the judge's position of the «working classes», as well as social and legal responsibility of judges to the voters.

The analysis of the judiciary formation practice shows that in both Ukrainian and Russian governorates, judicial bodies had begun to be formed even before the official introduction of the institution of «people's court». The bodies were characterized by the involvement of the representatives of people in the administration of justice. The activity of such judicial bodies accorded with the historical traditions and legal culture of the population and did not cause rejection from the community.

The standardization of the new judicial model and Soviet judicial formation in Ukraine had been significantly influenced by the Soviet Russia, which led to the identity of many elements both of the Russian and Ukrainian «people's courts». Both courts embodied certain elements of the pre-revolutionary magistrate's court (in particular, with regard to determining their jurisdiction). Their activity was based on the principles of judges electivity and challenge, free judicial creativity, involvement of the working classes in the administration of justice.

At the same time, despite the similarities, the Ukrainian model of the people's court was different. Its laws and regulations were considered to be worked out more thoroughly, the court structure was regulated and composition of people's assessors was expanded.

Key words: Soviets, the judiciary, judges' immunity, judges electivity, the people's court, people's assessors.

УДК 340.14

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-31

І. В. ЯКИМЕНКО

ЗАКОН ВІД 20 ТРАВНЯ 1885 РОКУ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Аналізуються проблеми реформування інституту дисциплінарної відповідальності суддів у пореформений період у зв'язку з прийняттям закону 1885 року. Розглядаються передумови прийняття закону, ставлення представників різних соціальних груп до змісту та завдань закону, характеризуються основні зміни у законодавстві про дисциплінарну відповідальність суддів. Висловлюється думка про неоднозначність, контрверсійність нововведень – більша частина з них, дійсно, була спрямована на вирішення об'єктивних проблем, що існували у судовій системі другої половини XIX ст., однак в умовах панування ідеології самодержавства та прагнення забезпечити контрольованість судової гілки влади ці нововведення ставали загрозою для незалежності та недоторканості суддів.

Ключові слова: *судова реформа, закон 20 травня 1885 року, недоторканність суддів, незалежність суддів, дисциплінарна відповідальність, суддя.*

Ykymenko Ivan. Act of may 20, 1885 and development problems of the institution of disciplinary responsibility of judges in the post-reform period

The article analyzes the problems of reforming the institution of disciplinary responsibility of judges in the post-reform period in the context of the adoption of the law of 1885. The prerequisites for the adoption of the law, the attitude of different social groups members to the law content and tasks are considered; the main changes in the legislation about the disciplinary responsibility of judges are characterized. Ambiguity and controversy of the innovations are noted: most of them were really aimed at solving the objective problems that existed in the juridicial system of the second half of the 19th century, however, under the prevailing autocracy ideology and the desire to ensure the control of the judiciary, those innovations defied judges' independence and integrity.

Key words: *judicial reform, the law of May 20 1885, inviolability of judges, independence of judges, disciplinary responsibility, judge.*

Одним з болючих питань сучасної України продовжує залишатися низький рівень довіри до судової влади в цілому, так до діяльності окремих суддів. Негативність оцінок зумовлюється не лише суб'єктивними переконаннями учасників процесу в несправедливості рішення, прийнятого не на їх користь, а й зловживаннями, порушеннями норм матеріального та процесуального права, негідною поведінкою, які свідомо чи несвідомо вчиняються українськими суддями. Подібні порушення, які часто стають предметом публікацій у різноманітних ЗМІ, ставлять під сумнів дієвість існуючої системи дисциплінарної відповідальності суддів та породжують думку про її неефективність. Водночас спроби держави посилити юридичну відповідальність породжують небезпідставне побоювання щодо можливості перетворення цього інституту на жупел, яким влада зможе контролювати діяльність суддів та спрямовувати їх роботу. Постає питання: де знайти компроміс між необхідністю суддівської незалежності та потребою контролю за діями судді, які дії та рішення можна визнати об'єктивними та необхідними, а які — надмірними та недоцільними. Відповідь на це питання можна отримати, спираючись на національний досвід, оскільки підняте питання не є новим для України, і його намагалися вирішити у різні історичні епохи. На наш думку, вартим уваги є Закон від 20 травня 1885 року, який мав розв'язати питання, актуальні й для сьогодення.

Період 80-х років XIX ст. виявився надзвичайно складним у розвитку пореформеного суду. З одного боку, почали проявлятися недоліки та недосконалості нової судової системи: неготовність суду до виконання своїх обов'язків, низький професіоналізм суддів, брак відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків, зловживання тощо. Після ревізії Київської та Чернігівської губерній сенатор О. Половцев нотував у своєму щоденнику: «Мої співробітники ревізують з'їзд мирових суддів та приходять в жах від наявного там безладу», «справи по 10-15 років лежать без руху», «з'їзд мирових суддів під різними приводами відкладає розгляд справи на півтора роки» [1, с. 55, 59, 74]. Наявні проблеми у сфері відповідального ставлення суддів до виконання своїх обов'язків загострювалися відсутністю ефективних механізмів боротьби з проявами недобросовісності та непрофесійності. Розробники Судових статутів 1864 року, прагнучи забезпечити самостійність

новоствореним судам, суттєво обмежили перелік дисциплінарних санкцій та ускладнили порядок їх накладення. Достатньо сказати, що де-факто влада не могла звільнити з посади суддю, крім випадків грубих та систематичних порушень ним норм законодавства, а також вчинення кримінального правопорушення. Це викликало справедливую критику та нарікання представників тогочасної царської адміністрації [2].

З іншого боку, консервативні кола російського політикуму, які мали суттєвий вплив на нового російського імператора Олександра III, не сприймали ідею незалежного суду і прагнули повернути над ним контроль до царської адміністрації. На їхню думку, положення про незалежність та незмінюваність суддів були нонсенсом, оскільки не відповідали ідеології самодержавства та принципу необмеженої влади російського імператора. На це, зокрема, у своєму листі до Олександра II вказував К. Победоносцев: «Безконтрольна, відособлена юстиція не тільки несумісна з самодержавством, вона несумісна з будь-якою іншою формою правління. Ніде у світі суд не відокремлений подібним чином, як у нас в Росії» [3].

Таким чином, на початку 80-х років XIX ст. об'єктивна потреба у частковому реформуванні інституту дисциплінарної відповідальності суддів збігалася з прагненнями консервативної частини російського політикуму відновити контроль за судовою владою. Вирішити ці завдання повинен був прийнятий 20 травня 1885 року Закон «Про порядок видання загального наказу судовим установам та про дисциплінарну відповідальність чиновників судового відомства» (далі — Закон 1885 р.) [4].

Закон від 20.05.1885 р. породив чисельні дискусії як у дореволюційній, так і сучасній науковій літературі. Досить часто зустрічаються цілком протилежні погляди, і одні науковці виступають нищівними критиками цього закону, тоді як інші — його апологетами. Так, В. Фукс вважав, що Закон 1885 р. не являє собою «нічого особливого, а лише встановлює для наших суддів ту саму дисципліну, якій і були підлеглі судді у всіх західних країнах» [5]. Натомість К. Арсен'єв із сумом зазначав: «Цим законом було частково знищено одне з основних положень судової реформи — обмежена, і доволі суттєво, незмінюваність суддів» [6]. Радянська і сучасна вітчизняна наука також у цілому критично

ставиться до цього документа, розглядаючи його в контексті проведених у цей період контрреформ і знищення ліберальної моделі, запровадженої Судовими статутами 1864 р. Щоправда, в останній період російська дослідниця Ю. Щедрина піднімає питання про необхідність перегляду подібних оцінок та нового погляду на стару проблему [7].

Таким чином, дискусійність оцінок Закону вимагає від нас розібратися у його основних положеннях і тих нововведеннях, що були запроваджені ним, зокрема щодо притягнення судових чиновників до дисциплінарної відповідальності.

Прийнятий Закон містив норми матеріального та процесуального права. Одна частина його нововведень була спрямована на розширення заходів дисциплінарного впливу на суддю, інша більш чітко окреслювала процес притягнення судді до дисциплінарної відповідальності та передбачала створення відповідних органів, які забезпечать дисциплінарне провадження.

Насамперед царська влада приділила увагу розширенню переліку санкцій, які могли накладатися на суддю за службові проступки. Законом передбачалося внесення змін до ст. 264 «Заснування судових установ» (далі — ЗСУ) та доповнення її новим видом стягнення — вирахування із жалування судді [8]. Передбачалося, що у випадку, якщо відповідно до Уложення про покарання кримінальні та виправні, проступок карається доганюю без внесення у послужний список або вирахуванням строку служби, до судді може бути застосовано лише стягнення у вигляді застереження. Водночас вчинення дій, передбачених ст. 413-415 ЗСУ — прогул від одного до декількох днів, а також несвоєчасне повернення з відпустки, мало каратися вирахуванням із жалування [9]. Зважаючи, що згідно з проведеними сучасними дослідженнями рівень фінансової забезпеченості суддів у регіонах залишався невисоким, інколи навіть не перевищуючи зарплати державних чиновників середнього рангу [10]. впровадження фінансових інструментів покарання повинно було стимулювати більш відповідальне ставлення суддів до своїх обов'язків та робочого часу.

Закон передбачав скасування норми про трансформацію дисциплінарної відповідальності у кримінальну в разі, якщо суддя тричі за рік буде підданий дисциплінарному стягненню [11]. Подібний підхід виглядав цілком слушно, адже рівень суспільної

небезпеки та шкоди, завданої суддею, інколи був мізерним, однак теоретично це могло призвести його до кримінальної відповідальності, що передбачала значно суворіші та жорсткіші санкції.

Однак більш серйозних змін зазнала стаття 295 Закону. В попередній редакції ця стаття передбачала можливість звільнення, якщо за злочин або проступок, не пов'язані зі службою, він буде пригнугий до кримінальної відповідальності. Нова редакція статті передбачала не лише збереження, а й більшу деталізацію цього положення та розширення кола відносин, що підпадали під її вплив. Згідно із нововведеннями запроваджувалася проміжна санкція до судді, щодо якого відкрито кримінальне провадження за підозрою у вчиненні злочину, котрий передбачав тюремне ув'язнення або більш суворе покарання – тимчасове відсторонення від посади [12].

Коментуючи це нововведення, дослідники доходять висновків, що воно мало як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, суддя не звільнявся, а лише тимчасово відсторонювався від посади, що повинно було зменшити ризики втручання з боку підозрюваного у процедуру розслідування та чинити тиск на фігурантів справи. Водночас, на нашу думку, справедливим буде і зауваження, що вищезначена стаття не встановлювала порядку поновлення на посаді та строків тимчасового відсторонення. Зважаючи на реалії Російської імперії другої половини XIX ст., типовим явищем були тривалі розслідування та залишення під підозрою без висунення обвинувачення. Тож поставало складне питання: коли відсторонений суддя повинен бути знову допущений до виконання своїх обов'язків.

Найбільш дискусійною та критично сприйнятою ліберальною спільнотою і судьями стала третя частина відредагованої статті 295. Ця стаття передбачала розширення сфери застосування такого виду санкцій, як звільнення з посади та переведення на судову посаду в іншу місцевість [13]. Перше стягнення (звільнення з посади) застосовувалося у випадку, якщо «суддя вчинив дії, які не є підставою для звільнення його по суду, однак по своєму змісту свідчать про невідповідність судді займаній посаді» та «якщо суддя вчинив поза службою аморальні або ганебні вчинки, які є несумісними з суддівським званням та позбавляють суддю довіри та поваги з боку населення». Друге

стягнення (переведення) застосовувалося до суддів, які «дали привід сумніватися у подальшому спокійному та неупередженому виконанні своїх обов'язків» [14]. Подібні формулювання залишали широкий простір для тлумачення дій судді й створювали можливості для суб'єктивної оцінки вчинків суддів. «Аморальні та ганебні вчинки», — зазначав один із дореволюційних юристів, — щось зовсім невизначене у суспільстві, в якому не існує однієї твердо встановленої моралі, в якому один вважає абсолютно аморальним те, що для іншого є байдужим у моральному сенсі, а для третього, можливо, і взагалі морально» [15].

Таким чином, аналіз нововведень переконує, що причина невдоволення полягала не стільки у розширенні санкцій (вище ми зазначали про доцільність підвищення відповідальності суддів), скільки нечіткості та розпливчастості підстав їх застосування. Гіпотеза ст. 259 Закону була виписана таким чином, що залишала владі широкі можливості для різнобічного трактування вчинків судді. Сюди підпадали як об'єктивні обставини (суддівська некомпетентність, помилки, недобросовісність тощо), так і такі дії суддів, які не мали характеру дисциплінарного проступку, але могли з тих чи інших причин викликати незадоволення влади. Зокрема, суддю, який виносив занадто «м'які» вирoki революціонерам або занадто «жорсткі» представникам органів влади, тепер можна було перевести в іншу місцевість або й взагалі усунути з посади. Законодавець не розшифровував таких важливих для класифікації дій судді понять, як «дія, що свідчить про невідповідність судді займаній посаді», «ганебний вчинок, який є несумісним із суддівським званням», «дія, що дає підстави сумніватися у неупередженому ставленні», надаючи право органу дисциплінарного провадження самому, на власний розсуд доходити висновку про наявність чи відсутність подібних ознак. Ну думку дореволюційного юриста Е. Васьковського, «недолік такого правила полягає в тому, що відкриття провадження у такому випадку залежить від особистого переконання міністра юстиції» [16].

На нашу думку, такий підхід міг бути виправданий необхідністю не звужувати правову норму, дати їй можливість охопити якомога ширше коло суспільних відносин, але при цьому слід було забезпечити неупередженість та незалежність органу, що

здійснюватиме це тлумачення, насамперед від царської адміністрації та безпосереднього керівництва судді. Однак, як показує аналіз подальших нововведень Закону 1885 року, досягнути цієї мети не вдалося, і насамперед тому, що влада першопочатково прагнула відновити контроль за судовою системою, ослаблений у ході реформи 1864 року.

Згідно із Законом 1885 року створювався окремий орган для розгляду справ про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності – Вище дисциплінарне присутствіє. Характерною рисою цього органу стали його підконтрольність та залежність від центральної влади, оскільки кандидатури його членів визначалися російським імператором та міністром юстиції. Прихильники Закону, захищаючи контроль виконавчої влади над судовою, вказували, що таким чином досягається баланс між самостійністю судді та необхідністю контролю за його діями, а також посилялися на усталену практику європейських держав [17].

Посилання на досвід зарубіжного законодавства не було випадковим. Дійсно, у багатьох країнах Європи того періоду законодавство передбачало часткову участь профільних міністерств та монархів у формуванні вищих дисциплінарних органів. Водночас варто підкреслити важливі, на наш погляд, моменти. По-перше, європейська практика того періоду передбачала поєднання участі вищих органів держави та суддівських корпорацій у призначенні складу цих органів. По-друге, значна частина європейських держав, на відміну від Російської імперії, на кінець XIX ст. мала власні конституції та парламенти, що дозволяли стримати зазіхання виконавчої влади на всеосяжний контроль за суддями. Тому, хоча за своїм змістом новоутворений орган, дійсно, суттєво не відрізнявся від європейських аналогів, його підконтрольність владі в умовах існування самодержавної монархії несла суттєву загрозу суддівській незалежності.

Відповідно до Закону 1885 року була значно спрощена процедура розгляду справи щодо дисциплінарних проступків суддів. Так, згідно із попередніми нормами перед накладенням дисциплінарного стягнення від судді повинні були отримати пояснення його вчинків. Однак у новому Законі це обмеження було знято і притягнення до дисциплінарної відповідальності відбувалося без розгляду та врахування мотивів судді [18].

Такий підхід ставив під серйозну загрозу об'єктивність рішень вищестоящего органу, оскільки непоодинокими були випадки обмов та неправдивих скарг на суддів через їх діяльність, і позбавлення судді права викласти свою точку зору на факти, описані у скаргі, могли призвести до необ'єктивних рішень.

Судді також позбавлялися права на публічний розгляд їх справи. Гласність та публічність судового процесу завжди вважалася одним із головних прогресивних результатів реформи 1864 року. Саме така процедура серйозно обмежувала свавілля з боку влади щодо обвинувачених. Проте, керуючись необхідністю «захисту авторитету суду», автори Закону не лише втаємничили процедуру розгляду справи, але й оголошення її результатів – резолюція у дисциплінарних справах також проголошувалася на закритих засіданнях [19]. Складно сказати, чи дійсно законодавець першочергово піклувався, аби не виносити «сміття з хати», адже факти зловживань чи некомпетентності судових чиновників, набувши публічного розголосу, дійсно, могли негативно позначитися на ставленні суспільства до суду. Однак в умовах повернення курсу на самодержавну, авторитарну модель управління державою така норма, безумовно, давала більше можливостей для контролю з боку царської адміністрації за судовими органами. Саме тому навіть прихильники курсу на посилення дисциплінарної відповідальності суддів критично висловлювалися щодо Закону 1885 року в частині порядку здійснення розгляду справи та накладення покарань [20].

Складно оцінити реальні наслідки прийняття Закону 20.05.1885 року. З одного боку, статистичні дані свідчать, що лише незначна кількість справ, що розглядалися З'єднаним та Вищим дисциплінарним присутством завершувалася накладенням серйозних санкцій. Так, у 1897 році за результатами розгляду 345 справ у З'єднаному присутстві 14 суддів було спрямовано до суду, 3 суддям – оголошено зауваження, у 47 випадках було роз'яснено суддям неправомірність їх дій, в інших випадках скарги залишені без наслідків [21].

Водночас, на наш погляд, статистичні дані не можуть повною мірою відобразити ефект цього Закону для здійснення об'єктивного судочинства. Так, низькі цифри можуть свідчити про поліпшення ситуації з якістю судочинства, але вони також можуть

говорити, що судді при винесенні вироків прагнули враховувати позицію влади і намагалися не вступати з нею в конфлікт, чудово розуміючи, які інструменти впливу з'явилися у влади після прийняття Закону 1885 року. Це особливо яскраво проявлялося у період гострих соціальних конфліктів, коли судді виносили більш жорсткі вирокі, ніж цього вимагав характер вчиненого діяння. Тож, на наш погляд, розглядати Закон 1885 року слід у контексті загальноросійської соціально-політичної ситуації та зміни курсу уряду в сфері державного будівництва. Не дивно, що після революційних подій 1905-1907 рр. В. Трапезников вказував: «Невідповідність судді займаній посаді» – поняття надто широке та дуже суб'єктивне, щоб суддя міг відчувати себе у безпеці від динамічних течій, поглядів, а інколи просто примх високопосадовців» [22]. З таких позицій, цей нормативно-правовий акт, який надмірно розширював дисциплінарні повноваження царської влади, не може отримати позитивну оцінку.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що Закон 1885 року мав контрарверсійний характер. Запровадження нових видів дисциплінарної відповідальності суддів відповідало об'єктивним потребам реформованої судової системи і підвищувало ефективність контролю за належним виконанням суддею своїх обов'язків. Водночас залежність дисциплінарних органів від виконавчої влади та погляд на суд як карально-репресивний інструмент у руках держави робили ці нововведення небезпечними та підривали принципи незалежності та недоторканності судів.

1. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880 – травень 1881). Київ: StreamARLine. 2019. С. 55, 59,74. 2. Фукс В.Я. Суд и полиция: в 2-х ч. Москва: Университет. тип., 1889. С. 21. 3. Победоносцев К.П. и его корреспонденты. Письма и записки. Т. 1: *Novum Regnum*. Полутом 1: [Письма 1878-1883]. М.- Пг., 1923. С. 68-69. 4. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «О порядке издания общего наказа судебным установлениям и о дисциплинарной ответственности чинов судебного ведомства» от 20 мая 1885 года. *Полное собрание законов Российской империи* (ПСЗРИ). Т.V. № 2959. 5. Фукс В.Я. Цит. праця. С 20. 6. Арсеньев К.К. За четверть века. 1871-1894. Петроград: Тип. М.М. Стасюлевича. 1915. С. 228. 7. Щедрина Ю.В. Государственная политика в сфере обеспечения независимости судей в России в 1905-1917 гг. *Право и политика*. 2016. № 7. С. 919-927. 8. ПСЗРИ. Т.V. № 2959. 9. Там само. № 2959.

10. Шедрина Ю.В. Социально-правовые гарантии независимости судей в России в 1860-х — 1890-х гг. *Право и политика*. 2014. № 2. С. 207-218.

11. ПСЗРИ. Т.V. № 2959. 12. Там само. № 2959. 13. Там само. № 2959. 14. Там само. № 2959. 15. Трапезников Вл. По вопросу о несменяемости судей. *Право*. 1911. № 2 (янв.). С. 84. 16. Васьковский Е. Курс гражданского процесса. Москва: Изд. Бр. Башмаковых. 1913. Т. 1. Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. С. 166.

17. Муравьев Н.В. О судебной службе. *Юридический вестник*. 1886. № 9. С. 66; Лазаренко А. Очерк основных начал судоустройства России и главнейших западно-европейских государств за пятьдесят лет. Санкт-Петербург: Сенат. Тип. 1914. С. 27. 18. ПСЗРИ. Т.V. № 2959. 19. Там само. № 2959. 20. Высшее дисциплинарное присутствие Сената. *Вестник Европы*. 1885. Кн. 9. С. 366, 369-371; Городыцкий Я. Закон от 20 мая 1885 г. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1885. № 10. С. 173; Лонгинов А. Недостатки законоположений о надзоре за судебными установлениями, *Журнал юридического общества*. 1896. Кн. 6. С. 599.

21. Статистика. *Вестник права: журнал Юридического общества при Императорском С.-Петербургском университете*. Санкт-Петербург. 1899. № 1 (янв.). С. 238-239. 22. Трапезников Вл. По вопросу о несменяемости судей. *Право*. 1911. № 2 (янв.). С. 84.

References

1. Senatorska reviziya Kiiivskoï ta Chernigivskoï guberniy: zi shchodennika O. O. Polovtsova (zhovten 1880 — traven 1881). K.: StreamARLine. 2019. S. 55, 59,74 .2. Fuks V.Ya. Sud i politsiya : V 2-kh ch. M. Univ. tip. 1889. S. 21. 3. Pobedonostsev K.P. i ego korrespondenty. Pisma i zapiski. T. 1: Novum Regnum. Polutom 1: [Pisma 1878-1883]. M-Pg. 1923. S. 68-69. 4. Vysochayshe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta «O poryadke izdaniya obshchego nakaza sudebnym ustanovleniyam i o distsiplinarnoy otvetstvennosti chinov sudebnogo vedomstva» ot 20 maya 1885 goda. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii* (Dali — PSZRI). III. T.V. № 2959. 5. Fuks V.Ya. Tsit. pratsya S 20. 6. Arsenev K.K. Za chetvert veka. 1871-1894. Petrograd: Tip. M.M. Stasyulevicha. 1915. S. 228. 7. Shchedrina Yu.V. Gosudarstvennaya politika v sfere obespecheniya nezavisimosti sudey v Rossii v 1905-1917 gg. *Pravo i politika*. 2016. № 7. S. 919-927. 8. PSZRI T.V. № 2959. 9. Там само. № 2959. 10. Shchedrina Yu.V. Sotsialno-pravovye garantii nezavisimosti sudey v Rossii v 1860-kh — 1890-kh gg. *Pravo i politika*. 2014. № 2. С. 207-218. 11. PSZRI T.V. № 2959. 12. Там само. № 2959. 13. Там само. № 2959. 14. Там само. № 2959. 15. Трапезников Вл. По вопросу о несменяемости судей. *Право*. 1911. № 2 (янв.). С. 84. 16. Vaskovskiy Ye. Kurs grazhdanskogo protsesssa. M.: Izd. Br. Bashmakovykh. 1913. Т. 1. Subekty i obekty protsesssa, protsessualnye otnosheniya i deystviya. S. 166. 17. Muravev N.V. O sudebnoy sluzhbe *Yuridicheskiiy vestnik*. 1886. № 9. S. 66; Lazarenko. A. Ocherk osnovnykh nachal sudoustroystva Rossii i glavneyshikh zapadno-evropeyskikh gosudarstv za pyatdesyat let. S.-Pb.: Senat. Tip. 1914. S. 27. 18. PSZRI T.V. № 2959. 19. Там само. № 2959. 20. P Vysshee distsiplinarnoe prisutstvie Senata. *Vestnik Yevropy*. 1885. Кн. 9. S. 366, 369-371; Gorodysskiy Ya. Zakon ot 20 maya 1885 g. *Zhurnal grazhdanskogo i ugovovnogo prava*. 1885. № 10. S. 173; Longinov A. Nedostatki zakonopolozheniy o nadzore za sudebnymi

ustanovleniyami. *Zhurnal yuridicheskogo obshchestva*. 1896. Kn. 6. S. 599. 21. Statistika. *Vestnik prava: zhurnal Yuridicheskogo obshchestva pri Imperatorskom S.-Peterburgskom S.-Peterburgskom universitete*. S.-Peterburg. 1899. № 1 (yanv.). S. 238-239. 22. Trapeznikov VI. Po voprosu o nesmenyaemosti suddey. *Pravo*. 1911. № 2 (yanv.). S. 84.

***Ykymenko Ivan*. Act of may 20, 1885 and development problems of the institution of disciplinary responsibility of judges in the post-reform period**

The article analyzes the problems of reforming the institution of disciplinary responsibility of judges in the post-reform period in the context of the legislation enactment in 1885. This issue is of great interest due to the reforms in the judicial sphere of modern Ukraine, which are aimed at improving the efficiency of the judicial staff, ensure their work discipline and performance of official duties.

The paper examines the prerequisites for adopting the law, identifies the objective and subjective factors that made the revision of the institution of disciplinary responsibility for judges necessary. The main reason for the adoption of the 1885 Act is the need to increase the effectiveness of the disciplinary supervision mechanism for the work of judges and the desire of the tsarist authorities to regain control of the judicial branch that was lost during the 1864 reforms.

The adopted law contained the rules of law of substance and procedural law. One of its parts was aimed at extending the disciplinary action to the judge, the other outlined the process of bringing the judge to disciplinary responsibility more details, and introduced the establishment of relevant bodies to ensure disciplinary proceedings.

First of all, the tsarist authorities paid attention to expanding the list of sanctions that could be imposed on the judge for official misconduct. Disciplinary measures of educational influence, especially warning, were widely used. However, the key innovation of the new Act is extension of the scope of such sanctions as dismissal and transfer to judicial office in another area. The analysis of the legislation shows that the danger for the judges was not the possibility of dismissal itself, but the lack of clarity and rationale vagueness for such a decision.

The analysis of innovations in the disciplinary proceedings also contained rules that compromised the principles of inviolability and irremovability of judges. Firstly, the procedure of bringing the judge to disciplinary responsibility was significantly simplified. Secondly, the authority hearing such cases was under the total control of the tsarist authority.

It is concluded that the introduction of new types of disciplinary responsibility for judges met the objective needs of the reformed judiciary and increased the effectiveness of monitoring the proper performance of judges' duties. At the same time, the dependence of disciplinary bodies on the executive branch and considering the court as a punitive and repressive instrument in the hands of the state made these innovations dangerous and defied the principles of independence and inviolability of judges.

Key words: judicial reform, Act of May 20, 1885, independence of judges, inviolability of judges, disciplinary responsibility, judge.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.7; 001.891.32

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-42

I. I. ФЕДОРЧУК

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА ЖИТЛО ЯК ПРЕДМЕТ СУЧАСНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

Виявлено характерні особливості й тенденції розвитку сучасного вітчизняного наукового дискурсу щодо конституційного права на житло. Із використанням елементів методу контент-аналізу вивчено низку наукових досліджень у сферах юриспруденції, економіки, державного управління, соціології, спрямованих на вивчення конституційного права на житло. Встановлено спільні та принципово відмінні підходи науковців до розуміння змісту, сутності, суб'єктного складу, механізму реалізації тощо конституційного права на житло. Шляхом застосування загальнонаукових методів аналізу та синтезу сформульовано перелік найбільш загальних рис, притаманних сучасному вітчизняному науковому дискурсу, предметом якого є конституційне право на житло, та окреслено тенденційний вектор його подальшого розвитку.

Ключові слова: *право на житло; конституційне право на житло; науковий дискурс; предмет наукового дискурсу.*

Fedorchuk Ivan. *Constitutional right to housing as the subject of current national scientific discourse*

The paper is dedicated to determination of typical peculiarities and tendencies of development of current national scientific discourse on constitutional right to housing. A number of scientific researchers in the fields of jurisprudence, economics, public government, sociology aiming to research constitutional right to housing are

© ФЕДОРЧУК Іван Ігорович – Начальник юридичного управління Департаменту будівництва та житлового забезпечення виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації); e-mail: fed_iv@ukr.net

studied with the using of elements of content-analysis. Both common and fundamentally different approaches of scientists to understanding of content, essence, subject composition and mechanism of implementation of constitutional right to housing are found out. Both, the list of the most general features of current national scientific discourse on constitutional right to housing is formulated and the trend vector of further development of current national scientific discourse is outlined, in the way of using of general scientific methods of analysis and synthesis.

Key words: *the right to housing; constitutional right to housing; scientific discourse; subject of scientific discourse.*

Стаття 47 Конституції України закріпила право людини та громадянина на житло [1]. Однак сучасні реалії розвитку України демонструють недостатній (порівняно із розвиненими країнами) та неналежний (у співвідношенні з правовими й соціальними державами) рівень забезпечення державою та реалізації громадянами цього права. Такий стан обумовлюється тим, що наразі державна житлова політика не має дієвого та стратегічного механізму реалізації конституційного права на житло, а глибока економічна криза, в умовах котрої відбувається генезис нашої країни, обумовлює брак коштів для поліпшення житлових умов або придбання власного житла у 89% населення України [2].

Зрозуміло, що зазначений дисонанс між нормативно-правовим закріпленням права на житло та практикою його реалізації, охорони і захисту обумовлює об'єктивну потребу в пошуку адекватних й ефективних шляхів вирішення даної проблеми. Такий пошук насамперед повинен відбуватися на рівні наукових досліджень, що, власне, й зумовило широкий діапазон різнохарактерних пошуків, присвячених питанням права на житло, у сферах юридичної, економічної та дотичних наук, котрі, своєю чергою, сформували сучасний науковий дискурс, предметом якого стало конституційне право на житло.

Метою статті є розкриття змісту сучасного вітчизняного дискурсу щодо конституційного права на житло задля виявлення його (дискурсу) характерних особливостей та тенденцій розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про належну увагу науковців до питань конституційного права на житло. Наприклад, Т. Грабильнікова досліджувала конституційне право на житло крізь призму прав і свобод людини і громадянина

у сфері місцевого самоврядування [3], а Ю. Тищенко – крізь призму забезпечення прав споживачів [4]. Конституційне право на житло розглядається Ю. Мірошніченком у контексті дослідження соціальних прав [5], а П. Петровським – як елемент соціальних прав, котрі знаходяться у взаємозв'язку із природними правами людини та фактично впливають із них [6]. Практично у тому ж ключі представлені результати наукових пошуків О. Скрипнюка щодо прав і свобод людини й громадянина [7].

Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, дослідниками не зроблено практично жодної спроби систематизувати, проаналізувати та охарактеризувати праці з питань конституційного права задля окреслення найбільш загальних особливостей та ідентифікаційних ознак сучасного наукового дискурсу щодо досліджуваного конституційного права, що, власне, й обумовлює актуальність дослідження.

У процесі дослідження використані як загальнонаукові методи – аналізу та синтезу для формулювання переліку найбільш загальних рис, притаманних сучасному вітчизняному науковому дискурсу, предметом котрого є конституційне право на житло, так і спеціальних – до прикладу, застосовано елементи контент-аналізу з метою студіювання наукових досліджень у сферах юриспруденції, економіки, державного управління, соціології, спрямованих на вивчення конституційного права на житло.

Упродовж останнього десятиліття конституційне право на житло досліджувалося багатьма вітчизняними науковцями у різних контекстах. Здебільшого наукові дослідження, присвячені питанням конституційного права на житло, здійснювалися у межах юридичної науки, що цілком логічно, оскільки категорія «конституційне право на житло» за своєю природою та сутністю є правовою.

Детальний аналіз конституційного права на житло представлено у докторській дисертації Ю.В. Кириченка «Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав» (2018). Науковець розглядає конституції європейських країн та України крізь призму компаративного правового аналізу, що дало йому можливість сформулювати такі базисні тези: 1) Конституція України не розмежовує економічні, соціальні, культурні та громадянські

і політичні права, а фактично зрівнює їх юридичний статус [8, с. 243]; 2) кожна з наведених груп прав є самостійною [8, с. 246]; 3) соціальні права посідають виключно важливе місце у системі прав людини і є «... вимогою, адресованою державі в особі її органів, у тому числі законодавчих, вчиняти такі дії, які забезпечували б реальність цих прав» [8, с. 249]; 4) соціальні права разом з економічними правами утворюють своєрідний стрижень усієї системи прав людини та є первинними щодо інших прав людини, оскільки дозволяють людині власне існувати в суспільстві [8, с. 251].

Відштовхуючись від цих положень, Ю.В. Кириченко розглядає конституційне право на житло у групі соціальних прав, однак зазначає, що саме це право є основою, що дозволяє досягти здійснення багатьох інших соціальних прав, зокрема права на свободу вибору місця проживання, на соціальний захист, на недоторканність житла, права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї [8, с. 303]. При цьому дослідник відводить державі роль «творця» умов для будівництва громадянами житла, придбання його у власність і, з огляду на таку позицію, пропонує викласти ч. 1 ст.47 Конституції України у такій редакції: «Кожен має право на житло. Держава вживає заходів, які спрямовані на сприяння кожному громадянину доступу до житла», уточнити коло суб'єктів, які потребують соціального захисту та мають можливість отримати від держави житло, а також внести зміни до ч.3 ст. 47, замінивши термін «примусово» у словосполученні «примусово позбавлений житла» на термін «протиправно» [8, с. 307, 309].

Однією із наукових праць, присвячених питанням конституційного права на житло, є дисертаційне дослідження К.С. Борисової «Конституційні засади забезпечення права на житло в Україні» (2018). У ньому науковець пропонує авторське визначення поняття «конституційне право на житло», під котрим розуміє суб'єктивне право людини і громадянина, яке, з одного боку, надає громадянам право мати гідне, безпечне, вільне від вторгнення житло, з іншого — зобов'язує державу вживати всіх належних заходів, спрямованих на реалізацію такого права [9].

У даній дефініції привертає увагу нетиповий підхід дослідниці до розуміння досліджуваного поняття: К.С. Борисова

наголошує на дуалістичній суб'єктності конституційного права на житло, вказавши, що суб'єктами його реалізації водночас є людина/громадянин і держава. Принципово погоджуємося із авторкою, проте мусимо зауважити, що «роль», відведена нею державі як суб'єкту конституційного права на житло, а саме «...вживати всіх належних заходів спрямованих на перешкоджання бездомності та заборони примусового виселення, сприяти усім учасникам процесу щодо будівництва, отримання та благоустрою житла, а також, в передбачених законом випадках, надавати житло безоплатно або за доступну ціну для осіб, які потребують соціального захисту» [9], не є вичерпною. На нашу думку, призначення держави у даному контексті не може зводитися лише до сприяння реалізації конституційного права на житло соціально незахищених верств населення, але мусить охоплювати усі його категорії. Лише у такому разі держава може повноцінно вважатися правовою та соціальною.

Окрім дисертаційних праць, конституційне право на житло стало предметом дослідження у значній кількості наукових публікацій. Так, до прикладу, доктринальні підходи до дослідження конституційного права людини на житло викладено у статті Л.О. Мойсей [10]. Автор робить акцент на генезисі доктринальних досліджень у межах двох основних концептуальних підходів — позитивістського та природно-правового, що, на нашу думку, є важливим моментом для визначення вихідної точки подальших досліджень щодо права на житло.

Є.О. Корольова, вивчаючи юридичну природу права на житло, пропонує таку дефініцію поняття «право на житло»: «... правовий інститут, який має міжгалузевий характер і спрямований на забезпечення можливості набуття та користування фізичною особою житлом в умовах свободи вибору місця проживання, за допомогою державних гарантій дотримання права фізичної особи на житло і недопущення свавільного позбавлення житла» [11, с. 53]. Вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що вчена у даному визначенні послуговується категорією «фізичні особи» замість конституційної категорії «громадяни». На наше переконання, такий підхід є виправданим, оскільки за своєю сутністю право на житло є одним із природних суб'єктив-

них прав людини, а отже, повинно гарантуватися поза ознаками належності до громадянства.

Продовжуючи розкривати зміст та юридичну природу права на житло, Є.О. Корольова визначає низку правомочностей, що охоплюються змістом даного права, а саме: 1) реалізувати своє право на житло; 2) стабільно користуватися житловим приміщенням; 3) постійно поліпшувати свої житлові умови; 4) претендувати на здорове середовище проживання; 5) забезпечити недоторканність житла; 6) можливість розпоряджатися житлом; 7) неприпустимість свавільного вилучення житла [11, с. 53]. На основі визначених правомочностей автор доходить висновку, що житловому праву притаманний дуалізм зв'язків з інтересами – приватними та суспільними. У своєму прагненні до реалізації наведених вище правомочностей суб'єкт права на житло (у даному разі – фізична особа) водночас прагне до захисту інтересів, що є пріоритетними для суспільства в цілому [11, с. 53-54].

Приділила увагу праву на житло як складовій соціальних прав, закріплених у Конституції України, й О.В. Прієшкіна [12]. Автор визначила конституційні права людини і громадянина як певні можливості суб'єкта конституційно-правових відносин, що існують та функціонують відповідно до рівня розвитку громадянського суспільства й держави [12, с. 112], а також чинники вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням та гарантуванням цих прав. До таких чинників, на думку дослідниці, належать особливості держави, котра виступає гарантом реалізації, дотримання та захисту прав людини, якість конституційної регламентації та конституційного регулювання суспільних відносин. При цьому О.В. Прієшкіна наголошує, що найбільше проблем, котрі перешкоджають повноцінній практичній реалізації охорони і захисту прав особи, концентруються навколо соціальних-економічних прав, закріплених Конституцією України. Передумовою виникнення цих проблем є неналежна кореляція відповідних юридичних норм і фактичних соціальних можливостей їх реалізації [12, с. 114].

У наукових студіюваннях М.С. Марченко предмет дослідження більш конкретизований і представлений як конституційне право на соціальне житло. Автор констатує наявність проблеми неналежного рівня реалізації права на соціальне житло в

Україні, однак не є оригінальним у визначенні основних причин, що обумовили дану проблему. Серед таких причин названо низький рівень матеріального забезпечення населення та недолугу державну політику щодо забезпечення соціальним житлом громадян [13]. Водночас вважаємо за доцільне зробити акцент на визначенні дослідником додаткових, «українських» причин низького рівня забезпечення соціальним житлом громадян, а саме бюрократичних труднощів, котрі виникають у процесі визначення та оформлення потреби у соціальному житлі та при процедурі його отримання, недосконалості житлового законодавства, недовісті договору соціального найму тощо [13, с. 110-111].

Конституційне право на житло стало предметом дослідження також у наукових пошуках, суміжних з юридичними. Так, Д. Харечко і М. Куйбіда, розглядаючи державне регулювання реалізації житлових прав громадян в Україні, роблять висновок, що конституційне право на житло як можливість володіння, користування та розпорядження ним можна вважати належно реалізованим лише за наявності в громадянина житла, що відповідає встановленим нормами законодавства вимогам та придатне до проживання в ньому [14]. Таким чином, автори фактично змістили вектор функціонального навантаження держави із площини створення умов для забезпечення житлом у площину дотримання та виконання критерію придатності. Мусимо погодитися, що певний раціональний елемент у даному підході є, оскільки держава, котра позиціонує себе як правова і соціальна, мусить не лише забезпечувати реалізацію соціальних прав, у тому числі права на житло, а й забезпечувати належний рівень їх реалізації. Однак вважаємо за необхідне наголосити, що таке формулювання функцій держави щодо реалізації конституційного права на житло практично нівелює один із основних правових принципів – рівності перед законом, котрий держава, як свідчить практика та історичний досвід, може реалізувати лише шляхом створення рівних умов реалізації прав.

На межі економічної науки та науки державного управління досліджував реалізацію конституційного права на житло В.О. Омельчук [15]. Науковець констатує, що в нашій державі конституційне право на житло не реалізовується громадянами

належним чином із причини нежиттєздатності, безсистемності та недолугості державної житлової політики, а ринкові механізми не спроможні забезпечити вирішення житлової проблеми в Україні. Відтак автор пропонує активізувати діяльність держави щодо забезпечення реалізації права на житло громадянами України за двома напрямками: 1) нарощувати обсяг будівництва державного соціального житла; 2) реалізовувати програми, спрямовані на стимулювання залучення коштів населення в сферу будівництва [15, с. 24]. Обидва напрями, на думку дослідника, можуть бути реалізовані лише за умови розробки нової стратегії житлової політики в Україні, котра, серед іншого, повинна охопити розробку та затвердження урядом нової єдиної державної житлової програми, визначення цільової «аудиторії» державного фінансування із метою вирішення житлової проблеми, розробку спеціалізованих програм для окремих категорій громадян та локальних житлових програм, створення уніфікованого державного органу, котрий би відповідав за реалізацію державних житлових програм [15, с. 25].

Зазначимо, що дана публікація не залишилась поза нашою увагою, оскільки не лише демонструє міждисциплінарний характер проблеми конституційного права на житло, а й містить раціональні та практичні пропозиції щодо удосконалення реалізації, охорони та захисту конституційного права на житло в Україні.

Конституційне право на житло у частині створення державою умов для забезпечення кожного житлом стало предметом дослідження й у публікаціях соціологічного характеру. Так, О.А. Беленок та І.В. Мацко-Давиденко, досліджуючи житлову стратифікацію населення України та пов'язані з нею окремі питання соціальної політики, роблять висновок про неналежний рівень реалізації права на житло громадянами України на основі соціологічного дослідження, котре засвідчило суттєве розшарування (стратифікацію) населення нашої держави за критерієм житлово-правового статусу. Причиною такого стану, на думку дослідників, є кардинальне зміщення вектора ролі держави у житловому будівництві та істотна диференціація населення за матеріально-майновим критерієм [16].

Отже, охарактеризовані вище дослідження, присвячені питанням конституційного права на житло, не представляють

усього масиву наукових напрацювань та публікацій в аналізованій царині. Однак навіть такий незначний аналітичний огляд дає змогу сформувати загальне уявлення про вітчизняний науковий дискурс, предметом якого є конституційне право на житло, та виокремити його основні риси і тенденції розвитку.

На нашу думку, науковий дискурс щодо конституційного права на житло, котрий нині має місце в Україні, характеризується: 1) виходом за межі юридичної науки та набуттям рис мультидисциплінарності, оскільки проблеми реалізації, охорони та захисту конституційного права на житло знаходять відображення у дослідженнях у сферах економіки, державного управління, соціології тощо; 2) попри різні підходи до висвітлення досліджуваної тематики науковці здебільшого доходять згоди у трактуванні конституційного права на житло як природного, суб'єктивного, невідчужуваного права особи; 3) «аксіоматичною» позицією для більшості дослідників конституційного права на житло є його розуміння як соціального права, що практично виключає флуктуації у цій точці наукового дискурсу; 4) типовими варіативними складовими сучасного вітчизняного наукового дискурсу навколо конституційного права на житло є причини неналежної реалізації даного права (загальні та специфічні), його суб'єктний склад (громадянин / особа / фізична особа та держава), шляхи вирішення проблем, що існують в аналізованій сфері (удосконалення відповідного нормативно-правового забезпечення, напрацювання та зміна державно-управлінських механізмів, застосування інноваційних економічних і соціально-економічних інструментів тощо); 5) найбільш імовірним потенційним вектором подальшого поступу вітчизняної наукової дискусії щодо конституційного права на житло є перехід із теоретико-методологічної площини у практичну, що вбачається нами із систематичного прагнення дослідників запропонувати конкретні шляхи формування якісно нового рівня реалізації, охорони та захисту конституційного права на житло в Україні.

Звісно, сформульовані нами основні риси та тенденції розвитку українського наукового дискурсу щодо конституційного права на житло не є вичерпними. Відтак перспективами подальших наукових розвідок вважаємо глибше та всебічне дослідження напрацювань вітчизняних науковців із аналізованого питання.

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. 2. Федорів П., Ломоносова Н. Державна житлова політика в Україні: сучасний стан та перспективи реформування. Аналітичний центр CEDOS, 2019. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/derzhavna-zhytlova-polityka-v-ukraini-suchasnyi-stan-ta-perspektyvy-reformuvannia>. 3. Грабильнікова Т.Л. Поняття прав членів територіальної громади в місцевому самоврядуванні. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. Дніпропетровськ, 2013. № 2 (10). URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2013-02\(10\)/24.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2013-02(10)/24.pdf). 4. Тищенко Ю.В. Питання забезпечення прав споживачів у Конституції України. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 1. С. 66-70. 5. Мірошніченко Ю. Конституційно-правові аспекти забезпечення соціальних прав людини і громадянина. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 245-250. 6. Петровський П. Забезпечення прав і свобод людини – основний тренд модернізації публічного управління. *Ефективність державного управління*. 2015. № 43. С. 13-20. 7. Скрипнюк О.В. Права і свободи людини і громадянина: міжнародні стандарти, національна практика і проблеми їх конституційної модернізації в Україні. *Проблеми законності*. 2014. № 125. С. 56-63. 8. Кириченко Ю.В. Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02. Запоріжжя, 2018. 512 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocenter/get/16223>. 9. Борисова К.С. Конституційні засади забезпечення права на житло в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2018. 22 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/2018/borisova-k.s.-konstitutsiyni-zasadi-zabezpechennya-prava-na-jitlo-v-ukraini-_a_.pdf. 10. Мойсей Л.О. Доктринальні дослідження конституційного права людини на житло. *Юридичний вісник*. 2014. № 1 (30). С. 68-70. 11. Корольова Є.О. Юридична природа права на житло. *Молодий вчений*. 2015. № 5(20). С. 51-54. 12. Прієшкіна О.В. Забезпечення прав людини в Україні: стан та перспективи. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. № 200. С. 109-114. 13. Марченко М.С. Проблема реалізації права на соціальне житло в Україні. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія Право. 2016. № 25. С. 105-114. 14. Харечко Д., Куйбіда М. Державне регулювання реалізації житлових прав громадян України. *Демократичне врядування*. 2016. № 16-17. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk16/fail/Kharechko,Kujbida.pdf. 15. Омельчук В.О. Пропозиції щодо розробки нової стратегії житлової політики в Україні. *Економіка та держава*. 2017. № 12. С. 23-26. 16. Беленок О.А., Мацко-Давиденко І.В. Житлова стратегіфікація населення України та деякі питання соціальної політики держави. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Серія Політологія. Соціологія. Право. 2019. № 3(43). С. 27-38.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. 2. Fedoriv P., Lomonosova N.

Derzhavna zhytlova polityka v Ukraini: suchasnyi stan ta perspektyvy reformuvannya. Analychnyi tsentr CEDOS, 2019. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/derzhavna-zhytlova-polityka-v-ukraini-suchasnyi-stan-ta-perspektyvy-reformuvannya>. 3. Hrabynnikova T.L. Poniattia prav chleniv terytorialnoi hromady v mistsevomu samovriaduvanni. *Publichne administruvannya: teoriia ta praktyka*. Dnipropetrovsk, 2013. № 2 (10). URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2013-02\(10\)/24.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2013-02(10)/24.pdf). 4. Tyshchenko Yu.V. Pytannia zabezpechennia prav spozhyvachiv u Konstytutsii Ukrainy. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2011. №1. S. 66-70. 5. Mirosnichenko Yu. Konstytutsiino-pravovi aspekty zabezpechennia sotsialnykh prav liudyny i hromadianyna. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2019. № 11. S. 245-250. 6. Petrovskiy P. Zabezpechennia prav i svobod liudyny – osnovnyi trend modernizatsii publichnoho upravlinnia. *Efektivnist derzhavnogo upravlinnia*. 2015. № 43. S. 13-20. 7. Skrypniuk O.V. Prava i svobody liudyny i hromadianyna: mizhnarodni standarty, natsionalna praktyka i problemy yikh konstytutsiinoi modernizatsii v Ukraini. *Problemy zakonnosti*. 2014. № 125. S. 56-63. 8. Kyrychenko Yu.V. Konstytutsiino-pravove rehuliuвання прав liudyny v Ukraini v konteksti harmonizatsii z zakonodavstvom yevropeiskykh derzhav: dys. ... d-ra yur. nauk: 12.00.02 / Zaporizkyi natsionalnyi tekhnichnyi universytet. Zaporizhzhia, 2018. 512 s. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/16223>. 9. Borysova K.S. Konstytutsiini zasady zabezpechennia prava na zhytlo v Ukraini: avtoref. dys. ... kand. yur. nauk : 12.00.02 / Instytut derzhavy i prava im. V. Koretskoho. Kyiv, 2018. 22 s. tekhnichnyi universytet. Zaporizhzhia, 2018. 512 s. URL: http://idpnan.org.ua/files/2018/borisova-k.s.-konstitutsiyni-zasadi-zabezpechennya-prava-na-jitlo-v-ukrayini-_a_.pdf. 10. Moisei L.O. Doktrynalni doslidzhennia konstytutsiinoho prava liudyny na zhytlo. *Yurydychnyi visnyk*. 2014. № 1 (30). S. 68-70. 2018. 512 s. 11. Korolova Ye.O. Yurydychna pryroda prava na zhytlo. *Molodyi vchenyi*. Kherson, 2015. №5(20). S. 51-54. 12. Prieshkina O.V. Zabezpechennia prav liudyny v Ukraini: stan ta perspektyvy. *Naukovi zapysky NaUKMA*. 2017. № 200. S. 109-114. 13. Marchenko M.S. Problema realizatsii prava na sotsialne zhytlo v Ukraini. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody*. «Pravo». 2016. № 25. S. 105-111. 14. Kharechko D., Kuibida M. (). Derzhavne rehuliuвання realizatsii zhytlovykh prav hromadian Ukrainy. *Demokratychnne vriaduvannya*. Lviv, 2016. № 16-17. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk16/fail/Kharechko,Kuibida.pdf. 15. Omelchuk V.O. Propozytii shchodo rozrobky novoi stratehii zhytlovoi polityky v Ukraini. *Ekonomika ta derzhava*. 2017. №12. S. 23-26. 16. Bieliienok O.A., Matsko-Davydenko I.V. Zhytlova stratyfikatsiia naselennia Ukrainy ta deiaki pytannia sotsialnoi polityky derzhavy. *Visnyk NTUU «KPI»*. *Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*. 2019. № 3(43). S. 27-38.

Fedorchuk Ivan. Constitutional right to housing as the subject of current national scientific discourse

The paper is dedicated to determination of typical peculiarities and tendencies of development of current national scientific discourse on

constitutional right to housing. A number of scientific researchers in the fields of jurisprudence, economics, public government, sociology are studied with the using of elements of content-analysis. Both common and fundamentally different approaches of scientists to understanding of content, essence, subject composition and mechanism of implementation of the right are found out. The list of the most general features of current national scientific discourse on this right is formulated, and the trend vector of further development of scientific discourse is outlined, in the way of using of analysis and synthesis methods.

Current Ukrainian scientific discourse on constitutional right to housing is characterized as: 1) going beyond legal science and acquiring features of multidisciplinary; 2) scientists, in general, are agree with the interpretation of constitutional right to housing as natural, subjective, inalienable right of the person; 3) understanding of constitutional right to housing as social right is axiomatic point for majority of scientist; 4) typical variable components of current national scientific discourse on constitutional right to housing include reasons of improper implementation of this right, its' subjective content, ways of resolving of problems that have place in the analyzing field; 5) transformation from theoretical and methodological area into practical area is the most probable vector of further development of current national scientific discourse. In our opinion, mentioned above is caused by systematical aspiration of researchers to suggest specific practical ways for creating of a qualitatively new level of implementation, protection and defense of the constitutional right to housing in Ukraine.

Key words: the right to housing; constitutional right to housing; scientific discourse; subject of scientific discourse.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

УДК 342.95

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-54

А. Г. ГУЛИК

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕХАНІЗМ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ СУДОВИХ ЮРИСДИКЦІЙ

Досліджено механізм вирішення проблеми розмежування судових юрисдикцій. Спроби створення процесуальної форми, адекватної природі правових спорів, – причини колізій судових повноважень. Доведено, що механізм вирішення колізій юрисдикцій припускає не тільки визначення спеціального органу, а й визначення тієї процедури, яка сприятиме усуненню наслідків неправильного встановлення належного суду.

У гармонійному поєднанні правозастосовної діяльності вищої судової інстанції, правил, що передбачають усунення наслідків неправильного вибору суду, окремих змагальних процедур визначення юрисдикції – шлях до безперешкодного правосуддя й доктринального обґрунтування концепції належного суду в різних сферах судової юрисдикції.

Ключові слова: належний суд, цивільна юрисдикція, компетенція, доступ до правосуддя, оптимізація цивільного судочинства.

Gulyk Andriy. On the mechanism for resolving the problem of delimitation of judicial jurisdictions

The article is devoted to exploring the mechanism for solving the problem of delimitation of judicial jurisdictions. The existence of different branches of the judiciary carries significant risks of conflict of jurisdiction.

The way to unhindered access to justice and doctrinal interpretation of the concept of determining of a court of competent jurisdiction (proper competent court) in different areas of judicial jurisdiction lies in a harmonious combination of law enforcement activity of a higher court and rules that provide for the elimination of

the consequences of wrong choice of court, together with using of the separate competitive procedures for determining the correct jurisdiction.

Key words: *proper court, civil jurisdiction, competence, access to justice, optimization of civil justice.*

В юридичній літературі неодноразово вказувалося на кілька можливих напрямів вирішення проблеми розмежування судових юрисдикцій [1]. Учені-процесуалісти мають рацію щодо того, що тільки спільними зусиллями законодавців і правозастосовувачів можна знайти прийнятні способи вирішення даної проблеми. Одним із головних питань є всебічне обґрунтування того, що певна категорія справ повинна розглядатися в порядку того або іншого виду судочинства. Тобто існує об'єктивна необхідність у розгляді та вирішенні спору тільки даною судовою юрисдикцією.

Очевидно, що завдання законодавця полягає в тому, щоб, використовуючи розроблені доктриною критерії розмежування судових юрисдикцій, відшукати варіант гармонійного поєднання прав та інтересів різних суб'єктів права та суду. Зазвичай як такі критерії прийнято розглядати предмет і суб'єктів спору. Нерідко автори наполягають також на існуванні загальних і спеціальних критеріїв [2].

Вбачається, що за такого підходу не повинно виникати особливих труднощів під час визначення юрисдикційних повноважень судових органів. Але так може здатися тільки на перший погляд. У самій цивілістичній доктрині немає усталених позицій щодо застосування досліджуваних критеріїв. Автори виявляють, на нашу думку, зайвий суб'єктивізм, досліджуючи проблемні питання підвідомчості правових спорів.

Наприклад, Н. М. Бессараб у своєму дисертаційному дослідженні юрисдикції та підсудності цивільних справ як базисний використовує галузевий критерій. При цьому вчений уточнює свою позицію, коли йдеться про комплексні галузі права і пропонує брати за основу вже суб'єктний критерій. Водночас, розуміючи, що й названі критерії не здатні повністю відобразити все можливе різноманіття правових спорів, цей дослідник наводить додаткові умови розмежування судових повноважень – перелік конкретних категорій справ, які підлягають розгляду в порядку того або іншого виду судочинства [3].

Інші автори, навпаки, намагаються вирішити проблему юрисдикцій традиційним шляхом. Так, для визначення повноважень судів загальної й господарської юрисдикції необхідно враховувати суб'єктний склад сторін. Для регламентації повноважень у сфері адміністративної юрисдикції першочергове значення має публічно-правовий характер спірних відносин [4].

Можна продовжити наводити погляди й інших авторів, що намагаються відшукати критерії вибору належного суду. Видається, що механічне використання наукових напрацювань уже не може вирішити колізії, що виникають. Безсумнівно, правова природа спорів повинна висуватися на перше місце під час формування повноважень юрисдикційних органів.

Однак тут ми повинні вказати на складність визначення дійсного змісту поняття «публічно-правовий спір». Або можна сформулювати проблему дещо ширше: які критерії поділу права в сучасних умовах на приватне й публічне. Із часів римського права людству відомий такий поділ. Як підкреслює Л. В. Туманова у вступній частині до своєї наукової праці, основним критерієм розмежування публічного і приватного права тривалий час уважався інтерес. Інтереси окремих осіб мають вирішальне значення для галузей приватного права, тоді як для права публічного головними залишаються державні й суспільні інтереси [5].

Чи можливо на підставі цього підходу сьогодні вибудувати систему юрисдикційних повноважень? Відповідь буде, на нашу думку, швидше негативною. Не випадково у цивільній процесуальній доктрині дедалі частіше висловлюється припущення щодо приреченості будь-яких спроб визначення поняття «публічно-правовий спір» [6]. Уся справа в тому, що вкрай складно дати однозначне трактування багатьом правовим явищам, побачити в них яскраво виражену приватноправову або публічно-правову природу. Напевно, хрестоматійною є думка про змішану природу судочинства, в якому поряд з інтересами конкретних осіб здійснюється захист правопорядку в цілому.

У цьому зв'язку в юридичній літературі існують різні пропозиції. Зокрема, Г. П. Тимченко запропонував позови громадян за участю органів державної влади й місцевого самоврядування [7].

Х. А. Джавадов із метою встановлення характеристики предмета спору як публічно-правового пропонує використовувати

такі, на його думку, прості критерії, як: пряма вказівка в законі на те, що ті або інші категорії справ є публічно-правовими (як це має місце щодо корпоративних спорів); пряма вказівка в законі на те, що певні категорії справ не є публічно-правовими (сімейні, житлові спори). При цьому автор зовсім не говорить про протиставлення суб'єктного і предметного критеріїв. Суб'єктний і предметний критерії спрямовані на досягнення однієї й тієї ж мети – встановлення правової природи справи. Проте, як вважає вчений, проблему розмежування судових юрисдикцій слід вирішувати виходячи із причин формування спеціалізованих судів і диференціації судочинства на види. Адже під час вирішення питання щодо розмежування судових юрисдикцій йдеться не тільки про вибір між судовими установами, а й про вибір між видами судочинства, для яких характерна наявність істотних відмінностей: обсяг активних повноважень суду, відмінність у засобах доказування, різноманітність у правилах розподілу тягаря доказування, розмір судових витрат, тривалість процесуальних строків тощо [8].

Висловлені зауваження заслуговують на найретельнішу увагу. Зміст спірних правовідносин повинен стати підставою для формування, зокрема, і судових повноважень у сфері господарської юрисдикції [9]. Тут ми наближаємося до не менш складної для наукового аналізу категорії «господарсько-правовий спір». Дослідники вже вказували на узагальнюючий і збірний характер даної категорії [10], в основі якої суспільні відносини, комплексно регульовані галузями приватного й публічного права [11].

Слід зазначити, що в минулому законодавець досить чітко визначав випадки, коли справа підлягала розгляду комерційним судом. За свідченням О. М. Гребенцова, для того, щоб визначити підвідомчість того або іншого позову комерційному суду, необхідно виходити з торговельної властивості спірних правовідносин, а не із належності сторін спору до стану торговців, тобто суб'єктний склад спору не мав особливого значення [12].

Ми знову повертаємося до того, що правова природа спірних справ найбільше впливає на формування судової юрисдикції. Характер спірних правовідносин змушує законодавця шукати оптимальний порядок розгляду й вирішення спорів, що виникають.

У чомусь співзвучною нам видається думка Х. А. Джавадова про причини створення адміністративної й господарської юрисдикцій. Автор говорить про прагнення законодавця максимально адаптувати процесуальну форму до істотних ознак і особливостей основних категорій справ. Ця теза дозволяє вченому дійти висновку, згідно з яким, наприклад, враховуючи специфіку господарських відносин і їх суб'єктний склад, виправданим є встановлення скорочених строків розгляду господарських справ, розширення сфери застосування досудового врегулювання таких спорів, особливості засобів доказування щодо даної категорії справ.

При цьому, визначаючи адміністративну юстицію як гарантію захисту прав фізичних і юридичних осіб у сфері публічних відносин, дослідник вважає, що адміністративне судочинство слід розглядати як більш ліберальне для користувача судової системи через значну кількість ініціативних повноважень суду, пільгових правил розподілу тягаря доказування, знижених ставок судового збору.

Підсумком авторських міркувань щодо проблем судової юрисдикції стала низка пропозицій щодо вдосконалення процесуального законодавства в частині віднесення до юрисдикції адміністративних судів спорів за участю суб'єктів владних повноважень, навіть якщо є сумніви в тому, наскільки точно суб'єктний критерій відображає правову природу справи. У свою чергу, у випадку, коли спір суб'єктів господарювання має комплексну правову природу, більш раціональним буде рішення щодо віднесення його до сфери цивільної юрисдикції.

Особливий випадок становлять спори, що виникають між особами, які не є суб'єктами господарювання. З огляду на те, що віднесення цих справ до сфери господарської юрисдикції буде дещо обтяжливим для учасників справи, вважаємо, що такий підхід повинен супроводжуватися низкою гарантій. Насамперед перелік даних справ у законодавстві повинен бути вичерпним, а господарська природа таких спорів не повинна викликати жодних сумнівів [13].

Визначення повноважень судів у сфері цивільної юрисдикції, як не парадоксально, впливає з юрисдикції адміністративних і господарських судів. У тому розумінні, що цивільна юрисдикція

всеосяжна, за винятком тих категорій справ, розгляд і вирішення яких здійснюється в порядку адміністративного або господарського судочинства. Фактично методологічно й доктринально це є найбільш правильним.

У цивілістичній процесуальній літературі звертається увага на необхідність застосування Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод у частині визначення приватних і публічних інтересів як об'єктів судового захисту [14]. В цьому сенсі цивільна юрисдикція являє собою усталену в процесі тривалого історичного розвитку форму захисту цивільних прав, прийнятну для захисту численних прав і свобод громадян. Проте, як показує вітчизняний досвід здійснення правосуддя, саме існування різних галузей судової влади містить значні ризики для виникнення колізій юрисдикцій. Тому для законодавця надто важливо створити механізм їх вирішення, і зокрема на підставі зарубіжного досвіду цивільного судочинства.

Як зазначає К. А. Чудиновських, одним із способів вирішення спорів між кількома судовими юрисдикціями є створення спеціальних органів для вирішення колізій підвідомчості. Зокрема, у Франції 1872 р. був створений спеціальний орган — Трибунал з конфліктів, завданням якого було вирішення такого роду спорів. Залучення Трибуналу з конфліктів до вирішення спорів про підвідомчість здійснювалося в таких випадках: 1) якщо адміністративний або цивільний суд ухвалили рішення про непідвідомчість їм конкретної справи і заінтересованій особі, таким чином, було відмовлено в судовому захисті. При цьому Трибунал може визнати незаконним рішення одного із судів і тим самим зобов'язати цей суд прийняти справу до провадження; 2) якщо в цивільному суді розглядається справа, яка, на думку органів виконавчої влади, підвідомча адміністративним судам, то представник виконавчих органів може вимагати, щоб суд припинив провадження у справі. Якщо провадження у справі не було припинено судом, то воно має бути призупинено й питання про підвідомчість справи повинно бути передано до Трибуналу з конфліктів.

У Бельгії також функціонує спеціальний суд, єдиним обов'язком якого є вирішення питань про підвідомчість і підсудність

справ та визначення належного суду для вирішення конкретної справи [15].

У цілому національне законодавство вже рухається в напрямі того, що необхідна спеціальна процедура визначення належної юрисдикції, надаючи відповідні повноваження Великій Палаті Верховного Суду. Чи потрібні Україні додаткові органи, що вирішують проблему судових повноважень? Відповідь на це питання можна дати тільки після певного періоду часу й аналізу напрацювань Великою Палатою відповідної практики. Нразі особливих підстав для створення такого органу ми не вбачаємо.

Механізм вирішення колізій юрисдикцій припускає не тільки визначення спеціального органу, а й визначення тієї процедури, яка сприятиме усуненню наслідків неправильного встановлення належного суду. Йдеться не тільки про можливість використання концепції так званої «м'якої юрисдикції» або перенесення обов'язку правильного вибору суду з позивачів на суд чи закріплення необхідності одержання згоди позивача на передачу справи до іншого суду [16]. Хоча всі ці пропозиції самі по собі є дискусійними. Поза сумнівом, потрібно шукати прийнятний для суду та учасників справи порядок вирішення подібних питань.

У цивілістичній доктрині пропонується для обговорення такий алгоритм дій суду першої інстанції при виникненні питання щодо того, що справа не підлягає розгляду в судах цивільної юрисдикції. Встановивши, що позовна заява не підлягає розгляду за правилами цивільного судочинства, суд або учасники справи виносять це питання на спільне обговорення в судовому засіданні. Якщо учасники справи не згодні з позицією суду, суд повинен додатково роз'яснити їм їхні процесуальні права: позивачеві – право залишити заяву без розгляду, а всім учасникам справи – право заявити клопотання про визначення підвідомчості справи. У випадку подання такого клопотання ким-небудь із учасників справи справа призупиняється й передається до суду вищої інстанції для розгляду такого клопотання.

Якщо учасники справи не скористалися своїми процесуальними правами, суд має право винести на обговорення питання про звернення до вищої інстанції для визначення підвідомчості справи з ініціативи суду, за підсумками якого має право ухвали-

ти одне із трьох рішень: про надсилання справи до відповідної інстанції для визначення підвідомчості, про повернення позовної заяви (закриття провадження у справі) або про продовження розгляду справи.

Якщо ж у суду немає сумнівів у правильності його позиції про непідвідомчість даної справи суду цивільної юрисдикції, то суд має право винести ухвалу про припинення справи у зв'язку з її непідвідомчістю суду цивільної юрисдикції і без обговорення питання про необхідність звернення до відповідної інстанції для визначення підвідомчості справи з ініціативи суду.

У випадку, якщо учасники справи підтримають думку суду щодо непідвідомчості даної справи суду цивільної юрисдикції, суд виносить ухвалу про повернення позовної заяви (закриття провадження у справі). Учасники справи мають право оскаржити ухвалу про повернення позовної заяви (припинення справи) у зв'язку з її непідвідомчістю суду цивільної юрисдикції в апеляційній інстанції. Інші ухвали, що виносяться судом першої інстанції під час розгляду питань підвідомчості, апеляційному оскарженню не підлягають.

Як зазначає автор, запропонований механізм дозволить розглянути питання непідвідомчості справи суду цивільної юрисдикції за правилами змагальної процедури, що дасть можливість учасникам справи повноцінно реалізувати свої процесуальні права й інтереси, надати аргументи й докази на користь своєї позиції [17].

Підбиваючи проміжні підсумки нашого дослідження, необхідно зазначити, що питання доступу до правосуддя й вибору належного суду — одні з тих, за якими буде оцінюватися проведена судова реформа. Це змушує законодавця й правозастосовувачів приділяти підвищену увагу розмежуванню судових повноважень. Не можна сказати, що в умовах функціонування декількох видів судової юрисдикції правила її визначення є абсолютно зрозумілими і простими.

Спроби створення процесуальної форми, адекватної природі правових спорів, — причина колізій судових повноважень. Важливо, нарешті, вирішити проблеми термінологічного характеру, систематизувати поняття й категорії, використовувані процесуальним законодавством. У практичному плані може

йтися про додаткові, але фактично нові критерії поділу права на приватне й публічне, що відкриє перспективи з'ясування дійсного змісту публічно-правового й господарсько-правового спору. І це все на тлі використання позову як унікального засобу захисту порушеного права та необхідності окреслення компетенції адміністративних і господарських судів.

Способи усунення конфлікту юрисдикцій, напевно, добре відомі, насамперед зарубіжному судочинству. Проте вітчизняна правова система перебуває на шляху кристалізації подібних способів, дослідним шляхом відшуковуючи прийнятні механізми. У гармонійному поєднанні правозастосовної діяльності вищої судової інстанції, правил, що передбачають усунення наслідків неправильного вибору суду, окремих змагальних процедур визначення юрисдикції – шлях до безперешкодного правосуддя й доктринального обґрунтування концепції належного суду в різних сферах судової юрисдикції.

1. Чудиновских К. А. Подведомственность в системе гражданского и арбитражного процессуального права. Санкт-Петербург: Юрид. центр-Пресс, 2004. С. 133; Тимченко Г. П. Теоретичні проблеми та практика реалізації принципів судочинства в Україні. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2010. С. 106. 2. Смокович М. І. Проблеми розмежування судової юрисдикції та визначення компетенції адміністративних судів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Академія управління МВС. Київ, 2010. С. 6. 3. Бессараб Н. М. Юрисдикція та підсудність цивільних справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. С. 9. 4. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006. С. 80-81. 5. Туманова Л. В. Защита публично-правовых интересов в гражданском судопроизводстве: дис. ... докт. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2002. С. 13. 6. Шадура Д. М. Цивільна юрисдикція: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2008. С. 7. 7. Тимченко Г. П. Теоретичні проблеми та практика реалізації принципів судочинства в Україні. С. 108. 8. Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. Київ: Юридична думка, 2018. С. 164-165. 9. Демченко С. Зміст правовідносин та предмет спору як головні критерії розмежування судових юрисдикцій. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2010. № 2. С. 22-28. 10. Побирченко И. Г. Хозяйственные споры и формы их разрешения: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Харьков, 1971. С. 7. 11. Гребенцов А. М. Развитие хозяйственной юрисдикции в России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2001. С. 18. 12. Гребенцов А. М. Развитие хозяйственной юрисдикции в России. Москва: Норма, 2002. С. 36. 13. Джавадов Х. А. Цит. праця. С. 166. 14. Шадура Д. М. Цит. праця. С. 15.

15. Тимченко Г. П. Цит. праця. С. 111-112. 16. Катаєва Е. В. Юрисдикція адміністративних судів України щодо вирішення адміністративних справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 14; Самбір О. Є. Окремі питання розмежування цивільної, господарської та адміністративної юрисдикцій. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3(43). С. 122. 17. Джавадов Х. А. Цит. праця. С. 170-171.

References

1. Chudynovskykh K. A. Podvedomstvennost v systeme hrazhdanskoho i arbytrazhnoho protsessualnogo prava. Sankt-Peterburh: Yuryd. tsentr-Press, 2004. S. 133; Tymchenko H. P. Teoretychni problemy ta praktyka realizatsii pryntsyypiv sudochynstva v Ukraini. Kyiv: Vydavnychiy Dim «Iurydychna knyha», 2010. S. 106. 2. Smokovych M. I. Problemy rozmezhuvannia sudovoi yurysdyktsii ta vyznachennia kompetentsii administratyvnykh sudiv: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07 / Akademiia upravlinnia MVS. Kyiv, 2010. S. 6. 3. Bessarab N. M. Yurysdyktsiia ta pidsudnist tsyvilnykh sprav: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Odesa, 2015. S. 9. 4. Sakara N. Yu. Problema dostupnosti pravosuddia u tsyvilnykh spravakh: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Kharkiv, 2006. S. 80-81. 5. Tumanova L. V. Zashchita publichno-pravovykh interesov v hrazhdanskom sudoproizvodstve: dys. ... dokt. yuryd. nauk. Sankt-Peterburh, 2002. S. 13. 6. Shadura D. M. Tsyvilna yurysdyktsiia: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Kharkiv, 2008. S. 7. 7. Tymchenko H. P. Teoretychni problemy ta praktyka realizatsii pryntsyypiv sudochynstva v Ukraini. S. 108. 8. Dzhavadov Kh. A. Problemy efektyvnosti tsyvilnogo sudochynstva. Kyiv: Yurydychna dumka, 2018. S. 164-165. 9. Demchenko S. Zmist pravovidnosyn ta predmet sporu yak holovni kryterii rozmezhuvannia sudovykh yurysdyktsii. *Visnyk Vysshchoho administratyvnoho sudu Ukrainy*. 2010. № 2. S. 22-28. 10. Pobyrchenko Y. H. Khoziaistvennye spory i formy ikh razresheniya: avtoref. dys. ... dokt. yuryd. nauk. Kharkov, 1971. S. 7. 11. Hrebentsov A. M. Razvytye khoziaistvennoi yurysdyktsyy v Rossii: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Ekaterynburh, 2001. S. 18. 12. Hrebentsov A. M. Razvytye khoziaistvennoi yurysdyktsyy v Rossii. Moskva: Norma, 2002. S. 36. 13. Dzhavadov Kh. A. Tsyt. pratsia. S. 166. 14. Shadura D. M. Tsyt. pratsia. S. 15. 15. Tymchenko H. P. Tsyt. pratsia. S. 111-112. 16. Kataieva E. V. Yurysdyktsiia administratyvnykh sudiv Ukrainy shchodo vyryshennia administratyvnykh sprav: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2016. S. 14; Sambir O. Ye. Okreimi pytannia rozmezhuvannia tsyvilnoi, hospodarskoi ta administratyvnoi yurysdyktsii. *Universytetski naukovy zapysky*. 2012. № 3(43). S. 122. 17. Dzhavadov Kh. A. Tsyt. pratsia. S. 170-171.

Gulyk Andriy. On the mechanism for resolving the problem of delimitation of judicial jurisdictions

The article is devoted to exploring the mechanism for solving the problem of delimitation of judicial jurisdictions. The existence of different branches of the judiciary carries significant risks of conflict of jurisdiction.

The reason for the existing conflicts of judicial authority is the attempt to create a procedural form in accordance with the nature of legal disputes. The

author believes that it is necessary to introduce additional, but in fact new criteria for the separation of the right to private and public. Such criteria will help to find out the real subject of dispute in the field of public law and commercial law. And this is all in terms of using the claim (suit) as a unique means of protecting the violated rights and the need to delineate the jurisdiction of administrative and commercial courts.

It is argued that the legal nature of the disputed cases has the greatest influence on the formation of judicial jurisdiction. The nature of the disputed legal relationship forces the legislator to seek the optimal procedure for hearing and resolving disputes.

The determination of the jurisdiction of the courts in the field of civil jurisdiction arises from the jurisdiction of the administrative and commercial courts. In this sense that civil jurisdiction is comprehensive, with the exception of those categories of cases the consideration and settlement of which is under the jurisdiction of administrative or commercial judiciary.

The author notes by granting the relevant powers to the Grand Chamber of the Supreme Court, national law is already moving towards the statutory establishment of a special procedure for determining the court of appropriate jurisdiction. It is argued that the mechanism for resolving conflicts of jurisdiction involves not only the designation of a special body for the resolution of such conflicts, but also the determination of the procedure that will contribute to the elimination of the consequences of improper establishment of a proper court.

The way to unhindered access to justice and doctrinal interpretation of the concept of determining of a court of competent jurisdiction (proper competent court) in different areas of judicial jurisdiction lies in a harmonious combination of law enforcement activity of a higher court and rules that provide for the elimination of the consequences of wrong choice of court, together with using of the separate competitive procedures for determining the correct jurisdiction.

Key words: proper court, civil jurisdiction, competence, access to justice, optimization of civil justice.

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ
ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.91/.95

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-65

С. О. КОРОЄД

**НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС
ВІДПОВІДАЧА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ
В АСПЕКТІ ВИРІШЕННЯ ПОХІДНИХ ПОЗОВНИХ ВИМОГ
ЗА НОВИМ ЦИВІЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ
КОДЕКСОМ УКРАЇНИ**

Дається характеристика похідних позовних вимог у цивільному судочинстві. Наводяться ознаки процесуального статусу сторін та відповідача в цивільному процесі. Визначаються елементи позову в частині похідних позовних вимог. Досліджуються похідні позовні вимоги до державного реєстратора щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, стосовно яких не ставиться питання щодо їх незаконності, а дії (рішення) державного реєстратора не оскаржуються як неправомірні. Аналізуються судові рішення, в яких відповідачем виступав суб'єкт, який безпосередньо не порушував прав позивача. Зроблено висновок, що за похідними позовними вимогами участь відповідача (державного реєстратора) не пов'язана із захистом його власних прав та інтересів у спірних правовідносинах, а спрямована на практичну реалізацію рішення суду в частині основних позовних вимог шляхом скасування реєстраційного запису або вчинення певних реєстраційних дій з метою усунення (припинення) порушеного права позивача, захист якого суд здійснив при вирішенні основної позовної вимоги.

Ключові слова: цивільне судочинство, похідні позовні вимоги, елементи позову, відповідач, процесуальний статус, поновлення порушених прав, спо-

соби захисту, реєстраційні дії, державний реєстратор, новий Цивільний процесуальний кодекс України.

Koroied Serhii. A new look at the procedural status of the defendant in civil proceedings in the aspect of resolving derivative claims under the new Civil Procedural Code of Ukraine

The description of derivative claims in civil proceedings is given. Indicates the procedural status of the parties and the defendant in the civil process. The elements of a claim are determined with regard to derivative claims. Derivative claims against the state registrar concerning registration of property and property rights, other registration actions, which do not raise questions about their illegality, are investigated, and actions (decisions) of the state registrar are not contested as unlawful. It is examined court judgments in which the defendant was a person who did not directly infringe the plaintiff's rights. It is concluded that on the basis of the claims, the participation of the defendant (state registrar) is not connected with the protection of his own rights and interests in the disputed legal relations, but aimed at the practical implementation of the court judgment with regard to the main claims in a way of canceling of registration record or committing certain registration actions for the purpose of elimination (termination) of the infringed right of the plaintiff, the defense of which the court carried out in reviewing the main claim.

Key words: *civil litigation, derivative claims, elements of a claim, defendant, procedural status, restoration of violated rights, methods of defense, registration actions, state registrar, new Civil Procedural Code of Ukraine.*

Цивільний процесуальний кодекс України в редакції Закону від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII (далі — новий ЦПК) на законодавчому рівні закріпив таке процесуальне поняття, як похідні позовні вимоги, яке вже тривалий час використовувалося в судовій практиці [1], зокрема у спорах щодо права власності на нерухоме майно та державної реєстрації речових прав на нього [2]. Новий ЦПК похідною позовною вимогою називає вимогу, задоволення якої залежить від задоволення іншої позовної вимоги (основної вимоги) та передбачає можливість їх об'єднання в одній позовній заяві (ч. 1 ст. 188); похідна позовна вимога може бути пред'явлена як до того самого відповідача, так і до різних відповідачів (п. 1 і 2 ч. 2 ст. 188); до похідних позовних вимог новий ЦПК відносить вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, які є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав (ч. 1 ст. 19, ч. 8 ст. 30).

У своїх попередніх наукових публікаціях ми вже встановили, що в цьому випадку законодавець має на увазі такі похідні позовні вимоги, які адресовані іншим суб'єктам (не безпосе-

реднім учасникам спірних цивільних матеріальних правовідносин) та спрямовані на реалізацію рішення суду в частині задоволення основної позовної вимоги стосовно цивільних прав особи на майно [3]. Також ми аргументували, що ЦПК, вживаючи поняття «позов», розуміє цей термін в одних випадках як процесуальну категорію, говорячи про «пред'явлення позову», а в інших – як матеріально-правову, синонімами якого в ЦПК є терміни «позовні вимоги» і «вимоги» (елементами яких є предмет, підстава і зміст) [4]. А відтак похідні вимоги як позовні мають містити такі ж елементи, як і основний позов, – предмет, підставу і зміст. При цьому зміст позовних вимог, яким за новим ЦПК визнається спосіб (способи) захисту прав або інтересів, що позивач повинен зазначити в позовній заяві (п. 4 ч. 3 ст. 175 ЦПК), і є предметом позову, котрий повинен кореспондувати із способами захисту права [5]. У зв'язку з цим ми погоджуємось із тими вченими-процесуалістами, які замість такого елемента, як зміст позовних вимог, виділяють «сторін» [6], адже саме за цими елементами (тобто предмет і підстава позову та сторони) ЦПК пов'язує тотожність спору.

Узагальнення відповідних наукових джерел із цивільного процесу дало нам підстави виділити ознаки сторін у цивільному судочинстві: сторони – це особи, між якими виник спір про їхні суб'єктивні права та обов'язки і щодо їхніх правовідносин; вони виступають у цивільному процесі на захист своїх цивільних прав і від свого імені; з приводу їх справи судом постановляється рішення; на них поширюються всі наслідки законної сили судового рішення; вони мають цивільно-правову заінтересованість у результаті вирішення спору і процесуально заінтересовані у винесенні рішення; сторони в цивільному процесі обов'язково мають бути учасниками спірного матеріального правовідношення; лише сторони можуть бути зобов'язані чи уповноважені судовим рішенням на здійснення конкретних дій щодо передачі (отримання) матеріальних благ, а також інших дій матеріально-правового характеру; тобто судове рішення вплине на їх матеріальні права, вони або набудуть якісь матеріальні блага, або втратять їх; матеріально-правовий інтерес відповідача виявляється у встановленні судовим рішенням або ухваленні відсутності у нього будь-яких правових обов'язків перед позивачем, а

процесуальний — у діяльності, спрямованій на доведення заперечень проти позову або у створенні можливих перешкод для ухвалення судового рішення про задоволення позову і покладення на нього відповідних обов'язків. Отже, відповідач має бути учасником та матеріально заінтересованим у спірних матеріальних (цивільних, сімейних, житлових, трудових, земельних тощо) правовідносинах з позивачем [7].

Повертаючись до похідних позовних вимог, зазначимо, що з огляду на визначений ч. 1 ст. 19 ЦПК їх характер (вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, які є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав) відповідачем за такими похідними вимогами мають бути державні реєстратори (в сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та державної реєстрації юридичних осіб). З огляду на вищенаведені ознаки процесуального статусу сторін (зокрема, відповідача) державний реєстратор може бути матеріально заінтересований у результаті вирішення спору лише у випадку здійснення ним незаконних реєстраційних дій, про скасування чи визнання протиправними яких заявлено похідну позовну вимогу одночасно із основною вимогою вирішити спір щодо цивільних прав на майно. В цьому випадку похідні позовні вимоги до державного реєстратора будуть відповідати способу захисту цивільних прав та інтересів, передбаченому п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України, щодо визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Тому за таких обставин участь державного реєстратора в процесуальному статусі відповідача відповідатиме правовому статусу останнього, а також характеристикам процесуального статусу відповідача, напрацьованим теорією цивільного процесу.

Водночас у цивільних справах у порядку цивільного судочинства можуть заявлятися похідні позовні вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, стосовно яких не ставиться питання щодо їх незаконності, а дії (рішення) державного реєстратора не оскаржуються як неправомірні (саме такому випадку й присвячена наша стаття). Такі похідні вимоги зазвичай пов'язані з необхідністю вчинення певних

реєстраційних дій, які впливають з вирішеної судом основної позовної вимоги. Як ми встановили вище, похідні позовні вимоги, у випадку їх заявлення, мають адресуватися саме державному реєстратору (якого позивач просить через суд зобов'язати вчинити певну реєстраційну дію), а відтак останній у справі повинен мати процесуальний статус відповідача за таким позовними вимогами. Адже, як слушно зазначає А.С. Олійник, використання терміна «зобов'язати» означає, що на сторону в позовному провадженні, заінтересовану особою в окремому провадженні, яка брала участь у справі, покладено обов'язок вчинити певні дії. Отже, передбачається поширення на цих осіб законної сили рішення суду, що неприпустимо без залучення особи до розгляду справи [8]. Таким чином, у випадку необхідності покласти на державного реєстратора обов'язку вчинити певну реєстраційну дію, яка впливає із вирішеної судом основної позовної вимоги, вимагається участь у справі такого державного реєстратора саме в процесуальному статусі відповідача.

Як роз'яснював Пленум Верховного Суду України, суд повинен у мотивувальній частині рішення встановити, чи були порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси цих осіб, а якщо були, то вказати, чи є залучений у справі відповідач відповідальним за це (абз. 2 п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 14 «Про судові рішення у цивільній справі»).

Проте в наведеному вище випадку державний реєстратор не буде особою, яка порушила, не визнала чи оспорила права позивача. А відтак державний реєстратор, виступаючи в процесуальному статусі відповідача, не буде перебувати в матеріально-правовому спорі з позивачем; жодних матеріальних чи нематеріальних благ державний реєстратор не набуде і не втратить; жодного особистого юридичного інтересу заперечувати проти основних позовних вимог позивача у державного реєстратора немає. Тому державний реєстратор не буде володіти тими основними (ключовими) ознаками процесуального статусу відповідача, виробленими наукою цивільного процесуального права.

У цьому випадку в цивільному процесі з'являється учасник справи в процесуальному статусі відповідача з принципово новими ознаками (характеристиками). Так, не будучи особою,

яка є відповідальною за порушення (невизнання, оспорення) прав позивача, державний реєстратор, як ми встановили раніше, має брати участь у справі в процесуальному статусі відповідача, а заявлені до нього похідні позовні вимоги матимуть свій зміст, тобто конкретний спосіб захисту.

Як відомо, способом захисту права є визначені матеріальним правом (законом чи договором або випливають з їх положень) примусові заходи, спрямовані на відновлення порушених чи підтвердження оспорюваних чи невизнаних прав, припинення їх порушення, компенсація заподіяної потерпілому шкоди або інші заходи, що здатні ліквідувати несприятливі наслідки для потерпілого і впливати на порушника.

В нашому випадку факт порушення (оспорення чи невизнання) прав позивача з боку державного реєстратора буде відсутній, а похідні позовні вимоги до нього, які фактично є безспірними, будуть спрямовані на відновлення порушених чи підтвердження оспорюваних чи невизнаних прав, припинення їх порушення. Тобто державний реєстратор, на думку позивача, має вчинити певні (технічні) реєстраційні дії (наприклад, скасувати реєстраційний запис або вчинити новий запис — виключити чи включити до реєстру певні відомості), необхідні для поновлення порушеного (припинення порушення) права позивача у зв'язку із задоволенням судом основних позовних вимог про захист цивільного права.

Отже, у наведеному випадку фактична участь у справі державного реєстратора (який своїми діями чи бездіяльністю не порушував прав позивача, за захистом яких він звернувся до суду) буде пов'язана виключно із необхідністю вчинення ним реєстраційних дій з метою офіційного визнання (оформлення) тих правових наслідків, які настануть у результаті задоволення судом основної позовної вимоги, оскільки наявність відповідного реєстраційного запису (який просить скасувати позивач) або його відсутність (якщо позивач просить здійснити реєстраційну дію, вчинивши новий запис) буде продовжувати порушення права позивача, на захист якого спрямована основана позовна вимога (або створюватися перешкоди для реалізації позивачем його прав, визнаних судом у результаті задоволення основної позовної вимоги), тому за допомогою похідної позовної вимоги

й вимагається вчинення державним реєстратором дій задля припинення такого порушення.

До речі, раніше, в період дії ЦПК 1963 р. (ст. 248-6), вже існувала норма про залучення до участі у справі суб'єкта, до компетенції якого входить вирішення питання про усунення порушення прав, свобод чи законних інтересів заявника (тобто суб'єкта, рішення, дії чи бездіяльність якого безпосередньо не оскаржувалися).

У судовій практиці нового Верховного Суду вже є рішення у справах, в яких заявлялися позовні вимоги до державних реєстраторів про оскарження реєстраційних дій та скасування реєстраційних записів, при вчиненні яких державним реєстратором не було порушено закон. Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 у справі № 904/5857/17 викладено правову позицію, згідно з якою особа, яка вважає своє право чи інтерес порушеними через подання та внесення до ЄДР недостовірних відомостей, може вимагати їх захисту через коригування відомостей ЄДР та відображення в ЄДР відповідних дійсних відомостей у спосіб, що забезпечить ефективне відновлення та захист її порушених прав та інтересів, зокрема шляхом скасування запису в ЄДР (п. 2 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань»). У такому випадку, якщо суд встановить, що суб'єкт державної реєстрації вчинив запис в ЄДР за зверненням належного заявника, на підставі всіх необхідних для реєстрації документів відповідно до закону та відсутності встановлених законом підстав для відмови в державній реєстрації, це не є перешкодою для скасування в судовому порядку недостовірного запису в ЄДР, наявність якого порушує корпоративні права чи законні інтереси позивача.

Тобто бачимо, що Верховний Суд визнає можливим задоволення позовних вимог до державного реєстратора (який не допускав зі свого боку незаконних дій і не порушував цивільних прав позивача) про скасування вчиненого ним «законного» реєстраційного запису.

В межах нашого дослідження варто звернути увагу й на постанову Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 27.03.2019 в справі № 826/15117/17,

в якій Верховний Суд дійшов висновку про відсутність підстав для визнання протиправною постанови про відкриття виконавчого провадження (оскільки державний виконавець відкрив вказане виконавче провадження правомірно), водночас встановив, що відкрите виконавче провадження порушує права позивача (оскільки підстави для примусового виконання постанови адміністративного органу про накладення адміністративного штрафу станом на момент відкриття виконавчого провадження вже були відсутні, проте не були відомі державному виконавцю). Верховний Суд зазначив, що належним способом захисту порушеного права є лише такий спосіб, який відповідає вимогам матеріального закону і приводить до поновлення прав позивача до такого стану, що існував до порушення права, а якщо відновлення такого стану є неможливим – компенсує позивачу шкоду, завдану неправомірним рішенням. Зважаючи на викладене, з огляду на відсутність у спірній постанові відділу ДВС такої властивості, як протиправність, Верховний Суд вважає належним і достатнім способом захисту порушеного інтересу позивача саме скасування цієї постанови (без визнання її протиправною).

Це рішення Верховного Суду свідчить, що дії державного виконавця, який відкрив виконавче провадження, були правомірними, проте він брав участь в адміністративній справі саме в процесуальному статусі відповідача, оскільки предметом позову були вимоги про скасування його постанови, за результатом задоволення яких державний виконавець має припинити розпочате виконавче провадження, тобто вчинити дії, спрямовані на усунення (припинення) порушення прав позивача внаслідок відкриття щодо нього виконавчого провадження.

Хоча, наприклад, існує судове рішення (постанова Київського апеляційного суду від 05.12.2018 в цивільній справі № 758/1861/18), в якому державний реєстратор не був залучений судом до участі у справі, але суд, поряд із задоволенням основної позовної вимоги – визнанням припиненими трудових відносин позивача – керівника товариства, також вирішив «виключити з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, з розділу: «Відомості про органи управління юридичної особи», відомості про пози-

вача як керівника товариства», визнавши таку вимогу похідною, пов'язаною зі звільненням позивача.

Таким чином, аналіз характеру похідних позовних вимог у цивільному судочинстві, а також наведених рішень Верховного Суду дають підстави для висновку, що процесуальний статус відповідача (за похідними позовними вимогами) в цивільному процесі розширює свої характеристики, що дозволяє по-новому поглянути на такого учасника справ, як відповідач, участь якого у цивільній справі не пов'язана із захистом його власних прав та інтересів у спірних правовідносинах (державний реєстратор не є відповідальним за безпосереднє порушення прав позивача, а його попередні реєстраційні дії були правомірними), а спрямована на практичну реалізацію (виконання) рішення суду в частині основних позовних вимог шляхом скасування реєстраційного запису (наявність якого порушує права позивача, які захистив суд) або вчинення певних реєстраційних дій (вчинення яких є необхідним для захисту прав позивача) з метою усунення (припинення) порушеного права позивача, захист якого суд здійснив при вирішенні основної позовної вимоги.

1. Лошицький М.В., Короєд С.О. Спірні питання участі у цивільному процесі нотаріусів, БТІ, органів внутрішніх справ та РАЦС як відповідачів і третіх осіб. *Судова апеляція*. 2010. № 3 (20). С. 67–82. 2. Короєд С.О. Межі позовних вимог та порядок виконання судового рішення: проблеми співвідношення при застосуванні судом реституції та віндикації. *Судова апеляція*. 2013. № 4 (33). С. 53–64. 3. Короєд С.О. «Похідні» позовні вимоги в новому Цивільному процесуальному кодексі України: доктринальне тлумачення, особливості вирішення та виконання (на прикладі цивільно-правових спорів щодо прав на майно). *Судова апеляція*. 2018. № 1 (50). С. 40–49. 4. Короєд С.О. Новий погляд на теорію позову в цивільному процесі. *Судова апеляція*. 2014. № 4 (37). С. 65–69. 5. Короєд С.О. Предмет спору, предмет позову, предмет судового розгляду, зміст позовних вимог, вимоги позивача: співвідношення процесуальних понять за проектом нової редакції ЦПК України в контексті їх уніфікованого розуміння. *Держава і право*. Серія Юридичні науки. 2017. Вип. 77. С. 99–112. 6. Осокіна Г.Л. Проблемы иска и права на иск. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1989. С. 87–88, 97. 7. Короєд С.О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. С. 272–273. 8. Олійник А.С. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми (продовження). *Судова апеляція*. 2009. № 2 (15). С. 139.

References

1. Loshyc'kyj M.V., Koroied S.O. Spirni pytannja uchasti u cyvil'nomu procesi notariusiv, BTI, organiv vnutrishnih sprav ta RACS jak vidpovidachiv i tretih osib. *Sudova apeljacija*. 2010. № 3 (20). S. 67–82. 2. Koroied S.O. Mezhi pozovnyh vymog ta porjadok vykonannja sudovogo rishennja: problemy spivvidnoshennja pry zastosuvanni sudom restytucii' ta vindykacii'. *Sudova apeljacija*. 2013. № 4 (33). S. 53–64. 3. Koroied S.O. «Pohidni» pozovni vymogy v novomu Cyvil'nomu procesual'nomu kodeksi Ukrai'ny: doktrynal'ne tлумachennja, osoblyvosti vyrishennja ta vykonannja (na prykladi cyvil'no-pravovyh sporiv shhodo prav na majno). *Sudova apeljacija*. 2018. № 1 (50). S. 40–49. 4. Koroied S.O. Novyj pogljad na teoriju pozovu v cyvil'nomu procesi. *Sudova apeljacija*. 2014. № 4 (37). S. 65–69. 5. Koroied S.O. Predmet sporu, predmet pozovu, predmet sudovogo rozgljadu, zmist pozovnyh vymog, vymogy pozyvacha: spivvidnoshennja procesual'nyh ponjat' za proektom novoi' redakcii' CPK Ukrai'ny v konteksti i'h unifikovanogo rozuminnja. *Derzhava i pravo*. Serija Jurydychni nauky. Vyp. 77 Kiyv: «Jurydychna dumka», 2017. S. 99–112. 6. Osokyna G.L. Problemy yska y prava na ysk. Tomsk: Yzdvo Tomskogo un-ta, 1989. S. 87–88, 97. 7. Koroied S.O. Procesual'ne zabezpechennja efektyvnosti cyvil'nogo sudochynstva: dys. ... doct. juryd. nauk: 12.00.03. Kiyv, 2014. S. 272–273. 8. Olijnyk A.S. Uzagal'nennja praktyky rozgljadu sudamy cyvil'nyh sprav pro usynovlennja ditej, pozbavlennja bat'kivs'kyh prav, vstanovlennja opikyta pikluvannja nad dit'my (prodovzhennja). *Sudova apeljacija*. 2009. № 2 (15). S. 139.

Koroied Serhii. A new look at the procedural status of the defendant in civil proceedings in the aspect of resolving derivative claims under the new Civil Procedural Code of Ukraine

The Civil Procedural Code of Ukraine, as amended by the Law from October, 3, 2017, enshrined at the legislative level such a procedural concept as derivative claims, which has long been used in court practice, in particular in disputes over the ownership of real estate and state registration of property rights thereto. In our previous publications, we have already established that the legislator is referring to such derivative claims that are addressed to other entities (not direct participants in the disputed civil material relations) and are aimed at implementing the court's judgment regarding the satisfaction of the basic claim concerning civil rights of a person on a property. Derivative claims, as well as lawsuit itself, must have elements such as the subject matter and basis of the claim and the parties.

It is established that defendant under derivative requirements must be state registrars (in the field of state registration of property rights on real estate and state registration of legal entities). Given the foregoing indications of the procedural status of the parties (in particular, the defendant), the state registrar can only be materially interested in the resolution of the dispute in the event of unlawful registration actions, the cancellation or recognition of which is stated in a derivative claim at the same time as the main requirement to resolve the dispute over civil rights on property.

At the same time in civil cases in the course of civil proceedings may be filed derivative claims for the registration of property and property rights, other registration actions, which do not raise questions about their illegality, and actions (decisions) of the state registrar are not contested as unlawful (in such a case and dedicated our article). Such derivative requirements usually involve the necessity of taking certain registration actions that follow from the court's main claim. As we have established above, derivative claims should, in the case if they filed, be addressed to the state registrar (whom the plaintiff asks the court to oblige to take some registration action), and therefore the latter in the case must have the procedural status of the defendant for such claims.

Actual participation in the case of the state registrar (who by his actions or inactions did not violate the rights of the plaintiff, for which protection he appealed to the court) will be solely related to the necessity to perform his registration actions in order to officially recognize (registration) those legal consequences that will occur as a result of the court's satisfaction of the main claim since the existence of a corresponding registration record (which aims to cancel the plaintiff) or its absence (if the plaintiff requests the registration action by committing a new record) will continue to violate the plaintiff's rights on protection of which the main claim is based (or will be created obstacles to the claimant's realization of the rights recognized by the court as a result of the satisfaction of the main claim), therefore, by means of a derivative claim, a state registrar is required to take action to stop such violation.

Thus, the analysis of the nature of the claims in civil proceedings, as well as the above stated judgments of the Supreme Court give grounds to conclude that the procedural status of the defendant (on the basis of derivative claims) in its civil process extends its characteristics, allowing a new look at such a party, as a defendant whose involvement in a civil case is not related to the protection of his or her own rights and interests in the disputed legal relationship (the state registrar is not responsible for the direct violation of the plaintiff's rights, and its previous registration actions were legitimate), and aimed at the practical implementation (execution) of the court's judgment in respect of the main claims by canceling the registration record (the presence of which violates the rights of the plaintiff, protected by the court) or committing certain registration actions (committing which, is necessary for the protection of the rights of the plaintiff) in order to eliminate (terminate) the violated right of the plaintiff, the defense of which the court carried out in reviewing the main claim.

Key words: civil litigation, derivative claims, elements of a claim, defendant, procedural status, restoration of violated rights, methods of defense, registration actions, state registrar, new Civil Procedural Code of Ukraine.

ГАРАНТІЯ ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Досліджуються підстави і процедура залучення фінансової установи як гаранта виконання боржником зобов'язань при виконанні судових рішень про стягнення з боржника періодичних платежів в Україні. Значна увага приділяється розгляду інших способів забезпечення виконання боржником зобов'язань зі сплати періодичних платежів, зокрема: заміни боржника, порука та застава. Автором обґрунтовується положення про те, що гарантія є одним із способів вирішення проблеми забезпечення сплати боржниками періодичних платежів у виконавчому провадженні, оскільки гарантія може стати цікавою всім учасникам правовідносин. Вирішенням проблеми може стати надання фінансовою установою гарантії щодо виконання боржником своїх боргових зобов'язань у виконавчому провадженні, якщо боржник зміг знайти джерело заробітку за межами України.

Ключові слова: гарантія, заміна боржника, порука, обмеження права, фінансова установа.

Yatchenko Yevhen. A guarantee as a way of enforcing a performance obligation in enforcement proceedings

The grounds and procedure for involving a financial institution as a guarantor of the debtor's fulfillment of obligations in executing court decisions on the recovery of periodic payments from the debtor in Ukraine are investigated. Considerable attention is given to other ways of ensuring that the debtor fulfills obligations to pay periodic payments, such as the replacement of the debtor, surety and pledge. The author argues that the guarantee is one way of solving the problem of providing debtors with periodic payments in enforcement proceedings, since the guarantee can be of interest to all parties to the relationship. The solution may be to provide the financial institution with a guarantee that the debtor will discharge its debt in enforcement proceedings if the debtor is able to find a source of income outside Ukraine.

Key words: *guarantee, replacement of debtor, surety, rights restriction, financial institution.*

© ЯТЧЕНКО Євген Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права, філософії та політології Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка; ORCID: 0000-0003-0737-9861; e-mail: putnik.ev@gmail.com

У цивільних та деяких інших правовідносинах з прадавніх часів практикується гарантія як спосіб забезпечення виконання зобов'язань, однак у виконавчому провадженні в Україні гарантія поки що не набула належного застосування та поширення. Останнім часом стає досить поширеною ситуація, коли особа, яка є боржником у виконавчому провадженні, зокрема з приводу сплати аліментів на утримання дитини, через безробіття та відсутність іншої можливості заробити кошти, тривалий час не має можливості сплачувати кошти за виконавчими документами. Як видно із тексту останніх змін, внесених законодавцем до Закону України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. із змінами та доповненнями (надалі Закону), законодавцем обрано шлях створення додаткових несприятливих умов для боржника з метою спонукати його до погашення заборгованості по сплаті аліментів. Зокрема, відповідно до ч. 9 ст. 71 Закону виконавець вносить вмотивовані постанови про встановлення тимчасового обмеження боржника: у праві виїзду за межі України, у праві керування транспортними засобами тощо. Боржника, який має значні статки, але при цьому не сплачує аліменти, встановлення зазначених обмежень може спонукати до погашення заборгованості зі сплати аліментів у повному обсязі. Слід врахувати, що значна кількість боржників не має не лише великих статків, а іноді навіть власного помешкання, а тому встановлення щодо них цих обмежень не дає і не може дати очікуваного результату. Більше того, встановлення зазначених обмежень позбавляє багатьох боржників можливості заробити необхідні кошти за межами України, оскільки вони постановою виконавця обмежуються у праві виїзду за межі України. Якщо встановлення обмеження у праві керування транспортними засобами обумовлене низкою умов, закріплених у ч.10 ст.71 Закону, а тому не застосовується у випадку, якщо це позбавляє боржника основного законного джерела засобів для існування, то в питанні обмеження боржника у праві виїзду за межі України це не обумовлено законодавцем жодними умовами. Відтак зазначена проблема є актуальною, оскільки систематична несплата боржниками періодичних платежів у виконавчому провадженні продовжує мати місце. Метою цієї статті є дослідження доцільності застосування гарантії як способу забезпечення виконання зобов'язань боржником до регулювання правовідносин у виконавчому провадженні, зокре-

ма в частині своєчасної сплати боржником періодичних платежів. Одним із завдань статті є дослідження підстав застосування у виконавчому провадженні цивільно-правових способів забезпечення виконання боржником зобов'язань, зокрема гарантії.

Значну увагу дослідженню проблем виконавчого провадження приділяють вітчизняні науковці у монографічних дослідженнях та навчальних посібниках («Виконання судових рішень» за заг. ред. М.Й. Штефана (2001), Фурса С.Я., Щербак С.В. «Виконавче провадження в Україні» (2002), «Исполнительное производство» за заг. ред. В.А. Кройтора (2003), Білоусов Ю.В. «Виконавче провадження» (2005), «Актуальні питання виконавчого провадження» за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої (2009), Ігонін Р.В., Шкарупа К.В., Сеньків О.Л. «Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів виконавчого провадження» (2010), Гаєцька-Колотило Я.З., Ратушна Б.П. «Виконавче провадження» (2014), «Виконавче провадження» за заг. ред. В.В. Комарова (2014) тощо). Окремим питанням виконавчого провадження присвячені дисертаційні дослідження таких науковців, як: Талан Л.Г. («Реалізація судових рішень у виконавчому провадженні», 2012), Верба-Сидор О.Б. («Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні», 2013), Ляшенко Р.О. («Приведення судових рішень у цивільних справах до примусового виконання», 2013), Лук'янова М.Л. («Адміністративно-правові засади оскарження дій або бездіяльності посадових осіб державної виконавчої служби», 2014), Якимчук С.О. («Виконання судових рішень як частина судового розгляду», 2015) тощо. Однак питанню застосування гарантії у виконавчому провадженні, дослідженню підстав та порядку залучення гаранта як учасника виконавчого провадження зазначеними науковцями увага практично не приділяється. Поряд із цим наявні фундаментальні теоретичні напрацювання з правового регулювання відносин гарантії у зобов'язальних правовідносинах, викладені в працях таких науковців, як Т.В. Боднар, М.В. Венецька, О.В. Дзера, Л.О. Єсіпова, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць, І.Й. Пучковська, О.Р. Шишка тощо, але в них не враховуються особливості застосування гарантії у виконавчому провадженні.

Перш ніж перейти до безпосереднього дослідження проблеми застосування поруки та гарантії у виконавчому провадженні з метою вирішення означеної проблеми, слід зупинити увагу

на інших можливих шляхах вирішення цієї проблеми. Одним із шляхів може бути застосування за аналогією положень ч. 5 ст. 71 Закону, згідно з якою у разі виїзду боржника на постійне проживання до держави, з якою Україна не уклала договорів про надання правової допомоги, за рішенням суду до виїзду боржника за кордон стягнення аліментів здійснюється за весь період до досягнення дитиною повноліття, тобто спосіб вирішення проблеми полягає у сплаті всієї суми періодичних платежів, як результат — зняття обмеження й отримання можливості заробляти кошти за межами України. Однак слід врахувати, що застосування цього способу можливе за умов, що розмір всієї суми періодичних платежів буде не дуже великий і боржник зможе отримати на всю цю суму кредит в банку, можливо, шляхом застави нерухомості або на інших умовах, прийнятних для банку і позичальника. Як другий спосіб вирішення проблеми можна розглядати заміну боржника у виконавчому провадженні, тобто коли хтось із родичів боржника або інша особа погодиться взяти на себе зобов'язання боржника. Слід також врахувати, що в цьому випадку, відповідно до вимог ст. 520 ЦК України, необхідна ще згода кредитора (стягувача), яка в силу певних причин може й не бути наданою. Оскільки питання правонаступництва у виконавчому провадженні, зокрема у випадку заміни боржника, вже досліджувалося раніше автором у статті «Делегація та цесія як підстави правонаступництва у виконавчому провадженні» [1], то не зосереджуватимемо на цьому увагу.

Має право на існування третій спосіб вирішення проблеми: отримання боржником кредиту для погашення заборгованості за минулий період, оскільки ця сума буде значно меншою, ніж у випадку сплати всієї суми періодичних платежів, а тому більш реальною в її отриманні. Після цього виконавець має зняти з боржника обмеження його права на виїзд за межі України, і у боржника тоді з'являється можливість поїздки на заробітки за межі України й перерахування коштів на рахунок органу виконання рішення для виконання обов'язку із сплати періодичних платежів. Але слід врахувати, що у боржника, доки він робитиме перші заробітчанські кроки за межами України, цілком можуть виникнути певні проблеми, зокрема: 1) нестабільність заробітку, а отже, відсутність гарантованого надходження коштів для сплати періодичних платежів за виконавчим документом у повному

обсязі, що може призвести до виникнення нової заборгованості; 2) у випадку несвоєчасної сплати відсотків за кредитним договором можуть виникнути у боржника проблеми з банком-кредитором; 3) відповідно до ч.4 ст.19 Закону боржник зобов'язаний невідкладно повідомити виконавця про зміну місцезнаходження, а також про зміну місця роботи, що призведе до проблем комунікації боржника з виконавцем та надання необхідних документів з місця нової роботи про розмір заробітку, особливо у випадку, коли розмір періодичних платежів визначається як частка від заробітку боржника, а останній має часткову, тимчасову зайнятість у країні перебування; 4) існує ризик для боржника, що стягувач, дізнавшись від виконавця чи від іншої особи про перебування боржника за межами України, може захадати перегляду розміру виплат у судовому порядку, а відстоювати свої права в суді в цій ситуації для боржника стає проблематичним. Це може призвести до значного зростання розміру виплат і як результат – повернення боржника в Україну і пошук ним шляхів ухилення від сплати періодичних платежів.

Слід зазначити, що проблема комунікації із виконавцем та відстоювання прав у суді може бути вирішена шляхом укладення боржником відповідного договору доручення. Як зауважує О.Є. Аврамова, повірений здійснює юридичні дії, тому цілком допустимо те, що у ролі повіреного може виступати адвокат або особа, яка має освіту чи досвід у сфері надання юридичних послуг [2]. Отже, процесуальні питання можуть бути вирішені повіреним, тобто представником, повноваження якого закріплені у ст. 16 Закону, а матеріальні питання виконання зобов'язань має вирішувати сам боржник. На нашу думку, вирішити проблему можна шляхом укладення боржником відповідного договору з банком або іншою фінансовою установою, при цьому остання бере на себе зобов'язання гарантувати виконання боржником його зобов'язання у виконавчому провадженні.

Для вирішення цього проблемного питання можуть бути використані, окрім гарантії, інші види забезпечення виконання зобов'язання боржником, зокрема порука або застава. Як зазначає М.В. Венецька, порука – один із видів забезпечення виконання зобов'язання, правочин щодо встановлення поруки має вчинятися у письмовій формі, поручитель відповідає перед кредитором у тому самому обсязі, що й боржник, включаючи

сплату основного боргу, відсотків, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки, поручителем може бути одна або кілька осіб [3]. О.Р. Шишка з-поміж інших ознак поруки виділяє широту сфери її застосування, підкреслюючи, що порукою можуть забезпечуватися як договірні, так і позадоговірні, в тому числі додаткові, зобов'язання, оскільки законодавство не містить жодних обмежень щодо забезпечення порукою будь-яких зобов'язань [4]. Отже, законодавство України взагалі та законодавство про виконавче провадження зокрема не містять обмежень щодо застосування поруки як виду забезпечення у виконавчому провадженні, а тому такий спосіб вирішення питання можливий.

Крім цього, особи, яка практично не володіє статками і не може сплачувати періодичні платежі, можуть погодитися в такий спосіб допомогти родичі, надавши шанс поїхати за межі України заробити гроші. Однак слід врахувати, що відповідно до ч. 1 ст. 553 ЦК України сторонами договору поруки є кредитор боржника, тобто стягувач у виконавчому провадженні, та поручитель, договірні відносини виникають між кредитором (стягувачем) і поручителем, а тому стягувач може не виявити бажання укладати договір поруки, враховуючи майновий стан чи вік поручителя, розглядаючи таку пропозицію як спробу боржника виїхати за межі України й ускладнити його розшук. Як підкреслює І.Й. Пучковська, хоча поручитель і відповідає всім своїм майном, на яке може звертатися стягнення, але це не гарантує, що такого майна може не вистачити або взагалі не існувати. Якщо ж виконання зобов'язання забезпечив майновий поручитель, то кредитор, у разі порушення зобов'язання боржником, має право звернути стягнення на певне майно майнового поручителя – предмет застави [5]. Звісно, для стягувача надання майнового забезпечення, тобто застави, є більш прийнятним і спонукатиме до укладення відповідного договору. Слід відрізнити договір поруки від договору застави, коли заставодавцем виступає майновий поручитель, тобто третя особа, що передбачено ч. 1 ст. 583 ЦК України. Хоча сторонами як договору поруки, так і договору застави можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи, але юридичні особи мало зацікавлені тривалий час нести відповідальність за зобов'язаннями боржника всім своїм майном за договором поруки, їм краще ризикувати певною кон-

кретною сумою протягом визначеного строку, як це має місце в договорі гарантії, також їм не цікаво заставляти своє майно за зобов'язаннями фізичної особи, сподіваючись отримати від боржника не досить велику винагороду за це. Відтак, на нашу думку, оптимальним у цій ситуації є укладення договору гарантії з метою забезпечення виконання зобов'язань боржником.

Гарантія, як зазначає В. Безклубий, — це один із видів (способів) забезпечення виконання зобов'язань, який полягає у тому, що банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором виконання боржником свого зобов'язку. Цивільно-правова конструкція гарантії відрізняється її від інших видів забезпечення виконання зобов'язань, а саме: спеціальним суб'єктним складом та незалежністю зобов'язань за гарантією від основного зобов'язання (принцип незалежності гарантії). Принцип незалежності гарантії пов'язаний з її комерційною привабливістю порівняно зі схожими видами забезпечення виконання зобов'язання, наприклад, порукою. Незалежність гарантії збалансовується правилом про те, що гарант має право на зворотну вимогу до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредитором, якщо це встановлено договором між гарантом і боржником [6].

Слід зазначити, що серед науковців точаться дискусії щодо сутності гарантії. Одні вважають її одностороннім правочинним [7], інші — договором між гарантом та боржником щодо надання гарантії [8], в нашому випадку — це договір на користь третьої особи (стягувача). Це і не дивно, оскільки законодавець закріпив у ЦК України принципово новий інститут гарантії, відмінний від розуміння гарантії згідно з ЦК УРСР 1963 року. але теоретичні позиції з цього питання не є предметом цього дослідження.

Відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» видача гарантії вважається банківською операцією, а відтак гарантія є не лише видом забезпечення зобов'язань, а й видом фінансових послуг. Як зазначає І.Й. Пучковська, вчиняючи таку дію, гарант, по суті, виконує грошове зобов'язання принципала перед бенефіціаром повністю або в певній частині, але не більше суми, зазначеної у гарантії, відповідно до умов гарантії. Згідно з ч.1 ст. 566 ЦК України обсяг відповідальності гаранта перед бенефіціаром за порушення боржником-принципалом зобов'яз-

зання, забезпеченого гарантією, обмежується сплатою суми, на яку її видано [9]. Крім цього, відповідно до ст. 569 ЦК України гарант, сплативши кредитору суму відповідно до умов гарантії, має право на зворотню вимогу до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредитору. Відтак гарантія може стати цікавою всім учасникам правовідносин: 1) кредитор (стягувач) отримує гарантію від банку, що зобов'язання боржника будуть виконані; 2) боржник отримує можливість поїхати заробити кошти і його певний час більше не турбує виконавець; 3) банк як гарант від цієї операції отримує винагороду; 4) виконавець на певний час позбавляється проблемами стягнення періодичних платежів із боржника, який фактично не платоспроможний. Якщо боржник укладає з банком договір гарантії, то банк-гарант стає зацікавленим в укладенні з боржником й інших договорів, зокрема: надання йому кредитних коштів та погашення заборгованості перед стягувачем; обслуговування рахунку, на який боржник перераховуватиме зароблені за межами України кошти для погашення кредиту та для сплати періодичних платежів; виконання операцій по перерахуванню коштів на рахунок органу виконання рішень для сплати періодичних платежів тощо. Слід також врахувати, що підставою для виконання гарантом свого зобов'язання є пред'явлення письмової вимоги стягувача до гаранта про сплату грошової суми відповідно боржником не порушувалися і кошти на рахунок органу виконання рішення суду надходили вчасно і в повному обсязі. Відкривши кредитну лінію боржнику, банк може в особливому випадку, коли в якийсь місяць від боржника не надійшло достатньо коштів для здійснення періодичного платежу, здійснити цей платіж за рахунок кредитних коштів, тобто процес сплати боржником періодичних платежів стає стабільним і прогнозованим.

Оскільки всі учасники зазначених правовідносин матимуть свій інтерес у застосуванні гарантії як способу забезпечення виконання боржником зобов'язань у виконавчому провадженні, то залишається вирішити лише деякі процедурні моменти, що за наявності доброї волі всіх учасників цілком можливо. По-перше, слід вирішити питання визначення та фіксації розміру періодичних платежів на певний період з метою визначення суми гарантії. Якщо розмір періодичних платежів визначався від розміру заробітку боржника чи від розміру середнього заробіт-

ку по регіону, то слід сторонам обумовити фіксовану щомісячну суму платежу. Сторони мають право, відповідно до ч. 2 ст. 19 Закону, у процесі виконання рішення укласти мирову угоду, яка затверджується судом, який видав виконавчий документ. У мировій угоді сторони, крім встановлення фіксованого розміру періодичних платежів на встановлений строк, наприклад на три роки, можуть передбачити підстави та умови, за яких розмір платежу може бути переглянутий. Якщо ж сторони не зможуть дійти згоди щодо умов мирової угоди, то у боржника є право, закріплене у ч. 3 ст. 33 Закону, звернутися до суду із заявою з питання зміни способу і порядку виконання рішення за наявності обставин, що ускладнюють виконання судового рішення. На нашу думку, підставою для такої заяви боржника є обставина неможливості знайти роботу в Україні.

Право отримання банком-гарантом своєчасної інформації щодо порядку виконання боржником рішення може бути реалізоване шляхом подачі боржником як учасником виконавчого провадження заяви відповідно до ч. 1 ст. 16 Закону та укладення договору про комерційне представництво, передбачене ст. 243 ЦК України. Тоді гарант набуває процесуальних прав представника боржника у виконавчому провадженні.

Отже, по-перше, використання цивільно-правових способів забезпечення виконання зобов'язань боржника у виконавчому провадженні є можливим та доцільним. По-друге, одним із способів вирішення проблеми систематичної несплати періодичних платежів у виконавчому провадженні має стати надання фінансовою установою гарантії щодо виконання боржником своїх боргових зобов'язань у виконавчому провадженні, якщо боржник зміг знайти джерело заробітку за межами України. По-третє, необхідно надати гаранту процесуальні права у виконавчому провадженні, як варіант – процесуальні права представника боржника. По-четверте, доцільно доповнити ст.71 Закону України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. частиною 15, виклавши її у такій редакції: «Тимчасове обмеження боржника у праві виїзду за межі України підлягає зняттю виконавцем у випадку надання фінансовою установою гарантії щодо виконання боржником своїх боргових зобов'язань у виконавчому провадженні та сплати боржником заборгованості за попередній період».

1. Ятченко Є.О. Делегація та цесія як підстави правонаступництва у виконавчому провадженні. *Держава і право*. Серія Юридичні науки. 2012. Вип. 57. С. 338-344. 2. Аврамова О.Є. Договір доручення. *Цивільне право України*: навч. посіб.: у 2 ч. / редкол. В.А. Кройтор та ін. Запоріжжя: Гельветика, 2016. Ч. 2. С. 205. 3. Венецька М. Поручка. *Енциклопедія цивільного права України* / редкол. Я.М. Шевченко та ін. Київ: Ін Юре, 2009. С. 624-625. 4. Шишка О.Р. Поручка. *Цивільне право України*. С. 43. 5. Пучковська І.Й. Поручка. *Цивільне право*: підруч.: у 2 т., 2-е вид., перероб. та доп. / редкол. В.І. Борисова та ін. Харків: Право, 2014. Т. 2. С. 67. 6. Безклубий В. Гарантія. *Енциклопедія цивільного права України*. С. 169-171. 7. Пучковська І.Й. Гарантія. *Цивільне право*. С. 71. 8. Шишка О.Р. Гарантія. *Цивільне право України*. С. 53. 9. Пучковська І.Й. Гарантія. *Цивільне право*. С. 71.

References

1. Yatchenko, Ye.O. Delegation and assignment as grounds for succession in enforcement proceedings. *Derzhava i pravo*. Seriya Yurydychni nauky. Vyp. 57. P. 338-344. 2. Avramova O. Ye. Contract of agency. In: V.A.Kroitor, ed., *Civil Law of Ukraine: navch. posib.*: u 2 ch. Ch. 2. Zaporizhzhia: Helvetyka, 2016. P. 205. 3. Venetska M. Message. In: Ya. M. Shevchenko ta in. *Encyclopedia of Civil Law of Ukraine*. Kyiv: In Yure, 2009. P. 624-625. 4. Shyshka O.R. Message. In: V.A. Kroitor ta in. *Civil Law of Ukraine: navch. posib.*: u 2 ch. Ch. 2. Zaporizhzhia: Helvetyka, 2016. P. 43. 5. Puchkovska, I.Y. Message. In: V.I. Borysova ta in. *Civil Law: pidruch.*: u 2 t., 2-e vyd., pererob. ta dop. T. 2. Kharkiv: Pravo, 2014. P. 67. 6. Bezklubyi V. Guarantee. In: Ya. M. Shevchenko ta in. *Encyclopedia of Civil Law of Ukraine*. Kyiv: In Yure, 2009. P. 169-171. 7. Puchkovska I.Y. Guarantee. In: V.I. Borysova, ed., *Civil Law: pidruchnyk*: u 2 t. 2-e vyd., pererob. ta dop. T.2. Kharkiv: Pravo, 2014. P. 71. 8. Shyshka O.R. Guarantee. In: V.A. Kroitor ta in. *Civil Law of Ukraine: navch. posibnyk*: u 2 ch. Ch. 2. Zaporizhzhia: Helvetyka, 2016. P. 53. 9. Puchkovska, I.Y. P. 71.

Yatchenko Yevhen. A guarantee as a way of enforcing a performance obligation in enforcement proceedings

It should be noted that the problem of non-payment by debtors of periodic payments, including alimony, continues to be urgent in Ukraine. The legislator's recent attempts to solve this problem by imposing restrictions on debtors: in the right to travel outside Ukraine, in the right to drive vehicles, in the right to hunt and use weapons did not produce the expected results. The reason for the non-payment of periodic payments for many debtors is their lack of employment opportunities in Ukraine, and therefore another way of solving the problem should be sought.

Domestic scholars pay considerable attention to the investigation of enforcement proceedings, but the question of the application of the guarantee in the enforcement proceedings, the study of the grounds and the procedure for involving the guarantor as a participant in the enforcement proceedings remain poorly understood. At the same time, fundamental theoretical developments in the legal regulation of the relationship of the guarantee in the obligatory legal relationship are available in Ukraine, but they do not take into account the

peculiarities of the application of the guarantee in enforcement proceedings. Therefore, the purpose of this work is to investigate the feasibility of using the guarantee as a way of enforcing the debtor's obligations to regulate legal proceedings in enforcement proceedings, in particular as regards timely payment by the debtor of periodic payments.

Much attention is paid to other ways of ensuring that the debtor fulfills obligations to pay periodic payments, such as the replacement of the debtor, surety and pledge. The replacement of the debtor and the surety may give rise to objections by the creditor when he doubts whether the new debtor and the surety can fulfill the debtor's obligations. Lending can arrange for a lender, but then there is a problem for the debtor to find a person who agrees to pledge his property as security for his obligation. The author argues that the guarantee is the best way to resolve the problem of payment by the debtor of periodic payments in enforcement proceedings, since the guarantor is entitled to a claim against the debtor in case of default, and the guarantee provides for the maximum amount of guarantee.

The guarantee may be of interest to all parties to the legal relationship: 1) the creditor receives a guarantee from the bank that the debtor's obligations will be fulfilled; 2) the debtor has the opportunity to travel abroad to earn money and his / her certainty is no longer of concern to the executor; 3) the bank as a guarantor of this transaction receives remuneration; 4) the performer has for some time been deprived of the problem of collecting periodic payments from a debtor who is not insolvent. If the debtor enters into a guarantee agreement with the bank, the guarantor bank becomes interested in concluding with the debtor other agreements, in particular: granting him credit facilities and repaying the debt to the lender; servicing the account to which the debtor will transfer funds earned outside Ukraine for repayment of the loan and payment of periodic payments; execution of operations on the transfer of funds to the account of the executing authority for payment of periodic payments, etc.

The author concluded that it is feasible and appropriate to use civil legal means to enforce the debtor's obligations in enforcement proceedings. One solution to the problem of systematic non-payment of recurring payments in enforcement proceedings should be to provide the financial institution with a guarantee that the debtor will discharge its debt in enforcement proceedings if the debtor can find a source of income outside Ukraine. It is proposed to grant the guarantor the procedural rights of the debtor's representative in the enforcement proceedings. It is proposed to supplement Article 71 of the Law of Ukraine «On Enforcement Proceedings» of 02.06.2016 with part 15, stating it in the following wording: obligations in enforcement proceedings and payment of the debt by the debtor for the previous period.

Key words: guarantee, replacement of debtor, surety, rights restriction, financial institution.

УДК 346.91

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-87

О. Л. СОЛОВЙОВ

ФОРМИ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА: ВИДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Розкрито види та особливості форм господарського судочинства, проаналізовано місце кожного виду провадження у господарському судочинстві в системі інших видів проваджень, виявлено спільні та відмінні риси різних форм господарського судочинства. Встановлено, що сучасне господарське процесуальне законодавство України передбачає такі форми вирішення господарських спорів: наказне провадження; позовне провадження (у вигляді загального або спрощеного); провадження у справах про банкрутство. Автор доходить висновку, що у справах, які можуть бути розглянуті у порядку наказного провадження, особа має певний вибір – або звернутися до суду із позовною заявою, або із заявою про видачу судового наказу.

Ключові слова: господарське судочинство, господарський процес, позовне провадження, наказне провадження, загальне позовне провадження, спрощене позовне провадження.

Soloviov Oleg. Forms of economic judicial procedure: types and features

The article reveals the types and features of forms of economic litigation, analyzes the place of each type of proceedings in economic litigation in the system of other types of proceedings, identifies common and distinctive features of different forms of economic litigation. It is established that the modern economic procedural legislation of Ukraine provides for the following forms of resolving commercial disputes: injunctive proceedings; claim proceedings (in the form of general or simplified); bankruptcy proceedings. Based on the results of the study, the author concludes that in cases that can be considered by way of injunctive proceedings, a person has a choice – either to apply to the court with a statement of claim, or with a statement on the issuance of a court order.

Key words: economic litigation, economic process, claim proceedings, order proceedings, general claim proceedings, simplified claim proceedings.

Із прийняттям нової редакції Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) у 2017 р. запроваджено значні нововведення до згаданого кодексу, які мали за мету посилити захист прав та інтересів учасників господарських пра-

вовідносин. Однією із ключових новел було проведення диференціації форм господарського судочинства. Диференціація правового регулювання є однією з основних тенденцій розвитку системи процесуального права, що особливо чітко простежується протягом останніх десятиліть [1].

Актуальні питання удосконалення господарського судочинства неодноразово були предметом наукових пошуків вітчизняних дослідників, серед яких слід відзначити О.А. Беляневич, А.Г. Бобкову, А.А. Бутирського, Н.В. Іванюту, Л.М. Ніколенко, О.П. Подчерковного, Д.М. Притику, В.В. Резнікову, Т.В. Степанову, Є.А. Таликіна, О. Фонову, В.С. Щербину та ін. Водночас питання видів та особливостей форм господарського судочинства залишаються малодослідженими, що обумовлює необхідність їх аналізу.

Метою даної статті є розкриття видів та особливостей форм господарського судочинства, аналіз місця кожного виду провадження у господарському судочинстві в системі інших видів проваджень, виявлення спільних та відмінних рис різних форм господарського судочинства.

Запровадження диференціації форм господарського судочинства у 2017 р. було нагальним кроком, тому що недоцільно витрачати однакову кількість часу на справи різної складності. Слід зауважити, що попередня редакція ГПК України не передбачала застосування спрощених механізмів вирішення господарських спорів у сучасному вигляді. Однак весь час свого існування господарські (а до цього арбітражні) суди намагалися застосовувати процесуальні механізми для розвантаження судів.

Одним із таких механізмів було застосування доарбітражного врегулювання. Так, ч. 5-6 ст. 8 Арбітражного процесуального кодексу України передбачала, що якщо у відповіді про визнання претензії не повідомляється про перерахування визнаної суми, заявник претензії по закінченні 20 днів після одержання відповіді має право пред'явити до банку розпорядження про списання у безспірному порядку визнаної боржником суми. До розпорядження додається відповідь боржника, а якщо в ній не зазначено розмір визнаної суми, то до розпорядження додається також копія претензії. Установи банку зобов'язані приймати розпорядження про безспірне списання коштів і в тих випадках, коли

боржник, визнавши претензію, просить з різних причин не стягувати з нього визнану суму [2].

Сучасний ГПК України у ст. 12 передбачає такі форми вирішення господарських спорів: наказне провадження; позовне провадження (у вигляді загального або спрощеного); провадження у справах про банкрутство.

Наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо. Така форма господарського судочинства може застосовуватися за вимогами про стягнення грошової заборгованості за договором, укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Із заявою про видачу судового наказу може звернутися особа, якій належить право вимоги. При цьому заявником та боржником в наказному провадженні можуть бути юридичні особи та фізичні особи – підприємці.

Отже, у наказному провадженні заявник звертається до суду із заявою, тут відсутній поділ сторін справи на позивача та відповідача (замість них є стягувач та боржник), а також відсутній спір про право. У даному виді провадження господарський суд не вирішує спір по суті, а лише перевіряє обґрунтованість вимог стягувача, за наслідком чого може видати судовий наказ, який є виконавчим документом.

Позовна форма захисту порушеного права, свободи чи інтересу використовується як інструмент захисту в різних галузях матеріального і процесуального права і тим самим набуває конститутивного значення для формування галузей процесуального права, але тим не менш уособлює універсальні, загальні конструкції у різних видах судочинства [3]. Позовне провадження, у свою чергу, поділяється на загальне і спрощене.

Спрощене позовне провадження призначене для розгляду малозначних справ, справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи. Згадана форма вирішення господарського спору застосовується для вирішення малозначних справ, під якими законодавець у ч. 5 ст. 12 ГПК України передбачив справи, у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб,

а також справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб [4]. Спрощене провадження є ефективним засобом прискорення судового розгляду справи, економічним способом вирішення господарсько-правового конфлікту в судовому порядку та необхідним елементом переходу до електронного судочинства. У цьому є його основні здобутки та переваги порівняно із загальними правилами позовного провадження [5].

Згідно ч. 3 ст. 247 ГПК України при вирішенні питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження суд враховує: 1) ціну позову; 2) значення справи для сторін; 3) обраний позивачем спосіб захисту; 4) категорію та складність справи; 5) обсяг та характер доказів у справі, в тому числі чи потрібно у справі призначити експертизу, викликати свідків тощо; 6) кількість сторін та інших учасників справи; 7) чи становить розгляд справи значний суспільний інтерес; 8) думку сторін щодо необхідності розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження.

Сама назва «спрощене провадження» цілком відповідає змісту цієї форми господарського судочинства, оскільки в ній не проводиться підготовче провадження, відсутні дебати та не застосовуються покази свідків. Під спрощеним провадженням у науці розуміється процесуальна форма, яка характеризується наявністю таких елементів автономної моделі провадження, як субпровадження або певного підвиду позовного провадження [6]. Ключовими ознаками спрощеного провадження у господарському судочинстві, на думку О.О. Іванова, є: завершеність процесуального циклу в межах певної судової інстанції; скорочення кількості процесуальних дій або системна зміна способу їх вчинення; звуження процесуальних можливостей суду й учасників процесу; обмеженість застосування щодо визначеного кола справ [7].

Ю. Бездоля, аналізуючи ще проект нової редакції ГПК України, доходила обґрунтованого висновку про те, що наказне та спрощене позовне провадження покликані розвантажити суди та прискорити розгляд менш складних господарських справ, що, безумовно, з одного боку, сприятиме оперативності госпо-

дарського процесу, а з іншого — дасть господарському суду можливість приділити більше часу та уваги розгляду більш складних, зокрема за ознакою категорії спору, справ [8].

Н.В. Іванюта спрощене позовне провадження пропонує визначати як результат диференціації позовної форми захисту шляхом спрощення й усічення організаційних і функціональних елементів розгляду та вирішення справ, віднесених до малозначних, за наявності низки оцінних умов, крім випадків, визначених законодавством; наказне провадження — як результат диференціації господарської процесуальної форми захисту шляхом усічення організаційних та функціональних елементів розгляду та вирішення справи про стягнення грошової заборгованості із гранично позначеними лімітами [9].

Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні. Для усунення непорозумінь при визначенні форми господарського судочинства законодавець у ч. 4 ст. 247 ГПК України визначив, які справи не можуть бути розглянуті у порядку спрощеного позовного провадження. Зокрема, це справи про банкрутство; за заявами про затвердження планів санації боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство; у спорах, які виникають з корпоративних відносин, та спорах з правочинів щодо корпоративних прав (акцій); у спорах щодо захисту прав інтелектуальної власності, крім справ про стягнення грошової суми, розмір якої не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; у спорах, що виникають з відносин, пов'язаних із захистом економічної конкуренції, обмеженням монополізму в господарській діяльності, захистом від недобросовісної конкуренції; у спорах між юридичною особою та її посадовою особою (у тому числі посадовою особою, повноваження якої припинені) про відшкодування збитків, заподіяних такою посадовою особою юридичній особі її діями (бездіяльністю); у спорах щодо приватизації державного чи комунального майна; в яких ціна позову перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Аналіз положень ч. 2 ст. 148 ГПК України показує, що у справах, які можуть бути розглянуті у порядку наказного проваджен-

ня, особа має певний вибір — або звернутися до суду із позовною заявою, або із заявою про видачу судового наказу. Тобто вибір між позовним і наказним провадженням залежить від особи, яка звертається до суду. Вибір же між загальним і спрощеним позовним провадженням значною мірою залежить від судді господарського суду, який вирішує питання про відкриття провадження у справі. Так, позивач може у позовній заяві клопотати перед судом про розгляд його справи у порядку спрощеного, а не загального позовного провадження, але остаточне рішення у цьому питанні приймає господарський суд. Адже встановивши у ГПК України перелік справ, які мають розглядатися за правилами спрощеного позовного провадження, законодавець не встановив жодних процесуальних наслідків для випадків, коли малозначна справа чи справа незначної складності буде розглянута за правилами загального, а не спрощеного позовного провадження.

Для справ загального позовного провадження характерна чітка послідовність дій суду при вирішенні господарських спорів, а саме: підготовче провадження, яке має бути проведене протягом шістдесяти днів з дня відкриття провадження у справі (у виняткових випадках для належної підготовки справи для розгляду по суті цей строк може бути продовжений не більше ніж на тридцять днів за клопотанням однієї із сторін або з ініціативи суду); розгляд справи по суті, який має розпочатись не пізніше ніж через шістдесяти днів з дня відкриття провадження у справі, а сам строк такого розгляду не повинен перевищувати тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті.

Крім того, згідно з ч. 1 ст. 33 ГПК України справи у судах першої інстанції розглядаються суддею одноособово, крім випадків, визначених ГПК України. Будь-яку справу, що віднесено до підсудності суду першої інстанції, залежно від категорії і складності справи, може бути розглянуто колегіально у складі трьох суддів, крім справ, які розглядаються в порядку наказного і спрощеного позовного провадження. Тобто колегіальний розгляд справи характерний тільки для загального позовного провадження і для провадження у справі про банкрутство.

Відмінність між загальним та спрощеним позовним провадженням полягає також у строках складання повного тексту

рішень. Так, відповідно до ч. 6 ст. 233 ГПК України у виняткових випадках залежно від складності справи складання повного рішення (постанови) суду може бути відкладено на строк не більш як десять днів, а якщо справа розглянута у порядку спрощеного провадження – п'ять днів з дня закінчення розгляду справи. Такий підхід законодавця є не зовсім зрозумілим, тому що ГПК України не передбачає якогось спрощеного змісту рішення для справ спрощеного позовного провадження, у зв'язку з чим пропонуємо уніфікувати підхід до строку складання повного тексту рішення незалежно від виду позовного провадження.

Отже, загальне позовне провадження є найбільш повним варіантом розгляду господарської справи, позаяк у цьому виді провадження знаходять своє яскраве вираження всі етапи та принципи господарського процесу. Саме в цьому виді провадження у господарського суду є найбільше часу та процесуальних можливостей для детального та всебічного вивчення обставин справи. Водночас загальне позовне провадження є найбільш тривалим порівняно із спрощеним позовним та наказним провадженням, у зв'язку з чим даний вид провадження не можна назвати оперативним.

Справи про банкрутство мають власну специфіку і не віднесені до традиційних судових способів вирішення господарських спорів. Господарські суди розглядають справи про банкрутство у порядку, передбаченому ГПК України для позовного провадження, з урахуванням особливостей, встановлених Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (ч. 6 ст. 12 ГПК України). У даному випадку маємо правову колізію, тому що Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» припинив свою дію 21 жовтня 2019 р. і замість нього діє Кодекс України з процедур банкрутства, який у ч. 1 ст. 2 передбачає, що провадження у справах про банкрутство регулюється цим Кодексом, Господарським процесуальним кодексом України, іншими законами України [10].

При розгляді справ про банкрутство використовуються окремі інститути ГПК України, але Кодекс України з процедур банкрутства також містить достатню кількість процесуальних норм,

що дозволяє визначити його (Кодекс) як матеріально-процесуальний нормативно-правовий акт.

Проведене нами дослідження дозволяє дійти таких висновків. Сучасний ГПК України передбачає такі форми вирішення господарських спорів: наказне провадження; позовне провадження (у вигляді загального або спрощеного); провадження у справах про банкрутство. У справах, які можуть бути розглянуті у порядку наказного провадження, особа має певний вибір – або звернутися до суду із позовною заявою, або із заявою про видачу судового наказу. Тобто вибір між позовним і наказним провадженням залежить від особи, яка звертається до суду. Вибір же між загальним і спрощеним позовним провадженням значною мірою залежить від судді господарського суду, який вирішує питання про відкриття провадження у справі. Загальне позовне провадження є найбільш повним варіантом розгляду господарської справи, позаяк у цьому виді провадження знаходять своє яскраве вираження всі етапи та принципи господарського процесу. Саме в цьому виді провадження у господарського суду є найбільше часу та процесуальних можливостей для детального та всебічного вивчення обставин справи.

1. Щербина В., Резнікова В. Сучасні тенденції розвитку господарського процесу України. *Право України*. 2017. № 9. С. 18. 2. Арбітражний процесуальний кодекс України: Закон України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed19970613#Text>. 3. Татулич І. Ю. Правова природа позовного провадження. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Правознавство. 2013. Вип. 714. С. 76. 4. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20200523#Text>. 5. Белікова О., Белікова Є. Спрощене провадження в господарському процесі та перспективи прискорення захисту прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 66. 6. Фонова О. Спрощені провадження у господарському процесі. *Право України*. 2017. № 9. С. 168. 7. Іванов О. О. Спрощене позовне провадження в господарському судочинстві: проблеми пошуку і визначення критеріїв відповідності специфіки спору порядку його розгляду і вирішення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 162. URL: http://rap.in.ua/4_2019/45.pdf. 8. Бездола Ю. Позовне провадження та його стадії: аналіз положень проекту Господарського процесуального кодексу України. *Право України*. 2017. № 9. С. 156. 9. Іванюта Н. В. Особливості господарсько-процесуальної форми у судочинстві. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 306. 10. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України

від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.

References

1. Shcherbyna V., Rieznikova V. Suchasni tendentsii rozvytku hospodarskoho protsesu Ukrainy. *Pravo Ukrainy*. 2017. № 9. S. 18. 2. Arbitrazhnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 06 lystopada 1991 r. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed19970613#Text> (data zvernennia: 22.03.2020). 3. Tatulych I. Yu. Pravova pryroda pozovnoho provadzhenia. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*. Serii Pravoznavstvo. 2013. Vyp. 714. S. 76. 4. Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 06 lystopada 1991 r. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20200523#Text> (data zvernennia: 22.03.2020). 5. Bielikova O., Bielikova Ye. Sproshchene provadzhenia v hospodarskomu protsesi ta perspektyvy pryskorennia zakhystu prav. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2019. № 6. S. 66. 6. Fonova O. Sproshcheni provadzhenia u hospodarskomu protsesi. *Pravo Ukrainy*. 2017. № 9. S. 168. 7. Ivanov O. O. Sproshchene pozovne provadzhenia v hospodarskomu sudochynstvi: problemy poshuku i vyznachennia kryteriiv vidpovidnosti spetsyfiki sporu poriadku yoho rozghliadu i vyrishennia. *Porivnialno-analitychne pravo*. 2019. № 4. S. 162. URL: http://pap.in.ua/4_2019/45.pdf (data zvernennia: 22.03.2020). 8. Bezdolia Yu. Pozovne provadzhenia ta yoho stadii: analiz polozhen proektu Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy. *Pravo Ukrainy*. 2017. № 9. S. 156. 9. Ivaniuta N. V. Osoblyvosti hospodarsko-protsesualnoi formy u sudochynstvi. *Pravovi novely*. 2018. № 4. S. 306. 10. Kodeks Ukrainy z protsedur bankrutstva : Zakon Ukrainy vid 18 zhovtnia 2018 r. № 2597-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2019. № 19. St. 74.

Soloviov Oleg. Forms of economic judicial procedure: types and features

The author establishes that the modern economic procedural legislation of Ukraine provides for the following forms of resolving commercial disputes: order proceedings; claim proceedings (in the form of general or simplified); bankruptcy proceedings.

Based on the results of the study, the author concludes that in cases that can be considered by way of injunctive proceedings, a person has a choice – either to apply to the court with a statement of claim, or with a statement on the issuance of a court order. That is, the choice between lawsuit and injunction proceedings depends on the person going to court. The choice between general and simplified litigation largely depends on the judge of the commercial court, which decides on the opening of proceedings.

General litigation is characterized by a clear sequence of court actions in resolving commercial disputes, namely: preparatory proceedings, which must be conducted within sixty days from the date of the proceedings (in exceptional cases, for proper preparation of the case for consideration on the merits, this period may be extended for no more than thirty days at the request of one of the parties or on the initiative of the court); consideration

of the case on the merits, which must begin no later than sixty days from the date of opening the proceedings, and the term of such consideration shall not exceed thirty days from the date of commencement of the proceedings on the merits. General claim proceedings are the most «complete» option for considering a business case, because in this type of proceedings are clearly expressed all the stages and principles of the business process. It is in this type of proceedings that the commercial court has the most time and procedural opportunities for a detailed and comprehensive study of the circumstances of the case.

Key words: economic litigation, economic process, claim proceedings, order proceedings, general claim proceedings, simplified claim proceedings.

УДК 346.7

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-97

О. О. БУГАЙОВА

ВІДЧУЖЕННЯ МАЙНА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті досліджено актуальні проблеми відчуження майна Збройних Сил України. Автор доходить висновку, що законодавець встановив різний порядок реалізації майна Збройних Сил України, залежно від його стану та характеру застосування. Також наголошено, що законодавець визначив різних суб'єктів реалізації майна Збройних Сил України, а саме: Міністерство оборони України через уповноважені Кабінетом Міністрів України підприємства та організації, або безпосередньо останнім. Аргументовано, що законодавче регулювання у сфері відчуження майна Збройних Сил України є недосконалим і потребує оновлення, у зв'язку з чим на практиці непоодинокими є випадки незаконного відчуження військового майна.

Ключові слова: військове майно, майно Збройних Сил України, відчуження майна, реалізація майна.

Buhaiova Oksana. Alienation of property of the Armed Forces of Ukraine

The article is devoted to the study of current problems of alienation of property of the Armed Forces of Ukraine. The author concludes that the legislator has established a different procedure for the sale of property of the Armed Forces of Ukraine, depending on its condition and nature of use. It is also emphasized that the legislator has identified various subjects of sale of property of the Armed Forces of Ukraine, namely: the Ministry of Defense of Ukraine through enterprises and organizations authorized by the Cabinet of Ministers of Ukraine, or directly the latter. It is argued that the legislative regulation in the field of alienation of property of the Armed Forces of Ukraine is imperfect and needs to be updated, in connection with which in practice there are many cases of illegal alienation of military property.

Key words: military property, property of the Armed Forces of Ukraine, alienation of property, sale of property.

З моменту проголошення незалежності у 1991 р. Україна проводить миролюбну зовнішню політику, не зазіхаючи на територію сусідніх держав. Багато в чому цьому сприяла відмова України від ядерної зброї. Ще у 1993 р. Україна ратифікувала Протокол до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочен-

© БУГАЙОВА Оксана Олександрівна – ад'юнкт кафедри господарсько-правових дисциплін Донецького юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України; e-mail: bugaeva-oa@ukr.net

ня й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Лісабон, 23 травня 1992 р.), ст. 5 якого передбачає, що Республіка Білорусь, Республіка Казахстан і Україна приєднуються в можливо найкоротший термін до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 червня 1968 р. як держави-учасники, що не володіють ядерною зброєю, і негайно приймають усі необхідні дії з цією метою у відповідності з їхньою конституційною практикою [1].

5 грудня 1994 р. у Будапешті був підписаний Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, згідно з яким Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтвердили Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України. Також Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтвердили їх зобов'язання утримуватися від погрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і те, що жодна їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй [2].

Тривалий час надані підписантами Будапештського Меморандуму гарантії незалежності й суверенітету та існуючі кордони України дотримувались. Україна, у свою чергу, втратила пильність у зовнішній політиці, Збройні Сили України належним чином не фінансувались, особовий склад був суттєво скорочений, військові містечка та частини ліквідовувались, а майно згаданих організацій реалізовувалось приватному сектору економіки тощо. У зв'язку з цим важливого значення набуває дослідження особливостей відчуження майна ЗСУ.

Серед науковців, предметом досліджень яких стали проблеми правового режиму майна ЗСУ, можна виділити таких, як: Е.Г. Бойченко, А.М. Бровдій, О.Р. Зельдіна, В.Й. Кісель, В.С. Щербина та ін. Разом з тим, актуальним залишається дослідження особливостей відчуження майна ЗСУ.

Згідно зі Звітом Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання в Збройних Силах України та підриву обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки, за 26 років незалежності України із сфери управління Міноборони вибуло 1 591 військове містечко із розташованими на них об'єктами нерухомості – понад 21 тис. будівель та споруд, а також вибуло понад 172 тис. га земель оборони, у т.ч. 39,7 тис. га на тимчасово окупованій території АРК (при цьому на сьогодні є питання забезпечення відповідними фондами в нових пунктах постійної дислокації сформованих протягом 2014 – 2018 років військових частин ЗСУ, які неможливо розмістити на фондах Міноборони; лише протягом 2014 – 2016 рр. сформовано 105 військових частин (підрозділів), для яких визначені пункти постійної дислокації (76) та тимчасові місця розміщення на фондах, які не належать до сфери управління Міноборони (29) і з цією метою повернуто вивільнені в попередні роки та відновлено 39 військових містечок (776 споруд), однак це не вирішує питань, які чомусь вирішуються із труднощами, хоча у попередні десятиліття Міноборони було фактично основним донором об'єктів нерухомості для розміщення судів, інших військових формувань, державних органів, органів місцевого самоврядування) [3].

Слід зазначити, що реалізація майна ЗСУ не завжди здійснюється у спосіб, визначений законом. Такий стан обумовлений специфікою як самого військового майна, так і управлінням ним.

О.Р. Зельдіна вказує, що господарське забезпечення ЗСУ регулюється за допомогою встановлення обмежень при організації та здійсненні господарських операцій військовими частинами для підтримки їхньої життєдіяльності, бойової та мобілізаційної готовності, що дає змогу збалансувати публічні й приватні інтереси [45].

Правовий режим майна ЗСУ, а також повноваження органів військового управління та посадових осіб щодо управління цим майном визначає Закон України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України». Військове майно – це державне майно, закріплене за військовими частинами, закладами, установами та організаціями ЗСУ. До військового майна належать

будинки, споруди, передавальні пристрої, всі види озброєння, бойова та інша техніка, боєприпаси, пально-мастильні матеріали, продовольство, технічне, аеродромне, шкіперське, речове, культурно-просвітницьке, медичне, ветеринарне, побутове, хімічне, інженерне майно, майно зв'язку тощо.

Порядок відчуження майна ЗСУ визначено у ст. 6 Закону України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України»: відчуження військового майна здійснюється Міністерством оборони України через уповноважені Кабінетом Міністрів України підприємства та організації, визначені ним за результатами тендеру, після його списання, за винятком майна, визначеного частиною другою цієї статті.

Рішення про відчуження військового майна, що є придатним для подальшого використання, але не знаходить застосування у повсякденній діяльності військ, надлишкового майна, а також цілісних майнових комплексів та іншого нерухомого майна приймає Кабінет Міністрів України за поданням Міністерства оборони України.

Відчуження земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого військового майна, що підлягають реалізації, та земельних ділянок, які вивільняються у процесі реформування ЗСУ, Державної спеціальної служби транспорту, здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [5].

Із наведеної норми права вбачається, що законодавець встановив різний порядок реалізації майна ЗСУ залежно від його стану та характеру застосування. Закон виділяє такі види майна ЗСУ, яке підлягає відчуженню: майно, яке підлягає списанню; майно, яке є придатним для використання, але не знаходить застосування у повсякденній діяльності військ; надлишкове майно; земельні ділянки, на яких розташовані об'єкти нерухомого військового майна, що підлягають реалізації; земельні ділянки, які вивільняються у процесі реформування ЗСУ.

Також законодавець визначив різних суб'єктів реалізації майна ЗСУ, а саме: Міністерство оборони України через уповноважені Кабінетом Міністрів України підприємства та організації або безпосередньо останнім.

Загалом виділяють такі форми відчуження військового майна: на платній основі (проведення тендерів або через мережу

підприємств військової торгівлі) та безоплатну [6] (передача до комунальної власності відповідно до Порядку вилучення і передачі військового майна Збройних Сил, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1282 [7]).

Відчуження майна ЗСУ на платній основі визначається Положенням про порядок відчуження та реалізації військового майна Збройних Сил, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 1919 від 28 грудня 2000 р. (далі – Положення) [8]. Це Положення визначає, що відчуження військового майна – це вилучення військового майна із Збройних Сил у результаті його реалізації через уповноважені підприємства (організації), а реалізація військового майна – це господарська операція, що здійснюється уповноваженим підприємством (організацією) згідно з договорами купівлі-продажу, міни, поставки та іншими цивільно-правовими договорами, які передбачають передачу прав власності на військове майно іншим юридичним або фізичним особам на платній або компенсаційній основі, у тому числі господарська операція щодо продажу об'єктів нерухомого військового майна разом із земельними ділянками, на яких вони розташовані.

Рішення про відчуження військового майна приймає Кабінет Міністрів України із затвердженням за пропозицією Міністерства оборони переліку такого майна. Реалізація рухомого військового майна на зовнішньому ринку здійснюється уповноваженими підприємствами (організаціями) за ринковими цінами, які склалися на відповідний період. Ціна військового майна, що реалізується, визначається з урахуванням кон'юнктури ринку, залишкової вартості та витрат, пов'язаних з реалізацією майна, зокрема з підготовкою його до продажу, маркетингом, спеціальним супроводом органами СБУ експортно-імпортних договорів, транспортуванням, страхуванням тощо, реалізація нерухомого військового майна здійснюється на аукціонах у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України, а реалізація об'єктів нерухомого військового майна разом із земельними ділянками, на яких вони розташовані, здійснюється на земельних торгах у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

Окремої уваги заслуговує відчуження земельних ділянок, які належать ЗСУ і які визначаються як землі оборони, оскільки

землями оборони визнаються землі, надані для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військово-навчальних закладів, підприємств та організацій ЗСУ, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України.

Відповідно до ч. 3–4 ст. 4 Закону України «Про використання земель оборони» відчуження земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого військового майна, що підлягають реалізації, та земельних ділянок, які вивільняються у процесі реформування ЗСУ, Державної спеціальної служби транспорту, здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України та відповідно до цього закону. Крім того, забороняється відчуження земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого військового майна, що підлягають реалізації, та земельних ділянок, які вивільняються у процесі реформування ЗСУ, Державної спеціальної служби транспорту, іноземним державам, іноземним юридичним особам та іноземцям.

Порядок відчуження земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого військового майна, що підлягають реалізації, та земельних ділянок, які вивільняються у процесі реформування ЗСУ і Державної спеціальної служби транспорту (далі – Порядок), затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 436 від 22 травня 2013 р. Згаданий Порядок передбачає, що відчуження земельних ділянок – це продаж виконавцями земельних торгів земельних ділянок, у тому числі разом із розташованими на них об'єктами нерухомого військового майна, що підлягають реалізації. У свою чергу, виконавець земельних торгів – це визначений на конкурентних засадах суб'єкт господарювання, якому надані Кабінетом Міністрів України повноваження щодо відчуження військового майна і який має ліцензію на проведення земельних торгів та уклав з організатором земельних торгів у встановленому порядку договір про їх організацію і проведення. Реалізація згаданих земельних ділянок здійснюється на земельних торгах.

Стосовно переходу права власності на земельну ділянку в зв'язку з відчуженням спорудженого на ній нерухомого військового майна Н.І. Майданик вказує, що стан законодавства, практики його застосування і доктрини вітчизняного права щодо співвідношення прав на землю і споруджених на ній будівель і

споруд значною мірою є наслідком застарілої методології права, що не відповідає сучасним суспільним відносинам і зумовлює необхідність науково обгрунтованого вирішення як основних питань права, які мають місце в судовій практиці, так і підготовки положень про модернізацію принципу цілісності будівлі із земельною ділянкою [9].

Відповідно до ч. 4-6 Закону України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» методика оцінки вартості військового майна, а також порядок його реалізації розробляються Міністерством оборони України, узгоджуються із заінтересованими міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади і затверджуються Кабінетом Міністрів України. Порядок відчуження військового майна визначається Кабінетом Міністрів України. Кошти, одержані від реалізації військового майна, та кошти, що надходять від реалізації продуктів утилізації озброєння, військової техніки і боеприпасів, зараховуються до Державного бюджету України.

На практиці, на жаль, часто доводиться констатувати факти незаконного відчуження майна ЗСУ. Показовим є такий приклад із судової практики. Заступник військового прокурора Полтавського гарнізону в інтересах Держави в особі Міністерства оборони України та Державного підприємства Міністерства оборони України «Укрвійськбуд» звернувся до господарського суду Полтавської області з позовом про визнання за державою в особі Міністерства оборони України права власності на нерухоме майно та витребування шляхом вилучення. Рішенням Господарського суду Полтавської області у справі № 917/154/15, залишеним без змін постановою Східного апеляційного господарського суду, позов заступника військового прокурора Полтавського гарнізону (м. Полтава) задоволено частково: визнано за державою Україна в особі Міністерства оборони України право власності на нерухоме майно (нежитлові приміщення); витребувано його шляхом вилучення від ТОВ «Укрінвест-груп» та ПАТ «Діамантбанк» і передано ДП МОУ «Укрвійськбуд» в експлуатацію. Суди першої та апеляційної інстанцій виходили з того, що всупереч вимогам ч. 2 ст. 6 Закону України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» та п. 4.4 Статуту ДП «Укрвійськбуд» останнє незаконно самовільно відчужило державне нерухоме майно (без згоди

Міністерства оборони України та без рішення Кабінету Міністрів України), у зв'язку з чим спірне нерухоме майно є таким, що вибуло з державної власності незаконно та поза волею власника, оскільки державне підприємство, за яким майно було закріплено на праві господарського відання, не може самостійно розпоряджатися ним. Крім того, суди встановили, що відчуження спірного нерухомого майна відбулося у процедурі банкрутства ДП «Укрвійськбуд», яке вироком Подільського районного суду м. Києва визнано фіктивним. Це, за висновком судів, безумовно свідчить про відсутність волі власника на таке відчуження і про вибуття майна з володіння держави внаслідок вчинення кримінального правопорушення.

Переглядаючи дану справу, Верховний Суд зауважив, що повернення у державну власність нерухомого майна, незаконно відчуженого в процедурі фіктивного банкрутства, що було наслідком вчинення кримінального правопорушення, має легітимну мету контролю за використанням майна відповідно до загальних інтересів у тому, щоб таке використання відбувалося за цільовим призначенням. Важливість цих інтересів зумовлюється, зокрема, особливим статусом цього майна як майна ЗСУ.

Колегія суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду зазначила, що у спорах стосовно майна Збройних Сил України держава, втручаючись у право мирного володіння відповідним майном з боку приватних осіб з огляду на проведення в Україні антитерористичної операції (АТО) та операції об'єднаних сил (ООС), може захищати загальні інтереси, зокрема, у підтриманні обороноздатності, суверенітету, незалежності, територіальної цілісності й недоторканності кордону, захисту життя і здоров'я людей (ст. 1–3 Конституції України). Ці інтереси реалізуються через повноваження органів військового управління та посадових осіб щодо управління майном ЗСУ (Закон України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України»). Заволодіння приватними особами таким майном всупереч законодавству, зокрема без належного дозволу уповноваженого на це органу та внаслідок продажу майна під час фіктивної процедури банкрутства, може зумовлювати конфлікт між гарантованим ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод правом цих осіб мирно воло-

діти майном і правами інших осіб та всього суспільства на забезпечення суверенітету, незалежності, територіальної цілісності й недоторканності кордону держави Україна, захисту життя і здоров'я людей, які проживають на її території [10].

У зв'язку з частими випадками зловживань у сфері відчуження майна ЗСУ в науковій літературі висловлюється навіть пропозиція заборонити відчуження військового майна, доки ЗСУ не стануть більш боєздатними та не буде створено ефективну систему управління військовим майном. Тобто жоден керівник уряду і Міністерства оборони не мають нічого списувати, продавати або передавати без відповідної публікації відомостей та без погодження Верховною Радою України [11]. Дана пропозиція, на нашу думку, є занадто радикальною та фактично такою, що не може бути виконана через свою складність. Також необхідно враховувати, що майно ЗСУ є предметом господарського обороту, а відтак повинно оперативного відчужуватися (у визначених законом випадках) на найбільш вигідних для держави умовах.

Отже, законодавець встановив різний порядок реалізації майна ЗСУ, залежно від його стану та характеру застосування. Також законодавець визначив різних суб'єктів реалізації майна ЗСУ, а саме: Міністерство оборони України через уповноважені Кабінетом Міністрів України підприємства та організації, або безпосередньо останнім. Законодавче регулювання у сфері відчуження майна ЗСУ є недосконалим і потребує оновлення, у зв'язку з чим на практиці непоодинокими є випадки незаконного відчуження військового майна.

1. Протокол до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Лісабон, 23 травня 1992 р.) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_070. 2. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_158. 3. Розкрадання в ЗСУ у 2004-2017 рр. – звіт слідчої комісії ч. 2. *Ukrainian Military Pages*. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/rozkradannya-zvit-2.html>. 4. Зельдіна О. Р. Теоретичні аспекти спеціального режиму господарювання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2007. С. 10. 5. Про правовий режим майна у Збройних Силах України: Закон України від 21.09.1999 р. № 1075-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 48. Ст. 407. 6. Іванов С. О.

Правовий режим майна, закріпленого за військовими частинами. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1-2. С. 117-123. **7.** Положення про порядок вилучення і передачі військового майна Збройних Сил: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1282. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-2002-p#Text>. **8.** Положення про порядок відчуження та реалізації військового майна Збройних Сил: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1919. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1919-2000-p#Text>. **9.** Майданик Н. І. Перехід права власності на земельну ділянку у зв'язку з відчуженням спорудженого на ній нерухомого військового майна. *Правове регулювання економіки*. 2019. № 18. С. 145. **10.** Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 18 лютого 2020 р. у справі № 917/154/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87891126>. **11.** Мельник О. Г. Правове регулювання відносин з охорони військового майна. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2017. Вип. 43. Т. 2. С. 65.

References

1. Protokol do Dohovoru mizh Soiuzom Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik i Spoluchenyumy Shtatam Ameryky pro skorochennia y obmezhenia stratehichnykh nastupalnykh ozbroien (Lisabon, 23 travnia 1992 r.) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_070. **2.** Memorandum pro harantii bezpeky u zv'iazku z pryiednanniam Ukrainy do Dohovoru pro nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi vid 05.12.1994 r. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_158. **3.** Rozkradannia v ZSU u 2004-2017rr. – zvit slidchoi komisii ch. 2. *Ukrainian Military Pages*. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/rozkradannya-zvit-2.html>. **4.** Zeldina O. R. Teoretychni aspekty spetsialnogo rezhymu hospodariuvannia : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.04. Donetsk, 2007. S. 10. **5.** Pro pravovyi rezhym maina u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.09.1999 r. № 1075-XIV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1999. № 48. St.407. **6.** Ivanov S. O. Pravovyi rezhym maina, zakriplenoho za viiskovymy chastynamy. *Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnogo upravlinnia ta prava*. 2004. № 1-2. S. 117–123. **7.** Polozhennia pro poriadok vyluchennia i peredachi viiskovoho maina Zbroinykh Syl: zatv. Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 serpnia 2002 r. № 1282. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-2002-p#Text>. **8.** Polozhennia pro poriadok vidchuzhennia ta realizatsii viiskovoho maina Zbroinykh Syl : zatv. Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 hrudnia 2000 r. № 1919. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1919-2000-p#Text>. **9.** Maidanyk N. I. Perehkid prava vlasnosti na zemelnu dilianku u zv'iazku z vidchudzheniam sporudzhеного na nii nerukhomoho viiskovoho maina. *Pravove rehuliuвання економіки*. 2019. № 18. S. 145. **10.** Postanova Verkhovnoho Sudu u skladі kolehii suddiv Kasatsiinoho hospodarskoho sudu vid 18 liutoho 2020 r. u справі № 917/154/15. *Yedyni derzhavnyi reiestr sudovykh rishen*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87891126>. **11.** Melnyk O. H. Pravove rehuliuвання vidnosyn z okhorony viiskovoho maina. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu*. Serii «Pravo». 2017. Vyp. 43. T. 2. S. 65.

Buhaiova Oksana. Alienation of property of the Armed Forces of Ukraine

Since the proclamation of independence in 1991, Ukraine has pursued a peaceful foreign policy without encroaching on the territory of neighboring states. Ukraine's renunciation of nuclear weapons has largely contributed to this. Back in 1993, Ukraine ratified the Protocol to the Treaty between the Union of Soviet Socialist Republics and the United States of America on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms (Lisbon, May 23, 1992), Article 5 of which provides that the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and Ukraine as soon as possible to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons of June 1, 1968, as non-nuclear-weapon States Parties, and shall immediately take all necessary action to that end in accordance with their constitutional practice.

For a long time, the guarantees of independence and sovereignty provided by international documents and Ukraine's existing borders were respected. Ukraine, in turn, lost vigilance in foreign policy, the Armed Forces of Ukraine were not properly funded, personnel of the Armed Forces of Ukraine were significantly reduced, military camps and units were liquidated, and the property of these organizations was sold to the private sector and more. In this regard, it is important to study the peculiarities of the alienation of property of the Armed Forces of Ukraine.

The article is devoted to the study of current problems of alienation of property of the Armed Forces of Ukraine. Military property is state property assigned to military units, institutions, establishments and organizations of the Armed Forces of Ukraine. Military property includes buildings, structures, transmitting devices, all types of weapons, military and other equipment, ammunition, fuel and lubricants, food, technical, airfield, skipper, material, cultural and educational, medical, veterinary, household, chemical, engineering property, communication property, etc.

The sale of property of the Armed Forces of Ukraine is not always carried out in the manner prescribed by law. This state of affairs is due to the specifics of both the military property itself and the management of this property.

The author concludes that the legislator has established a different procedure for the sale of property of the Armed Forces of Ukraine, depending on its condition and nature of use. The legislator also identified various subjects of sale of property of the Armed Forces of Ukraine, namely: the Ministry of Defense of Ukraine through enterprises and organizations authorized by the Cabinet of Ministers of Ukraine, or directly the latter. Legislation in the field of alienation of property of the Armed Forces of Ukraine is imperfect and needs to be updated, in connection with which in practice there are many cases of illegal alienation of military property.

Key words: military property, property of the Armed Forces of Ukraine, alienation of property, sale of property.

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-108

Т. О. КОВАЛЕНКО

АДАПТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS COMMUNAUTAIRE ЄС У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ГЕНЕТИЧНО-МОДИФІКОВАНИМИ ОРГАНІЗМАМИ

Досліджено сучасний стан адаптації законодавства України щодо використання, транспортування та обігу генетично-модифікованих організмів до законодавства ЄС відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС від 27 червня 2014 р., а також обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення національного законодавства у цій сфері з урахуванням досвіду ЄС. Зроблено висновок про відставання адаптації українського законодавства у сфері поводження з генетично-модифікованими організмами від кінцевих термінів, передбачених зазначеною Угодою, та наголошується на необхідності істотно прискорити процес доопрацювання та внесення на розгляд Верховної Ради України проекту нової редакції Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів».

Ключові слова: аграрне виробництво; адаптація законодавства; безпеність сільськогосподарської продукції; біобезпека; генетично-модифіковані організми; законодавство ЄС.

Kovalenko Tetiana. *Adaptation of the Legislation of Ukraine to the Acquis Communautaire of the EU in the Field of Usage of Genetically Modified Organisms*
The article examines the current state of adaptation of Ukrainian legislation on the use, transport and circulation of genetically modified organisms to the EU

© **КОВАЛЕНКО Тетяна Олександрівна** — доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри земельного та аграрного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0000 0002 7103 6209; e-mail: kovalenko.tetyana@gmail.com

legislation in accordance with the Association Agreement between Ukraine and the EU, dated June 27, 2014, as well as substantiated proposals to improve national legislation in this area, taking into account the experience of the EU. It is concluded that the adaptation of Ukrainian legislation in the field of usage of genetically modified organisms lags behind the deadlines provided for in the Agreement, and emphasizes the need to significantly accelerate the process of finalizing and submitting to the Verkhovna Rada of Ukraine a draft of the new edition of the Law of Ukraine «On the State System of Biosafety in the Creation, Testing, Transportation and Use of Genetically Modified Organisms».

Key words: *adaptation of legislation; agricultural production; biosafety; genetically modified organisms; safety of agricultural products; the EU legislation.*

Використання генетично модифікованих організмів (далі – ГМО) у сільському господарстві має як позитивні, так і негативні аспекти. З одного боку, істотно прискорився процес отримання нових сортів рослин із бажаними властивостями та нових порід тварин. Міжнародні агропромислові корпорації активно використовують здобутки сучасної біотехнології для вирішення проблеми продовольства у світі [1, с. 21]. Сільськогосподарські культури стали першими генетично модифікованими рослинами, які були дозволені для масового поширення та використання. Сьогодні вже створено генетично модифіковані дерева, понад 20 видів генетично модифікованої риби, а також декілька порід генетично модифікованих свійських тварин [2, с. 117]. З другого боку, відсутні дослідження, які б переконливо свідчили про безпеку таких генетично змінених організмів для життя і здоров'я людини. Враховуючи експортний аграрний потенціал України, виробництво екологічно чистої продукції без застосування ГМО має надзвичайно важливе значення.

В юридичній науці правові аспекти використання ГМО у процесі сільськогосподарського виробництва досліджували С. І. Бугера, А. П. Гетьман, І. В. Гиренко, Т. М. Кайданович, В. І. Курило, О. Кривогубова, Л. В. Лейба, В. І. Лозо, С. О. Лушпаєв, Н. А. Малиш, Л. В. Струтинська-Струк, О. Ю. Піддубний. Порівняльно-правове дослідження законодавчого регулювання використання ГМО в Україні та ЄС провели В. Ю. Марченко, О. І. Менів, О. В. Толкаченко, Н. В. Усаченко та інші вчені. Водночас після ратифікації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з

іншої сторони, від 27 червня 2014 р. (далі – Угода про асоціацію) комплексного аналізу сучасного стану адаптації національного законодавства у сфері поводження з ГМО до *acquis communautaire* ЄС проведено не було.

Метою даної статті є з'ясування сучасного стану адаптації національного законодавства щодо використання, транспортування та обігу ГМО до законодавства ЄС згідно з вимогами Угоди про асоціацію та обґрунтування пропозицій щодо удосконалення законодавства України у цій сфері з урахуванням досвіду ЄС.

Європейський Союз розглядає генетично модифіковані організми як результат спеціального процесу виробництва. До 2004 р. в ЄС діяв неофіційний мораторій на затвердження нових ГМО. Під тиском торговельних партнерів, особливо США, у 2004 р. ЄС замінив мораторій на оновлену регуляторну систему, що охоплює питання безпеки, маркування та відстеження ГМО, створивши найсуворішу в світі регуляторну систему щодо ГМО [1, с. 59]. У 2008 р. загальна площа, засіяна ГМ рослинами у Європейському Союзі, уже становила 107,719 га [1, с. 46].

Забезпеченню біологічної безпеки та регулюванню використання ГМО присвячена значна кількість нормативно-правових актів ЄС. Правові питання забезпечення біологічної безпеки при використанні генетично модифікованих організмів регулюються, зокрема: Директивою 2001/18/ЄС про вивільнення у навколишнє середовище ГМО; Директивою 90/2219/ЄС про використання ГМО у замкнених системах; Директивою 2009/41 ЄС про обмежене використання ГМО; Директивою Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/412 від 11.03.2015 про внесення змін і доповнень до Директиви 2001/18/ЄС стосовно можливості для держав-членів обмежувати або забороняти культивування ГМО на своїй території; Регламентом (ЄС) № 1496 /2003 Європейського парламенту і Ради, який регулює питання транскордонного перевезення ГМО; Регламентом (ЄС) № 1829/2003 Європейського Парламенту й Ради від 22.03.2003 «Про генетично модифіковані продукти харчування і корми»; Регламентом (ЄС) 1830/2003 Європейського Парламенту й Ради від 22.09.2003 «Про можливості контролю та етикетування генетично модифікованих харчових продуктів та кормів»,

іншими нормативно-правовими актами. У 2011 р. ЄС підписав, а у 2013 р. ратифікував Нагойсько-Куала-Лумпурський додатковий протокол про відповідальність і відшкодування до Картахенського протоколу з біобезпеки, в якому конкретизовано міжнародні правила і процедури реагування на збитки, заподіяні переміщенням через міжнародні кордони ГМО.

У країнах Євросоюзу ретельно регулюються технології виробництва генно модифікованої продукції. Перш ніж така продукція потрапляє на ринок, вона повинна пройти перевірку, в ході якої дається оцінка тим ризикам, які вона може завдати здоров'ю людини та стану довкілля. Тільки після такої комплексної перевірки генно модифікованих продуктів, харчових продуктів і кормів, які містять ГМО, компанії можуть отримати дозвіл на їх вирощування, торгівлю або переробку. Але і після отримання такого дозволу контроль не припиняється: обов'язковими є моніторинг екологічних ризиків, консультації та надання інформації громадськості [3].

Відповідно до ст. 361 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р., яка була ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 р. та набрала чинності з 1 вересня 2017 р., співробітництво має за мету збереження, захист, поліпшення і відтворення якості навколишнього середовища, захист громадського здоров'я, розсудливе та раціональне використання природних ресурсів та заохочення заходів на міжнародному рівні, спрямованих на вирішення регіональних і глобальних проблем навколишнього середовища, *inter alia*, у таких сферах, як генетично-модифіковані організми, в тому числі у сільському господарстві.

У додатку XXX до Глави 6 «Навколишнє середовище» Угоди про асоціацію передбачається наближення українського законодавства до законодавства ЄС у сфері використання ГМО у такий спосіб:

1) до 1 вересня 2019 р. національне законодавства повинно бути приведено у відповідність до вимог Директиви № 2001/18/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 12 березня 2001 р. про вивільнення у навколишнє середовище ГМО та про скасу-

вання Директиви Ради № 90/220/ЄЕС зі змінами і доповненнями, внесеними Рішеннями № 2002/623/ЄС та № 2002/811/ЄС, Регламентами (ЄС) № 1829/2003 та (ЄС) № 1830/2003 та Директивою № 2008/27/ЄС;

2) до 1 вересня 2019 р. національне законодавства повинно бути приведено у відповідність до вимог Регламенту (ЄС) № 1946/2003 Європейського Парламенту і Ради від 15 липня 2003 р. про транскордонні перевезення ГМО;

3) до 1 вересня 2020 р. національне законодавство повинно бути приведено у відповідність до вимог Директиви № 2009/41/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 6 травня 2009 р. про використання ГМО у замкненій системі.

Одразу після підписання Угоди про асоціацію в Україні були прийняті нормативно-правові акти програмного характеру, в яких визначалися часові межі адаптації національного законодавства у сфері поводження з ГМО до вимог ЄС та відповідальні за таку адаптацію державні органи. Так, відповідно до Всеохопної стратегії імplementації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 228-р, передбачалося провести підготовку в 2017 р. та впровадження у 2019 р. процесів адаптації українського законодавства до Директиви Європейського Парламенту та Ради 2009/41 від 6 травня 2009 р. щодо обмеженого використання ГМО, Регламенту Комісії (ЄС) № 641/2004 від 6 квітня 2004 р. щодо детальних правил для імplementації Регламенту (ЄС) № 1829/2003 Європейського Парламенту та Ради щодо заяв на дозвіл нових генетично модифікованих харчових продуктів та кормів, нотифікації існуючих продуктів і випадкової або технічно неминучої присутності генетично модифікованого матеріалу, що виникає з позитивної оцінки ризику, Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 1830/2003 від 22 вересня 2003 р. щодо простежуваності та маркування ГМО, а також простежуваності харчових продуктів і кормів, вироблених з використанням ГМО, Рекомендацій Комісії 2010/2001/01 від 13 липня 2010 р.

щодо керівних настанов для розроблення національних заходів співіснування з метою уникнення ненавмисної присутності ГМО в традиційних та органічних культурах; Рішення Комісії 2008/495 від 7 травня 2008 р. щодо попередньої заборони на використання та продаж в Австрії генетично модифікованої кукурудзи (*Zea mays* L. line MON 810) відповідно до Директиви 2001/18/ЄС; Рішення Комісії 2009/244 від 16 березня 2009 р. щодо розміщення на ринку гвоздики (*Dianthus caryophyllus* L., line 123.8.12) генетично модифікованої для поліпшення кольору квітки відповідно до Директиви Європейського Парламенту та Ради 2001/18/Є; Рішення Комісії 2010/135 від 2 березня 2010 р. щодо розміщення на ринку картоплі (*Solanum tuberosum* L. line EN92-527-1) генетично модифікованої з метою посилення вмісту компонента амілопектину в крохмалі відповідно до Директиви Європейського Парламенту та Ради 2001/18/ЄС.

В Україні правове регулювання обігу ГМО забезпечується приписами Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 р. (далі – Закон про біобезпеку), а також прийнятими в його розвиток підзаконними нормативно-правовими актами. Офіційно ГМО культури в Україні не вирощуються, позаяк жодна генетично модифікована культура в нашій державі не зареєстрована. Отже, їх ввезення в Україну та культивування на території нашої держави є незаконними. Проте за інформацією бізнес-інсайдерів сільське господарство України не є вільним від генетично модифікованих організмів. ГМО потрапляє до харчових продуктів в Україні головним чином із сільськогосподарської сировини, що імпортується в Україну та з генетично модифікованих культур, вирощених в Україні [2, с. 119].

Починаючи з часу прийняття Закону про біобезпеку до законодавства України, спрямованого на регулювання використання ГМО, були внесені певні зміни, які в цілому сприяють наближенню законодавства України до *acquis communautaire* ЄС. Так, відповідно до принципів ЄС Україна запровадила обов'язкове інформування громадськості щодо вмісту ГМО у продуктах харчування, що закріплено у ст. 20 Закону про біобезпеку. У 2018 р. Законом України «Про інформацію для споживачів щодо хар-

чових продуктів» було передбачено, що за наявності у харчовому продукті ГМО, якщо їх частка перевищує 0,9 відсотка в будь-якому інгредієнті харчового продукту, що містить, складається або вироблений з ГМО, маркування харчового продукту повинно включати позначку «з ГМО».

За законодавством ЄС використання ГМО в органічному сільському господарстві заборонено. Так, відповідно до ст. 9 (1) Регламенту 834/2007 від 28 червня 2007 р. про органічне виробництво та маркування органічних продуктів ГМО та продукти, що вироблені з ГМО чи з використанням ГМО, не застосовуються як продукти харчування, корми, технологічні добавки, засоби захисту рослин, добрива, відновлювачі ґрунту, насіння, матеріали для вегетативного розмноження, мікроорганізми та тварини в органічному виробництві. В Україні Законом «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» від 10 липня 2018 р. передбачено, що у процесі органічного виробництва забороняється застосування будь-якого неприродного або неконтрольованого впливу на геном сільськогосподарських рослин і тварин (у тому числі птиці та комах), промислових мікроорганізмів шляхом застосування для виробництва ГМО та продуктів, що містять, складаються або вироблені з генетично модифікованих організмів.

Водночас аналіз Закону про біобезпеку дає підстави для висновку, що він лише частково відповідає вимогам Директиви 2001/18/ЄС, оскільки у ньому відсутні чіткі механізми вивільнення ГМО у навколишнє середовище. У 2015 р. у Верховній Раді України знаходився на розгляді проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони використання генетично модифікованих організмів» (реєстр. № 3446 від 10.11.2015 р.), яким пропонувалося внести зміни до Закону про біобезпеку шляхом встановлення заборони на експорт, імпорт, транзит ГМО, а також продукції, виробленої із застосуванням ГМО, за винятком таких, що призначені для науково-дослідних цілей. Проте вже у 2016 р. зазначений законопроект було відкликано. Також у 2015 р. у парламенті України було зареєстровано ще один проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну систему біобезпеки при ство-

ренні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» (щодо запровадження спрощеної процедури реєстрації на території України ГМО та продукції, виробленої з їх застосуванням, зареєстрованих в Європейському Союзі) (реєстр. № 1844 від 26.01.2015 р.) [4], якими передбачалося запровадження державної реєстрації на території України зареєстрованих в Європейському Союзі ГМО та продукції, виробленої з їх застосуванням, за спрощеною процедурою, визначеною Кабінетом Міністрів України. Проте зазначений проект № 1844 також було відкликано у 2019 р.

У 2019 р. було оприлюднено для обговорення розроблений Міністерством екології та природних ресурсів України проект нової редакції Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» [5], який враховує вимоги Директиви 2001/18, зокрема в частині встановлення процедури вивільнення ГМО у навколишнє природне середовище як з метою проведення апробацій (випробувань), так і з метою розміщення на ринку (культивування). Водночас у процесі адаптації національного законодавства необхідно також мати на увазі, що Директива № 2001/18/ЄС про вивільнення у навколишнє середовище ГМО зазнала змін у 2015 та 2018 роках і повинна застосовуватися зі змінами і доповненнями, внесеними Регламентами (ЄС) №№ 1829/2003 та 1830/2003 і Директивами №№ 2008/27/ЄС, (ЄС) 2015/412 і (ЄС) 2018/350 [6].

У законопроекті Міністерства екології та природних ресурсів України визначається процедура обмеження/заборони на територіях окремих адміністративних одиниць вивільнення у навколишнє природне середовище ГМО з метою розміщення на ринку за цільовим призначенням «культивування» відповідно до положень Директиви Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/412 від 11 березня 2015 р. про внесення змін і доповнень до Директиви 2001/18 стосовно можливості для держав-членів обмежувати або забороняти культивування ГМО на своїй території.

За пропозицією Міністерства аграрної політики та продовольства у законопроекті враховані вимоги Регламенту (ЄС) № 1830/2003 Європейського Парламенту та Ради від 22 верес-

ня 2003 р. щодо відстеження і маркування ГМО і відстеження продуктів харчування та кормів, вироблених з ГМО, що вносить зміни до Директиви 2001/18.

Оскільки імплементація положень Директиви 2001/18 та Регламенту 1946/2003 потребувала внесення змін до істотної кількості статей та розділів чинної редакції Закону про біобезпеку, то була розроблена нова редакція Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», що є виправданим.

Отже, починаючи з часу ратифікації Угоди про асоціацію в Україні неодноразово приймалися нормативно-правові акти програмного характеру, якими затверджувалися плани адаптації національного законодавства у сфері поводження з ГМО до вимог ЄС. Проте зазначені плани не виконані, станом на середину 2020 року національне законодавство у сфері біобезпеки та обігу ГМО не приведено у відповідність до вимог Угоди про асоціацію. Після ратифікації Угоди про асоціацію до національного законодавства у сфері поводження з ГМО були внесені лише окремі зміни, які сприяють наближенню вимог нормативно-правових актів України до правових актів ЄС, зокрема: законодавчо запроваджено обов'язкове інформування громадськості щодо вмісту ГМО у продуктах харчування; заборонено використання ГМО у процесі органічного сільськогосподарського виробництва.

Кінцеві дати імплементації Директиви № 2001/18/ЄС від 12 березня 2001 р. та Регламенту (ЄС) № 1946/2003 Європейського Парламенту і Ради від 15 липня 2003 р. завершилися 1 вересня 2019 р., а Директиви № 2009/41/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 6 травня 2009 р. спливають 1 вересня 2020 р. З метою адаптації національного законодавства до вимог зазначених нормативно-правових актів ЄС Міністерство екології та природних ресурсів України розробило та у 2019 р. оприлюднило для публічного обговорення проект нової редакції Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», прийняття якого необхідно прискорити.

1. Баласинович Б., Ярошевська Ю. ГМО: виклики сьогодення та досвід правового регулювання. Київ: Адеф-Україна, 2010. 55 с. 2. Малиш Н. А. Генетично модифіковані організми в системі продовольчої безпеки України. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 2. С. 116-122. 3. Менів О. І. Правове забезпечення використання ГМО при вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження в Україні та ЄС: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2016. 20 с. 4. Офіційна сторінка Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53696. 5. Офіційна сторінка Міністерства енергетики та захисту довкілля. URL: <https://menr.gov.ua/news/33222.html>. 6. Актуалізація та доповнення додатків ХХХ та ХХХІ Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (довкілля та зміна клімату). Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля», 2019. URL: <https://www.rac.org.ua/priority/ekologichnyy-vymir-evropeyskoyi-integratsiyi/aktualizatsiya-ta-dopovnennya-dodatkov-khkhkh-ta-khkhkhi-ugody-pro-asotsiatsiyu-mizh-ukrayinoyu-ta-es>.

References

1. Balasynovych B., Yaroshevska Yu. HMO: vyklyky sohodennia ta dosvid pravovoho rehuliuвання. Kyiv. Adef-Ukraina. 2010. 55 s. 2. Malys N. A. Henetychno modyfikovani orhanizmy v systemi prodovolchoi bezpeky Ukrainy. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka*. 2013. Vyp. 2. S. 116-122. 3. Meniv O. I. Pravove zabezpechennia vykorystannia HMO pry vyroshchuvanni silskohospodarskoi produktsii rosllynnoho pokhodzhennia v Ukraini ta YeS: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.06. Kharkiv: NIuU im. Yaroslava Mudroho, 2016. 20 s. 4. Ofitsiina storinka Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53696. 5. Ofitsiina storinka Ministerstva enerhetyky ta zakhystu dovkillia. URL: <https://menr.gov.ua/news/33222.html>. 6. Aktualizatsiia ta dopovnennia dodatkiv KhKhKh ta KhKhKhI Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta YeS (dovkillia ta zmina klimatu). Resursno-analitychnyi tsentr «Suspilstvo i dovkillia», 2019. URL: <https://www.rac.org.ua/priority/ekologichnyy-vymir-evropeyskoyi-integratsiyi/aktualizatsiya-ta-dopovnennya-dodatkov-khkhkh-ta-khkhkhi-ugody-pro-asotsiatsiyu-mizh-ukrayinoyu-ta-es>.

Kovalenko Tetiana. Adaptation of the Legislation of Ukraine to the Acquis Communautaire of the EU in the Field of Usage of Genetically Modified Organisms

According to the Association Agreement, one of the ways to adapt national environmental legislation to the *acquis communautaire* of the EU is to improve the legal regulation of the usage of GMOs and prevent their negative impact on human health and the environment. Adaptation in this area is primarily carried out by bringing the Law of Ukraine «On the State System of Biosafety in the Creation, Testing, Transportation and Use of Genetically Modified Organisms» of May 31, 2007, other regulations in accordance with the provisions of Directive 2001/18/ EU of March 12, 2001 on the deliberate release into the

environment of genetically modified organisms; Regulation (EU) № 1946/2003 of the European Parliament and of the Council of July 15, 2003 on transboundary movements of genetically modified organisms; Directive № 2009/41/EC of the European Parliament and of the Council of May 6, 2009 on the contained use of genetically modified micro-organisms.

As of mid-2020, national legislation in the field of biosafety and circulation of GMOs has not been brought into line with the requirements of the Association Agreement. After the ratification of the Association Agreement, only certain changes were made to the national legislation in the field of GMO usage, which contribute to the approximation of current regulations of Ukraine to the EU legal acts, in particular: mandatory public information on GMO content in food; the use of GMOs in the process of organic agricultural production is prohibited. The adaptation of Ukrainian legislation in the field of usage of genetically modified organisms lags behind the deadlines provided for in the Agreement, and emphasizes the need to significantly accelerate the process of finalizing and submitting to the Verkhovna Rada of Ukraine a draft of the new edition of the Law of Ukraine «On the State System of Biosafety in the Creation, Testing, Transportation and Use of Genetically Modified Organisms».

Key words: adaptation of legislation, agricultural production, biosafety, genetically modified organisms, safety of agricultural products, the EU legislation.

УДК 342.9: 349.4

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-119

О. О. ЧЕРЕМИС

СТЯГНЕННЯ ЗБИТКІВ ТА ІНШІ СПОСОБИ ВІДШКОДУВАННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ ЗА ЗЕМЕЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ

Висвітлюються питання стягнення збитків, інші способи відшкодування майнової шкоди за земельні правопорушення у сфері містобудування. Визначаються актуальні проблеми стягнення збитків, інші способи відшкодування майнової шкоди за земельні правопорушення в сфері містобудування з позиції практичного застосування положень Земельного та Цивільного кодексів України. Проаналізовано основні вимоги законодавства щодо притягнення до відповідальності особи за завдану шкоду та застосування способів відшкодування майнової шкоди за земельні правопорушення у сфері містобудування на підставі матеріалів судової практики.

Ключові слова: збитки, відшкодування майнової шкоди, цивільна відповідальність, земельні правопорушення у сфері містобудування, судова практика.

Cheremis Olexandr. Recovery of losses and other methods of compensation for property damage for land violations in the field of urban planning

The article is devoted to the issue of recovery of losses and other methods of compensation for property damage for land offenses in the field of urban planning. The author of the article defines the actual problems of recovery of losses and other methods of compensation for property damage for land violations in the field of urban development from the position of practical application of the provisions of the Land and Civil Code of Ukraine. The main requirements of the legislation on bringing to responsibility of a person for the harm done and the application of methods of compensation for property damage for land offenses in the field of urban planning based on the materials of judicial practice are analyzed.

Key words: losses, compensation for property damage, civil liability, land offenses in the field of urban development, judicial practice.

Встановлення на законодавчому рівні плюралізму форм власності на землю і початок роздержавлення земель в Україні

© ЧЕРЕМИС Олександр Олександрович – аспірант відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України; ORCID: 0000-0003-3249-4626; e-mail: chaa137@ukr.net

зумовили неминучий процес перетворення земельних відносин. Не останню роль у розвитку цих подій історично відіграло прийняття Земельного кодексу України (далі – ЗК України) [1] і Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [2] та закріплення в них положень, які регулюють майнові відносини у земельній сфері. Основні зміни стосувалися передусім об'єкта вказаних відносин – законодавче надання земельній ділянці статусу нерухомого майна та включення її до сфери ринкового обігу привели до істотного звуження імперативного фактора в земельно-правовому регулюванні.

Питання стягнення збитків та інших способів відшкодування майнової шкоди часто піднімаються в цивілістичній літературі. Такі дослідження здійснювали Д. В. Боброва, О. В. Дзера, О. С. Йоффе, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко та багато інших учених. Окремі аспекти цивільної відповідальності за порушення земельного законодавства у сфері містобудування розкрито в наукових дослідженнях А. П. Гетьмана, Н. С. Гавриш, М. В. Краснової, Н. Р. Малишевої, Ю. В. Мягкохода, В. І. Семчика, М. В. Шульги та ін.

Метою статті є визначення особливостей стягнення збитків та інших способів відшкодування майнової шкоди за земельні правопорушення у сфері містобудування.

Починаючи дослідження питань стягнення збитків та інших способів відшкодування майнової шкоди за земельні правопорушення у сфері містобудування, зазначимо, що у законодавстві України відшкодування збитків виступає як: 1) форма відповідальності певного суб'єкта за порушення договірних зобов'язань або вчинення делікту (ст. 611, 623, 1192 ЦК України); 2) суб'єктивне право власника землі (землекористувача) вимагати компенсації завданих збитків (ст. 90, 95 ЗК України); 3) юридичний обов'язок заподіювача шкоди (ст. 624 ЦК України); 4) спосіб захисту прав на земельну ділянку (ст. 16 ЦК України, ст. 152 ЗК України).

Як зазначає Є. Д. Єгоров, відшкодування збитків спрямоване на відновлення майнової сфери потерпілого за рахунок майна правопорушника. Відшкодовуючи збитки потерпілому, правопорушник тим самим відновлює майнове становище потерпілого до того стану, в якому він перебував до вчинення стосов-

но нього правопорушення. Відшкодування збитків завжди має компенсаційний характер [3, с. 528]. Таким чином, зазначений спосіб захисту є компенсаційним, а його метою є відновлення майнового стану суб'єкта порушеного земельного права.

ЗК України розглядає відшкодування збитків не лише як спосіб захисту прав на земельні ділянки (п. «г» ч.3 ст.152 ЗК України), а й більш широко. Як зазначав В. І. Семчик, ЗК України розглядає відшкодування збитків власникам землі як самостійну форму гарантій прав на землю [4, с. 255]. Виходячи з положень ст. 56 Конституції України, В. В. Носік також розглядає відшкодування збитків, заподіяних власникам землі з вини органів державної влади чи місцевого самоврядування, як гарантію забезпечення реалізації основних прав і свобод людини та громадянина, включаючи право приватної власності на земельні ділянки [5, с. 455]. З такими твердженнями можна погодитися, оскільки на відміну від інших способів захисту земельних прав питанню відшкодування збитків у розділі V ЗК України «Гарантії прав на землю» присвячена ціла глава 24 ЗК України «Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам».

У цивільно-правовій науці відшкодування збитків традиційно розглядається не тільки як спосіб захисту цивільних прав та інтересів, а і як форма або міра цивільно-правової відповідальності [6, с. 98].

А. М. Мірошніченко зазначає, що у правовому регулюванні відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної земельними правопорушеннями, можна умовно виділити три рівні: 1) норми «загального» цивільного законодавства та норми господарського законодавства, що їх практично повністю відтворюють; 2) норми екологічного законодавства, що передбачають особливості відповідальності за екологічні (в т.ч. земельні) правопорушення; 3) норми власне земельного законодавства (у вузькому розумінні), що передбачають особливості відповідальності саме за земельні правопорушення як різновиди екологічних правопорушень [7, с. 117].

Досить часто порушення земельного законодавства у сфері містобудування завдають суб'єктам майнової шкоди, загальні положення щодо відшкодування якої регулюються цивільним законодавством. Зокрема, загальні положення про зобов'язан-

ня (розділ I книги п'ятої ЦК України) регулюють особливості відповідальності за порушення зобов'язань; норми підрозділу 1 розділу III ЦК України містять особливості відшкодування шкоди (збитків) у договірних зобов'язаннях, а глава 82 ЦК України «Відшкодування шкоди» регламентує особливості такого відшкодування у недоговірних зобов'язаннях. Положення щодо відшкодування збитків, заподіяних у сфері господарювання, містять також ст. 224–229 Господарського кодексу України (далі – ГК України).

Відшкодування шкоди, заподіяної природі, на основі спеціальних правил щодо обчислення її розмірів у еколого-правовій доктрині навіть отримало специфічну назву «майнова (матеріальна) відповідальність» [8, с. 147], яка протиставлялася «загальноцивільній» відповідальності.

Про те, що саме правопорушення є підставою застосування способів захисту прав на земельні ділянки, зазначено у ч. 2 ст. 152 ЗК України (глава 23).

Підставою для захисту прав є правопорушення, невизнання або оспорювання права особи. Застосування певного способу захисту є наслідком посягання на права, втручання у звичне для потерпілого майнове чи немайнове становище.

Наведені твердження спростовують думку про те, що «у земельному законодавстві гарантування права власності на землю ототожнюється лише із захистом такого права і характеризується запозиченням з ЦК України засобів і способів захисту права власності...» [9, с. 73]. Тому що гарантії, закріплені у ст. 156 ЗК України, передбачають в основному правомірні дії, наслідком вчинення яких є обов'язкове відновлення власника землі чи землекористувача у правах шляхом відшкодування збитків, таке відновлення здійснюється заподіювачем шкоди, незважаючи на відсутність порушення прав власника землі чи землекористувача, в силу законодавчого припису. Відповідно в цьому випадку відновлення заподіювачем шкоди прав власника землі чи землекористувача не можна назвати захистом прав власників землі та землекористувачів, а гарантії, передбачені ст. 156 ЗК України, – способами захисту прав власників землі та землекористувачів. Лише закріплені главою 23 ЗК України гарантії прав на землю можна ототожнювати із способами захисту прав власників землі

та землекористувачів на належні їм земельні ділянки. Відповідно в контексті розділу V ЗК України поняття гарантії прав на землю є ширшим від поняття способу захисту прав на земельні ділянки. Подібну думку підтримує І. О. Костяшкін, зазначаючи, що змістом правових гарантій є сукупність двох взаємозалежних елементів: правових засобів реалізації діяльності та способів захисту відповідного права [10, с. 16].

Таким чином, відшкодування збитків як спосіб захисту прав на земельні ділянки за п. 1 ч. 3 ст. 152 ЗК України відрізняється за своїм змістом та підставою застосування від відшкодування збитків відповідно до ст. 156 ЗК України.

Ще одним аргументом такої точки зору є виключний перелік підстав відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам у ст. 156 ЗК України (глава 24).

Натомість відповідно до ч. 2 ст. 152 ЗК України власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати відшкодування збитків у випадку вчинення будь-яких порушень його прав на землю.

При цьому правові норми про порядок відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, закріплені ст. 157 ЗК України, можуть застосовуватися як при відшкодуванні збитків відповідно до ч.3 ст.152 ЗК України, так і при відшкодуванні збитків згідно зі ст. 156 ЗК України.

Зважаючи на таке розмежування правових гарантій відшкодування збитків за ст. 152 ЗК України (гарантія захисту прав і спосіб захисту прав на земельні ділянки) та за ст. 156 ЗК України (гарантія реалізації прав), видається доцільним внести відповідні зміни до ст. 156 ЗК України з відображенням спеціального терміна, який би підкреслив відмінність відшкодування збитків за ст. 156 ЗК від відшкодування збитків за ст. 152 ЗК. Найближчим за змістом терміном, на перший погляд, є «стягнення збитків».

Так, цивільне законодавство розуміє під збитками втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) (ст. 22 ЦК України). Я. М. Шевченко та Д. Х. Липницький визначають збитки

як вартісний (грошовий) вираз майнової шкоди, завданої протиправними діями одного суб'єкта права іншому [11, с. 549]. Шкода ж, як зазначає Р. О. Стефанчук, в загальнотеоретичному розумінні є зменшенням або знищенням майнової, немайнової чи іншої сфери потерпілого [12, с. 441]. Відтак шкода може бути майновою і моральною (немайновою).

Таким чином, відшкодування шкоди може здійснюватися не лише грошовими коштами, а й може мати вигляд, наприклад, повернення майна в натурі тощо. Шкоду можна відшкодувати в натурі шляхом надання речі того ж роду і якості, шляхом компенсації моральної шкоди, а також шляхом відшкодування збитків.

Як зазначає Л. В. Лейба, форми відшкодування заподіяної порушенням земельних прав шкоди є різними. Зокрема, такими можуть бути: приведення в належний стан земельної ділянки або ж надання грошової компенсації витрат на це тощо. Тут виявляється специфіка земельних відносин, у тому числі при відшкодуванні майнової шкоди за земельні правопорушення у сфері містобудування. Так, при невиконанні підприємствами, установами, організаціями, які тимчасово використовували земельні ділянки для проведення містобудівних робіт, привести зайняту земельну ділянку за свій рахунок у визначений термін у стан, придатний для її використання за призначенням, вони повинні відшкодувати власникові або землекористувачеві заподіяну шкоду в розмірі вартості робіт, необхідних для приведення земельної ділянки в належний стан. Як правильно вказує Л. В. Лейба, збитки (шкода), заподіяні правомірними діями, підлягають відшкодуванню лише у випадках, прямо визначених законом. Відшкодування правомірної шкоди регулюється саме земельним законодавством, тоді як відшкодування протиправної шкоди регулюється також цивільним та екологічним законодавством [13, с. 120].

У питанні про відшкодування збитків необхідно звернути увагу на те, що ЦК України (ст. 1166) поділяє шкоду на таку, що заподіяна правомірними чи неправомірними діями.

Підставою для відшкодування збитків, заподіяних неправомірними діями, є земельне правопорушення у сфері містобудування, склад якого, як і будь-якого іншого правопорушення,

становить об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони. Як слушно зазначають А. М. Мірошніченко та Р. І. Марусенко, відповідно до ст. 611, 1166 ЦК України відшкодуванню підлягають збитки, заподіяні суб'єктам як правопорушеннями у зв'язку із порушенням договірних зобов'язань, так і порушеннями, що випливають із деліктів [14, с. 351].

Досить часто у науці земельного права питання щодо відшкодування збитків досліджується у зв'язку з вилученням (викупом) земельної ділянки для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності [15, с. 315]. І це не дивно з огляду на те, що сама ст. 156 ЗК України вказує про право особи на відшкодування збитків, заподіяних вилученням окремих категорій земель. Проте, на нашу думку, зазначений у науці підхід, не є достатньо обґрунтованим.

Поняття «збитки» стосується відповідальності, яка є ретроспективною, тобто відшкодування збитків має місце тоді, коли вони вже заподіяні.

При вилученні земельної ділянки вимоги щодо відшкодування збитків чи будь-якої іншої шкоди не виникає. Натомість, йдеться про сплату викупної вартості земельної ділянки та розташованого на ній нерухомого майна. Так, усі збитки чи інші втрати, які може понести особа у зв'язку з вилученням належної їй земельної ділянки, за загальним правилом, відшкодовуються цій особі до самого вилучення.

З огляду на викладене, вважаємо недоцільним використання терміна «збитки» при регулюванні спорів, пов'язаних із вилученням (викупом) земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. Більш доцільним, на нашу думку, є використання термінології, яку містить ч. 2 ст. 153 ЗК України, – відшкодування вартості ділянки.

При застосуванні такого способу захисту земельних прав, як відшкодування заподіяних збитків, необхідно також пам'ятати, що порушення земельних прав часто пов'язане із заподіянням шкоди як суб'єктам правовідносин, так і самій ділянці. У цих випадках земельно-майнове правопорушення, що спричинило спір, поєднує вимогу щодо земельної ділянки (визнання права, усунення перешкод у землекористуванні тощо) і щодо відшкодування шкоди. При цьому земельний спір стосовно земель-

ної ділянки може виникнути раніше спору про відшкодування шкоди або одночасно з ним. Спiрнiсть питання полягає насамперед у з'ясуванні того, кому надана чи кому належить земельна ділянка і які права конкретний суб'єкт щодо неї має.

Відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, є способом захисту прав на земельні ділянки, передбаченим п. «б» ч. 3 ст. 152 ЗК України.

Відновлення стану земельної ділянки необхідно розглядати як різновид відшкодування шкоди за земельне правопорушення у сфері містобудування – її відшкодування в натурі.

На думку А. М. Мірошниченка та Р. І. Марусенка, відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, є різновидом відновлення становища, що існувало до порушення права (псування, забруднення тощо), передбаченого ст. 16 ЦК України [16, с. 350]. Проте, на нашу думку, зазначений спiсб захисту можна розглядати значно ширше.

Так, дійсно, відновленням стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, відновлюється й становище, яке існувало до порушення права. Однак при цьому необхідно також враховувати, що відновлення такого стану можливе лише через зобов'язання певної особи вчинити необхідні дії, наслідком яких й може бути відновлення певного стану земельної ділянки, зокрема знесення самовільно побудованих будівель, проведення робіт із рекультивациї порушених земель тощо. Внаслідок порушення права особи на земельну ділянку виконання таких робіт правопорушником є виконанням його обов'язку, що здійснюється примусово. Відтак відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав, як спiсб захисту, набуває також ознак, характерних для такого способу захисту цивільних прав, як примусове виконання обов'язку в натурі, що передбачений п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України.

Аналіз судової практики свідчить, що реалізація такого способу захисту права, як відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав, здійснюється саме через зобов'язання боржника до виконання обов'язку в натурі, вчинення певних визначених судовим рішенням дій. Не виключена також кваліфікація відповідних позовних вимог як вимог про усунення перешкод у здійсненні права власності (ст. 391 ЦК України).

Так, рішенням господарського суду Запорізької області від 02.12.2009 р. задоволено позов приватного підприємця до об'єднання співвласників багатопверхового будинку «Червона 3». У резолютивній частині рішення вказано, що суд вирішив відновити стан земельної ділянки в м. Бердянську Запорізької області площею 0,0116 га, який існував до порушення права приватного підприємця Особа 1, шляхом знесення самовільно встановленого об'єднанням співвласників багатопверхового будинку «Червона 3» на цій земельній ділянці залізного паркану. Фактично суд зобов'язав відповідача знести самовільно встановлений залізний паркан і саме через вчинення цієї дії відновити стан земельної ділянки, який існував до порушення права. Причому у вступній частині рішення категорія справи була визначена як справа про усунення порушень в здійсненні права володіння та користування земельною ділянкою [17]. В окремих справах розглядалися також вимоги позивачів про зобов'язання відновити стан земельної ділянки, який існував до порушення прав, шляхом знесення об'єкта самовільного будівництва [18], демонтажу автомобільної стоянки на земельній ділянці [19] тощо.

Зауважимо, що в деяких судових актах вказується на обов'язок виконати рекультивуацію самовільно зайнятої земельної ділянки або її відновлення [20]. Так, рішенням Ленінського районного суду м. Харкова від 04 травня 2017 року у справі № 642/7268/16 задоволено позов про демонтаж споруди та відновлення становища, яке існувало до порушення права, оскільки це прямо випливає з вимог ст. 391 ЦК України [21].

У свою чергу, різне розуміння судами поняття рекультивації земель призводить до формування різної правозастосовної практики. При розгляді спору, пов'язаного з відшкодуванням збитків, заподіяних зняттям родючого шару землі під час виконання будівельних робіт без дозволу на їх проведення та за відсутності проекту рекультивації порушених земель, судами задоволено в повному обсязі заявлені позовні вимоги про відшкодування збитків у грошовій формі й відмовлено в задоволенні вимоги про спонукання відповідача привести порушену частину земельної ділянки у стан, придатний для подальшого використання відповідно до її цільового призначення, оскільки такий обов'язок відповідачем вже виконаний. Особою, яка вчини-

ла правопорушення, представлені всі необхідні документи, що свідчили про виконання робіт з відновлення земельної ділянки відповідно до плану рекультивациі. Актом приймання-передачі рекультивованих земель підтверджено, що всі роботи виконані й земельна ділянка повернута у стан, придатний для використання. Позивач не надав доказів щодо зворотного. Однак суд вказав, що дії відповідача призвели до втрати природних властивостей родючого шару, чим заподіяно шкоди навколишньому середовищу, і виконання ним дій з рекультивациі земельної ділянки на виконання проекту рекультивациі порушених земель слід вважати визнанням ним факту її псування [22].

Визначений ст.157 ЗК України порядок відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам застосовується при заподіянні шкоди як правопорушенням, так і правомірними діями. Оскільки у ст.156 ЗК України йдеться про відшкодування збитків, заподіяних правомірними діями, доцільно у приписах зазначеної статті термін «відшкодування» змінити на «стягнення».

З наведеної судової практики вбачається, що відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, досить часто є наслідком реалізації такого способу захисту права, як примусове виконання обов'язку в натурі. Аналіз судової практики дає змогу дійти висновку, що спори про відшкодування майнової шкоди за земельні правопорушення у сфері містобудування виникають досить часто і є предметом вирішення в судах різного рівня. Суб'єкти правозастосування по-різному тлумачать правові норми, а отже, необхідна конкретизація правового регулювання даних відносин. Зокрема, на нашу думку, слід законодавчо визначити співвідношення рекультивациі земель та відшкодування майнової шкоди за земельні правопорушення у сфері містобудування, щоб забезпечити формування однакової правозастосовної практики.

1. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3. Ст. 27. 2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356. 3. Гражданское право: учебник. Ч. 1 / Егоров И. Д., Елисеев И. В., Иванов А. А., Кротов М. В. и др.; под ред.: Сергеева А. П., Толстой Ю. К. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 1997. 600 с. 4. Семчик В. І.,

Кулинич П.Ф., Шульга М. В. Земельне право України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 600 с.

5. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

6. Иоффе И. С. Обязательственное право. Москва: Юрид. лит., 1975. 880 с.

7. Мірошніченко А. М. Особливості відшкодування шкоди, заподіяної земельними правопорушеннями. *Правова відповідальність: доктрина та практика застосування*: збірник тез доповідей учасників міжнар. наук.-практ. круглого столу (Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка, 2 червня 2011 р.). Київ, 2011. С.117-118.

8. Мунтян В. Л. Правові проблеми раціонального природокористування. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1973. 181 с.

9. Титова Н. І. Новий Земельний кодекс України. Позитивні та негативні аспекти. *Право України*. 2002. № 4. С. 70–76.

10. Костяшкін І. О. Право загального землекористування громадян: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 20 с.

11. Шевченко Я. М., Липницький Д.Х. Збітки. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред.,) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1999. Т. 2. С. 549-550.

12. Стефанчук Р. О. Шкода. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл. 2004. Т. 6. С. 441-442.

13. Лейба Л. В. Земельні спори та порядок їх вирішення. Харків: Право, 2007. 160 с.

14. Мірошніченко А. М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Київ: Правова єдність, 2009. 496 с.

15. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: монографія / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Юркевича. Харків: Право, 2012. 448 с.

16. Мірошніченко А. М., Марусенко Р.І. Цит. праця.

17. Рішення Господарського суду Запорізької області від 02.12.2009 р. у справі № 18/291/09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7382827>.

18. Рішення Господарського суду Запорізької області від 12.01.2010 р. у справі № 27/297/09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8075981>.

19. Рішення Господарського суду Сумської області від 19.06.2013 р. у справі № 920/412/13-г. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32121159>.

20. Рішення Київського районного суду м. Харкова від 14 вересня 2010 року у справі № 2 - 1087 / 10 / 11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11344800>.

21. Рішення Ленінського районного суду міста Харкова від 04 травня 2017 року у справі № 642/7268/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66412310>.

22. Рішення Липовецького районного суду Вінницької області від 17 вересня 2009 року у справі № 2-194/09. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5341933>.

References

1. *Zemelni kodeks Ukraini vid 25 zhovtnja 2001 r. Vidomosti Verxovnoi Radi Ukraini*. 2002. № 3. St. 27.

2. *Civilni kodeks Ukraini vid 16 sichnja 2003 r. Vidomosti Verxovnoi Radi Ukraini*. 2003. № 40. St. 356.

3. *Grazhdanskoe pravo: uchebnik*. Ch. 1 / Egorov I.D., Eliseev I. V., Ivanov A.A., Krotov M.V. i dr.; pod. red.: Sergeev A. P., Tolstoi U.K. 2–e izl., pererab. i dop. Moskva:

Prospect, 1997. 600 s. **4.** Semchik V.I., Kulinich P.F., Shulga M.V. *Zemelne pravo Ukraini: pidrych. dlya styd. uridich. spec. vish. navch. zakl.* Kyiv: Vid. Dim «In Ure», 2008. 600 s. **5.** Nosik V. V. *Pravo vlasnosti na zemlu Ukrainskoho narody: monografia.* Kyiv: Urinkom Inter, 2006. 544 s. **6.** Ioffe I.S. *Objazatelstvennoe pravo.* Moskva: Uridich. lit., 1975. 880 s. **7.** Miroshnichenko A. M. *Osoblivosti vidshkoduvannja shkodi, zapodijanoi zemelnimi pravoporyshennjami. Pravova vidpovidalnist: doktrina ta praktika zastosovannja: Zbirnik tez dopovidei uchasnykiv Mizhnarodnogo naykovo-praktichnogo kryglogo stoly (Kievskii nacionalnii yniversitet imeni Tarasa Shevchenka, 2 chervnja 2011 r.).* Kyiv, 2011. S.117-118. **8.** Myntjan V.L. *Pravovi problemi racionalnogo prirodokoristuvannja.* Kyiv: Vid-vo Kievskogo universytetu, 1973. 181 s. **9.** Titova N. I. *Novii Zemelnii kodeks Ukraini. Pozitivni ta negativni aspekti. Pravo Ukrainy.* 2002. № 4. S. 70–76. **10.** Kostjashkin I. O. *Pravo zagalnogo zamlekoristuvannja gromadjan: dis. ... kand. uridich. nayk: 12.00.06 / Kiev. nac. yn-t im. Tarasa Shevchenka.* Kyiv, 2005. 20 s. **11.** Shevchenko Ya. M., Lipnickii D.X. *Zbitki. Uridichna enciklopedia: v 6 t. / redkol.: U. S. Shemshuchenko (golova red.) ta in. Kyiv: «Ukr. Encikl.», 1999. T. 2. S. 549-550. 12.* Stefanchuk R. O. *Shkoda. Uridichna enciklopedija: v 6 t. / redkol.: U. S. Shemshuchenko (golova red.) ta in. Kyiv: «Ukr. Encikl.», 2004. T. 6, S. 441-442. 13.* Leiba L. V. *Zemelni spori ta porjadok ix virishennja. Xarkiv: Pravo, 2007. 160 s. 14.* Miroshnichenko A. M., Marysenko R. I. *Naykovo-praktichnii komentar Zemelnogo kodeksy Ukraini. Kyiv: Pravova ednist, 2009. 496 s. 15.* *Pravove regyluvannja ekologichnix, agrarnix ta zemelnix vidnysin v Ukraine: sychasnii stan I naprkmii vdoskonalennja: monografija / A. P. Getman, M.V. Shulga, A. M. Stativka ta in.; za red. A. P. Getmana ta V. U. Urkevicha. Xarkiv: Pravo, 2012. 448 s. 16.* Miroshnichenko A. M. *Tsit. pratsia. 17.* Rishennja Gospodarskogo sydy Zaporizkoi oblasti vid 02.12.2009 r. u spravi № 18/291/09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7382827>. **18.** Rishennja Gospodarskogo sydy Zaporizkoi oblasti vid 12.01.2010 r. u spravi № 27/297/09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8075981>. **19.** Rishennja Gospodarskogo sydy Symaskoi oblasti vid 19.06.2013 p. u spravi № 920/412/13-г. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32121159>. **20.** Rishennja Kievskogo raionnogo sydy m. Xarkova vid 14 veresnja 2010 roky u spravi № 2-1087 / 10 / 11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11344800>. **21.** Rishennja Leninskogo raionnogo sydy mista Xarkova vid 04 travnja 2017 roky u spravi №642/7268/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66412310>. **22.** Rishennja Lipoveckogo raionnogo sydy Vinnickoi oblasti vid 17 veresnja 2009 roky u spravi № 2-194/09. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5341933>.

***Cheremis Olexandr.* Recovery of losses and other methods of compensation for property damage for land violations in the field of urban planning**

The article is devoted to the issue of recovery of losses and other methods of compensation for property damage for land offenses in the field of urban planning. The author of the article defines the actual problems of recovery of losses and other methods of compensation for property damage for land

violations in the field of urban development from the position of practical application of the provisions of the Land and Civil Code of Ukraine. The main requirements of the legislation on bringing to responsibility of a person for the harm done and the application of methods of compensation for property damage for land offenses in the field of urban planning based on the materials of judicial practice are analyzed.

The article establishes that the Article 155 of the Land Code of Ukraine stipulates that the procedure for compensation of damages to land owners and land users is applied both when causing harm by an offense and when causing harm by lawful actions. Since Article 155 of the Land Code of Ukraine refers to compensation for damages caused by lawful acts, it is advisable to change the term «compensation» to «recovery» in the provisions of the said article. It is apparent from the case-law cited above that the restoration of the condition of a plot of land which existed before the infringement of rights is often a consequence of the exercise of such a method of protection of law as the compulsory discharge of a duty in kind.

Key words: losses, compensation for property damage, civil liability, land offenses in the field of urban development, judicial practice.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО,
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС
ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.352+343.415

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-132

О. Г. БІЛОКОНЬ

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТА
ПІДКУПУ ВИБОРЦЯ, УЧАСНИКА РЕФЕРЕНДУМУ**

Досліджено суб'єкт злочину, пов'язаний з підкупом виборця, учасника референдуму. Розглянуто положення законів України «Про Державний реєстр виборців», «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів» та «Про місцеві вибори», на основі чого встановлено ознаки понять «виборець» та «учасник референдуму». З'ясовано, що суб'єкт злочину, передбачений ст. 160 КК України, може бути як загальним, так і спеціальним.

Ключові слова: вибори, виборець, референдум, підкуп виборця, суб'єкт підкупу, корупційний злочин.

Bilokon Olena. Criminal Legal Features of The Subject of Bribery of The Voter, The Participant of The Referendum

The article explores the subject of a crime, related to bribery a voter, who is a referendum participant. The provisions of the Laws of Ukraine «On the State Register of Voters», «On the Election of the President of Ukraine», «On the Election of the People's Deputies» and «On the Local Elections». Based on the above mentioned the concepts of «voter» and «referendum participant» were established. It is found out that the subject of the crime under Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine can be both general and special. The peculiarities of special subjects of

bribery of a voter of a participant of a referendum are established. Types of special and general features of the subject of crime under Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine. It is established that the crime under Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine is inherently bilateral in nature, since two persons must be involved in committing this crime: the person, who bribes, and the person, who is bribed. It is substantiated, that this crime can be committed both with the help of the instigator and with the help of an accomplice.

Key words: elections, voter, referendum, bribery of voter, subject of bribery, corruption crime.

Вибори та референдум є однією з найважливіших форм безпосередньої демократії та водночас природним правом народу. Вибори покликані бути не просто формальним інструментом узаконення державної влади чи певних владних рішень, а й засобами вираження дійсної волі народу. Виборчий процес не є сталим, а постійно удосконалюється, відповідно зростає й чисельність злочинів, що вчиняються у сфері виборчих прав та прав громадян брати участь у референдумі, тому розширюється й законодавство України, яке покликане захищати права осіб у цій сфері.

Суспільна небезпека злочинів, що вчиняються шляхом перешкоджання здійсненню виборчого права та порушення законодавства про референдум, полягає у перешкоджанні здійсненню фундаментальних виборчих прав громадян, які забезпечують можливість брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

З огляду на динаміку виборчого законодавства та законодавства про референдум, появу нових форм порушень у цій сфері перед кримінальним законодавством стоїть важливе завдання: не лише оперативнo на них реагувати, а й вчасно запобігати їм.

Зазначене вище зумовлює актуальність дослідження проблем кримінальної відповідальності за діяння, заборонені у ст. 160 КК України. Зважаючи на те, що обов'язковим елементом будь-якого складу злочину є суб'єкт, насамперед вважаємо доцільним провести дослідження суб'єкта цього злочину.

Для української правової доктрини завжди було актуальним вивчення проблем кримінальної відповідальності за порушення

виборчих і референдумних прав громадян. Свій внесок у дослідження такого складу злочину, як підкуп виборця, учасника референдуму, зробили такі українські науковці, як П.П. Андрушко, В.І. Антипов, О.П. Братівник, Л. П. Брич, О.М. Готін, І.О. Зінченко, С.Я. Лихова, М.В. Мазур, Л.П. Медіна, М.І. Мельник, М.О. Мягков, В.О. Навроцький, В.В. Кострицький, В.В. Топчій, В.П. Тихий, М.І. Хавронюк, С. В. Якімова та ін. Однак детальне дослідження суб'єкта злочину за ст. 160 КК України до цього часу не було предметом ґрунтовного кримінально-правового дослідження.

Мета цієї статті полягає у встановленні особливостей суб'єкта злочину, передбаченого ст. 160 КК України.

Частиною 1 статті 160 КК України встановлено, що прийняття пропозиції, обіцянки або одержання виборцем, учасником референдуму для себе чи третьої особи неправомірної вигоди за вчинення чи невчинення будь-яких дій, пов'язаних з безпосередньою реалізацією ним свого виборчого права або права голосу (відмова від участі в голосуванні, голосування на виборчій дільниці (дільниці референдуму) більше одного разу, голосування за окремого кандидата на виборах або відмова від такого голосування, передання виборчого бюлетеня (бюлетеня для голосування на референдумі) іншій особі), незалежно від фактичного волевиявлення особи та результатів голосування карається законом.

У кримінальному праві поняття «суб'єкта злочину» знайшло відображення у ст. 18 КК України, якою встановлено, що суб'єктом злочину є фізична осудна особа, котра вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Крім того, кримінальному праву відоме й поняття «спеціальний суб'єкт», що наділене додатковими ознаками, які притаманні певній категорії осіб, котрі вчиняють суспільно небезпечні діяння. Одними із таких спеціальних суб'єктів, про який ідеться у ст. 18 КК України, є виборці та учасники референдуму.

Враховуючи положення ч 2. ст. 18 КК України, згідно з якою спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, суб'єктом злочину може бути лише певна особа. Тобто

норма ч. 1 ст. 160 КК України за способом викладення змісту є бланкетною, адже включення до диспозиції кримінально-правової норми термінів «виборець» і «учасник референдуму» створює необхідність звернення до норм права, викладених у інших нормативно-правових актах.

Законом України «Про Державний реєстр виборців» встановлено, що Державним реєстром виборців є автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система, призначена для зберігання, обробки даних, які містять передбачені цим Законом відомості, та користування ними, створена для забезпечення державного обліку громадян України, які мають право голосу відповідно до ст. 70 Конституції України. Очевидно, що ця норма також є бланкетною та відсилає нас до приписів Конституції України. Водночас наведене визначення дає можливість виокремити одну з ознак виборця – громадянство України. Слід зауважити, що у ЗУ «Про Державний реєстр виборців» виборцями є всі особи, котрі мають право голосу відповідно до ст. 70 Конституції України.

В.В. Кострицький стверджує, що законодавець у цьому нормативно-правовому акті не розділяє поняття «виборець» і «учасник референдуму», об'єднуючи їх у межах одного терміна – «виборці». Науковець припускає, що таке ототожнення має значення лише для ведення Державного реєстру виборців, однак це не буде коректним, адже реєстр використовується також для складання списків виборців не лише для проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, а й для всеукраїнських та місцевих референдумів, на чому прямо наголошується в п. 2 ч. 1 ст. 2 цього Закону [1, с. 136-137].

Для більш чіткого розуміння понять «виборець» та «учасник референдуму» варто звернутися до положень й інших законодавчих актів, які стосуються виборів і референдуму. Розглянемо їх у хронологічному порядку. Так, у ч. 7 ст. 2 ЗУ «Про вибори Президента України» від 05 березня 1999 р. зазначається, що громадяни України, які мають право голосу, є виборцями.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 ЗУ «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. вибори депутатів є загальни-

ми. Право голосу на виборах депутатів мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося вісімнадцять років. Громадяни України, які мають право голосу, є виборцями. Аналогічна позиція зазначена й у ч. 1 ст. 3 (абз. 8) ЗУ «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 р.: громадяни України, які мають право голосу на відповідних місцевих виборах, є виборцями.

Щодо поняття «учасник референдуму», то тут треба зважувати на те, що спеціальне законодавство, яке б урегулювало питання, пов'язані з підготовкою та проведенням референдуму, наразі в Україні відсутнє. Наприклад, ЗУ «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. не містить визначення учасника референдуму, проте у ч. 1 ст. 7 наголошується, що у всеукраїнському та місцевому референдумах мають право брати участь громадяни України, які на день проведення референдуму досягли 18 років і постійно проживають, відповідно, на території України або області, району, міста, району в місті, селища, сільради [2, с. 138].

Поняття виборця визначається лише через сукупність прав та обов'язків, які в цілому і регламентують соціальний статус цього суб'єкта виборчого процесу та статус спеціального суб'єкта злочину у випадку вчинення суспільно небезпечного діяння. Досягаючи вісімнадцяти років, громадянин України набуває можливості реалізувати своє право, для чого також потрібне внесення його до списків виборців за місцем проживання. У випадку порушення своїх обов'язків під час реалізації свого права особа може бути притягнута до різних видів відповідальності, і зокрема кримінальної [3, с. 114].

Д.В. Бараненко у дисертаційному дослідженні «Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз» сформулював та проаналізував види спеціальних ознак суб'єкта злочину. Вчений пропонує виділяти такі види спеціальних ознак суб'єкта злочину: 1) за місцем їхнього формулювання (в основному складі злочину або в кваліфікованому чи особливо кваліфікованому складі злочину); 2) за кількістю та комбінаціями в кримінальному законі (одна ознака або декілька ознак альтернативно); 3) за способом опису (спеціальні ознаки, встановлення яких вимагає тлумачення складу злочину, або спеціальні ознаки, описані в складі злочину прямо); 4) за необхідністю

звертатися до інших норм права (бланкетні або відсилочні) [4, с. 197].

На думку В.І. Терентьєва, до спеціального суб'єкта злочину можуть бути виражені певні вимоги, які проявляються в такому: 1) спеціальному суб'єктові злочину притаманні ознаки загального суб'єкта – досягнення віку кримінальної відповідальності й осудність; 2) спеціальні ознаки суб'єкта закріплюються в нормах Особливої частини КК або ж прямо впливають із їхнього змісту; 3) спеціальні суб'єкти злочину можуть характеризуватися однією або кількома обов'язковими додатковими ознаками. У разі кількох обов'язкових додаткових ознак для притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідна їхня сукупність; 4) спеціальні ознаки обмежують коло осіб, які можуть нести відповідальність за конкретний злочин, або виступають кваліфікуючою чи привілейованою ознакою відповідних складів злочину [5, с. 120-121].

М.С. Магарін та Д.В. Бараненко пропонують таку класифікацію спеціальних суб'єктів: 1) правове положення суб'єкта у сфері організаційно-розпорядчої, адміністративно-господарської або іншої службової діяльності: статус службової особи, виконання особою службових обов'язків, використання особою службового становища або зловживання ним; представник влади; службова особа, що займає відповідальне або особливо відповідальне становище; член виборчої комісії або член комісії з проведення референдуму; інше службове становище особи; 2) наявність злочинної діяльності у минулому: особа, що вчинила злочин повторно; особа, яка раніше вчинила певний конкретний злочин; особа, раніше засуджена за вчинення злочину; особа, яка відбуває покарання, знаходиться під вартою або у спеціалізованій установі; особа, яка знаходиться під адміністративним наглядом; 3) громадянство суб'єкта: громадянин України; іноземець; особа без громадянства; 4) правове становище особи у системі правоохоронних органів та при відправленні судочинства; 5) правове положення особи у системі шлюбно-сімейних відносин та відносин, що складаються на основі певної залежності: батьки, опікуни, діти; матеріальна чи інша залежність, безпорадний стан особи; обов'язок піклуватися про особу та наявність можливості надати йому допомогу; 6) біоло-

гічні особливості суб'єкта; 7) правове становище особи у сфері медичної діяльності: медичні працівники; особи, які не мають спеціальної медичної освіти; 8) суб'єкти господарської та підприємницької діяльності; 9) професійна чи службова діяльність, наявність певних обов'язків; 10) правове положення особи у сфері транспорту: працівник транспорту; особа, яка не є працівником повітряного транспорту; капітан судна; особа, що керує транспортним засобом; 11) правове положення особи у сфері оборони країни: військова службова особа; начальник довірених йому сил; військовослужбовець у полоні; 12) інші категорії суб'єктів [6, с. 120-121].

Отже, суб'єкт злочину (особа, яку підкупають) за складом, що передбачений ч. 1 ст. 160 КК, – спеціальний, тобто виборець або учасник референдуму (громадянин України, який досяг 18 років і має право голосу на даних виборах, референдумі). Підтвердження права голосу є, за загальним правилом, включення особи до Державного реєстру виборців, до списку виборців на певній ділянці тощо. Не визнається суб'єктом цього складу злочину осудна особа, визнана судом недієздатною (ч. 9 ст. 2 Закону «Про вибори народних депутатів України»). Особи, які не мають спеціальних ознак виборця, учасника референдуму можуть відповідати за ч. 1 ст. 160 КК лише як співучасники у ролі організатора, підбурювача, пособника [7, с. 106].

Характеризуючи суб'єктів підкупу виборця, учасника референдуму за ч. 1 ст. 160 КК України, не можна залишити без уваги той факт, що злочин має двосторонній характер [8, с. 127], адже для вчинення цього злочину мають бути задіяні дві особи: особа, яка підкупує, та особа, яку підкупають. Відповідальність за дії особи, яка підкупує, передбачені у ч. 2 вищезазначеної статті.

Так, у ч. 2 ст. 160 КК України встановлено відповідальність за підкуп стороною, що пропонує виборцю в будь-якій формі неправомірну вигоду (загальний суб'єкт злочину). Тобто це може бути будь-яка особа, яка, переслідуючи будь-які цілі, керуючись будь-якими мотивами, прагне перемоги «вигідного» їй кандидата чи місцевої організації політичної партії або бажаного для неї виду поведінки, пов'язаної з безпосередньою реалізацією громадянином свого виборчого права чи права на участь у референдумі (відповідно до ч. 3 – загальний суб'єкт злочину) [9, с. 114].

Варто зазначити, що цей злочин може бути вчинений як за участі підбурювача, так і за допомогою пособника.

Підбурювачем до злочину, передбаченого ч. 2 ст. 160 КК, є особа (наприклад, кандидат на виборах), яка схилила іншу особу до пропозиції, обіцянки або надання виборцю неправомірної вигоди за вчинення або невчинення будь-яких дій, пов'язаних з безпосередньою реалізацією ним свого виборчого права. Особа, яка сприяла в досягненні домовленості між виборцем та суб'єктом, що вчиняла їх активний підкуп, або іншим чином сприяла у вчиненні злочину (наприклад, передаючи неправомірну вигоду), є пособником у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 або ч. 2 ст. 160 КК (залежно від того, до кого із суб'єктів ближчий пособник). Коли неправомірну вигоду пропонують, обіцяють, надають виборцю, а також коли такі особи приймають пропозицію, обіцянку чи одержують неправомірну вигоду за такі діяння, пов'язані з безпосередньою реалізацією виборчого права, що самі по собі відповідають ознакам іншого складу злочину, скоєно потребує кваліфікації за сукупністю злочинів [10, с. 97].

Щодо передбаченого в ч. 3 ст. 160 КК України здійснення передвиборної агітації (агітації референдуму) шляхом надання підприємствам, установам, організаціям неправомірної вигоди або надання безоплатно товарів (крім товарів, що містять візуальні зображення найменування, символики, прапора політичної партії, вартість яких не перевищує розміру, встановленого законодавством), робіт, послуг, то законодавець передбачив його вчинення загальним суб'єктом [11, с. 141]. Тобто це може бути будь-яка фізична осудна особа, якій виповнилося шістнадцять років.

Учинення злочинів, передбачених ч. 2 або ч. 3 ст. 160 КК України, утворює кваліфікований склад злочину. Злочин може бути вчинений такими спеціальними суб'єктами, як: член виборчої комісії чи комісії з референдуму; член ініціативної групи референдуму; кандидат на виборах; довірена особа кандидата на виборах; представник політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму; представник місцевої організації політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму; уповноважена особа політичної партії; уповноважена особа місцевої організації політичної партії; офіційний спостерігач на виборах

або референдумі. При цьому ознаки члена виборчої комісії чи комісії з референдуму як службових осіб необхідно аналізувати в рамках алгоритму, розробленого вітчизняними авторами у спеціальних дослідженнях щодо службових осіб публічного права – представників (за спеціальним повноваженням) постійного колегіального державного органу – Центральної виборчої комісії [12, с. 141-142].

Тобто суб'єкт кваліфікованого складу (ч. 4 ст.160 КК) за ознакою повторності та попередньої змови групи осіб може бути загальний чи спеціальний, залежно від дій, з числа передбачених частиною 2 чи 3 цієї статті, які вчиняються винною особою. За відсутності ознак повторності чи попередньої змови групи осіб кваліфікація за ч. 4 ст.160 КК можлива, лише коли особа має ознаки одного з шести вказаних спеціальних суб'єктів. Юридичні (статусні) ознаки члена виборчої комісії чи комісії з референдуму, члена ініціативної групи референдуму, кандидата, його довіреної особи на виборах, представника політичної партії чи місцевої організації політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму, уповноваженої особи політичної партії чи місцевої організації політичної партії, офіційного спостерігача на виборах або референдумі визначені у законах про відповідні вибори, законах про референдуми, а також у Законі України «Про Центральну виборчу комісію» [13, с. 106-107].

Отже, ч. 1 ст. 160 КК України передбачає вчинення злочину виключно спеціальним суб'єктом – особою, котра на день проведення виборів досягла 18-річного віку та включена до виборчих списків. Що стосується ч.2 та ч.3, то відповідальність передбачена за дії загального суб'єкта, тобто винною може бути будь-яка особа, яка своїми діями:

- 1) пропонувала, обіцяла або надала виборцю чи учаснику референдуму неправомірну вигоду за вчинення або невчинення будь-яких дій, пов'язаних із безпосередньою реалізацією ним свого виборчого права чи права на участь у референдумі (відмова від участі в голосуванні, голосування на виборчій дільниці (дільниці референдуму) більше одного разу, голосування за окремого кандидата на виборах, кандидатів від політичної партії, місцевої організації політичної партії або відмова від такого голосування, передача виборчого бюлетеня іншій особі).

2) здійснювала передвиборчу агітацію (агітацію референдуму) шляхом надання підприємствам, установам, організаціям неправомірної вигоди або надання безоплатно товарів (крім товарів, що містять візуальні зображення найменування, символіки, прапора політичної партії, вартість яких не перевищує розміру, встановленого законодавством), робіт, послуг.

Отже, суб'єкту злочину за ст. 160 КК України притаманні загальні та спеціальні ознаки. До загальних ознак, передбачених ч. 1-3 цієї статті, можна віднести осудність та шістнадцятирічний вік.

До спеціальних ознак, передбачених ч. 1 ст. 160 КК України, можна віднести вісімнадцятирічний вік, дієздатність та наявність громадянства України. Для ч. 4 ст. 160 КК України це — член виборчої комісії чи комісії з референдуму; член ініціативної групи референдуму; кандидат на виборах; довірена особа кандидата на виборах; представник політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму; представник місцевої організації політичної партії у виборчій комісії чи комісії з референдуму; уповноважена особа політичної партії; уповноважена особа місцевої організації політичної партії; офіційний спостерігач на виборах або референдумі.

Усе вищезазначене дає підстави зробити певні висновки. Суб'єкт злочину, передбачений статтею 160 КК України, може бути як загальний (ч. 2-4), так і спеціальний (ч. 1, у деяких випадках ч. 4 — залежно від того, які дії з числа передбачених ч. 1 чи 2 цієї статті вчиняються винною особою).

Окремі висновки у подальшому сприятимуть вдосконаленню кримінально-правової протидії посяганням на виборчі права.

1. Костицький В.В. Кримінально-правова характеристика підкупу виборця або учасника референдуму: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Северодонецьк, 2018. 250 с. 2. Там само. 3. Братівник О.П. Кримінально-правове розуміння особливостей суб'єкта злочину, передбаченого ст. 160 Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 6. Т. 1. С. 112-116. 4. Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Академія адвокатури України, 2009. 220 с. 5. Терентьев В.И. Ответственность специального субъекта преступления по уголовному праву Украины: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одесса, 2003. 195 с. 6. Магарін М.С., Бараненко Д.Б. Суб'єкт злочину за новим криміналь-

ним законодавством України / за ред. Є. Л. Стрельцова. Одеса: Астропринт, 2001. С. 18-20. **7.** Антипов В. І., Топчій В.В. Кримінально-правова кваліфікація посягань на виборчі та референдні права. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 116 с. **8.** Михайленко Д. Г. Концепція співвідношення давання та одержання хабара. *Право України*. 2010. № 5. С. 123-128. **9.** Братівник О.П. Цит. праця. С. 112-116. **10.** Бондаренко Б., Задоя К., Калмиків Д., Кириченко Ю., Хавронюк М., Шехавцов Р. Відповідальність за порушення виборчого законодавства: посіб. для членів виборчих комісій, поліцейських, слідчих та суддів / за ред. М. Хавронюка. Київ: АК - Group, 2019. 122 с. **11.** Кострицький В.В. Цит. праця. **12.** Там само. **13.** Антипов В. І., Топчій В.В. Цит. праця.

References

1. Kostyrytskiy V. V. The criminal and legal characteristic of bribery of a voter or a referendum participant. Severodonezk, 2018. S. 250. **2.** Там само. **3.** Brativnyk O.P. Criminal legal understanding of the subject offense under articles 160 criminal code of Ukraine. *Actual problems of native jurisprudence*. 2016. № 6. Т. 1. S. 112-116. **4.** Baranenko D.V. Special criminal offender: criminal law norm: dis. ... cand. jurid. nauk. 12.00.08. Kyiv: Academy of Advocacy of Ukraine, 2009. S. 220. **5.** Terentev V.I. Responsibility of a special subject of crime under the criminal law of Ukraine: dis. ... cand. jurid. nauk. 12.00.08. Odessa, 2003. p. 195. **6.** Maharin, M.S.& Baranenko, D.B., The subject of the crime under the new criminal legislation of Ukraine / za red. Ye. L. Streltsova. Odessa: Astroprint, 2001 pp. 18-20. **7.** Antipov V. I. Criminal qualification of encroachments on suffrage and reference rights. Vinnytsia: TOV «Nilan Ltd», 2017. p. 116. **8.** Mykhailenko D. H. The concept of the ratio of bribery. *Law of Ukraine*. 2010. № 5. pp. 123-128. **9.** Brativnyk O.P. Tsyt. prazia. pp. 112-116. **10.** Bondarenko B.O., Zadoya, K.P., Kalmykov, D.O., Kyrychenko, Y.M., Khavroniuk, M.I. Responsibility for Election Law Violations: A Guide for Election Commission Members, Police, Investigators and Judges / za red. M. Khavroniuka . Kyiv: AK-Group, 2019. p. 122. **11.** Kostyrytskiy V. V. Tsyt. prazia. **12.** Там само. **13.** Antypov V. I. Topchii V.V. Tsyt. pratsia.

Bilokon Olena. Criminal Legal Features of The Subject of Bribery of The Voter, The Participant of The Referendum

The article explores the subject of a crime, related to bribery a voter, who is a referendum participant. The provisions of the Laws of Ukraine «On the State Register of Voters», «On the Election of the President of Ukraine», «On the Election of the People’s Deputies» and «On the Local Elections». Based on the above mentioned the concepts of «voter» and «referendum participant» were established. It is found out that the subject of the crime under Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine can be both general and special. Therefore, the subject of crime, provided for by part 1, Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine, is special, that is, a voter or a referendum participant (a citizen of Ukraine who is 18 years old and has the right to vote in these elections, a referendum). The subject of crime provided for by parts 2-4, Article 160 of the

Criminal Code of Ukraine is general, but in some cases it may be special, this applies to part 4 of this article, and depends on what actions referred to in part 1 or 2 of this Article are committed by the guilty person.

The peculiarities of special subjects of bribery of a voter of a participant of a referendum are established. Types of special and general features of the subject of crime under Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine. The general characteristics of parts 1-3 of this article include sanity and age of sixteen years. The special characteristics of part 1, Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine include the eighteen years of age, the capacity and the citizenship of Ukraine. The special subject of part 4, Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine is a member of the election commission or referendum commission; member of the referendum initiative group; a candidate for election; the proxy (voting on candidate behalf); a representative of a political party in an election commission or a referendum commission; a representative of a local political party organization in an election commission or a referendum commission; authorized person of a political party; authorized person of a local political party organization; an official observer in an election or referendum.

It is established that the crime under Art. 160 of the Criminal Code of Ukraine is inherently bilateral in nature, since two persons must be involved in committing this crime: the person, who bribes, and the person, who is bribed.

Key words: elections, voter, referendum, bribery of voter, subject of bribery, corruption crime.

**ПЕРЕВИЩЕННЯ ВЛАДИ
АБО СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРАЦІВНИКОМ
ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ
ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ
ЗЛОЧИНІВ З ПОРУШЕННЯМ ПРАВИЛ ПІДСЛІДНОСТІ
(СТ. 365 КК УКРАЇНИ)**

Висвітлюється проблематика порушення вимог кримінального процесуального законодавства України щодо підслідності корупційних кримінальних правопорушень правоохоронними органами. На підставі отриманих результатів, у тому числі рішень суду, автор доводить, що порушення правил допустимості доказів під час їх одержання має наслідком втрату ними юридичної сили, неможливість їх використання в доказуванні й призводить до уникнення кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення. Особи, яких звільнено від покарання, набувають права звертатися до суду за відшкодуванням шкоди, а працівники правоохоронних органів підлягають притягненню до кримінальної відповідальності за допущені ними перевищення влади або службових повноважень.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, правила підслідності, визнання доказів недопустимими, виправдувальний вирок, відшкодування шкоди.

Sychevlyuk-Vrublevskyi Taras. Excess of power or official authority by a law enforcement officer during the pre-trial investigation of crimes with violation of jurisdiction (Article 365 of the Criminal Code of Ukraine)

The article covers the issue of violation by law enforcement agencies of the requirements of the criminal procedure legislation of Ukraine regarding the investigation of corruption offenses. Based on the results, including court decisions, the author argues that violation of the rules of admissibility of evidence upon receipt leads to loss of legal force, impossibility of their use in evidence and avoids criminal liability for corruption offenses. Persons released from punishment acquire the right to go to court for damages, and law enforcement officers are prosecuted for abuse of power or official authority.

Key words: criminal offense, rules of jurisdiction, declaring evidence inadmissible, acquittal damages.

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Основного Закону України). Відповідно до частини другої статті 19 Конституції України усі органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені законами України. Це стосується і випадків притягнення фізичних осіб до кримінальної відповідальності. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав людини є головним обов'язком держави. Забезпеченню виконання цієї загальної засади Основного Закону України присвячена правоохоронна діяльність держави в особі відповідних правоохоронних органів [1].

У державі, яка на конституційному рівні проголосила себе правовою, правоохоронна діяльність набуває особливого значення, стає одним із найголовніших гарантів прав і свобод людини та громадянина. На сьогоднішній день саме ця діяльність потребує надійної охорони, в тому числі за допомогою кримінально-правових засобів.

Серед інших злочинів у сфері службової діяльності такий злочин, як перевищення влади або службових повноважень, характеризується підвищеним характером суспільної небезпеки, оскільки при його вчиненні не тільки порушуються охоронювані законом суспільні відносини, блага та інтереси, а й формуються нові негативні відносини, що характеризуються чіткою антисоціальною скерованістю.

Актуальність дослідження цього злочину (саме у площині здійснення органами досудового розслідування чи прокуратури повноважень, не передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України, для забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень) обумовлюється тим, що слідчі органи у своїй діяльності досить часто припускаються помилок у вигляді проведення окремих слідчих (розшукових) дій, заходів забезпечення кримінального провадження тощо, не володіючи відповідною компетенцією, чим грубо порушуються загальні засади законності здійснення кримінального провадження, закріплені у ст. 9 Кримінального процесуального кодексу України, та унеможлиблюється виконання завдань кримінального провадження, визначених у ст. 2 КПК [2].

Проблемам кримінальної відповідальності за перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу присвячено низку наукових досліджень. Зокрема, ці питання розглядали у своїх працях такі науковці, як П.П. Андрушко, С.В. Гізимчук, Ю.В. Гродецький, Н.Н. Дьяченко, О.О. Кваша, В.М. Киричко, М.Й. Коржанський, Л.М. Макотченко, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, А.В. Савченко, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, Н.В. Янюк та ін.

Водночас визначення основних проблемних аспектів, що стосуються кримінальної відповідальності за перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу в Україні в аспекті реалізації органами досудового розслідування чи прокуратури повноважень, не передбачених КПК України, на нашу думку, вивченні недостатньо, особливо в умовах адаптації законодавства України до європейських стандартів.

З об'єктивної сторони злочин, передбачений статтею 365 КК України, може вчинятися у формі дій, змістом яких є або перевищення влади, або перевищення службових повноважень, що завдали істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб. Злочинний характер дій працівника правоохоронного органу при перевищенні влади або службових повноважень полягає у тому, що така особа вчиняє те чи інше діяння по службі, яке не входить до її компетенції (воно виходить за межі наданих їй повноважень, службова особа діє у незаконний спосіб (незаконними методами) [3].

Перевищення влади має місце у діях працівника правоохоронного органу, який, маючи владні повноваження стосовно підлеглих або більш широкого кола осіб, під час виконання своїх владних або організаційно-розпорядчих функцій виходить за межі цих повноважень. Перевищення службових повноважень – це дії працівника правоохоронного органу, який не має владних функцій і виходить під час виконання своїх адміністративно-господарських функцій за межі своїх повноважень, або дії працівника правоохоронного органу, який має владні повноваження, але в конкретному випадку перевищує не їх, а інші свої повноваження.

Судова практика ґрунтується на тому, що як перевищення влади або службових повноважень кваліфікуються: а) вчинення дій, які є компетенцією вищої за посадою службової особи цього правоохоронного органу чи службової особи іншого відомства; б) вчинення дій, виконання яких дозволяється тільки в особливих випадках або з особливого дозволу, або з додержанням особливого порядку, — за відсутності цих умов; в) вчинення одноособово дій, які повинні бути вчинені колегіально; г) вчинення дій, які ніхто не має права виконувати або дозволяти.

Перевищення влади або службових повноважень утворює склад злочину, передбаченого у ст. 365 КК України, лише у випадку вчинення працівником правоохоронного органу дій, які явно виходять за межі наданих йому законом прав і повноважень.

Явний вихід працівником правоохоронного органу за межі наданих йому повноважень слід розуміти як відкритий, очевидний, зрозумілий для всіх, у тому числі для винного, безсумнівний, відвертий. При вирішенні питання про те, чи є вихід за межі наданих прав або повноважень явним, слід враховувати, наскільки він був очевидним для працівника правоохоронного органу і чи усвідомлював він протиправність своєї поведінки. Для того, щоб визначити, чи мало місце перевищення працівником правоохоронного органу влади або службових повноважень, необхідно з'ясувати компетенцію цього працівника і порівняти її із вчиненими діями. Повноваження, за межі яких виходить працівник правоохоронного органу при їх перевищенні, повинні бути передбачені відповідним нормативно-правовим актом: Конституцією, кодексом, законом, постановою, положенням, інструкцією, правилами тощо (документом, прийнятим у визначеному порядку компетентним органом публічної влади, у якому містяться норми права) [4].

Статтею 2 КПК встановлено, що завданням кримінального провадження є не лише захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, а й охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, гарантування того, щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Отже, під час кримінального провадження мають бути гарантовані права підозрюваного та обвинуваченого, про що зазначив

Європейський суд з прав людини у рішенні «Куам та інші проти Бельгії», вказавши, що основним призначенням процесуальних норм є захист обвинуваченого від будь-яких проявів зловживання владою [5].

У даному контексті Європейський суд з прав людини відзначає, що права учасників кримінального провадження мають забезпечуватися через неухильне дотримання на всіх стадіях кримінального провадження належної правової процедури, тобто такого порядку дій органів досудового розслідування та прокуратури, який встановлений кримінальним процесуальним законодавством.

Виходячи з наведеного, свідоме невиконання органами досудового розслідування приписів КПК України, на нашу думку, має ознаки перевищення влади або службових повноважень. Відповідно до ст. 7 КПК України зміст та форма кримінального провадження мають відповідати його загальним засадам, до яких віднесена також законність. У силу ст. 9 цього ж Кодексу законність полягає в обов'язку суду, прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого, інших осіб неухильно додержуватися вимог КПК України, тобто діяти виключно у спосіб та у межах, наданих процесуальним законом повноважень.

Згідно з рішенням Конституційного Суду України № 12-рп/2011 від 20.10.2011р. **обвинувачення у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на фактичних даних, одержаних: 1) в результаті оперативно-розшукової діяльності уповноважених осіб, але з порушенням ними конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина; 2) з порушенням процесуального порядку їх збирання, встановленого законом); 3) шляхом вчинення цілеспрямованих оперативно-розшукових заходів приватними (не уповноваженими на подібні дії) особами** [6].

Слідча дія, процесуальний документ, проведені та складені не уповноваженими на те особами, не можуть вважатися законними, вони не мають передбачених КПК України правових властивостей процесуального документа, який засвідчує вчинення процесуальної дії. Тому процесуальні дії та документи в ході досудового слідства, здійснені та складені не уповноваженими на те особами на порушення вимог КПК України, не можуть породжувати відповідних правових наслідків.

У ст. 216 КПК України визначено підслідність органів досудового розслідування. Законодавче розмежування підслідності між різними органами досудового розслідування визначає розподіл наданих кримінальним процесуальним законом повноважень таким органам. У ч. 1 ст. 9 КПК України законодавець передбачив, що під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства.

Отже, підслідність – це сукупність встановлених законом ознак кримінальних проваджень, відповідно до яких встановлюється конкретний слідчий орган, компетентний провадити досудове слідство.

Повноваження здійснювати визначені законом процесуальні дії слідчий повинен реалізовувати відповідно до встановленої КПК України підслідності. Поняття підслідності насамперед пов'язане з поняттям «компетенція». В законі для кожного органу досудового слідства визначені злочини, розслідування яких віднесено до їхньої компетенції. Процесуальні рішення повинні ухвалюватися уповноваженими суб'єктами згідно з вимогами кримінального процесуального законодавства, що є важливою гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина та ухвалення законних і справедливих рішень у кримінальному провадженні.

Як зазначено у відповіді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ на звернення заступника Генерального прокурора України – керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури Холодницького Н.І. від 25 серпня 2016 року № 06-361вих-16 (вх. № 1138/0/1-16 від 26 серпня 2016 року) щодо окремих питань, пов'язаних із процесуальними наслідками порушення правил підслідності під час досудового розслідування, «проведення досудового розслідування кримінального провадження, зокрема, проведення окремих слідчих (розшукових) дій, заходів забезпечення кримінального провадження тощо органом, до компетенції якого згідно із

процесуальним законодавством не віднесено його здійснення, порушує загальні засади законності здійснення кримінального провадження, закріплені у ст. 9 Кримінального процесуального кодексу України, та унеможлиблює виконання завдань кримінального провадження, визначених у ст. 2 КПК» [7].

Згідно з ч. 5 ст. 36 КПК України Генеральний прокурор України, керівник регіональної прокуратури, їх перші заступники та заступники своєю вмотивованою постановою мають право доручити здійснення досудового розслідування будь-якого кримінального правопорушення іншому органу досудового розслідування, у тому числі слідчому підрозділу вишого рівня в межах одного органу, в разі неефективного досудового розслідування. Забороняється доручати здійснення досудового розслідування кримінального правопорушення, віднесеного до підслідності Національного антикорупційного бюро України, іншому органу досудового розслідування.

Законодавче розмежування підслідності між різними органами досудового розслідування визначає розподіл наданих кримінальним процесуальним законом повноважень таким органам. Слід зазначити, що відповідно до положень п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК недопустимими визнаються докази, що були отримані після початку кримінального провадження шляхом реалізації органами досудового розслідування чи прокуратури повноважень, не передбачених цим Кодексом, для забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Отже, наведене дає підстави вважати незаконними складені процесуальні документи та ухвалені процесуальні рішення, у тому числі повідомлення про підозру, які здійснені шляхом реалізації органами досудового розслідування повноважень, що не віднесені до їхньої компетенції та не передбачені КПК України.

Таким чином, недотримання органами досудового розслідування чи прокуратури під час проведення досудового розслідування приписів кримінального процесуального законодавства свідчить про застосування до учасників кримінального провадження неналежної правової процедури, що має наслідком визнання доказів, зібраних на вказаній стадії розслідування, недопустимими. Внаслідок зазначеного, судом мають визнава-

тися такими, що є недопустимими та не мають доказового значення для обґрунтування винуватості обвинуваченого, письмові докази, висновки експертів тощо.

Як приклад, Верховний Суд підтвердив законність судових рішень про виправдання особи через недопустимість доказів. Так, 1 березня 2018 року Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду розглянув у судовому засіданні касаційну скаргу прокурора на вирок, залишений без зміни ухвалою апеляційного суду, про визнання Ч. невинуватим у пред'явленому обвинуваченні за ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 311 КК України [8].

Своє рішення Верховний Суд обґрунтував тим, що відповідно до ч. 3 ст. 62 Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Згідно з вимогами КПК України докази є недопустимими, якщо вони отримані з порушенням вимог КПК. Недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, і суд не може на нього посилатися при ухваленні судового рішення.

З огляду на викладене Верховний Суд погодився із судовими рішеннями судів першої та апеляційної інстанцій і підтвердив їх законність про виправдання особи через недоведеність вчинення нею злочину, враховуючи, що докази, на яких ґрунтувалось обвинувачення, були незаконно отримані, що призвело до визнання їх недопустимими відповідно до вимог ст. 87 КПК України.

Аналогічної думки дійшли суди у справах № 761/34909/17 [9], 201/5699/16к [10] тощо.

Крім того, навіть під час досудового розслідування порушення правил підслідності правоохоронним органом призводить до того, що слідчий суддя відмовляє у задоволенні того чи іншого клопотання слідчого.

Так, 05.11.2018 року слідчий суддя Дніпровського районного суду м. Києва у справі № 755/12917/18 відмовив у задоволенні клопотання слідчого прокуратури міста Києва, погодженого прокурором відділу прокуратури міста Києва, про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту відносно підозрюваного з тих підстав, що повідомлення про підозру здійснено

з порушенням порядку, встановленого кримінальним процесуальним законом, а саме неуповноваженою особою.

В даному випадку вручення повідомлення про підозру слідчим прокуратури міста Києва свідчило про недотримання органом досудового розслідування вимог КПК України щодо підслідності, оскільки підозрюваний проходив службу в Головному управлінні Національної поліції у місті Києві, тобто був службовою особою правоохоронного органу, а розмір предмета злочину за ч. 2 ст. 368-2 КК України в п'ятсот і більше разів перевищував розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на час вчинення злочину. Отже, очевидно, що повідомлення про підозру складено за статтями закону України про кримінальну відповідальність, які належать до підслідності Національного антикорупційного бюро України [11].

Під час проведення досудового розслідування першочерговим завданням слідчих підрозділів правоохоронних органів є безумовне дотримання передбаченої законом процедури збирання і фіксації доказів як умови додержання принципу законності у кримінальному провадженні.

Питання допустимості доказів має фундаментальне значення для кримінального процесу загалом і доказового права зокрема як його засадничої частини. Імперативність виконання передбачених КПК України завдань кримінального провадження (включаючи забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду для того, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, а кожен невинуватий не був обвинувачений або засуджений) ставить особливі вимоги до доказів, на основі яких вони вирішуються.

При цьому звертаємо увагу на можливість уникнення кримінальної відповідальності особи за вчинення корупційних кримінальних правопорушень у разі збирання доказів неуповноваженим правоохоронним органом. Вказана процедура не є чітко передбаченою в законодавстві України, а являє собою причинно-наслідковий зв'язок між збиранням доказів неуповноваженою особою, визнанням їх неприпустимими, навіть за наявності всіх ознак складу злочину, та винесенням виправдувального вироку або закриттям провадження у справі, що і

є фактичним уникненням особи відповідальності за вчинене діяння [12].

Як уже відзначалося вище, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч.2 ст.19 Конституції України). Слідчий, прокурор не мають права самостійно виконувати певні дії та функції без наявності належних повноважень, які або прямо встановлені законом, або мають бути доручені [13].

Такий підхід закріплений у міжнародному праві та втілений у практиці ЄСПЛ. Зокрема, у справі «Фельдман проти України» ЄСПЛ зазначив, що порушення підслідності є порушенням права на справедливий суд, гарантований статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14].

Перевищення влади або службових повноважень органами досудового розслідування в результаті допущеного порушення правил підслідності призводить до того, що суди виносять виправдувальні вироки, що, в свою чергу, дає право особі, яка незаконно переслідувалась, на підставі статті 1176 Цивільного кодексу України та Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», звертатися до суду за компенсацією збитків.

Як свідчить судова практика, суди, як правило, задовольняють такі позовні заяви потерпілих, внаслідок чого держава вимушена компенсувати цим особам кошти в значних розмірах.

Так, заочним рішенням Святошинського районного суду міста Києва від 19.03.2020 року в справі № 759/22232/19 з Держави Україна, в особі Державної казначейської служби України стягнуто на користь позивача моральну шкоду в розмірі 342436,00 грн [15]. Рішенням Червоноградського міського суду Львівської області від 23.01.2020 року № 459/928/19 стягнуто з Державної казначейської служби України за рахунок коштів Державного бюджету України на користь позивача 300000,00 грн. на відшкодування моральної шкоди [16]. Рішенням Долинського районного суду Кіровоградської області від 17.01.2020 року

в справі №388/964/19 стягнуто моральної шкоди у розмірі 450000,00 грн [17]. Рішенням Жовтневого районного суду міста Кривого Рогу від 18.04.2019 року №212/4359/18 стягнуто з Держави Україна на користь позивача 1000000,00 грн. у рахунок відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів досудового слідства, прокуратури і суду, шляхом списання коштів з Державної казначейської служби [18].

У цьому зв'язку відзначимо, що Законом України № 2548-VIII «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування» було внесено такі зміни до ст. 130 Кримінального процесуального кодексу України:

«Держава, відшкодувавши шкоду, завдану слідчим, прокурором, застосовує право зворотної вимоги до цих осіб у разі встановлення в їхніх діях складу кримінального правопорушення за обвинувальним вироком суду, який набрав законної сили, або дисциплінарного проступку незалежно від спливу строків застосування та дії дисциплінарного стягнення» [2].

Отже, для настання матеріальної відповідальності для прокурора чи слідчого потрібно проведення відшкодування шкоди, завданої слідчим чи прокурором, самою державою та встановлення в діях слідчого чи прокурора складу кримінального правопорушення за обвинувальним вироком суду, який набрав законної сили, або дисциплінарного проступку.

Варто зазначити, що при винесенні стосовно потерпілого виправдувального вироку, закриття кримінального провадження, скасування вироку після набрання ним законної сили суди не визначають розмір відшкодування. Для цього потрібно окреме рішення суду. Також відзначимо, що юридичною підставою для притягнення слідчого чи прокурора до матеріальної відповідальності у порядку регресу є вирок суду, який набрав законної сили (де, власне, і встановлюється факт скоєння злочину конкретними службовими особами), або відповідне рішення уповноваженого органу щодо притягнення їх до дисциплінарної відповідальності.

Отже, в результаті порушення підслідності на стадії досудового розслідування прокурорами та слідчими охоронюваним

законом державним інтересам завдається істотної шкоди, що є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочину «Перевищення влади або службових повноважень слідчими органу досудового розслідування». В окремих випадках такі дії слідчих та їх процесуальних керівників спричиняють тяжкі наслідки.

Водночас прагнення окремих керівників правоохоронних органів отримати політичні чи суспільні дивіденди, підвищити власну популярність чи рейтинг, підкреслити свою вагомість та важливість шляхом оприлюднення в засобах масової інформації відомостей про затримання осіб, які підозрюються у вчиненні корупційних правопорушень, які розслідуються із порушенням вимог ст. 216 КПК України, що чітко регулює підслідність, здебільшого порушує принцип невідворотності відповідальності, суть якого полягає у тому, що особа, яка вчинила злочин, має бути притягнута до кримінальної або іншої відповідальності, яка була б пов'язана із застосуванням до такої особи заходів кримінального характеру [12].

Відтак можна стверджувати, що при порушенні слідчим чи прокурором правил підслідності ними, як працівниками правоохоронних органів, вчиняється правопорушення, у складі якого наявні елементи злочину, передбаченого ст. 365 КК України. Крім того, очевидно, що при проведенні досудового розслідування з порушенням правил підслідності дії винної особи (слідчого, прокурора) завжди зумовлені її службовим становищем і перебувають у зв'язку із визначеними законом владними повноваженнями правопорушника щодо потерпілого.

З огляду на викладене можна стверджувати, що наявні у законодавстві України (чинному на початок 2020 р.) кримінально-правові, дисциплінарні та цивільно-правові заходи не є ефективними засобами запобігання та подолання наслідків злочину, передбаченого у ст. 365 КК України та вчиненого шляхом порушення слідчим правил підслідності.

Для покращення ситуації доцільним буде проведення роботи правового характеру, спрямованої на запобігання таким випадкам, зокрема: зміна та/чи доповнення тих нормативно-правових актів, які удосконалять механізм оперативного притягнення до відповідальності конкретної особи – слідчого та/або його процесуального керівника вже на етапі досудового розсліду-

вання. При цьому дисциплінарна відповідальність прокурора у випадку допущення ним фактів порушення правил підслідності, встановленої КПК України, повинна суміщатися із можливістю покладання дисциплінарної чи іншої відповідальності також на керівників структурних підрозділів правоохоронних органів, під юрисдикцією яких відбувалися такі порушення. Крім того, на нашу думку, дієвим заходом запобігання порушенням правил підслідності може стати законодавча заборона щодо внесення неуповноваженою особою до Єдиного реєстру досудових розслідувань даних про кримінальні правопорушення та про хід досудового розслідування у кримінальних провадженнях.

Винні особи, які допустили порушення правил підслідності, повинні притягатися до кримінальної відповідальності за ст. 365 КК України, суміщеної із матеріальною відповідальністю за шкоду, спричинену державі виплатою матеріальної компенсації моральної шкоди, понесеної потерпілими.

1. Мако́тченко Л.М., Кримінологічна характеристика та запобігання перевищенню влади або службових повноважень працівником правоохоронними органами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро, 2019. С. 3. 2. Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. 3. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. 4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., перероб. та доп. Київ: Дакор, 2019. С. 1161. 5. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі «Куам та інші проти Бельгії» від 22 червня 2000 року. Український портал практики Європейського суду з прав людини. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=255>. 6. Рішення Конституційного Суду України від 20.10.2011 у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11>. 7. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Лист від 13.09.2016 р. № 9-2388/0/4-16. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VRR00209.html. 8. Постанова у справі № 398/5735/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72561227>. 9. Вирок у справі №761/34909/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77715953>. 10. Вирок у справі № 201/5699/16к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73100933>. 11. Ухвала у справі №755/12917/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77682054>. 12. Боровик А. Визнання недопустимості доказів через порушення правил підслідності як спосіб ухилення від покарання за вчинення коруп-

ційних кримінальних правопорушень. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2019. Вип. січень 2019. С. 165-167. **13.** Несінов О. М. Складові успіху в кримінальному процесі. Кн. друга. Харків: Права людини. 2019. С. 99. **14.** Європейський суд з прав людини. Рішення «Фельдман проти України» від 08.04.2010 (Заяви № 76556/01 та 38779/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_613. **15.** Заочне рішення у справі №759/22232/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88558189>. **16.** Рішення у справі № 459/928/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87314795>. **17.** Рішення у справі №388/964/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87139921>. **18.** Рішення у справі №212/4359/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81419064>.

References

1. Makotchenko L.M. Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannya perevyschenniu vlady abo sluzhbovykh povnovazhen pratsivnykom pravookhoronnyu orhanamy. Candidate's thesis. Dnipro 2109 S. 3. **2.** Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy/ Verkhovna Rada Ukrainy: Ofitsiyni veb-portal. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1>. **3.** Kryminalnyi kodeks Ukrainy/ Verkhovna Rada Ukrainy: Ofitsiyni veb-portal. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. **4.** Melnyk M. I., Khavroniuk M. I. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. Kyiv: Dakor, 2019. S. 1161. **5.** Yevropeyskyi sud z prav liudyny, rishennia u spravi «Kuam ta inshi proty Belhii» vid 22 chervnia 2000 roku. Ukrainskyi portal praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=255>. **6.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 20.10.2011 u spravi za konstytutsiinym podanniam Sluzhby bezpeky Ukrainy shchodo ofitsiinoho tлумachennia polozhennia chastyny tretoi statti 62 Konstytutsii Ukrainy/ Verkhovna Rada Ukrainy: Ofitsiyni veb-portal. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11>. **7.** Vyshchyi spetsializovanyi sud Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav Lyst vid 13.09.2016 r. № 9-2388/0/4-16/ ligazakon.ua. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/VRR00209.html. **8.** Postanova u spravi №398/5735/14-k/ URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72561227>. **9.** Vyrok u spravi №761/34909/17/ URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77715953>. **10.** Vyrok u spravi №201/5699/16k / URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77715953>. **11.** Ukhvala u spravi №755/12917/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77682054>. **12.** A. Borovyk, Vyznannia nedopustymosti dokaziv cherez porushennia pravyl pidslidnosti yak sposib ukhylennia vid pokarannia za vchynennia koruptsiinykh kryminalnykh pravoporushen. *National law journal: theory and practice*. 2019. Vyp. sichen 2019. S. 165-167. **13.** Nesinov O. M. Skladovi uspikhu v kryminalnomu protsesi. Knyha druha. Kn. druha. Kharkiv: Prava liudyny. 2019. S. 99. **14.** Yevropeyskyi sud z prav liudyny, rishennia «Feldman proty Ukrainy» vid 08.04.2010 (Zaiavy N 76556/01 ta 38779/04) Verkhovna Rada Ukrainy: Ofitsiyni veb-portal. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_613. **15.** Zaochne rishennia u spravi №759/22232/19 / URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88558189>. **16.** Rishennia u spravi № 459/928/19. URL: <http://>

reyestr.court.gov.ua/Review/87314795. 17. Rishennia u spravi № 388/964/19 / URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87139921>. 18. Rishennia u spravi № 212/4359/18 / URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81419064>.

Sychevlyuk-Vrublevsky Taras. Excess of power or official authority by a law enforcement officer during the pre-trial investigation of crimes with violation of jurisdiction (Article 365 of the Criminal Code of Ukraine)

In this study, we proved that abuse of power or official authority by a law enforcement agency is a dangerous crime committed in the field of official activities and encroaches on the legally protected rights and interests of individuals, legal entities, the state and the public.

We have established that the effectiveness of the fight against corruption in Ukraine directly depends on a clear division of powers between the pre-trial investigation bodies that conduct this fight. This issue is regulated by law, and the implementation of this task in Ukraine is entrusted to the newly created anti-corruption activities. At the same time, the practice of violating the rules of investigation of corruption crimes and conducting pre-trial investigation in criminal proceedings under the investigation of detectives of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine has become widespread today.

At the same time, the Law provides for the right of the state to apply to investigators and prosecutors for damages caused by illegal actions of investigators and prosecutors. This situation is assessed as positive, as the damage caused to citizens as a result of illegal actions should be compensated not from the state budget, but from the perpetrators. The possibility of prosecution is a guarantee of proper performance of official duties by investigators and prosecutors.

The purpose of this study is to analyze the crime of «excess of power or official authority» in its direct connection with the pre-trial investigation or the powers of the prosecutor's office, not provided by the Criminal Procedure Code of Ukraine. The objectives of the study are to find ways to prevent violations of procedural law by investigators and prosecutors during the pre-trial investigation and to provide recommendations for the implementation of effective mechanisms for implementing the principle of inevitability of punishment for abuse of power or official authority by such officials.

Key words: criminal offense, rules of jurisdiction, declaring evidence inadmissible, acquittal damages.

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-159

С. Д. ГУСАРЕВ

СУЧАСНІ ВИМІРИ КАТЕГОРІЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Вихід у світ монографічного дослідження «Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади)»*, виконаного В. А. Січевлюком, став змістовною, об'ємною та фундаментальною відповіддю на чисельні й складні питання, накопичені за декілька десятиліть у вітчизняній юридичній науці (як у загальній теорії права, так і у галузевих доктринах) щодо однієї із її ключових теоретичних абстракцій – категорії «правова суб'єктність». Цей концепт в юриспруденції широко використовується і теоретиками, і практиками, правосуб'єктність учасників правовідносин досліджується у судових слуханнях та вивчається у студентських аудиторіях, вона декларується визначальним атрибутом кожного суб'єкта права у академічній, енциклопедичній та навчальній літературі, володіння правосуб'єктністю визнається чинником, який творить власне правову особистість і людини, і народу в міжнародному праві, включаючи «Загальну декларацію прав людини» (у статті 6 якої вказано, що «кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності») тощо.

Водночас системних, методологічно вивіrenих, багатоаспектних, крос-секторальних, заснованих на об'ємному прикладному матеріалі, досліджень явища правової суб'єктності та, що

© *ГУСАРЕВ Станіслав Дмитрович* – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, перший проректор Національної академії внутрішніх справ

* Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади): монографія. Київ: Юридична думка, 2020. 462 с.

важливо, також категорії, у котрій пізнанням абстрагується та кристалізується її сутність, в юридичній науці України до виходу у світ названої вище монографії не існувало. Тому тема, обрана автором для цієї успішно здійсненої ним наукової розвідки, є, безумовно, актуальною та відповідає потребі послідовного розвитку фундаментальної та прикладної сфер правознавства у їх єдності.

Реалізуючи методологічну та практично-прикладну функції загальної теорії права, автор здійснив продуктивну спробу звести до єдиного теоретичного знаменника здобутки низки галузевих доктрин, кожна з яких, що цілком природно, концентрується на тих аспектах правової суб'єктності, котрі найбільшою мірою властиві її суб'єктам, залученим у безпосередню практику конкретних сфер правового життя. Доцільно відзначити, що у роботі, позначеній чіткою загальнотеоретичною спрямованістю, автор із великою повагою та, якщо можна так сказати, «теоретичною тактовністю» узагальнює галузеві напрацювання у сфері суб'єктивного у праві, що були проведені, зокрема, провідними представниками цивілістичної, адміністративної, господарсько-правової, міжнародно-правової та інших доктрин. Зокрема, у розділі 5 монографії бачимо ретельний аналіз специфіки публічної, приватної та приватно-публічної правосуб'єктності, вибудований на результатах дослідження того загального, сутнісного, атрибутивного, що властиве правосуб'єктності загалом та висвітлене у другому розділі книги. При цьому, що важливо, у родових, видових та різновидних диференціаціях правової суб'єктності її сутнісна тотожність не тільки не втрачається, а навпаки, як переконливо показує автор, шляхом еволюційного розвитку збагачується новими характеристиками і зв'язками та утворює надзвичайно різноманітне у своїх виявах сучасне правосуб'єктне середовище.

Слід відзначити продуманість викладу змісту та логічну виваженість структури монографії. Історіографічний сегмент книги за обсягом відповідає потребі зацікавленого читача зрозуміти ті конкретно-історичні етапи, які подолав допитливий людський розум у своєму прагненні опанувати проблему правосуб'єктності – первинні уявлення про правову суб'єктність, прикладні фіксації елементів правосуб'єктності в енциклопедії права, її світоглядно-теоретичне тлумачення у філософії права з кінця XVIII до середини XIX століття, та сучасний етап – теоретико-прикладне пізнання явища правосуб'єктності власне юридичною

наукою. Методологічні основи загальнотеоретичного дослідження правової суб'єктності розкриті в окремому підрозділі першого розділу, що дозволяє автору чітко і системно описати той методологічний інструментарій, послідовне використання якого при проведенні дослідження забезпечило цілісність та теоретичну глибину останнього.

Викликає повагу той факт, що в монографічному дослідженні увага автора постійно прикута до складних та раніше не артикульованих у вітчизняній юридичній науці питань гносеологічного спрямування, вирішення яких індивідуалізує книгу, насичує її новизною, забезпечує своєрідний авторський формат викладу. Зокрема, у підрозділі 2.3 (с. 133) дається дефініція категорії «правова суб'єктність» (автор визначає її як «задане об'єктивним правом предметне наповнення, зміст вольової форми під назвою «суб'єкт права»), описується її структура (сукупність елементів «правоздатність», «деліктоздатність» та «дієздатність»), виявляються прогностичні можливості цієї категорії, послідовне використання яких, на думку автора, з часом дозволить загальній теорії права утворити новий розділ – теорію правової суб'єктності (с. 131).

Третій розділ є центральним та найбільш об'ємним у книзі. У ньому автор дає систему значущих диференціацій цього правового явища і, що слід відзначити особливо, розробляє систему понять, застосування яких дає змогу ідентифікувати сутісну визначеність того чи іншого роду і виду правосуб'єктності, а саме: поняття універсальної, спеціальної та виключної правосуб'єктності, незавершеної і комплексної правосуб'єктності; розкриває зміст і теоретичне значення поняття складної правової суб'єктності тощо.

Безумовним позитивом монографії є її акцент на динамічному аспекті явища правової суб'єктності та його категоріально-понятійного відображення. Змінність явища правової суб'єктності, а також його теоретичних репродукцій автор кваліфікує як їх іманентну характеристику, зумовлену динамічною основою власне суб'єктивного і у праві, й загалом у соціумі. Поряд із цим, віддаючи данину темі дослідження, в окремому розділі книги (п'ятому) викладено загальнотеоретичний, із залученням об'ємного прикладного матеріалу, опис загальних динамічних характеристик правової суб'єктності як явища права. Також розкрито низку понять, що є методологічним інструментарієм дослідження динаміки правосуб'єктних змін, що розгортається

також на рівні індивідуального суб'єкта права. Зокрема, зафіксовано послідовність етапів від виникнення до припинення індивідуальної суб'єктності. Розкрито питання про динаміку обсягу індивідуальної правової суб'єктності абстрактного суб'єкта права (при цьому виклад узагальнень супроводжується поданням значного та цікавого ілюстративного матеріалу, що характерно для монографії в цілому).

Прагнення автора надати результатам проведеного ним дослідження прагматичного виміру реалізоване в останньому розділі монографії, присвяченому правосуб'єктності об'єднань осіб (простих товариств, об'єднань підприємств, холдингових компаній тощо), складній правосуб'єктності адміністративно-територіальних утворень і держави, а також питанню щодо правосуб'єктної індивідуалізації органів управління юридичних осіб. Погляд автора на низку опрацьованих ним проблем є новим та, очевидно, послугує поштовхом до активізації наукової дискусії у цьому напрямку.

Наступний поступ у сфері досліджень категорії «правова суб'єктність» може бути забезпечений автором через більше широке залучення до їх прикладної бази законодавства ЄС, США та інших країн, а також шляхом здійснення компаративного аналізу ідей про правову суб'єктність провідних представників сучасної зарубіжної юриспруденції.

Підсумовуючи, відзначимо, що монографія В.А. Січевлюка «Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади)» є завершеним, актуальним, змістовним та методологічно коректним науковим дослідженням. Його характерна ознака – спрямованість на поєднання теорії та практики, сполучення фундаментальної науки із прикладними реаліями правової дійсності. Напрацювання та висновки автора містять значний елемент наукової новизни, є сучасними, потрібними, очікуваними.

Ознайомлення із цією книгою, безумовно, буде корисним представникам академічної науки, службовцям, залученим до виконання функцій держави та місцевого самоврядування, юристам-практикам, викладацькому корпусу та студентству вищих закладів освіти, а також усім тим зацікавленим читачам, які цілеспрямовано прагнуть здобути та ефективно застосувати сучасні юридичні знання.

Держава
і право Випуск 87

Частина 2
ПОЛІТИЧНІ
НАУКИ

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323.2

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-164

I. О. КРЕСІНА
О. В. КРЕСІН
О. М. СТОЙКО

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПОСТКОНФЛІКТНОЇ ВІДБУДОВИ

Проаналізовано ключові етапи еволюції наукових підходів до постконфліктної відбудови держав, зумовлені змінами на міжнародній арені (завершення «холодної» війни) та ідеологічної парадигми (перехід до неолібералізму). Виділено та розглянуто основні причини невдач із реалізацією проєктів відродження зруйнованих збройним протистоянням регіонів.

Ключові слова: *постконфліктна відбудова, лібералізація, міжнародні організації, інтервенція, громадянське суспільство, неолібералізм.*

Kresina Iryna, Kresin Oleksij, Stoyko Olena. Evolution of approaches to post-conflict reconstruction

The key stages the development of post-conflict reconstruction of states approaches due to changes in the international arena (end of the Cold War) and ideological paradigm (transition to neoliberalism) are analyzed. The main reasons

© **КРЕСІНА Ірина Олексіївна** – доктор політичних наук, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0003-0771-9707; e-mail: i.kresina@icloud.com

© **КРЕСІН Олексій Веніамінович** – доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-4016-6596; e-mail: okresin@gmail.com

© **СТОЙКО Олена Михайлівна** – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-1021-5270; e-mail: starkol@gmail.com

for failures with the implementation of projects for the revival of regions destroyed by the armed conflict are identified and considered.

Key words: *post-conflict reconstruction, liberalization, international organizations, intervention, civil society, neoliberalism.*

Протягом останніх десятиліть у світі спостерігається зростання збройних конфліктів, після завершення яких держави та міжнародна спільнота стикаються з не менш важливим завданням, ніж припинення насильства: створення передумов для тривалого і стабільного миру. Від успішності постконфліктної відбудови значною мірою залежить ймовірність відродження протистояння та використання силових методів вирішення проблем. З огляду на окупацію Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей Україні доведеться вирішувати проблему відновлення цих територій, що буде досить важко зробити без міжнародної допомоги. Тому аналіз досвіду постконфліктної відбудови із залученням міжнародних організацій дасть змогу відстежити еволюцію наукових підходів та оцінити позитивні й негативні наслідки такого співробітництва між державою та організаціями-донорами. Метою статті є аналіз досвіду залучення міжнародних організацій до відбудови територій, постраждалих у ході збройного конфлікту.

Проблематика конфліктів досить добре досліджена: низка праць з проблем досліджень громадянських воєн аналізують причини, наслідки та перебіг кожного конфлікту, пропонуючи заходи щодо їх запобігання [1]. Вони засвідчили, що політики, практики, дослідники і неурядові організації усвідомили: процес миробудівництва є складним і багатовимірним завданням, що не може початися без наявності мінімальних передумов для миру [2]. Крім того, уже тривалий час дослідники питань мирної відбудови доводять необхідність вийти за рамки поточних парадигм і розробити стратегії, довгострокові процеси для досягнення стабільного миру, впровадження належного урядування та сприяння сталому розвитку через участь місцевої громади у постконфліктних державах [3]. Так, Д. Рондінеллі і Дж. Монтгомері вважають, що отримання гарних результатів у повоєнних умовах вимагає прийняття інформованих рішень, сприяння належному урядуванню та кращому використанню

дефіцитних ресурсів [4]. Ці завдання включають чітке визначення цілей, розуміння процесів планування та реалізації проектів постконфліктної відбудови. Майже не піддається сумніву теза, що міжнародна спільнота має робити акцент насамперед на економічному відродженні та соціальних реформах, щоб запобігти виникненню насильства у майбутньому [5].

У науковій літературі визнається, що постконфліктним країнам бракує інституційної спроможності для відбудови, відповідно вони значною мірою залежать від значної кількості гравців і міжнародних агентств для розробки та реалізації проектів, програм, політики [6]. Реалізація інфраструктурних проектів у постконфліктному суспільстві починається після припинення збройного протистояння, що у більшості випадків триває три-чотири роки, але іноді навіть довше. Тобто навіть у відносно безпечному середовищі проекти відновлення стикаються із значними труднощами [7].

Постконфліктна відбудова привернула увагу українських дослідників лише після окупації частини територій країни, і насамперед економістів – В. Михальську, А. Полчанова. Однак політологічні аспекти відновлення державної влади на звільнених територіях залишаються малодослідженими.

Аналіз еволюції підходів міжнародної спільноти до ліквідації наслідків збройних конфліктів свідчить про тенденцію до дедалі більшої диференціації стратегій у кожному конкретному випадку та значного впливу неолібералізму.

С. Баракат та С. Зик, взявши за основу чотири критерії (основні сектори діяльності; ключові актори; цілі та кінцеві бенефіціарії; роль інститутів країн-реципієнтів та їх відносини з міжнародними акторами), виділили чотири основних етапи еволюції підходів до постконфліктної відбудови [8].

Перший етап – економічна лібералізація – тривав з 1970-х по 1980-і роки. Після завершення Другої світової війни провідними акторами у постконфліктній відбудові були два ідеологічних суперники: США та СРСР. Якщо Москва активно допомагала встановленню соціалістичного ладу з командною економікою, то з боку Вашингтона допомога спрямовувалася на проведення економічної лібералізації, а основні міжнародні фінансові організації – Світовий банк та Міжнародний валютний фонд –

висували жорсткі вимоги щодо надання допомоги, вимагаючи: а) підтримання макроекономічної стабільності шляхом контролю інфляції та зменшення бюджетного дефіциту; б) відкриття економіки решті світу через лібералізацію торгівлі й руху капіталів; в) проведення приватизації та дерегуляції для лібералізації внутрішнього виробництва. В основі такого підходу – переконання, що найкращим фундаментом миру як всередині, так і між державами, є ринкова демократія: ліберально-демократична спільнота з ринково орієнтованою економікою.

Однак макроекономічна лібералізація та демократизація часто не могли забезпечити обіцяну стабільність та економічне зростання. Оскільки ініційована ними структурна перебудова зміцнювала позиції еліти у постконфліктних державах та ще більше маргіналізувала найбільш вразливі верстви населення, то міжнародні гуманітарні організації змушені були втручатися для зменшення негативних наслідків втрати благ, що фінансувалися плановою економікою. Як наслідок була сформульована парадигма сталого людського розвитку, в якій результатом політики розвитку мало стати покращення життя громадян, за реалізацію якої взялися різноманітні соціальні фонди, які розподіляли кошти донорів серед чітко визначених груп населення через квазідержавні органи.

Другий етап ознаменувався завершенням «холодної» війни, результатом чого став розпад великих держав і поява нових, а постконфліктне втручання зросло кількісно і за обсягом сфер (наприклад, запровадження перехідної адміністрації у випадку Косово). Постконфліктна діяльність ставала дедалі ширшою і глибшою. Уже згадані міжнародні адміністрації разом із миротворчими силами здійснювали роззброєння, демобілізацію, реінтеграцію колишніх комбатантів та проводили реформи у ключовому для підтримання миру безпековому секторі.

Кількість багатосекторальних неурядових організацій (НУО) у цей період різко зросла, і вони почали втручатися у соціальну динаміку післякризової держави, зокрема у взаємовідносини між групами, етносами, бралися за розв'язання гендерних питань заради побудови миру та соціальної рівності. Дедалі частіше ставилися вимоги щодо проведення судової реформи, включаючи перехідне правосуддя, створення комісій прими-

рення, оскільки вважалося, що коріння конфлікту слід шукати в історії взаємовідносин та допущеній несправедливості щодо певної групи. Економічне втручання і надалі зосереджувалося на лібералізації та приватизації, але також включало забезпечення життєдіяльності та контроль за основними експортними продуктами (насамперед природними ресурсами). Хоча програми цього етапу часто реалізовувалися заради миру, економічного розвитку та справедливості, проте зростання кількості НУО, розширення їх мандату та їх фінансування міжнародними багатосторонніми організаціями означало, що країнам-реципієнтам і надалі відводилася роль спостерігача.

Третій етап почався в середині 1990-х і тривав до початку 2000-х років і сприяв формуванню розуміння, що зовнішнє втручання має здійснюватися обережно, без нав'язування західних стандартів, що можуть бути надто радикальними для постконфліктних країн (гендерна і соціальна рівність тощо). Можливість значних соціальних, економічних чи політичних змін у ході реконструкції повністю не відкидалася, але зазначалося, що цей процес може тривати кілька десятиліть.

Особливістю цього етапу є акцентування уваги на співробітництві не лише між міжнародними донорами й державою, а й представниками громадянського суспільства та місцевих громад. На перше місце виходить підтримка локальних процесів, розвиток спроможності громад, наслідком чого є зростання кількості трастових фондів з постконфліктної відбудови, завдяки яким країна-реципієнт отримує можливість управляти наданою фінансовою допомогою і використовувати їх насамперед для задоволення власних інтересів без огляду на вимоги донорів. Однак на практиці фінансовані трастовими фондами проекти були короткостроковими, що робило їх значною мірою залежними від внесків великих донорів, а не потреб постконфліктної відбудови. Яскравим прикладом став Афганістан, в якому перші швидкі позитивні результати з часом стикнулися зі спротивом з боку суспільства, що відстоювало традиційні цінності.

Ще однією важливою особливістю цього етапу стала ініціація постконфліктної відбудови ще до завершення конфлікту. Хоча вважалося, що гуманітарне втручання на ранніх етапах конфлікту демонструє ворогуючим сторонам переваги мирних

способів вирішення суперечок, проте на практиці з'ясувалося, що заради отримання допомоги насильство наростало не лише у зонах конфлікту, а й мирні регіони почали вдаватися до збройних методів, намагаючись привернути увагу та отримати доступ до фінансових ресурсів.

На четвертому, поточному етапі постконфліктної відбудови дедалі більш помітним стає вплив приватного сектора, що не в останню чергу зумовлений браком ресурсів у міжнародних організацій, зокрема ООН. Після 2001 року переважно західні компанії дедалі частіше стають лідерами повоєнної відбудови. Приватні охоронні компанії та приватні військові компанії доповнюють міжнародні сили в Іраку та Афганістані, а в низці інших постконфліктних країн навчають новостворену поліцію та армію. Найбільше проблем у цьому контексті виникає із відповідальністю приватних солдатів, які мають імунітет від судового переслідування у випадку скоєння воєнних злочинів та порушення прав людини.

Інші приватні компанії залучаються до традиційних видів діяльності із відбудови, зокрема у сфері інфраструктури, телекомунікаційних мереж, водопостачання та енергозабезпечення. Найбільше питань виникає щодо прозорості процедур закупок і доцільності зведення відносин виключно до контрактної форми. Залучення іноземних компаній до відбудови надалі дає їм переваги в ході приватизації відповідних підприємств країни-реципієнта, яка не завжди відбувається прозоро і на засадах чесної конкуренції, що може мати негативний вплив на подальші процеси державного будівництва та економічного розвитку. Нарешті, консультаційні фірми з розвитку відіграють провідну роль у наданні технічної допомоги і в управлінні наданням базових послуг. Додаткові видатки на залучені такі фірми часто критикуються, хоча досліджень ефективності їх роботи та спроможності сприяти розвитку місцевої здатності майже немає.

Іншими словами, має місце «приватизація» постконфліктної відбудови цілком у дусі неолібералізму. Не дивно, що у цю сферу дедалі частіше запозичуються методи й підходи приватного сектора, зокрема щодо управління проектами.

Найбільш поширеними причинами невдач у реалізації постконфліктних проектів відбудови є низька якість проектів,

корупція і недостатня підзвітність, слабка залученість місцевих громад та домінування донорів.

1. Неефективне планування та підготовка проєктів відбудови. У постконфліктному багатогранному суспільстві структури управління, планування та звітності часто поєднані одна з іншою довільно. Досвід Іраку та Афганістану свідчить, що програми відбудови часто зазнають невдачі через відсутність адекватного планування, нестачу ресурсів, недофінансування та брак стратегії виходу [9]. Більше того, міжнародні організації зазвичай мають власні розроблені керівництва щодо планування, проєктної реалізації та робочих процедур [10], що не завжди враховують особливості кожної країни. Тому важливо, щоб місцеве населення залучалося до планування, реалізації, моніторингу та оцінки проєктів відродження. Через насильство, що триває, і відсутність безпеки протягом тривалого часу етнічні спільноти можуть не погодитися на реалізацію певних проєктів розвитку з різних причин. Відповідно подальше залучення у складне та нестабільне середовище вимагає від організацій забезпечити гнучкість у проєктному проєктуванні та реалізації [11].

2. Слабка підзвітність і корупція. Корупція є повсюдною і поширеною в більшості постконфліктних країнах; як результат – підрядчикам та міжнародним організаціям, що прагнуть до встановлення миру, важко конструктивно реалізувати основні інфраструктурні проєкти [12]. Тому одним із перших завдань міжнародних організацій та урядів є створення системи антикорупційного моніторингу для гарантування прозорості, що є досить складним завданням.

3. Недостатня участь місцевого населення (споживачів). Члени постконфліктного громадянського суспільства рідко включаються у процеси прийняття рішень, хоча вони часто є партнерами в реалізації проєктів розвитку. Для забезпечення сталого розвитку і зростання бенефіціарії повинні систематично залучатися до планування та прийняття рішень на всьому циклі життя проєкту [13]. Часто проєкти реалізуються без врахування контексту ситуації, потреб місцевого населення. Багато проєктів зазнають невдачі до завершення через ігнорування зацікавлених акторів, тому навіть у випадку їх реалізації вони неспроможні адекватно задовольнити потреби громади. Участь грома-

дян на перших етапах планування та розробки проєкту зазвичай мінімальна, що робить результати проєкту менш відповідними до намірів бенефеціаріїв. Вибір належного процесу є критичним для успіху, якщо бенефеціарії зможуть ефективно користуватися результатами проєкту.

4. *Домінування донорів.* Зазвичай постконфліктні держави не спроможні самотужки відновити зруйновані об'єкти інфраструктури, налагодити функціонування систем життєзабезпечення, що робить їх залежними від зовнішніх донорів. Останні неохоче доручають управління фінансовими ресурсами органам державної влади, які можуть не володіти відповідною компетенцією або бути надто корумпованими. До того ж за таких умов проєкти здійснюються відповідно до пріоритетів донорів, а не потреб місцевої громади [14]. Крім того, в окремих випадках донори користаються недосконалими процедурами закупівлі товарів і послуг для реалізації проєктів із відбудови, тому віддають перевагу певним організаціям, які не можуть виконати контракт відповідно до потреб конкретної ситуації [15].

Отже, після закінчення Другої світової війни парадигма постконфліктної відбудови пройшла через чотири основних етапи: економічної лібералізації (1970-1980), експансії постконфліктного втручання (1990-1995), диверсифікації підходів (1995-2000) та зростання впливу приватного сектора. На сучасному етапі велика увага приділяється показникам, запозиченим із проєктного менеджменту: чіткість формулювань, поетапність реалізації, врахування думки користувачів (місцевих громад та громадянського суспільства), вимірюваність показників. Особливості конфлікту на сході України вимагає більш детального аналізу можливостей залучення міжнародних організацій до відродження території у випадку їх деокупації.

1. Ackermann A. The idea and practice of conflict prevention. *Journal of Peace Research*, 2003. Vol. 40. № 3. P. 339–347; Blattman C., Miguel E. Civil war. *Journal of Economic Literature*. 2010. Vol. 48. № 1. P. 3–57; Kang S., Meernik J. Civil war destruction and the prospects for economic growth. *The Journal of Politics*. 2005. Vol. 67. № 1. P. 88–109. 2. Knight W. A. Evaluating recent trends in peacebuilding research. *International Relations of the Asia-Pacific*. 2003. Vol. 3. № 2. P. 241–264. 3. Chopra J., Hohe T. Participation intervention. *Global Governance*. 2004. Vol. 10. № 3. P. 289–305.

4. Rondinelli D. A., Montgomery J. D. Regime change and nation building: Can donors restore governance in post-conflict states? *Public Administration and Development*. 2005. Vol. 25. № 1. P. 15–23. 5. Baly D. Conflict prevention and peace building. *Conflict, Security & Development*. 2004. Vol. 4. № 3. P. 473–480. 6. Smoljan J. The relationship between peace building and development. *Conflict, Security & Development*. 2003. Vol. 3. №2. P. 233–250. 7. Barakat S., Chard M. Theories, rhetoric and practice: Recovering the capacities of war-torn societies. *Third World Quarterly*. 2002. Vol. 23. № 5. P. 817–835. 8. Barakat S., Zyck S. The Evolution of Post-conflict Recovery. *Third World Quarterly*. 2009. Vol. 30. № 6. P. 1069-1086. 9. Coyne J. C. Reconstructing weak and failed states. *The Journal of Social, Political and Economic Studies*. 2006. Vol. 31. № 2. P. 143–162. 10. Rathmell A. Planning post-conflict reconstruction in Iraq: What can we learn? *International Affairs*. 2005. Vol. 81. № 5. P. 1013–1038. 11. Natsios A. S. The nine principles of reconstruction and development. *Parameters*. 2005. Vol. 35. № 3. P. 4–20. 12. Grey-Johnson C. Beyond peacekeeping: The challenges of post-conflict reconstruction and peacebuilding in Africa. *UN Chronicle*. 2006. Vol. 43. № 1. P. 8–11. 13. Gennip J. V. Post-conflict reconstruction and development. *Development*. 2005. Vol. 48. № 3. P. 57–62. 14. Evans-Kent B., Bleiker, R. (2003). Peace beyond the state? NGOs in Bosnia and Herzegovina. *International Peacekeeping*. 2003. Vol. 10. № 1. P. 103–119. 15. Youker R. Managing international development projects: Lessons learned. *Project Management Journal*. 1999. Vol. 30. № 2. P. 6–7.

Kresina Iryna, Kresin Oleksij, Stoyko Olena. Evolution of approaches to post-conflict reconstruction

In recent decades there are increasing of armed conflict, after which states and the international community face an equally important task than ending violence: creating the conditions for a lasting and stable peace. The probability of a resurgence of confrontation and the use of force largely depends on the success of post-conflict reconstruction. Given the occupation of Crimea and some districts of Donetsk and Luhansk regions, Ukraine will have to solve the problem of restoring these territories, which will be quite difficult to do without international assistance. The four main stages in the evolution of approaches to post-conflict reconstruction can be defined. The first stage of economic liberalization lasted from the 1970s to the 1980s. After the end of World War II, the leading actors in post-conflict reconstruction were two ideological rivals: the United States and the Soviet Union. While Moscow actively helped to establish a socialist system with a command economy, Washington's assistance was aimed at economic liberalization, and major international financial organizations (the World Bank, International Monetary Fund) made strict demands for assistance, demanding: a) maintaining macroeconomic stability through inflation control and fiscal deficit; b) the opening of the economy through the liberalization of trade and capital movements; c) privatization and deregulation to liberalize domestic production.

On the second stage after the end of the Cold War post-conflict intervention increased in number and scope (for example, the introduction of a transitional administration in the case of Kosovo). Post-conflict activities became wider and deeper. The interim administrations, along with peacekeepers, have disarmed, demobilized, reintegrated ex-combatants, and reformed security sector. The third stage began in the mid-1990s and lasted until the early 2000s and helped to shape the understanding that external intervention should be carried out cautiously, without imposing Western standards that could be too radical for post-conflict countries (gender and social equality, etc.). The possibility of significant social, economic or political changes during the reconstruction was not completely ruled out, but it was noted that this process could take several decades. In the fourth, current stage of post-conflict reconstruction, the influence of the private sector is becoming more and more noticeable, not least due to the lack of resources in international organizations, in particular the UN.

At the present stage, much attention is paid to indicators borrowed from project management: definition and planning, participation of the stakeholders (local communities and civil society), performance monitoring and cost control. The features of the conflict in eastern Ukraine require a more detailed analysis the involving international organizations to the revival of these territories.

Key words: post-conflict reconstruction, liberalization, international organizations, intervention, civil society, neoliberalism.

ПОПУЛІЗМ ЯК МОЖЛИВІСТЬ ЗМІН ТА РЕФОРМ

Досліджено проблематику популізму крізь призму реформування у політичному житті суспільства. Вивчення популізму актуалізується наявністю соціального замовлення від зацікавлених суб'єктів політичної дії, які застосовують популізм для реалізації своїх програм та у боротьбі за владу, акцентуючи свою увагу на можливостях змін та реформ. Зроблено висновки, що популізм можна вважати неминучим супутником політичної свободи та демократичного устрою.

Ключові слова: популізм, вибори, політичний лідер, політичний режим, демократія, реформи.

Kiyanka Iryna. Populism as a possibility of changes and reforms

The issue of populism is studied through the prism of reform in the political life of society. The study of populism is actualized by the presence of a social order from interested political actors who use populism to implement their programs and in the struggle for power, focusing on the possibilities of change and reform. It is concluded that populism can be considered an inevitable companion of political freedom and democracy.

Key words: populism, elections, political leader, political regime, democracy, reforms.

Поняття популізму утвердилося в сучасних політичній науці та політичній практиці на тлі відсутності його загальнозначного, однозначного тлумачення. Складність дефініції та широке розмаїття проявів популізму зумовлюють особливості підходів до його розуміння більшої частини авторів, що вже зверталися і активно продовжують звертатися до цієї теми. Складовою наукової дискусії, яка триває вже кілька десятиліть, постала, зокрема, думка, що від категорії «популізм» як інструмента політичного аналізу взагалі слід відмовитися. Проте чималий доробок дослідників популізму створює сьогодні досить міцну

© КІЯНКА Ірина Богданівна – доктор політичних наук, доцент кафедри європейської інтеграції і права Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України; ORCID: 0000-0002-3100-7796; e-mail: kiyanka@i.ua

основу для його активного використання політичною наукою [1, с. 31].

Дослідження політичного популізму є надзвичайно важливим в умовах його стрімкого поширення як у сучасному світі, так і в Україні. В нинішню інформаційну епоху динамічного нагромадження й поширення знань поряд із конструктивними спостерігаються й деструктивні процеси, такі, як примітивізація людського потенціалу, стирання граней між реальністю і віртуальністю, правдою і неправдою, руйнування традиційних ідеологій, падіння ролі політичних партій, нівелювання моральних принципів та ін.

Проте звернення до питання популізму як категорії політологічного аналізу дає можливість зробити висновок, що вона набагато складніша та багатовимірна. У науковому середовищі консенсусу щодо розуміння популізму сьогодні не склалося, і підходи дослідників позначені відмінними акцентами, втілюють різні погляди на зміст терміна «популізм». Він постає і політичною технологією, і специфічною характеристикою політичної діяльності, й суспільно-політичним феноменом, навіть ідеологією. Згода існує хіба що у визнанні складності точного й однозначного визначення популізму. Попри це популізм є історико-політологічною категорією, яка не лише зберігає аналітичну цінність, й набуває особливої актуальності, а також принципом буття людини у системі владних і суспільних відносин [2, с. 67].

Даною проблематикою займалися такі науковці: Д. Абертаці, І. Берлін, Б. Боніковскі, Ф. Декер, М. Дем'яненко, К. Дейвікс, Д. МакДоннел, Н. Гідрон, С. Кальтвассер, Дж. Кейтеб, М. Казін, М. Кенован, А. Колодій, В. Литвин, К. Мадде, А. Романюк, П. Таггарт та ін.

Актуальність осмислення проблематики популізму обумовлена насамперед тим, що популізм стає характерною ознакою як українського, так і світового політичного простору. Популізм несе загрози демократичному розвитку країн, оскільки під гаслами популізму та шляхом використання інструментарію демократії владу можуть здобути особи, які спричинять реверс демократичних практик, що вже було в новітній історії України та призвело до появи двох Майданів.

У сучасну епоху політичний популізм процвітає, що, на думку У. Бека, пов'язано з тим, що «сила популізму є тим більшою, чим менше державна політика здатна давати відповіді на питання, які ставить перед нею радикально оновлений світ» [3, с.38].

Причому в наш час популізм значно активізувався з появою таблоїдів: мас-медіа, які користуються популярністю, в яких спрощена для розуміння інформація апелює до базових людських інстинктів та не вимагає «підключати» аналітичні здатності розуму для розмірковування над прочитаним. У наш час значна частина ЗМІ, на жаль, стала орієнтуватися саме на споживачів «жовтої» інформації, таблоїдів [4, с. 26].

Давно поширеною є думка про мало не прямий зв'язок між рівнем життя в країні та демократією в ній. Що більше демократії, то більше шансів для заможності громадян. Так само популярним є твердження, що голодним суспільствам не до демократії. В українських реаліях воно часто використовується для самозаспокоєння: мовляв, доки не станемо заможнішими, про демократичні інститути не може йтися. Проте насправді зв'язок між рівнем заможності та демократичністю або авторитарністю країни не такий уже й прямий. У світі вдосталь прикладів як авторитарних країн, що досягали економічних успіхів, так і демократичних держав з украй низьким рівнем розвитку [5].

Натомість є інша взаємозалежність. Рівень життя в країні зазвичай безпосередньо залежить від співвідношення в ній різних соціально-економічних пріоритетів: заохочення підприємливості та економічної активності громадян чи домінування симбіозу олігархічної верхівки та люмпенізованої маси, орієнтованих на привласнення наявних національних багатств. Перший варіант поширений і в умовах авторитаризму, другий – не рідкість і за формально представницької демократії [6, 11].

І олігархія, і люмпенізовані верстви за своєю природою є антагоністами приватної ініціативи, конкуренції та інших умов для заможності широких верств того чи іншого суспільства. Олігархія – тому, що це ускладнювало б, а то й повністю унеможливлювало б її економічне домінування та політичне панування. А люмпени – тому, що це суперечить їхньому запиту на «зрівняння в бідності» якщо не всіх, то бодай абсолютної більшості співгромадян. Адже успішні члени суспільства для люмпенської

психології є значно вагомішим подразником, ніж нечисленні, відокремлені від широкого загалу представники привілейованої верстви [7, с.118].

Виродження представницької демократії, яке спостерігається на тлі розквіту популізму та дедалі легковажнішого ставлення до політики, вчергове підтверджує те, що в Україні сформувалася саме люмпенсько-олігархічна модель суспільства. Нове покоління політиків вдало експлуатує схильність до популізму значної частини громадян, яку мало цікавлять справжні наміри політиків чи їхня готовність виконувати обіцянки. Саме заздрість до заможності інших на тлі власної бідності цілеспрямовано перетворюється на основний фактор людського невдоволення [8].

Подолання соціальної нерівності, а не загальне підвищення добробуту завдяки зростанню економіки та «національного пирога», подається як панацея від бідності в Україні. Це не тільки не створює ґрунту для ілюзорної соціальної справедливості як соціалістичної утопії майнової рівності, а й унеможливує утвердження соціальної справедливості через рівні умови для реалізації різного потенціалу кожного громадянина й суспільства загалом [9].

Модель суспільства, на верхівці якої перебуває вузький прошарок олігархії, що монополізує вплив на розподіл ресурсів і придушує будь-яку опозицію, а внизу — велика кількість бідних, що залежні від олігархів і радіють подачкам від них, не є українським винаходом [10].

Однак у наших умовах вона зросла на сприятливому ґрунті, підготовленому радянським періодом історії. То були десятиліття зрівнялівки й витравлювання з більшості громадян психології власника й підприємця і водночас формування привілейованої касты партноменклатури. Внаслідок імітації, а не реальних реформ, у 1990-х роках люмпенсько-олігархічна модель суспільства постійно відтворювалася навіть попри дві революції — 2004 та 2013—2014 років, хоч вони й пов'язувалися із середнім класом і громадянським суспільством.

Нині складається враження, що саме ті люди, які є споживачами «жовтої преси», мильних серіалів та примітивних телешоу, вирішили розпоряджатися нашим спільним майбутнім. І соціологічні опитування підтверджують, що більшість людей, які,

приміром, голосували в США за Президента Дональда Трампа, чи у Великобританії за вихід країни з Євросоюзу (Брексіт), є споживачами «жовтої преси». Тобто таблоїдизація мас-медіа певним чином спричинила попит на політичний популізм [11, с.41]. Адже ідеї популізму займали вагоме місце у формуванні політичних рухів та партій США, що базувалися на таких засадах: 1) традиція демократії; 2) конституціоналізм як основний принцип регулювання відносин у суспільстві; 3) формування єдиної американської політичної нації; 4) домінування економічної, політичної, військової та соціально-культурної парадигми у розвитку виборчої системи та культурних традицій.

Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет, описуючи людину масової культури, зазначав, що «бунт мас» вже охопив усі сфери суспільного життя (політичну, інтелектуальну, моральну, господарську, релігійну тощо). У цей час суттєво покращилися умови життя пересічних людей: значно знизилася дитяча смертність, збільшилася тривалість життя тощо. На думку Х. Ортеги-і-Гасета, появі людини «маси» сприяли ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізм. Причини «бунту мас», зазначав він, полягали в тому, що «досконалість, з якою дев'ятнадцяте століття оформило організаційно певні сфери життя, спричинила те, що маси, яким це пішло на користь, вважають її не за організацію, а за природу» [12, с. 35]. Тобто існуючі форми політичного буття, які сприяли комфортному проживанню людини маси, вважаються вічними та незмінними (кимось даними). Думки про те, що ці блага створені людьми попередніх поколінь, навіть не приходять в голову класу споживачів (людям маси). Адже, якщо усвідомлювати, що різні форми політичного буття (конфігурація політичних інститутів, політичні режими, ідеології тощо) є організацією, а не природою, то ці форми слід плекати, оберігати. Тобто ними треба цікавитися, їх треба вивчати. Натомість класу споживачів популізму (люди маси) притаманні специфічні політико-ментальні характеристики: їх не цікавлять причини виникнення існуючого устрою суспільного життя. Їх цікавить лише їхній добробут і одночасно вони відмежовуються від причин цього добробуту [13, с. 20].

Отже, у масовій свідомості класу споживачів не розрізняються речі, створені природою і створені людьми. Таке ототожнен-

ня було характерне для епохи Античності, коли вважалося, що закони буття природи («фюзіс») та суспільства («номос») єдині. Тобто вважалося, що світ природи та світ соціальних взаємодій підвладні одним і тим же – циклічним – законам. Вперше спробували піддати сумніву ідею нерозривної єдності природного («фюзіс») та соціального («номос») софісти, висуваючи твердження, згідно з яким соціальний світ керується власними законами, які є відмінними від законів природи. Втім ці аргументи широкої підтримки в епоху Античності не набули [14].

Необхідність вироблення дієвих засобів і механізмів нейтралізації небезпечного впливу популізму на функціонування демократії актуалізують вивчення цього феномена як стилю політичної діяльності та як політико-культурного явища.

Якщо популізм, як свідчить історичний і сучасний політичний досвід, може подекуди виконати роль чинника певного вдосконалення демократії, то у незалежній Україні він став однією з її вроджених вад. Масштабний «популізм обіцянок», який перетворився на константу всіх українських виборчих кампаній, сприяв лише поглибленню за давних соціально-економічних проблем. Після краху українських лівих партій – наступників КПУ саме популісти прагнуть узяти на себе функцію виразної політичної артикуляції суспільного запиту на скорочення соціальної нерівності та розвиток соціальної держави. Проте вони здатні швидше дискредитувати це прагнення, ніж запропонувати країні якісну й ефективну соціальну політику. Проте брак такої політики загрожує Україні соціальною деградацією, штовхає громадян до абсолютного неконструктивного політичного радикалізму.

При цьому особливу увагу варто звернути на глибинні корені популізму, які живляться психологією мас, станом суспільної свідомості, рівнем політичної культури. Саме з урахуванням цього контексту можна виділити сутнісні характеристики популізму в усіх його історичних і видових проявах (як ідеології, політичного руху, різновиду політичної діяльності, політичної технології). Це дасть можливість збагатити наукові підходи щодо цілісного бачення популізму, аналізу широкого розмаїття його проявів у сучасному політичному процесі, а також сформулювати про-

позиції щодо мінімізації негативного та навіть руйнівного його впливу на життєздатність сучасної демократії.

До основних поширених в Україні ідей популізму та його слоганів, застосованих українськими політичними елітами, можна віднести: безпосереднє апелювання до народу, виступ від імені «пересічної людини»; маніпулювання формулою «воля народу – вищий закон»; висунення безвідповідальних програм; залучення до виборчої кампанії чи навіть включення до виборчих списків «народних улюбленців»: відомих спортсменів, співаків, акторів тощо; дистанціювання від «непопулярних заходів» та негативних соціально-економічних процесів, пошук «винних».

Серед основних ідей українського популізму можна виокремити: безпосередню участь народу в управлінні (так звана пряма демократія); недовіру до представницьких державних інститутів; критику бюрократії, корупції тощо. До специфічних рис українського популізму слід віднести: акцентування на ідеї можливості гарантованого забезпечення впливу кожного громадянина на процес ухвалення рішень («почую кожного»); наголос на можливості розв'язання завдань, які перебувають у межах компетенції інших суб'єктів політичного процесу (наприклад, подолання корупції); ідея соціального забезпечення і підвищення рівня життя в умовах кризи (підвищення зарплат в умовах дефіциту бюджету) і т. ін.; ідея перерозподілу матеріальних благ на користь незаможних або малозапечених верств («відібрати і поділити»); ідея геостратегічного вибору України (проросійський або проєвропейський); національно-культурне забарвлення (мовне питання тощо); ідеї місцевого патріотизму;

Насиченість ідей популізму в масовій свідомості громадян України призвела до того, що до популістських прийомів вдаються не лише окремі політичні сили та політики, а й усі чи майже всі суб'єкти політичної діяльності, що не в останню чергу пов'язано зі складними суспільно-політичними умовами, які виявилися сприятливими для ширшого застосування популізму. Зокрема, свідченням цього є окремі президентські та парламентські виборчі кампанії, що проводилися за роки незалежності, з огляду на використання в них яскраво виражених популістських прийомів та засобів.

Поширення популізму в українській політиці зумовлює його ототожнення із необґрунтованими передвиборними обіцянками політиків. Проте нині це явище є більш змістовним, а основні ідеї, які пропагує вітчизняний популізм, – це вимога прямої участі народу в управлінні («пряма демократія»), наявність авторитарного лідера, недовіра до представницьких і державних інститутів влади, критика бюрократії.

Таким чином, можна зробити висновок, що в Україні політики-популісти можуть бути небезпечними, насамперед через неефективність своєї діяльності, тоді як країна потребує реальних змін. Популізм – це шлях в нікуди, хоча можна стверджувати про виправданість його застосування на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку українського суспільства.

Насамперед йдеться про тих політичних діячів, які насправді прагнуть позитивних змін, але, конкуруючи з відвертими популістами, котрі щедро роздають обіцянки, змушені застосовувати окремі популістські прийоми (спілкуватися зрозумілою для більшості мовою, давати обіцянки вирішення суспільних проблем тощо).

Певною мірою це виправдання, позаяк у суспільстві з низьким рівнем політичної та інформаційної культури, економічного забезпечення електорат не підтримуватиме тих політиків, що ігнорують їх потреби і запити на швидке покращення.

Популізм можна вважати неминучим супутником політичної свободи та демократичного устрою. Подекуди він постає силою, яка сприяє розширенню політичної участі, проведенню реформ в інтересах численних соціальних груп із низьким статусом. Схиляючись до протиставлення права більшості інтересам і правам тих чи інших меншин, популізм може бути загрозою правовій державі та базовим політичним і громадянським свободам. Скрізь, де популістські лідери отримували владу, вона набувала авторитарного характеру, супроводжувалася зловживаннями й утисками (але не знищенням) опозиції.

Наголосимо також на тому, що популізм, на відміну від традиційних ідеологічних систем, дуже залежить від особливостей різних національних політичних культур, конкретної сукупності обставин соціально-економічного та політичного життя тієї чи іншої країни.

1. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / пер. з нім. О. Юдіна. 2-е вид. Київ: Nika – Tsentr, 2015. 404 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; общ. ред. и послесловие А. Филиппова. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
3. Бек У. Космополитическое общество и его враги / пер. с англ. А. М. Хохловой. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Т. VI. № 1. С. 24-53.
4. Бек У. Критическая теория мирового общества риска. Космополитический взгляд на проблему / пер. с англ. А. Маркова. *Прогнозис*. 2009. № 2 (18). С. 3-32.
5. Демчук П. Державна ідеологія та ідеологічна робота держав. *Розбудова держави*. 1994. № 5. С. 12-14.
6. Дем'яненко М. Популізм як соціально-політичний феномен. *Політологічний вісник*. 2012. Вип. 67. С. 47-70.
7. Денисенко В. М. Проблема свободи людини: конотації у філософських теоріях Нового часу. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 115-129.
8. Денисенко В. М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів: ПАІС, 1997. 274 с.
9. Денисенко В. Реформування інституційної системи політичних відносин та влади в державах транзитного характеру (на прикладі України). *Вісник Львівського університету*. Серія Філософські науки. 2008. Вип. 11. С. 150–159.
10. Докаш О. Абсолютний міф як основа для політичної міфотворчості. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Політологія. Соціологія. Філософія. 2010. Вип. 14. С. 12-14.
11. Ермоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX-XX століть. Київ: Дух і літера, 2018. 480 с.
12. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. Київ: Основи, 1994. 420 с.
13. Ортега-і-Гасет Х. «Інші і Я» – розвиток теми. Короткі роздуми про «Неї». *Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 7. С. 33-43.
14. Ортега-і-Гасет Х. Спортивне походження держави. *Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 6. С. 38–48.

References

1. Bek U. Vlada i kontrvlada u dobu hlobalizatsii. Nova svitova politychna ekonomiiia / per. z nim. Oleksandra Yudina. 2-e vyd. Kyiv: Nika – Tsentr, 2015. 404 s.
2. Bek U. Chto takoe hlobalyzatsyia? Oshybyky hlobalyzma – otvety na hlobalyzatsyiu / per. s nem. A. Hryhoreva y V. Sedelnyka; obshch. red. y posleslovyie A. Fylyppova. Moskva: Prohress-Tradytysya, 2001. 304 s.
3. Bek U. Kosmopolitycheskoe obshchestvo y eho vrahy / per. s anhl. A. M. Khokhlovoi. *Zhurnal sotsyolohyy y sotsyalnoi antropolohyy*. 2003. T. VI. №1. S. 24–53.
4. Bek U. Krytycheskaia teoryia myrovoho obshchestva ryska. Kosmopolitycheskyi vzhghliad na problemu / per. s anhl. Aleksandra Markova. *Prohnozys*. 2009. № 2 (18). S. 3–32.
5. Demchuk P. Derzhavna ideolohiia ta ideolohichna robota derzhav. *Rozbudova derzhavy*. 1994. № 5. S. 12–14.
6. Demianenko M. Populizm yak sotsialno-politychnyi fenomen. *Politolohichnyi visnyk*. K. : «INTAS», 2012. Vyp. 67. S. 47–70.
7. Denysenko V. M. Problema svobody liudyny: konotatsii u filosofskykh teoriiakh Novoho chasu. *Sotsiohumanitarni problemy liudyny*. 2010. № 4. S. 115–129.
8. Denysenko V. M.

Problemy ratsionalizmu ta irratsionalizmu v politychnykh teoriiakh Novoho chasu yevropeiskoi istorii. Lviv: PAIS, 1997. 274 s. **9.** Denysenko V. Reformuvannya instytutsiinoi systemy politychnykh vidnosyn ta vlady v derzhavakh tranzytynoho kharakteru (na prykladi Ukrainy). *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Filosofska nauky. —2008. Vyp. 11. S.150-159. **10.** Dokash O. Absolutnyi mif yak osnova dlia politychnoi mifotvorchosti. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Politolohiia, Sotsiolohiia, Filosofiia. 2010. Vyp. 14. S. 12-14. **11.** Yermolenko V. Plynni ideolohii . Idei ta polityka v Yevropi XIX-XX stolit. Kyiv: Dukh i litera, 2018. 480 s. **12.** Orteha-i-Haset Kh. Vybrani tvory. Kyiv: Osnovy, 1994. 420 s. **13.** Orteha-i-Haset Kh. «Inshi i Ya» — rozvytok temy. Korotki rozдумы pro «Nei». *Filosofska i sotsiolohichna dumka*. 1990. № 7. S. 33-43. **14.** Orteha-i-Haset Kh. Sportyvne pokhodzhennia derzhavy. *Filosofska i sotsiolo- hichna dumka*. 1990. № 6. S. 38-48.

Kiyanka Iryna. Populism as a possibility of changes and reforms

The study of populism is updated by the existence of a social order from interested political actors who use populism to implement their programs and fight for power, focusing on opportunities for change and reform..

The relevance of the study is also evident in the absence of a comprehensive study of populism in Ukraine, a proper political science assessment of previous studies, a rethinking of some theses of individual researchers, and especially in connection with its actualization as one of the popular principles in action, behavior in contemporary political practice in Ukraine.

The concept of populism has been established in political science and history research in the absence of a generally accepted, unambiguous interpretation. The thesis of the complexity of the definition and the huge variety of manifestations of populism is the beginning of reflection on the populism of most authors who have researched this topic. The constituent scientific discussion, which has been going on for several decades, was the idea that the category of «populism» as a tool of political analysis in general should be abandoned. However, quite a lot of research by populist researchers is enough today a solid foundation for its active use in political science.

Political presented populist democracy, including calls for greater participation for reform, including through a popular referendum; populism of politicians, appointed not by ideological appeals to «people» with the requirement to build a unified coalition; reactionary populism — calls for fundamental changes that often find support instead of resistance and misunderstandings in their implementation.

Populism is most common among segments with low political and legal culture in conditions not yet strong structures of democracy. The inability of the masses to distinguish realistic proposals from demagogy, black and white vision of the world , the willingness next idol and hated by his rivals — all symptoms of low political culture actively used by populist leaders to mobilize public support.

Key words: populism, elections, political leader, political regime, political system, democracy.

ПРО ІНСТИТУЦІЙНІ РАМКИ БІОПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Актуальність дослідження політичних процесів у контексті пандемії COVID-19 пов'язана з розбіжністю підходів до оцінки карантинних заходів, ефективності політичних режимів щодо протидії пандемії, перспектив міжнародних відносин. Теоретичною засадою дослідження є сучасні інтерпретації концепції біополітики, які здебільшого акцентують на розширенні контролю держави за суспільством, але у низці праць висувається й концепція демократичної біополітики. Застосування біополітичного підходу не означає ігнорування інших підходів. Зокрема, у цій статті використовується неoinституційний підхід. Дослідження свідчить, що елементи біополітичного підходу використовуються владою України для нав'язування суспільству власних підходів у вирішенні низки питань управління. Проте ефективність біополітики стримується традиційними для України інститутами, зокрема слабкою ресурсною базою держави, плюралізмом політичних еліт тощо.

Ключові слова: пандемія, коронавірус, біополітика, інститути, політичні еліти.

Pereguda Yevgen. About institutional framework of biopolitics in Ukraine

The relevance of the political processes studying in the context of the COVID-19 pandemic is related to the divergence of approaches to the assessment of quarantine restrictive measures, the effectiveness of political regimes, the prospects for international relations. The theoretical framework of the study are modern interpretations of the concept of biopolitics, which mostly emphasize the expansion of state control over society. But in a number of scientific works the concept of democratic biopolitics is put forward. Applying a biopolitical approach does not mean ignoring other approaches. This article uses a neo-institutional approach, according to which institutions determine the interests and ability of political actors.

Key words: pandemic, coronavirus, biopolitics, institutions, political elites.

Актуальність вивчення пов'язаних з пандемією суспільних процесів пов'язана з тим, що за відсутності вакцини та ліків ефективність боротьби з нею значною мірою визначається саме загальносоціальними явищами.

© ПЕРЕГУДА Євген Вікторович – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і права Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0001-7561-7193; e-mail: pereguda.iev@knuba.edu.ua; yevgennn@ukr.net

З іншого боку, ця актуальність визначена тим, що у сучасних дослідженнях є значні розбіжності підходів до вирішення проблем пандемії. Наприклад, часто впроваджені карантинні заходи піддаються критиці. Суперечливими є й оцінки того, як різні політичні режими можуть впоратися з пандемією. Поширена думка, що авторитарні режими більш ефективні, «мають більше коштів і практик контролю за суспільствами», більш надійно «контролюють державні підприємства та національні ресурси» [1]. Але багато дослідників не погоджуються з цим. На думку В. Пекара, найкраще можуть впоратися з кризою демократичні країни із сильними інституціями, найгірше – «демократичні країни зі слабкими інституціями, а посередині – авторитарні країни, які не можуть використовувати важливий інструмент – свідомість громадян» [2].

По-різному оцінюють дослідники й перспективи впливу пандемії на міжнародне співробітництво. Виокремлюють два концептуальних підходи. «Перша концепція проста й зрозуміла: пандемічна криза підкреслює необхідність системи багатосторонніх відносин... і демонструє усю помилковість одностороннього націоналізму та ізоляціонізму. Друга пропонує протилежну картину світу: глобалізація й відкриті кордони створюють вразливість перед вірусами та іншими загрозами» [3]

Відсутня ясність і щодо перспектив реформування соціально-економічної політики. Ф. Поше виокремлює кілька сценаріїв посткризового розвитку Європи, до яких відносить повернення до неоліберальної політики самоусунення держави, стимулювання економічного зростання заради самого росту, глибоку соціально-екологічну трансформацію економіки тощо [4].

Однією з провідних теоретичних засад дослідження є сучасні інтерпретації концепції біополітики. Цей термін з'явився на початку ХХ ст., але найбільш відомою є його розробка М. Фуко [5]. Під біополітикою він розумів державне управління, здійснюване шляхом застосування політичної влади до всіх аспектів людського життя. П. Пресьядо звертає увагу на те, що «гіпотези Фуко, Еспозіто та Мартін можуть позиціонувати епідемії як соціально-політичні конструкції, а не як суто біологічні явища» [6]. Умовою реалізації біополітики та перехо-

ду до суспільства самоконтролю є створення атмосфери страху. Завдяки цьому «навіть не потрібно... боротися з інакомисленням. Система колективного «реагування» самостійно «забиває» своєю масовістю будь-які спроби критичного мислення» [7].

Водночас П. Сотіріс звертає увагу на можливість демократичної біополітики. Підставою є розширення доступу до знань, що унеможливорює колективний процес прийняття рішень. У біополітичній сфері це означає, що від простої дисципліни ми переходимо до відповідальності щодо інших, а потім й самих себе, і від призупинення соціальної активності до свідомого її перетворення» [8].

Тому для нас важливі й ті концепції, які дають змогу оцінити ефективність політрежиму в протидії пандемії. Ф. Фукуяма закликає не поспішати з висновками про ефективність авторитарних режимів. На його думку, позитивний ефект залежить від поєднання ефективності, готовності влади прислухатися до порад експертів та довіри громадян до влади [9].

Інакше підходить до питання М. Мінаков. Він використовує модель трілемми як вибору, в якому несуперечливо враховуються інтереси двох акторів з трьох, у даному випадку — держави, громадянина та спільноти. Звідси три сценарії: 1) протиправний суверенізм як компроміс держави та населення. Він «забезпечить державі суверенне домінування, яка скасовує «невідчужувані» природні та громадянські права, а популяції — виживання», а елементи карантину не скасують повністю після... надзвичайного стану»; 2) «депопуляція» (компроміс між державою та громадянином): «Демографічний вакуум буде заповнюватися міграцією, що прискорилася. ...Керована міграція сприятиме приходу до влади етнонаціоналістично або расистськи налаштованих популістів... Некерована міграція підірве стійкість ліберально-демократичних режимів ще раніше»; 3) «децентралізована анархія» (компроміс між громадянами та популяцією): «...Місцеві адміністрації та клани можуть отримати політичну легітимність як рятівники... громад. Також транснаціональні організації можуть показати себе рятівниками. В обох випадках національна держава є переможеною» [10].

Отже, використання біополітичного підходу не лише не заперечує, а й сприяє застосуванню неоінституціонального підходу,

згідно з яким існуючі інститути визначають інтереси політичних акторів та їх спроможність.

Коронавірусна криза в Україні розгорнулася на тлі загально-економічної кризи, низького рівня добробуту тощо. Задля сприяння громадянам та економіці влада прийняла низку рішень. Були запроваджені доплати деяким категоріям громадян, заборонено підвищувати тарифи на житлово-комунальні послуги тощо. Для бізнесу було ухвалено закони, зокрема, про відстрочку сплати низки податків, орендної плати. Але не усі заходи впроваджувалися послідовно. Так, у проголосованій редакції закону йшлося про звільнення від орендної плати, а в опублікованій – про те, що підприємства можуть бути звільнені [11]. Особливе місце в стимулюванні займала держпрограма кредитування «Доступні кредити 5-7-9%». Але її ефективність була й залишається невисокою. Підтримував комерційні банки Національний банк. Збільшили терміни короткострокового фінансування, запровадили рефінансування довгострокове. Для фінсектора ці заходи були дієвими, але з точки зору кредитування економіки, їх ефективність була сумнівною. Рефінанс потрапив до бюджету, а не до економіки.

Увага, яку в Україні приділяли карантину, пов'язана з наступним. За даними Гарвардського університету, США для безпечного виходу з карантину слід було вийти на 5 млн тестувань на день. Екстраполяція цього показника на Україну дала 640 тис. Україна й не прагнула наблизитися до цього показника, тому мала зосередитися на поведінкових змінах [12].

Але карантин влада використовувала й для реалізації низки проєктів, які в іншій ситуації були б неможливі. Нарешті було ухвалено закон про впровадження сільгоспземель до ринкового обігу. Карантинні обмеження не дозволили опонентам організувати протести. Використовувалися обмеження для подолання протестів й у інших випадках, зокрема при незаконному будівництві [13]. Також уряд почав використовувати ситуацію для встановлення контролю над «заробітчанством».

Проте не усі проєкти вдалося здійснити. Так, парламент не зміг прийняти закон про право Нацгвардії здійснювати огляд громадян, низку інших рішень. Причиною були суперечності у середовищі еліт, зокрема всередині правлячої партії, між окре-

мими органами влади. Суперечності між елітами проявилися й по вертикалі. Найбільш гучним був скандал навколо мера Черкас. Проте вони проявилися й в інших випадках, зокрема, при переході до адаптивного карантину. Напередодні цього мер Києва звернувся з проханням до уряду дозволити зняти обмеження, незважаючи на недосягнення встановлених критеріїв. Вранці міністр охорони здоров'я заявив, що у Києві другий етап ослаблення обмежень не відбудеться, тому що місто не підпадає під один з критеріїв. Але за 2 години він робить протилежну заяву [14]. Цікаво, що у проміжках між цими подіями відбулося засідання Київської комісії з надзвичайних ситуацій, а також нарада з цього приводу в Офісі Президента.

Цікавою є ситуація навколо Великодня. Попри різке зниження кількості відвідувачів богослужінь, у низці регіонів карантинних обмежень не дотрималися. Е. Лібанова вважає, що влада побоялася конфліктувати з церквою [15].

Слабкість влади в процесі контролю норм карантину (кількість випадків накладення штрафів різко відставала від частоти порушень) стала на перешкоді ефективності стимулювання поведінкових змін. Причому йдеться не лише про неспроможність карати порушників, а й помилковий зміст рішень. Так, однією з причин незастосування штрафних санкцій слід визнати надто високий їх розмір.

З іншого боку, слабкість, зокрема ресурсообмеженість, влади змусили її вдатися до нетрадиційного заходу. Досягли домовленості з найбільшими бізнесменами про те, що вони візьмуть на себе частину організаційних зусиль й витрат для підвищення рівня підготовки медицини до пандемії, разом із закріпленням за ними відповідальності за окремі регіони [16]. Але сприймати це проявом демократичної біополітики було б передчасним.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зробити такі висновки.

1. Політична наука вимагає більш активного, ніж раніше, використання біополітичного підходу при поясненні політичних явищ і процесів. Цей підхід передбачає можливість не одного, а низки напрямів досліджень, зокрема він допускає демократичну біополітику. Слід погодитися з Ш. Берман у тому, що коронавірус показав, яких масштабів досяг розрив між теорією і

практикою демократії [17], й використання біополітичного підходу є одним із джерел його подолання.

2. Елементи біополітичного підходу використовуються владою України й політичними силами в процесах державно-політичного управління. Йдеться про загальну спрямованість політики, використання «біополітики емоцій» тощо. Влада використовує біополітику для нав'язування суспільству своїх підходів у вирішенні низки питань управління.

3. Біополітичний підхід не означає ігнорування інших підходів. Він недостатній для пояснення особливостей держуправління в Україні. Ефективність біополітики стримується традиційними інститутами, зокрема слабкою ресурсною базою держави, плюралізмом політичних еліт, і зокрема по вертикалі влади. Також на заваді цьому менталітет населення, але цей аспект нами досліджуватиметься в інших працях.

4. У зазначених умовах реалізація сценарію розвитку, який М. Мінаков називає «протиправною суверенізацією», має на сьогодні незначний простір для реалізації. Реальнішими є сценарії «депопуляції» та «децентралізованої анархії», які, на нашу думку, можуть поєднуватися.

1. Volker K. Building the Post-pandemic World. URL: <https://lmc.icds.ee/building-the-post-pandemic-world/>. 2. Пекар В. Всі відтинки української кризи. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/kryza-2020-karantin-chomu-ukrajina-postrazhdaye-bilshe-nizh-inshi-krajini-ostanni-novini-50085014.html>. 3. Мэлли Р. Масло в разрушающий огонь. Глобальный кризис, совместные решения? Маловероятно. URL: https://www.ipg-journal.io/index.php?id=57&L=0&tx_news_pi1%5Bnews%5D=1051&tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&utm_source=newsletter&utm_medium=email&utm_campaign=ru_181_20200429&cHash=9ed4816d1a5d47c64de9b3ebd8eaebe5. 4. Pochet Ph. Four scenarios for Europe's future after the crisis. URL: <https://www.socialeurope.eu/four-scenarios-for-europes-future-after-the-crisis>. 5. Foucault M. Narodziny biopolityki. Wykłady z Collège de France 1978–1979 (przeł. M. Herer). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 417 s. 6. Preciado P.B. Learning from the virus. URL: <https://www.artforum.com/print/202005/paulb-preciado-82823>. 7. Полегкий А. Биополитика коллективного тела и дискурс пандемии. URL: https://politcom.org.ua/biopolitika-kollektivnogotela-i-diskurs-pandemii?fbclid=IwAR33_ppXVQqqW2bb-S1rD6ZRsrA8JGKEFADHaQ4kU_SmIBxbTgta7IIvfao. 8. Sotiris P. Against Agamben: Is a Democratic Biopolitics Possible? URL: <https://critical-legalthinking.com/2020/03/14/against-agamben-is-a-democratic-biopolitics->

possible?fbclid=IwAR0WkbRhPZTUI6FhKojvc2k48hfxHU4obE1fwR0WPY Rbr0hSytaVp6tSHGY. **9.** Фукуяма Ф. Чому одні країни успішні в боротьбі з Covid-19, а інші – ні. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/koronavirus-yak-rizni-krajini-boryutsya-z-pandemiyeyu-fukuyama-ostanni-novini-50086605.html?utm_campaign=Dailypaywukr&utm_content=807927186&utm_medium=Dailypay&utm_source=email. **10.** Минаков М. Пандемия COVID-19 и политические очертания будущего. URL: <http://www.eedialog.org/ru/2020/05/22/pandemija-covid-19-i-politicheskie-ochertaniya-buduushhego/?fbclid=IwAR1WnBwGLr85sIAUEGBb9zrFe-DZGCjKjytg2OXxMw6JRuPIGW8Vz-jxys>. **11.** Бізнесу не гарантують звільнення від сплати оренди. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/04/2/658913/>. **12.** Бушковська Н. Чому в Україні так мало хворих на COVID-19? URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2020/05/8/240906/>. **13.** В Києве поліція задержала прохожих, снимавших незаконну стройку. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/4215426-karantin-v-kyeve-polytsiya-zaderzhala-prokhozhykh-snyamavshykh-nezakonnui-stroiku>. **14.** Степанов передумав: Київ може послабити карантин. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/05/23/7252886/>. **15.** Власть побоялась конфликтовать с церковью из-за карантина. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/vlast-poboyalas-konfliktovat-tserkovyu-karantina-1588188442.html>. **16.** Романюк Р., Кравець Р. Віртуальні наради та олігархи-куратори. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/03/23/7244662/>. **17.** Berman S. Democracy, authoritarianism and crises. URL: <https://www.ips-journal.eu/regions/global/article/show/democracy-authoritarianism-and-crises-4211/>.

References

1. Volker K. Building the Post-pandemic World. ICDS. Available at: <https://lmc.icds.ee/building-the-post-pandemic-world/>. **2.** Pekar V. Vsi vidtinky ukrainsoi kryzy. Nove vrema. Available at: <https://nv.ua/ukr/opinion/kryza-2020-karantin-chomu-ukrajina-postrazhdaye-bilshe-nizhinshi-krajini-ostanni-novini-50085014.html>. **3.** Melli R. Maslo v razrushayushij ogon. Globalnyj krizis, sovместnye resheniya? Maloveroyatno. IPG. Available at: https://www.ipg-journal.io/index.php?id=57&L=0&tx_news_pil%5Bnews%5D=1051&tx_news_pil%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pil%5Baction%5D=detail&utm_source=newsletter&utm_medium=email&utm_campaign=ru_181_20200429&cHash=9ed4816d1a5d47c64de9b3ebd8eaebe5. **4.** Pochet Ph. Four scenarios for Europe's future after the crisis. Social Europe. Available at: <https://www.socialeurope.eu/four-scenarios-for-europes-future-after-the-crisis>. **5.** Foucault M. Narodziny biopolityki. Wyklady z Collège de France 1978-1979 (przel. M.Herer). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. **6.** Preciado P. Learning from the virus. Artforum. Available at: <https://www.artforum.com/print/202005/paul-b-preciado-82823>. **7.** Polegkij A. Biopolitika kolektivnogo tela i diskurs pandemii. [online] POLITKOM. Available at: https://politcom.org.ua/biopolitika-kolektivnogo-tela-i-diskurs-pandemii?fbclid=IwAR33_ppXVQqqW2bb-S1rD6ZRsaR8JGKEFADHaQ4kU_SmIBxbTgta7IIVfao. **8.** Sotiris P. Protiv

Agambena: Vozmozhna li demokraticeskaya biopolitika? Available at: <https://criticallegalthinking.com/2020/03/14/against-agamben-is-a-democratic-biopolitics-possible/?fbclid=IwAR0WkbRhPZTUI6FhKojvc2k48hfxHU4obE1fwR0WPYRbr0hSytaVp6tSHGY>. 9. Fukuiama F. Chomu odni krainy uspishni v borotbi z Covid-19, a inshi – ni. Novoe vremya. Available at: https://nv.ua/ukr/opinion/koronavirus-yak-rizni-krajini-boryutsya-z-pandemiyeyu-fukuyama-ostanni-novini-50086605.html?utm_campaign=DailyPayUkr&utm_content=807927186&utm_medium=DailyPay&utm_source=email. 10. Minakov M. Pandemiya COVID-19 i politicheskie ochertaniya budushhego. [online] Ekspertnaya gruppa «Evropejskij dialog». Available at: <http://www.eedialog.org/ru/2020/05/22/pandemija-covid-19-i-politicheskie-ochertaniya-budushhego/?fbclid=IwAR1WnBwGLr85IAUEGBb9zrFe-DZGCjKjtytg2OXxMw6JRuPIGW8Vz-jxys>. 11. Biznesu ne harantuiut zvilnennia vid splaty orendy. Available at: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/04/2/658913/>. 12. Bushkovska N. Chomu v Ukraini tak malo khvorykh na COVID-19? [life.pravda.com.ua](https://life.pravda.com.ua/health/2020/05/8/240906/). Available at: <https://life.pravda.com.ua/health/2020/05/8/240906/>. 13. V Kieve policiya zaderzhala prohozhih, snimavshih nezakonnuyu strojku Available at: <https://korrespondent.net/ukraine/4215426-karantyn-v-kyeve-polytsyia-zaderzhala-prokhozhykh-snimavshykh-nezakonnuyu-stroiku>. 14. Stepanov peredumav: Kyiv mozhe poslabyty karantyn. Available at: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/05/23/7252886/>. 15. Vlast poboyalas konfliktovat s cerkovyu iz-za karantina. Available at: <https://www.rbc.ua/rus/news/vlast-poboyalas-konfliktovat-tserkovyu-karantina-1588188442.html>. 16. Romaniuk R., Kravets R. Virtualni narady ta oliharkhy-kuratory. *Ukrainska pravda*. Available at: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/03/23/7244662/>. 17. Berman S. Democracy, authoritarianism and crises. *International Politics and Society*. Available at: <https://www.ips-journal.eu/regions/global/article/show/democracy-authoritarianism-and-crises-4211/>.

Pereguda Yevgen. About institutional framework of biopolitics in Ukraine

The relevance of the political processes studying in the context of the COVID-19 pandemic is related to the divergence of approaches to the assessment of quarantine restrictive measures, the effectiveness of political regimes, the prospects for international relations. The theoretical framework of the study are modern interpretations of the concept of biopolitics, which mostly emphasize the expansion of state control over society. But in a number of scientific works the concept of democratic biopolitics is put forward. Applying a biopolitical approach does not mean ignoring other approaches. This article uses a neo-institutional approach, according to which institutions determine the interests and ability of political actors. Particular attention in Ukraine to quarantine procedures is due to the lack of vaccines and drugs, low level of testing. This increases the role of behavioral changes. At the same time, the biopolitics is used by the Ukrainian authorities to impose their own approaches to solving a number of governance issues. Thus, quarantine restrictive measures allowed to get rid of protests during the adoption of the law on opening the land

market, as well as in a number of other cases. However, the effectiveness of biopolitics in Ukraine is constrained by traditional Ukrainian institutions, including the weak resource base of the state, pluralism of political elites, and so on. Authorities are unable to monitor compliance with quarantine regulations. At the same time, it forces public authorities to transfer part of their power to influential informal social groups, in particular the leaders of business groups. But the characterization of such an event as an element of democratic policy is premature. Also, the weakness of power leads to increased contradictions between the levels of political governance.

Key words: pandemic, coronavirus, biopolitics, institutions, political elites.

УДК 352.075

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-193

В. Л. ЗГУРСЬКА

УПРАВЛІНСЬКІ ВИКЛИКИ МІСЬКОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ: МІЖ САМОУПРАВЛІННЯМ ТА ГРОМАДСЬКОЮ УЧАСТЮ

Розглянуто характеристики самоорганізаційних процесів у контексті міста. Відзначено, що самоорганізація є ключовим механізмом для створення різних стимулів розвитку і водночас необхідним є втручання, здатне впогратися зі спонтанною природою міста. Виділено особливості здійснення самоуправління та самоорганізації; доведено необхідність розрізняти самоорганізацію та громадську участь; вказано на небезпеку політизації самоорганізації.

Ключові слова: самоорганізація, самоуправління, громадська участь, урбанізм, місцеве самоврядування, міський простір.

Zgurska Valentyna. Government challenges of urban self-organization: between self-governance and citizen participation

The characteristics of self-organizational processes in the context of the city are considered. It is noted that self-organization is a key mechanism for creating various incentives for development and at the same time intervention that can cope with the spontaneous nature of the city is needed. Features of self-government and self-organization are highlighted; the need to distinguish between self-organization and public participation has been proved; the danger of politicization of self-organization is pointed out.

Key words: self-organization, self-governance, citizen participation, urbanism, local self-government, urban space.

Місто завжди мало особливий статус серед інших людських поселень у всі історичні епохи, і насамперед завдяки більшим можливостям його мешканців об'єднувати свої зусилля для вирішення не лише побутових, а й соціально-економічних та політичних проблем. Нині міське життя дає безліч прикладів самоорганізації містян для досягнення короткострокових цілей, що іноді радикально змінюють міський ландшафт на управлінську

© ЗГУРСЬКА Валентина Леонідівна — кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0001-7490-1942; e-mail: valentinazgurskaya@gmail.com

систему. Метою статті є з'ясування викликів управлінської системи міста, зумовлених практикою самоорганізаційних процесів, їх порівняння із самоврядуванням та участю громадськості.

Стикнувшись з дуже взаємопов'язаним та постійно мінливим світом, процеси самоорганізації у місті отримують дедалі більше уваги дослідників планування. З 1960-х років самоорганізація розуміється як механізм внутрішніх змін у рамках складних міських систем та широко використовується для побудови моделей розвитку міста [1]. Після новаторської публікації Дж. Якобса [2], формулювання складних теорій міст [3] самоорганізація вважається ключовим механізмом⁸ за допомогою якого міста динамічно пристосовуються до зміни соціально-просторової конфігурації та довкілля [4]. Самоорганізація є безперервним процесом, що стосується спонтанної появи порядку на системному рівні у результаті величезної кількості взаємодій між акторами на місцевому рівні. Це означає, що міські моделі, що є результатом самоорганізації, з'являються самі по собі, оскільки зовнішній контроль з боку координаційних органів відсутній [5].

Вчені вважають самоорганізацію корисною для аналізу певних міських феноменів, таких, як міські нетрі, неформальний міський розвиток [6], транспортний та пішохідний потоки [7], економічний розвиток міста, соціальна сегрегація [8], урбанізм [9] тощо. Відповідно самоорганізація дедалі більше розглядається як концепція, що сприяє кращому розумінню складності функціонування міста.

У найбільш загальному вигляді самоорганізація визначається як спонтанна поява глобальної структури чи моделі місцевої взаємодії, що має чотири характеристики [10].

1. Діяльність акторів здійснюється без центрального координаційного центру чи зовнішнього контролю колективного результату. Хоча актор, що представляє індивіда чи групу, спроможний керувати діяльністю інших, жоден окремих актор чи зовнішня сила не має повного контролю за діями усіх інших акторів.

2. У своїй діяльності актори виходять із власних інтересів, вони взаємодіють між собою, можуть коригувати свої дії у відповідь на кроки інших, але єдиний колективний намір відсутній.

3. Ці дії змінюють структуру міської системи та вливають на її функціонування як сукупність некоординованих та відносно незалежних дій акторів на низових рівнях, що врешті сприяє появі спонтанної реконфігурації на рівні всієї системи.

4. Зміни на рівні всієї системи дуже важко, а подекуди й неможливо спрогнозувати. Чіткий причинно-наслідковий зв'язок між акторами, які починають певну дію, і трансформацією міської системи відсутній. Наслідки змін, зумовлених індивідуальними акторами на місцевому рівні, можуть жодним чином не вплинути на діяльність системи або ж запустити процес самопосилення, що зумовить трансформацію всієї системи.

Водночас спонтанний і непередбачуваний характер самоорганізації означає, що міські зміни й трансформації є відкритими, розвиваються у різному темпі, а їх результати та наслідки дуже складно або майже неможливо передбачити. На практиці це означає, що можливості для свідомого і цілеспрямованого скеровування міського розвитку до бажаних і конкретних наслідків значно обмежені [11].

У самоорганізованих міських системах будь-яке плановане втручання має певні безпосередні наслідки, прогнозовані лише до певної міри, але також дотичні побічні ефекти, що не завжди є бажаними чи передбачуваними. Відповідно, з одного боку, самоорганізація вважається ключовим механізмом для створення різних стимулів розвитку, а з іншого – самоорганізовані міста вимагають втручання, здатного впоратися зі спонтанною природою міста.

Необхідність здійснення зовнішнього втручання вимагає з'ясування відмінностей між самоорганізацією та самоуправлінням. В ієрархічному управлінні керуючі актори здійснюють сильний контроль за процесом прийняття рішень щодо розвитку та ресурсів, які вони можуть мобілізувати. У спільному урядуванні відповідальність поділена з неурядовими акторами; урядові та неурядові актори взаємозалежні у реалізації цілей розвитку. Водночас у процесах самоврядування громадяни та інші неурядові актори відіграють провідну роль. Саме вони значною мірою вирішують, хто буде залучений до прийняття рішення і як будуть розподілені ресурси. Урядові актори зберігають дистан-

цію і можуть намагатися визначати умови, за яких може відбуватися самокерований розвиток.

Відповідно самоуправління можна розуміти як форму координації та прийняття рішень, в якій індивіди та громади мають високий ступінь свободи у формуванні системи, до якої вони належать, відповідно до власних уподобань.

Співставлення концепції самоуправління з особливостями самоорганізації дає змогу виділити такі риси самоуправління:

1. Актори вживають заходів завдяки певній внутрішній координації. Ця координація може, наприклад, бути включена у керований учасниками процес прийняття рішень чи базуватися на неформальному обміні думками між акторами.

2. Актори координують свою діяльність через наявність колективної волі, а трансформаційний процес зосереджений навколо спільної мети.

3. Трансформація міської конфігурації є продуктом дорадчих дій для досягнення спільної мети. Актори цілеспрямовано намагаються реалізувати зміни в структурі системи і/або її функціонуванні через співробітництво.

4. Трансформація системи до певної міри є прогнозованою, оскільки включає певний ступінь внутрішньої координації та базується на колективній волі акторів. Передбачуваність залежить від таких чинників, як лояльність акторів до спільної цілі, ступінь координації та вплив зовнішніх чинників.

Як і в самоорганізації, інституційні сили функціонують як сприятливі чи гальмівні чинники. Вони можуть посягати на процеси самоуправління, дозволяючи, стимулюючи, іноді навіть змушуючи групи керувати собою [12]. На відміну від самоорганізації ці умови можуть стосуватися більш безпосередньо майбутньої міської конфігурації, оскільки трансформаційний процес передбачений залученими акторами.

Отже, самоуправління зосереджене на взаємодії та процесі прийняття рішень, керованому громадянами та неурядовими акторами. Водночас самоорганізаційні процеси стосуються адаптивної поведінки міських систем та мереж, включаючи спонтанну появу масштабних моделей та нелінійних причинно-наслідкових зв'язків. У ході планування процеси самоуправління та самоорганізації можуть перетікати один в

одний, оскільки громадські ініціативи можуть з часом змінюватися.

Поняття самоорганізації та участі громадян часто використовують як синоніми, хоча існує фундаментальна відмінність між співробітництвом та самоорганізацією [13]. Коли йдеться про самоорганізацію, насамперед маються на увазі громадські ініціативи, що походять з-поза урядового контролю. При цьому самоорганізацію не слід розуміти як наслідок чи результат зменшення ролі держави чи неефективне надання публічних послуг. По-перше, таке розуміння є небезпечним з огляду на те, що активні громадяни можуть використовуватися певними групами інтересів в умовах постійного ослаблення ролі держави та тенденції до приватизації (наприклад, проплачені акції протесту проти забудовників). По-друге, вивчення самоорганізації в містах свідчить про набагато складнішу архітектуру й темпи взаємодії акторів на різних рівнях управління, ніж видається на перший погляд.

Відповідно було б надто спрощено визначити самоорганізацію як силу, що виникає без зовнішнього втручання. Також має свої недоліки підхід до самоорганізації як до людської діяльності в рамках ліберальної та індивідуалістичної концепції самодостатності поза державою [14]. Часто такі терміни, як тактичний урбанізм, соціальні інновації використовуються для позначення зменшення ролі держави або намагання громадян покращити громадський простір та повсякденне життя [15].

Самоорганізацію варто розглядати як майданчик можливостей, що акцентує увагу на низовому управлінні, яке передбачає взаємодію місцевих громад з органами управління. Така діяльність дає змогу широкому загалу громадян взяти безпосередню участь на усіх етапах соціальних і міських змін, в той час як активізація громадян може одночасно покращити якість базових соціальних послуг [16]. За такого підходу публічні інститути мають знайти нові шляхи надання публічних благ відкрито і прозоро, уникаючи практики, що дає змогу поставати громадську активність на службу інтересам третіх сторін.

У цьому контексті варто уникнути надмірної політизації громадських рухів, які починають висувати колективні вимоги до органів публічної влади. Заслуговує на увагу підхід, за якого

конфлікт та співробітництво виступають як взаємно посилюючі елементи політичного процесу, в якому конфлікт не лише неминучий, але й необхідний аспект участі [17].

Дослідники мають вийти за розуміння простору лише як вмістилища [18], оскільки повне розуміння людської діяльності вимагає визнання просторової природи людської діяльності, позаяк простір є сукупністю практик просторового використання та представництва, включаючи продукування та відтворення соціальних структур, соціальних дій та відносин між громадянами та органами публічної влади. За такого підходу простір уже не розглядається як пасивний фрагмент міста, оскільки він надає ресурси для різних груп, що по-різному конструюють себе у просторі. Простір – це не поле битви між різними групами; це особливий елемент, що формує соціальну взаємодію і, як наслідок, ідентичність. У такому сенсі міський простір є одночасно і соціальним, і політичним.

Нова хвиля самоорганізованих практик представляє місто як щось більше, ніж арена боротьби між включенням – маргіналізацією, спротивом – активізацією. У містах мешканці створюють мережі, асоціації, громади, базовані на спільній практиці з різних причин: задля використання принципу солідарності та рівності для формування нових форм споживання (солідарність групових закупок); для експериментів з інструментами соціальної та екологічної стабільності (міська агрокультура); для боротьби з монетизацією щоденного життя через безкоштовний обмін взаємними послугами (банки часу) чи шляхом надання етичних фінансових послуг; розробки нових форм торгівлі (магазини чесної торгівлі); переосмислення міського простору з точки зору екологічного підходу (через різні методи заощадження енергії та використання відновлювальних джерел енергії); відродити міські території та вберегти їх від комерціалізації (практики самоорганізації, орієнтовані на повторне використання занедбаних просторів); для переосмислення культури як спільного блага, що не може бути комерціалізоване (відродження культурних просторів, призначених для знищення).

У меншому масштабі багато міських практик демонструють, як зміна контексту призводить до матеріальних трансформа-

цій, що простір є не просто нейтральною підтримкою людської діяльності. Радше він є інструментом, за допомогою якого ми вибудовуємо свої відносини, формуємо ідентичність та створюємо проекти майбутнього.

У цьому широкому спектрі різних міських колективних дій багато практик є неформальними діями з повторного присвоєння (тобто практики оспорюють майнові права, намагаючись відродити низку міських просторів). Ці практики є центрами спротиву, але також інкубаторами нових міських проєктів, що включають: організаційні експерименти, потенційно здатні побудувати місто навіть за інституційно визначеними рамками; символічні та матеріальні підходи до творення відчуття простору тощо. Неформальні практики самоорганізації пропонують себе як потенційну лабораторію соціальних та екологічних експериментів. Їх можна розглядати як взаємопов'язані міські рухи, вкорінені у соціальній, політичній та екологічній свідомості містян. Однак вони часто суперечать владі та інституційним структурам, намагаються створити та виробити інше місто.

Значний масив літератури розглядає неформальні практики як революцію знизу, наголошуючи на ролі людей у діяльності проти держави. Тим не менше такий підхід ризикує породити ідеологічне та популістське домінування неформального без розуміння його внутрішньої диференціації та складності. Неформальні практики не є самі по собі благом, а їх учасники не діють лише на основі спільних і прогресивних цінностей. У деяких випадках вони зрештою реалізують процес просторової приватизації, базований на принципах неоліберального індивідуалізму. В інших випадках вони є різновидом міського популізму, що не завжди ставить під сумнів статус-кво міста чи створює справедливе місто попри їх добрі наміри [19].

Визначаючи, що такі практики здатні виробляти публічні цінності, важливо розуміти, що різні ресурси, знання, досвід та компетенція, спрямовані на розв'язання публічних проблем, не можуть обмежуватися лише формально визнаними інститутами. Радше ці чинники переплітаються з неформальними практиками, здатними знайти зазвичай нетрадиційні відповіді на колективні потреби. З огляду на це публічні інститути не можна вва-

жати єдиними суб'єктами, що надають публічні послуги чи розробляють публічну політику. Неформальні практики можна вважати публічною політикою, якщо їм вдається успішно розв'язувати публічні проблеми.

Також важливо уникнути спрощення та руйнування дихотомічних відносин (формальне – неформальне, громадянська активність – держава), що дасть змогу подолати ризики деполітизації практики самоорганізації як діяльності, що походить від принципів соціальної та економічної справедливості. Варто відмовитися від розгляду громадських організацій як надавачів послуг та аполітичних посередників між громадянами та органами місцевої влади [20], а акцентувати увагу на потенціалі громадської активності для удосконалення владних відносин та ліквідації причин, що лежать в основі соціальних і просторових проблем.

Отже, самоорганізація є ключовим механізмом для стимулювання розвитку, в тому числі міст. Водночас самоорганізовані міста вимагають втручання, здатного впоратися зі спонтанною природою міста. Слід відрізнити самоуправління, яке стосується взаємодії у процесі прийняття рішень, керованого громадянами та неурядовими акторами, від самоорганізаційних процесів, що є результатом адаптивної поведінки міських систем, включаючи спонтанну появу масштабних моделей та нелінійних причинно-наслідкових зав'язків. На відміну від громадської активності самоорганізація частіше може набувати неформальних форм і продукувати непередбачувані наслідки.

1. Allen P.M. Cities and regions as self-organizing systems: models of complexity. Amsterdam: Gordon and Breach Science Publishers, 1997; Thrift N. The place of complexity. *Theory, Culture and Society*. 1999. Vol. 16. № 3. P. 31-69. 2. Jacobs J. *Detah and Life of Great American Cities*. New York: Random House, 1961. 3. Portugali J., Meyer H., Stolk E., Tan E. Complexity theories of cities have come of age: an overview with implications to urban planning and design. Springer Science & Business Media, 2012. 4. Batty M. *The New Science of Cities*. Cambridge: MIT Press, 2013. 5. Rauws W.S., De Roo G. Adaptive Planning: generating conditions for urban adaptability. Lessons from Dutch organic development strategies. *Environment and planning B: planning and design*. 2016. Vol. 43. P. 1052-1074. 6. Silva P., Farrall H. Lessons from informal settlements: a 'peripheral' problem with self-organising solutions. *Town Planning Review*. 2016. Vol. 87. № 3. P. 297-319. 7. Helbing D.,

Molnár P., Farkas I. J., Bolay K. Self-organizing pedestrian movement. *Environment and planning B: planning and design*. 2001. Vol. 28. № 3. P. 361-383. **8.** Buitelaar E., Weterings A., Ponds R. Cities, Economic Inequality and Justice: Reflections and Alternative Perspectives. Routledge, 2017. **9.** Hakim B. Mediterranean Urbanism: Historic Urban/building Rules and Processes. Berlin: Springer, 2014. **10.** Ward R. Civic initiatives in urban development: self-governance versus self-organisation in planning practice. *Town Planning Review*. 2016. Vol. 87. № 3. P. 339-361. P. 342. **11.** Moroni S. Complexity and the inherent limits of explanation and prediction: Urban codes for self-organising cities. *Planning Theory*. 2015. Vol. 14. P. 248-267. **12.** Suijsen P., Triantafyllou P. The Politics of Self-Governance, Farnham, Ashgate, 2013. P. 1-22. **13.** Boonstra B., Boelens L. Self-organization in urban development: towards a new perspective on spatial planning. *Urban Research & Practice*. 2011. Vol. 4. № 2. P. 99-122. **14.** Davoudi S. Resilience: a bridging concept or a dead end? *Planning Theory and Practice*. 2012. Vol. 13. № 2. P. 299-307. **15.** Savini F. Self-Organization and Urban Development: Disaggregating the City-Region, Deconstructing Urbanity in Amsterdam. *International journal of urban and regional research*. 2016. Vol. 40. № 6. P. 1152-1169. **16.** Alford J. Engaging Public Sector Clients: From Service- Delivery to Co-Production. USA: Palgrave Macmillan, 2009. **17.** Watson S. The Challenges of collaboration and democratic participation in turbulent and unsettled times. *Tracce Urbane: Italian Journal of Urban studies*. 2018. № 3. pp. 66-74. **18.** Gotham K.F. Toward an Understanding of the Spatiality of Urban as Spatial Actors. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2003. Vol. 27. № 3. P. 723-737. **19.** Roy A. Why India cannot plan its cities: Informality, insurgency and the idiot of urbanization. *Planning Theory*. 2009. Vol. 8. № 1. P. 76-87. **20.** de Fillipis J., Fischer R., Shragge E. Neither romance nor regulation: re-evaluating community. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2006. Vol. 30. P. 673-689.

Zgurska Valentyna. Government challenges of urban self-organization: between self-governance and citizen participation

In self-organizing urban systems, any planned intervention has certain immediate consequences, predicted only to a certain extent, but it also has tangible side effects that are not always desirable or predictable.

Self-governance focuses on the interaction and decision-making process led by citizens and non-governmental actors. At the same time, self-organizing processes concern the adaptive behavior of urban systems and networks, including the spontaneous emergence of large-scale models and nonlinear causation. The processes of self-governance and self-organization can flow into each other, as community initiatives may change over time.

The concepts of self-organization and citizen participation are often used interchangeably, although there is a fundamental difference between such cooperation and self-organization. When it comes to self-organization, we primarily mean citizen initiatives that come from outside government control. At the same time, self-organization should not be understood as a consequence

or result of a reduction in the role of the state or inefficient provision of public services.

Self-organization should be seen as a platform for opportunities that focuses on grassroots governance, involving the interaction of local communities with government. Such activities allow a wide range of citizens to take a direct part at all stages of social and urban change, while activating citizens can simultaneously improve the quality of basic social services.

In this context, excessive politicization of social movements, which are beginning to make collective demands, should be avoided. Noteworthy is the approach in which conflict and cooperation act as mutually reinforcing elements of the political process, in which conflict is not only inevitable but also a necessary aspect of participation.

Key words: self-organization, self-governance, citizen participation, urbanism, local self-government, urban space.

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА: ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ

Аналізуються наявні в науковій літературі характеристики взаємовпливу і взаємозв'язку між політикою і правом у Республіці Польща. Визначено показники, які відображають емпіричну модель взаємодії політики і права, та розкрито причинно-наслідкові зв'язки між ними. Встановлено, що взаємодію політики і права в Республіці Польща супроводжують такі явища, як політизація права, політична інструменталізація права, віртуалізація політики і права, інфляція права. На основі критерію – інтереси, що відображені в політичних рішеннях і правових нормах – емпіричну модель взаємодії політики і права в Республіці Польща названо корпоративною. Описана модель дає змогу глибше зрозуміти причини, передбачити наслідки, а відтак запобігти неналежній взаємодії політики і права.

Ключові слова: модель, політика, право, інструменталізація права, інфляція права.

Kukuruz Oksana. Interaction of politics and law in the Republic of Poland: empirical model

The article analyzes the characteristics of the relationship between politics and law in the Republic of Poland, which are available in the scientific literature. Indicators that reflect the empirical model of the interaction of politics and law are identified, and the causal relationships between them are revealed. It is established that the interaction of politics and law in the Republic of Poland is accompanied by such phenomena as the politicization of law, political instrumentalization of law, virtualization of politics and law, inflation of law. Based on the criterion – the interests reflected in political decisions and legal norms – the empirical model in the Republic of Poland is called the corporate model of interaction between politics and law. The described model makes it possible to better understand the causes, predict the consequences, and thus prevent the inappropriate interaction of politics and law.

Key words: model, politics, law, instrumentalization of law, inflation of law.

Взаємодія політики і права, як і будь-який інший суспільно-політичний процес, має розглядатися на двох рівнях – тео-

© КУКУРУЗ Оксана Володимирівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0003-1863-3028; e-mail: kukuruz@nas.gov.ua

ретичному й емпіричному. Вивчення теоретичних напрацювань дає змогу вдосконалити практику, а ґрунтовний аналіз практики — чіткіше визначити терміни, якими позначають суспільні явища та процеси. На взаємодію політики і права впливає багато чинників, які в сучасному глобалізованому світі не завжди можна одразу визначити, оскільки вони швидко змінюються або набувають нових, не притаманних їм раніше рис. За таких умов вивчення польського досвіду, де відбувалися державотворчі й правотворчі процеси (перехід від авторитарного режиму до демократичного, від волюнтаристського типу правотворення до суспільного) схожі до тих, які мають місце в Україні, дасть змогу глибше зрозуміти причини і передбачити наслідки тих чи інших проявів політики і права. Метою цієї статті є опис емпіричної моделі взаємодії політики і права в Республіці Польща. Завдання полягають: у з'ясуванні основних правил моделювання; виокремленні практичних аспектів взаємовпливу і взаємозв'язку між політикою та правом у Республіці Польща; визначенні показників, які відображають емпіричну модель взаємодії політики і права, та розкритті причинно-наслідкових зв'язків між ними.

Окремих публікацій, присвячених польській моделі взаємодії політики і права, поки що немає. Проте існує чимала кількість праць польських учених, в яких визначається взаємовплив та взаємозв'язки між політикою і правом, що фактично характеризує процес взаємодії між цими суспільними регуляторами. Зокрема, В. Арндт у публікації «Право в III РП — де є принцип спільного добра?» [1] приділив увагу причинам зниження цінності права в польському суспільстві; П. Вінчорек у статті «Інструментальне використання права в правотворчому процесі» [2] розкрив сутність і навів приклади інструменталізації права; С. Вронковська у статтях «Законодавчий процес двох декад — успіхи і невдачі» [3] та «Про волюнтаризм, інструменталізацію і відповідальність за право» [4] визначила моделі правотворення, відзначила політичний характер законодавчого процесу, вказала на політичну інструменталізацію права; Р. Піотровський в експертизі «Ефективність становлення права, систем виміру справедливості й прав споживача як умова ефективної держави» [5] відзначив віртуалізацію політики і права, в основі яких поточ-

ні політичні потреби замість суспільних. Авторкою була проаналізована польська наукова література, дотична до нинішньої тематики, й опубліковані статті «Політичні чинники створення права: сучасні тенденції в Україні та Польщі» [6] та «Політика правотворення в працях польських юристів: політологічні аспекти» [7].

Для досягнення мети і завдань цієї статті застосуємо міждисциплінарний підхід, методи аналізу і моделювання. Моделювання в політології означає побудову та використання моделей для вивчення політичних явищ та процесів [8, с. 219]. Модель визначають як «сукупність логічних, математичних або інших співвідношень, які відображають із необхідним або досяжним ступенем подібності певний фрагмент політичної реальності, істотні властивості досліджуваного політичного процесу» [9, с. 453].

В науковій літературі немає чіткого універсального алгоритму побудови моделей. Така ситуація пояснюється тим, що: по-перше, певний об'єкт може по-різному відтворюватися в різних науках, зважаючи на межі їх предметних полів; по-друге, в межах однієї науки об'єкт також може відображатися по-різному, залежно від підходу і завдань дослідження. Як слушно зазначає М. Польовий, перш ніж створювати модель, дослідник повинен обрати тип цієї моделі з огляду на мету дослідження. Розглянувши низку типологій та взявши до уваги специфіку досліджуваної проблеми, було обрано причинно-наслідкову модель, яка призначена «для пояснення і прогнозування поведінки об'єкта» та зорієнтована «на опис динаміки досліджуваних процесів» [10, с. 46].

Взаємодію політики і права будемо розуміти як взаємовплив політичних рішень і правових норм, метою якого є управління суспільними справами. Цей взаємовплив здійснюється через суб'єктів, як на етапі розроблення, так і на етапі реалізації політики і права. Відповідно до основних правил моделювання насамперед визначимо суспільно-політичні показники, які є ключовими для емпіричної моделі взаємодії політики і права. Показниками у даному випадку будуть спеціальні політологічні й юридичні терміни, що відображають явища, присутні в досліджуваному процесі. Одним із способів визначення таких

показників є їх виокремлення з праць фахівців з даної тематики.

В. Арндт відзначав, що в Республіці Польща на початку її трансформації недостатньо був замінений: персонал державного апарату; чиновники, які готували законопроекти; чиновники і судді, які застосовували право. Залишилося багато «досвідчених» кадрів, які звичай і стиль функціонування державних органів влади Польської Народної Республіки перенесли до нової незалежної Республіки Польща. Почав розвиватися корпоратизм у значенні приватизму, коли певні середовища дбають про власні інтереси всупереч інтересам суспільства. Не було цілісного бачення права як на етапі правотворення, так і на етапі реалізації права. Ідеалізація принципу правової держави, на думку В. Арндта, також спричинилася до того, що право, в його позитивістському розумінні, забезпечувало партикулярні права і повноваження. Серед багатьох негативних наслідків вищеприписаної ситуації науковець відзначив: надмірне правове регулювання (інфляція права); інструменталізація права; корпоратизм; недостатність моральності права [1, с. 262 – 266].

П. Вінчорек звертає увагу на розрізнення тверджень: право – це інструмент досягнення цілей та інструментальне використання права. В першому твердженні йдеться про позитивні ознаки процесу, в другому – про негативні. Право вчений розуміє як «інструмент здійснення і обмеження публічної влади в державі; інструмент, що служить раціоналізації і сприяє врахуванню й передбачуваності поведінки людей та досягненню інших цілей, не завжди зрештою гідних досягнення» [2, с. 33]. Натомість інструментальне використання права й інструменталізація права – це намагання публічної влади використати право як інструмент для досягнення визначених нею цілей. Такі цілі бувають сумнівні з точки зору їх аксіологічного значення або витрачених ресурсів (моральних, економічних, політичних), бо перевищують вартість самих цілей. Таке використання права, на переконання вченого, – це прояв патології, навіть атрофії права; наслідок правового нігілізму; свідчення появи кризи публічної влади в державі [2, с. 34].

Залежність законодавчого процесу в Республіці Польща від політиків більшою мірою, ніж від юристів, відзначала С. Врон-

ковська. Політики ініціювали розроблення правових актів, визначали їх мету, закладали у їх зміст насамперед інтереси політичних сил або тих груп, чиї інтереси вони любіювали. На двадцятий рік незалежності Республіки Польща, С. Вронковська наявну модель правотворення визначила як легалістичну. Це означало, що основою процесу правотворення були політичні рішення, розроблені в декількох осередках, але з незначним або формальним залученням представників громадянського суспільства [3, с. 115]. Недосконаліми, на думку вченої, були процедури правотворення, які не убезпечували від політичної інструменталізації права. С. Вронковська називає декілька форм проявів цього явища. Серед них: право використовується для досягнення мети, яка не схвалюється в певному правовому порядку; правові акти приймаються з порушенням передбачених для цього процедур; право порушується у формі бездіяльності, невиконання обов'язків певними суб'єктами, які самі повинні були визначити настання умов для виконання певних дій; право використовується для створення інституцій, які не відповідають їх призначенню [4, с. 15].

На правотворення як інструмент тимчасової політичної боротьби звертав увагу М. Філар. Учений описав синдроми політизації правотворення. Серед них: метод часткового законодавства; метод швидкого реагування на виниклу суспільну проблему; метод тимчасового законодавчого починання. Цілями правових норм, розроблених вищезазначеними методами, здебільшого є не належне вирішення проблем, а прагнення повідомити суспільству, що влада працює над проблемами. М. Філар визнає, що право загалом і правотворення зокрема мають політичну природу, однак наголошує, що «політичність не повинна бути метою самою в собі, а лише засобом, що веде до досягнення якогось правильного і раціонального результату» [11, с. 186].

На часте розроблення нових правових актів на основі виключно політичної волі законодавця замість об'єктивної суспільної необхідності звертав увагу Р. Піотровський. За його спостереженнями, поточна політика була віртуалізованою, що проявлялося в грі політиків, розрахованій на зацікавленість з боку ЗМІ і глядацької аудиторії. Правлячі політичні партії вели

«персональні, історичні, амбіційні суперечки щодо компетенції окремих органів та шляхів адаптації держави до характеру політиків», а політика перестала бути «мистецтвом вирішення проблем, пов'язаних з виконанням завдань держави» [5]. Прогресуюча віртуалізація політики, на переконання вченого, призвела і до віртуалізації права.

Як вже згадувалося вище, у Республіці Польща відзначають існування такого явища, як інфляція права. Її, за аналогією з відповідним явищем у економіці, розуміють як «збільшення кількості правових норм з одночасним, відчутним зниженням їх якості, вимірюваної в основному необхідністю їх частих змін, до чого змушують серед іншого рішення Конституційного Трибуналу або різні системні прогалини і невідповідності» [12, с. 60]. Інфляцію права визначають як ситуацію, «коли кількість виданих текстів для досягнення певної мети перевищує певний поріг, поза яким вони вже є непотрібними і навіть можуть зіпсувати бажаний ефект» [13, с. 440]. На думку С. Вінера, інфляція права складається з трьох елементів – тексти непотрібні, даремні, недоступні. Це відбувається тоді, коли: правові норми неможливо застосовувати через їх надмірне нагромадження; відсутні заходи, необхідні для забезпечення ефективності прийнятих норм; нових положень з'являється так багато, що ті, які повинні їх дотримуватися, і ті, які повинні слідкувати за їх дотриманням, заледве встигають їх проглядати.

Інфляцію права польські вчені, державні установи і неурядові організації фіксують упродовж усього періоду незалежності Республіки Польща. Так, Я. Кохановський наводив дані, що свідчили про значне зростання кількості й обсягу правових актів. Зокрема: кількість нових законів у 1990 році перевищила 100, а у 2004 – 250; «Збірник законів» у 1990 році вміщував закони на 1348 сторінках, а у 2004 році – на 21031 сторінці [14]. Організація «Грант Торнтон» у «Барометрі права» показала кількість сторінок правових актів (законів, розпоряджень і міжнародних договорів), що друкувалися в «Збірнику законів» з 1989 по 2019 роки. За цей період кульмінаційним був 2016 рік, коли було ухвалено 35000 сторінок нового права. Після цього надпродукція права трохи знизилася, і в 2019 році становила 21537 сторінок. Експерти порахували, що для прочитання всіх нових правових актів у

2019 році людина повинна була витратити 2 години і 52 хвилини кожного робочого дня [15].

Отже, емпіричну модель взаємодії політики і права в Республіці Польща характеризують такі показники: політизація права, віртуалізація політики і права, інструменталізація права, політична інструменталізація права, інфляція права. Взаємовплив політичних рішень і правових норм у напрямі забезпечення корпоративних інтересів представників влади або інтересів тих корпорацій, яких вони представляють, дає змогу назвати цю модель корпоративною. Ця модель характеризується тим, що різні групи інтересів, у тому числі засновані на професійній основі, конкурують між собою за вплив на розроблення та реалізацію політики і права з метою якнайкращого забезпечення їх інтересів. Вплив політиків як корпорації є більшим, ніж вплив юристів. Останні допомагають політикам продукувати дедалі більшу кількість нових правових норм замість того, щоб формувати ставлення до права як стабілізуючого і справедливого регулятора суспільних відносин. Політика в значенні боротьби за владу є визначальною щодо права в значенні законодавства. Відтак явищами, що постійно супроводжують процес взаємодії політики і права в Республіці Польща, є політизація права і політична інструменталізація права, а їх наслідком – інфляція права, які разом знижують цінність права і політики в значенні стратегічної програми розвитку суспільства. З огляду на вищезазначене подальших досліджень потребують механізми зменшення рівня інструменталізації та інфляції права.

1. Arndt W. Prawo w III RP – gdzie jest zasada dobra wspólnego? Rzeczpospolita 1989-2009. *Zwykle państwo Polaków?* Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009. S. 255-270. 2. Winczorek P. Instrumentalne wykorzystywanie prawa w procesie prawotwórczym. *Studia Iuridica*. 2000. T. 38. S. 33-39. 3. Wronkowska S. Proces prawodawczy dwóch dekad – sukcesy i niepowodzenia. *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*. 2009, Rok LXXXI, zeszyt 2, S. 111-129. 4. Wronkowska S. O woluntaryzmie, instrumentalizacji i odpowiedzialności za prawo. *Przegląd Konstytucyjny*. 2019. Nr 1. S. 5-23. 5. Piotrowski R. Efektywność stanowienia prawa, system wymiaru sprawiedliwości i praw konsumenta warunkiem sprawnego państwa: ekspertyza. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2011. URL: https://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_rozwoju/SRK/Ekspertyzy_aktualizacja_SRK_1010/Documents/Ekspertyza_dr_Piotrowskiego_PRAWO_12012011.pdf. 6. Кукуруз О. В. Політичні чинники створення права: сучасні тенденції в Україні та

Польщі. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Житомир—Київ—Краків: ФОП Євенок О. О., 2014. Вип. 4. С. 158-164. **7.** Kukuruz O. Polityka tworzenia prawa w pracach polskich prawników: aspekty politologiczne. *Studia Politologiczne*. 2015. vol. 38. S. 219-236. **8.** Гачкевич А. О. Метод моделювання в політології. *Політична наука: методи досліджень: підручник* / О. А. Габрієлян та ін.; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 219-226. **9.** Денисюк С. Г., Шиян А. А. Моделювання політичних процесів. *Прикладна політологія: навч. посіб.* / за ред. В. П. Горбатенка. Київ: ВЦ «Академія», 2008. С. 453-464. **10.** Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с. **11.** Filar M. Polityzacja procesu tworzenia prawa. *Praworządność i jej gwarancje* / pod red. D. Kali. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business. 2009. S. 185-186. **12.** Irmiński M. Deregulacja prawa krajowego wobec członkostwa w Unii Europejskiej. *Deregulacja – jak powstrzymać inflację prawa?* / red. S. Tyszka. Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej, Fundacja Konrada Adenauera w Polsce. Warszawa, maj 2012. S. 48-60. **13.** Wiener C. Inflacja prawa i jej konsekwencje. *Państwo, prawo, obywatel: zbiór studiów dla uczczenia 60-lecia urodzin i 40-lecia pracy naukowej profesora Adama Łopatki* / red. J. Łętowski i W. Sokolewicz. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1989. S. 437-464. **14.** Kochanowski J. Jak powinno być tworzone prawo w Polsce? Reforma procesu stanowienia prawa – Rada Stanu. Wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich na zebraniu Polskiego Towarzystwa Legislacji w dniu 18.04.2008. URL: <https://wei.org.pl/wp-content/uploads/2018/04/file-54712b964370daa38d87eea9aec298a0.pdf>. **15.** Barometr stabilności otoczenia prawnego w polskiej gospodarce. Edycja 2020. Grant Thornton. URL: <https://granthornton.pl/tag/barometr-prawa/>.

References

1. Arndt W. Prawo w III RP – gdzie jest zasada dobra wspólnego? Rzeczpospolita 1989-2009. *Zwykłe państwo Polaków?* Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009. S. 255-270. **2.** Winczorek P. Instrumentalne wykorzystywanie prawa w procesie prawotwórczym. *Studia Iuridica*. 2000. T. 38. S. 33-39. **3.** Wronkowska S. Proces prawodawczy dwóch dekad – sukcesy i niepowodzenia. *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*. 2009, Rok LXXI, zeszyt 2, S. 111-129. **4.** Wronkowska S. O woluntaryzmie, instrumentalizacji i odpowiedzialności za prawo. *Przegląd Konstytucyjny*. 2019. Nr 1. S. 5-23. **5.** Piotrowski R. Efektywność stanowienia prawa, system wymiaru sprawiedliwości i praw konsumenta warunkiem sprawnego państwa: ekspertyza. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2011. URL: https://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_rozwoju/SRK/Ekspertyzy_aktualizacja_SRK_1010/Documents/Ekspertyza_dr_Piotrowskiego_PRAWO_12012011.pdf. **6.** Kukuruz O. V. Politychni chynnyky stvorennia prava: suchasni tendentsii v Ukraini ta Polshchi. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Zhytomyr—Kyiv—Kракiv: FOP Yevenok O. O., 2014. Vyp. 4. S. 158-164. (ukr). **7.** Kukuruz O. Polityka tworzenia prawa w pracach polskich prawników: aspekty politologiczne. *Studia Politologiczne*. 2015. vol. 38. S. 219-236. **8.** Hachkevych A. O. Metod modeliuвання v politolohii. *Politychna nauka: metody doslidzhen: pidruchnyk* / O. A. Habriielian ta in.; za red. O. A. Habriieliana. Kyiv: VTs «Akademiia», 2012. C. 219-226. (ukr) **9.** Denysiuk S. H., Shyian A. A. Modeliuвання

politychnykh protsesiv. *Prykladna politolohiia: navch. posib.* / za red. V. P. Horbatenka. Kyiv: VTs «Akademiiia», 2008. S. 453-464. (ukr)

10. Polovyi M. A. Politychni protsesy: teoriia ta praktyka modeliuvannya: monohrafiia. Odesa: Feniks, 2011. 288 s. (ukr).

11. Filar M. Polityzacja procesu tworzenia prawa. *Praworządność i jej gwarancje* / pod red. D. Kali. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business. 2009. S. 185-186.

12. Irmiński M. Deregulacja prawa krajowego wobec członkostwa w Unii Europejskiej. *Deregulacja – jak powstrzymać inflację prawa?* / red. S. Tyszka. Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej, Fundacja Konrada Adenauera w Polsce. Warszawa, maj 2012. S. 48-60.

13. Wiener C. Inflacja prawa i jej konsekwencje. *Państwo, prawo, obywatel: zbiór studiów dla uczczenia 60-lecia urodzin i 40-lecia pracy naukowej profesora Adama Łopatki* / red. J. Łętowski i W. Sokolewicz. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1989. S. 437-464.

14. Kochanowski J. Jak powinno być tworzone prawo w Polsce? Reforma procesu stanowienia prawa – Rada Stanu. Wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich na zebraniu Polskiego Towarzystwa Legislacji w dniu 18.04.2008. URL: <https://wei.org.pl/wp-content/uploads/2018/04/file-54712b964370daa38d87eea9aec298a0.pdf>.

15. Barometr stabilności otoczenia prawnego w polskiej gospodarce. Edycja 2020. Grant Thornton. URL: <https://grantthornton.pl/tag/barometr-prawa/>.

***Kukuruz Oksana.* Interaction of politics and law in the Republic of Poland: empirical model**

The article analyzes the characteristics of the relationship between politics and law in the Republic of Poland, which are available in the scientific literature. Indicators that reflect the empirical model of the interaction of politics and law are identified, and the causal relationships between them are revealed. It is established that the interaction of politics and law in the Republic of Poland is accompanied by such phenomena as the politicization of law, political instrumentalization of law, virtualization of politics and law, inflation of law. Based on the criterion – the interests reflected in political decisions and legal norms – the empirical model in the Republic of Poland is called the corporate model of interaction between politics and law. Different interest groups, including those based on professional grounds, compete with each other for influence in the development and implementation of policy and law in order to best ensure their interests. The influence of politicians as corporation on these processes is greater than the influence of lawyers. The latter are helping politicians produce more and more new legal norms, instead of shaping attitudes towards law as a stabilizing and fair regulator of public relations. Politics in the sense of the struggle for power is decisive in relation to the law in the sense of current legislation. Thus, the phenomena that constantly accompany the process of interaction between politics and law in the Republic of Poland are the politicization of law and political instrumentalization of law, and their consequence – inflation of law, which together reduce the value of law and policy in terms of strategic program of development of society. The described model makes it possible to better understand the causes, predict the consequences, and thus prevent the inappropriate interaction of politics and law.

Key words: model, politics, law, instrumentalization of law, inflation of law.

ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КОНЦЕПТУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ В ЗАХІДНИХ ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розкриваються підходи західних дослідників (М. Лібіцкі, Дж. Аро, Ф. Вебстер та Д. К. Туссу) до розуміння явища «інформаційна війна». Розглядаються публікації на тему інформаційної війни у таких впливових західних ЗМІ, як Deutsche Welle, BBC, The New York Times, The Washington Post, CNN та The Guardian. Виявляються особливості висвітлення матеріалів, присвячених інформаційній війні, та описуються суттєві деталі інформаційної війни, на які звертають увагу автори. Розкриваються американський та європейський варіанти інтерпретації концепту інформаційної війни у ЗМІ. Обґрунтовується важливість відмови від надмірного використання словосполучення «інформаційна війна» у ЗМІ та параноїдального сприйняття ситуації інформаційного протиборства.

Ключові слова: інформаційна війна, ЗМІ, інформаційний простір, кібератака, пропаганда.

Kalinichenko Bogdan. Interpretations of the information warfare concept in the Western mass media

The article reveals the approaches of Western researchers such as M. Libicki, J. Aro, F. Webster, and D. K. Thussu to understanding the phenomenon of «information warfare». Publications on the information warfare are being considered in such influential Western media as Deutsche Welle, BBC, The New York Times, The Washington Post, CNN and The Guardian. The peculiarities of the information materials coverage about the information warfare are revealed and the essential details of the information warfare, which the authors draw attention to, are described. The American and European variants of interpretation of the information warfare concept in mass media are revealed. The importance of refusing to overuse the word «information warfare» in the media and paranoid perception of the information confrontation situation is substantiated.

Key words: information warfare, mass media, information space, cyber attack, propaganda.

Інформаційна війна – поняття, яке дедалі більше набуває популярності не лише в репортажах різних ЗМІ, а й стає

невід'ємною складовою предметного поля політичної науки. Прискіпливе дослідження даного явища дає змогу по-новому розглядати політичні конфлікти, аналізувати виборчі кампанії і, безумовно, відслідковувати дискредитаційні кампанії. Але подібні розробки невідомі широкому загалу. Ними цікавляться або інші науковці, або конкретні політичні актори, які в подальшому використовують їх задля досягнення певних політичних цілей. Як показує практика, уявлення громадян про інформаційну війну формуються на основі відповідних матеріалів у ЗМІ. Більше того, подання такого роду матеріалів може бути не чим іншим, як елементом або засобом ведення інформаційного протиборства. Тому важливо виявити і проаналізувати, як саме висвітлюється явище інформаційної війни у тих чи інших ЗМІ для усвідомлення мети подібних публікацій та вироблення (за потреби) або адекватної відповіді, або їхнього коригування. Особливістю західних ЗМІ є те, що вони транслюють інформацію, яку потім використовують ЗМІ інших країн світу. Це зумовлюється, незважаючи на всі заперечення такого явища, як європоцентризм, політичною і цивілізаційною першістю ЄС та США. Тому цілеспрямоване вторгнення в інформаційний простір Заходу дає змогу отримати значно більше можливостей, ніж у конкретний локальний інформаційний простір. Щоправда, найбільша ефективність досягається завдяки одночасній інформаційній експансії на Захід та в інформаційне поле конкретної країни. Прикладом цього є анексія Криму та початок російської агресії на Донбасі.

Перш за все, у межах даного дослідження розглядатимуться конкретні приклади публікацій по темі інформаційної війни у таких популярних західних ЗМІ, як Deutsche Welle, BBC, The New York Times, The Washington Post, CNN та The Guardian. Також доречно використати напрацювання таких дослідників, як М. Лібіцкі, Дж. Аро, Ф. Вебстер та Д. К. Туссу щодо розуміння явища інформаційної війни в ЗМІ. Але варто зауважити, що комплексних напрацювань саме по темі інтерпретації концепту інформаційної війни в західних ЗМІ немає. Дослідження здебільшого концентруються на виявленні прикладів негативного ворожого інформаційного впливу, аналізі наявних і можливих наслідків, а також на виробленні практичних рекомендацій про-

тидії. Тому метою даної статті є розкриття варіантів інтерпретації інформаційної війни у західних ЗМІ

Починаючи розгляд окресленої проблематики, варто навести визначення поняття «інформаційна війна». Враховуючи, що йдеться про західні ЗМІ та інформаційний простір, доцільно послуговуватися поглядами західних вчених. М. Лібіцкі не визначає інформаційну війну як окреме явище. Вчений вважає, що вся сукупність різноманітних форм інформаційного протистояння, наприклад, хакерські війни, електронні війни та психологічні війни, й створюють інформаційну війну [1]. Фінська дослідниця Дж. Аро зазначає, що інформаційна війна – це стратегічна низка інформаційно-психологічних операцій, що проводяться державою, які впливають на думки, ставлення, дії об'єкта щодо підтримки політичних цілей лідерів країни [2]. За великим рахунком тут ідеться про процес формування громадської думки. Британський соціолог Ф. Вебстер зазначає, що інформаційна війна прийшла на зміну індустріальній війні й характеризується такими ознаками:

- не вимагає масової мобілізації населення. Традиційні солдати поступаються так званим «воїнам знання», які є спеціалістами у використанні комп'ютеризованих технологій;
- відбувається зміна військових інститутів, які починають виконувати більше спеціалізовані та технічно вимогливі ролі;
- війни як такі стають миттєвими;
- інформаційна війна вимагає більш ретельного планування, оскільки ефективність її ведення вимірюється швидкістю гнучкого реагування. Йдеться про збільшення масивів інформації, потрібної для ведення війни, та потреби її швидкої обробки;
- враховуючи, що в інформаційних війнах, на відміну від індустріальних, широкі маси населення не беруть безпосередньої участі, важливим стає досягнення контролю над ЗМІ як трансляторами інформації;
- в інформаційній війні належна увага приділяється «управлінню сприйняттям» населенням внутрішніх справ та ситуації у світі [3].

Як можна зрозуміти, британський вчений, як і його фінська колега, приділяє значну увагу формуванню громадської думки та контролю над ЗМІ. Щоправда, якщо Дж. Аро концентру-

ється на інтернет-просторі, то Ф. Вебстер говорить про ЗМІ в принципі й порушує питання кіберзахисту. Тобто його погляд дещо ширший. Британський дослідник Д. К. Туссу наголошує на важливості переходу низки потужних телеканалів, таких, як CNN та BBC, на формат новин 24/7 [4]. Це дозволяє створювати у глядачів атмосферу обізнаності та постійної включеності в ту чи іншу ситуацію. Як наголошує вчений, закономірно найбільшим попитом користуються не гарні новини, а відомості про смерті, насильство та руйнування, спричинені або природними катаклізмами (землетруси, повені, урагани), або людськими (війни, бунти, вбивства) [5]. Така ситуація не є новою, позаяк і раніше суспільства цікавилися перебігом військових конфліктів чи революцій. Але британський вчений акцентує увагу на тому, що останнім часом з'явилися певні канони висвітлення війн на телебаченні. Всі вони базуються на використанні розважального контексту. Як зазначає Д. К. Туссу, це призводить до десенсибілізації аудиторії щодо трагедії і жахів війни [6]. Одразу варто наголосити, що британський дослідник веде мову про висвітлення «традиційного» збройного конфлікту, але його думка важлива для розуміння ведення інформаційної війни у західних ЗМІ. За великим рахунком, десенсибілізація теж є одним із засобів інформаційного протиборства, оскільки в даному випадку спрацьовує відмежування більшої частини суспільства від бойових дій, про яке говорить Ф. Вебстер у контексті інформаційної війни.

Отже, розкривши погляди обраних західних учених щодо окремих проявів інформаційної війни (інтернет-ЗМІ, телебачення, кіберпростір), варто перейти до розгляду прикладів висвітлення даного явища у західних ЗМІ. Одразу слід зауважити, що у більшості випадків у контексті інформаційного протиборства згадується Росія, рідше – ісламські терористи. Насамперед це дістає відображення у програмних документах ЄС і США. По-друге, про це пишуть самі західні вчені, наприклад Дж. Аро. Показово, що вона заявила: в ході досліджень інформаційного впливу РФ (фабрики тролів) зіткнулася з опором фінських прокремлівських пропагандистів, метою діяльності яких була дискредитація результатів її напрацювань [7]. В результаті деякі з них у 2018 р. були засуджені до ув'язнення та сплати

значних штрафів. По-третє, низка популярних західних ЗМІ (The Guardian, CNN, DW) періодично присвячують певні матеріали інформаційному протистоянню з Росією. Їхня діяльність у даному контексті стала нормою.

Найдавнішою зі статей обраних для даного дослідження західних ЗМІ є публікація DW авторства М. Хартлепа, датована 11.06.2014 р., тобто майже через два місяці з моменту початку війни на Донбасі [8]. Лейтмотивом матеріалу є обґрунтування того, що в Україні відбувається не лише збройний конфлікт, а й інформаційна війна. Основними її проявами є (були на той момент):

- складність отримання інформації через упередженість ЗМІ – головною причиною називається олігархічний контроль. Тут варто зауважити, що дана особливість українських ЗМІ негативно позначається на загальному рейтингу свободи слова в Україні;

- російська пропаганда – наводиться приклад із проблемою іменування бойовиків «сепаратистами», «терористами» чи «борцями за свободу», а також з кримськими татарами, які начебто масово голосують на псевдореферендумі у Криму [9].

Варто звернути увагу на те, що матеріал мав здебільшого описовий характер з короткою аргументацією. Враховуючи, що події лише набирали розмаху, явище інформаційної війни розкривається майже виключно з позиції російської пропаганди на телебаченні. Але важливою тут є сама згадка про інформаційну війну, яка у даній публікації ототожнюється з поданням брехливої інформації та ускладненням доступу до ситуації.

Наступним вартісним матеріалом є стаття С. Енніса на BBC, датована 16.09.2015 р. Як і вищеописана публікація на DW, вона розкриває інформаційну війну на прикладі російської пропаганди на телебаченні. Проте основний акцент робиться на джерелах такого інформаційного впливу (телеканал RT), наведенні фактів збільшення фінансування Росією телеканалу RT та інформаційного агентства «Россия сегодня» та згадці про заходи протидії з боку ЄС (створення антипропагандистських сил, регулювання інформаційного простору в Литві та Латвії, плани Естонії запустити телеканал, спрямований на російськомовних жителів країни) [10]. Особливістю цієї статті є те, що автор намагається

донести до аудиторії неприємну думку – Росія випереджає Захід в інформаційній війні й отримує з цього дивіденди у вигляді важелів впливу на процеси формування громадської думки у світі.

Між цими двома публікаціями 7.07.2015 р. вийшов рерайт матеріалу британського політолога М. Галеотті, спеціаліста з російських спецслужб, у британському виданні «The Guardian». Вчений вважає, що можливості Росії у веденні інформаційної війни значно перебільшені. Ним це обґрунтовується таким чином:

- негативне сприйняття Росії у Європі між 2013 і 2014 р. зросло з 54% до 74% опитаних;
- недовіра до своїх політиків є природною, а не сформованою трансляторами російських меседжів;
- певні успіхи Росії в інформаційному протиборстві зумовлені внутрішніми проблемами ЄС, а не винятковістю чи потужністю її інформаційних засобів. Дослідник наголошує, що деякі заходи Москви в даному контексті є відверто незграбними;
- відсутність органічного поєднання кібератак та формування громадської думки. Зухвалістю перших Росія сама себе дискредитує;
- і Росія, і Захід забувають про те, що інфосфера – це не поле бою, де можна вести повністю підконтрольні кампанії. Це скоріше какофонічний форум, на якому змагаються численні голоси за право бути почутими [11].

Матеріал М. Галеотті цінний тим, що демонструє альтернативний погляд, не підважуючи в цілому загрозу російського інформаційного впливу. Наприклад, учений чітко говорить про успіхи російської пропаганди щодо війни на Донбасі – від світу приховувалася інформація щодо справжнього перебігу подій [12]. Також подається більш широкий погляд на ті заходи й інструменти, які застосовує Росія. Це не лише телебачення, а кібератаки, залучення фабрик тролів, використання внутрішніх суперечностей в ЄС тощо. По суті, метою такої статті є не стільки нівелювання небезпеки з боку РФ, скільки досягнення реального оцінювання такої небезпеки з подальшою організацією адекватної відповіді.

Окрім подій на Донбасі, тема Росії та інформаційної війни висвітлюється в контексті її можливого втручання у вибори.

Останнім значним матеріалом щодо цього є публікація авторства Е. Накашіми у всесвітньовідомому «The Washington Post», датована 25.12.2019 р. Вона присвячена питанню розробки Кібернетичним командуванням США тактик протистояння спробам втручання РФ у президентські вибори 2020 р. [13] Як відомо, тема зв'язку з Росією та втручання у вибори 2016 р. є вкрай чутливою для президента США Д. Трампа, тому йому важливо формувати громадську думку в контексті захищеності американців від будь-яких негативних інформаційних впливів з боку Росії. Власне про це згадується у статті. Показово, що сам матеріал, на відміну від раніше зазначених європейських, подається у вигляді роз'яснення. Так, журналістка пояснює різницю між психологічними операціями, які США проводили у Перській затоці, та заходами протидії в мережі Інтернет. Також висвітлюються імовірні способи боротьби з російськими хакерами: попередження про публічне розкриття їхньої діяльності, блокування роботи серверів, пов'язаних з ними і т. ін. Навіть йдеться про обмежені кібероперації проти окремих російських політиків і олігархів [14]. У формі роз'яснення також представлена стаття К. Свішер, опублікована 18.12.2018 р. у виданні «The New York Times». Її основним мотивом є просвітництво: як користувачам соціальних мереж, таких як Facebook та Twitter, протистояти спробам негативного інформаційного впливу [15].

Прикладом некоректного використання поняття «інформаційна війна» є матеріал Х. Колд на CNN щодо загострення протистояння між опозицією та владою у Венесуелі у травні 2019 р. Стаття починається з того, що паралельно сутичкам у Каракасі розгортається інформаційне протистояння у соціальних мережах і телеканалах. Але сама публікація здебільшого описує блокування владою доступу до низки соціальних мереж та інтернет-видань [16]. Безумовно, такі кроки можна розцінити як елемент інформаційної війни, проте в даному випадку концентрується увага не на процесі протистояння в Інтернеті чи на телебаченні, а на типовому для авторитарних країн обмеженні нормального доступу до інформаційного простору. Такого роду публікації засвідчують доволі тривіальну проблему – про явище інформаційної війни говорять всі і настільки часто, що дане словосполучення намагаються використати при будь-якій наго-

ді. У свою чергу, це, дійсно, як зазначив М. Галеотті, породжує своєрідну параною [17]. Також не слід забувати про банальний клікбейт – побудову заголовку з метою заманювання ширшої аудиторії до переходу на публікацію.

Отже, у широкому сенсі інтерпретація концепту інформаційної війни в низці західних ЗМІ співпадає з поглядами вчених. Як вже зазначалося, видання згадують такі її прояви, як пропаганда, фабрики тролів, кібератаки, маніпулювання інформацією, обмеження доступу до каналів інформації тощо. Але очевидно, що публікації у ЗМІ не можуть і не мають повною мірою формувати наукове уявлення щодо даного явища. В контексті формування громадської думки в потрібному напрямку основним завданням таких матеріалів має бути роз'яснення та ознайомлення з можливими заходами негативного інформаційного впливу противника. Як вже зазначалося, на цьому акцентують увагу американські ЗМІ. У свою чергу, європейські ЗМІ подають здебільшого опис тих чи інших проявів інформаційної війни, констатуючи факт самого процесу. Особливо показово в даному випадку є публікація М. фон Гайна на DW щодо висвітлення фактів російської дезінформації та пропаганди стосовно коронавірусу [18]. Тобто маємо два варіанти інтерпретації даного концепту:

- роз'яснювальний, який ґрунтується на розкритті конкретних складових інформаційної війни (психологічні операції, кібератаки), їх інструментарію та можливих шляхів протистояння;
- описовий, який базується на констатації факту ведення інформаційної війни у таких напрямках, як пропаганда, дезінформація, створення псевдоновинних агентств тощо.

По суті, за кожним із них стоять свої концепції формування громадської думки. Наприклад, американцям завжди доводиться факт того, що їхній інформаційний простір у безпеці. Європейців, за великим рахунком, попереджають про можливість негативного інформаційного впливу, коротко ознайомлюючи з його проявами. У даному контексті некоректно висловлюватися щодо правильності одного варіанту чи хибності іншого, оскільки можна навести успішне протистояння російській інформаційній експансії як США, так і таких країн ЄС, як Латвія, Литва та Естонія. Більш нагальним завданням має стати уникнення

використання словосполучення «інформаційна війна» при будь-якій нагоді та відмова від параноїдального сприйняття ситуації інформаційного протиборства. Небезпека першого полягає в тому, що інформаційна війна починає сприйматися несерйозно, часті згадки про неї відверто обтяжують аудиторію. В свою чергу, параноїдальне сприйняття знижує можливості адекватної протидії негативному інформаційному впливу противника, позаяк у такому стані складно оцінити реальні загрози та вміло використати наявні ресурси. У будь-якому разі важливо, що в західних ЗМІ тим чи іншим чином явище інформаційної війни залишається у полі зору, і його висвітлення використовується для забезпечення меншої вразливості громадської думки перед інформаційним впливом противника.

1. Libicki Martin C. What is information warfare? National Defense University Press, 1995. P. X. 2. Aro J. The cyberspace war: propaganda and trolling as warfare tolls. *European View*. 2016. Vol. 15, issue 1. P. 122. 3. Webster F. Information Warfare in an Age of Globalization. *War and the Media: Reporting Conflict 24/7*. Ed. D. K. Thussu and D. Freedman. SAGE Publications, 2003. P. 62–64. 4. Thussu D. K. Live TV and Bloodless Deaths: War, Infotainment and 24/7 News. *War and the Media: Reporting Conflict 24/7*. Ed. D. K. Thussu and D. Freedman. SAGE Publications, 2003. P. 119. 5. Idid. P. 124. 6. Idid. P. 124. 7. Aro J. The cyberspace war: propaganda and trolling as warfare tolls. *European View*. 2016. Vol. 15, issue 1. P. 122. 8. Ukraine's informational war. URL: <https://www.dw.com/en/ukraines-information-war/a-17700203>. 9. Idid. 10. Russia in «information war» with West to win hearts and minds. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-34248178>. 11. The West is too paranoid about Russia's information war. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/07/russia-propaganda-europe-america>. 12. Idid. 13. U.S. Cybercom contemplates information warfare to counter Russian interference in 2020 elections. URL: https://www.washingtonpost.com/national-security/us-cybercom-contemplates-information-warfare-to-counter-russian-interference-in-the-2020-election/2019/12/25/21bb246e-20e8-11ea-bed5-880264cc91a9_story.html. 14. Idid. 15. How you can help fight the information wars. URL: <https://www.nytimes.com/2018/12/18/opinion/russia-disinformation-facebook.html>. 16. Information war escalates as Venezuela tries to contain uprising. URL: <https://edition.cnn.com/2019/05/01/media/media-venezuela-information-war/index.html>. 17. The West is too paranoid about Russia's information war. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/07/russia-propaganda-europe-america>. 18. Disinformation and propaganda during the coronavirus pandemic. URL: <https://www.dw.com/en/disinformation-and-propaganda-during-the-coronavirus-pandemic/a-52970643>

Kalinichenko Bogdan. Interpretations of the information warfare concept in the Western mass media

The article reveals the approaches of Western researchers such as M. Libicki, J. Aro, F. Webster, and D. K. Thussu to understanding the phenomenon of «information warfare». Publications on the information warfare are being considered in such influential Western media as Deutsche Welle, BBC, The New York Times, The Washington Post, CNN and The Guardian. The peculiarities of the information materials coverage about the information warfare are revealed and the essential details of the information warfare, which the authors draw attention to, are described. The American and European variants of interpretation of the information warfare concept in mass media are revealed. The importance of refusing to overuse the word «information warfare» in the media and paranoid perception of the information confrontation situation is substantiated.

Information warfare is a concept that is gaining popularity not only in the coverage of various media, but also becomes an integral part of political science. A meticulous study of this phenomenon allows us to rethink political conflicts, analyze election campaigns, and of course, track discredit campaigns. But, unfortunately, such developments are unknown to the general public. Only other interested researchers or specific political actors, who will use them in to achieve certain political goals in the future are interested in them. As practice shows, perceptions of citizens' information warfare are formed on the basis of relevant media material. Moreover, the submission of this kind of material may be nothing more than an element or means of conducting information confrontation. Therefore, it is important to identify and analyze how the information warfare phenomenon is covered in particular media in order to understand the purpose of such publications and produce (if necessary) or adequately respond to or correct them. A feature of the Western media is that they broadcast information, which is then used by media from other countries. This is conditional, despite all the denials of such a phenomenon as eurocentrism, the political and civilizational primacy of the EU and the US. Therefore, a purposeful invasion into information space of the West provides much more opportunities than into specific local information space.

EU and the US have different variants of the information warfare concept interpretation in mass media. In this context, it is incorrect to speak about the correctness of one variant or the fallacy of another, since it is possible to cite a successful opposition to Russian information expansion of both the USA and EU countries such as Latvia, Lithuania and Estonia. A more urgent task should be to avoid using the phrase «information warfare» at all times and to refrain from a paranoid perception of the situation of information confrontation. In any case, it is important that in the Western media the information warfare phenomenon kept in view and its coverage is used to make public opinion less vulnerable to the information influence of the enemy.

Key words: information warfare, mass media, information space, cyber attack, propaganda.

СПЕЦИФІКА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ ЯК ІНСТИТУТУ ДЕМОКРАТІЇ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Розглядаються особливості функціонування сучасного українського парламентаризму як інституту демократії. Виявляються основні чинники інституціоналізації парламенту. Аналізуються такі ознаки парламентаризму в Україні, як нестабільність, низький рівень легітимності, імітаційний характер забезпечення демократії у контексті утвердження гібридного політичного режиму. Подано авторські узагальнення щодо шляхів оптимізації функціонування парламентаризму в сучасних умовах.

Ключові слова: парламентаризм, політичний інститут, інституціоналізація, демократизація.

Haronenko Vira. Specifics of parliamentarism as an institution of democracy in modern Ukraine

The article considers the peculiarities of modern Ukrainian parliamentarism as an institution of democracy. The main factors of institutionalization of the parliament have been found out. Such features of parliamentarism in Ukraine as its instability, low level of legitimacy and imitative nature of democracy in the context of establishing a hybrid political regime have been analyzed. The authors' generalizations about the ways of optimizing parliamentarism in the current period have been expressed.

Key words: parliamentarism, political institution, institutionalization, democratization.

Парламентаризм – це найдавніший інститут демократії, що виражає та реалізовує принцип представництва інтересів різних соціальних груп, втілює уявлення про колегіальність прийняття політичних рішень. Тому марно парламент посідає центральне місце у системі органів державної влади сучасного суспільства.

Водночас сам факт наявності парламенту не свідчить про демократизацію політичної системи. Адже він може бути наділений певними функціями лише формально. А реалізація принци-

© ГАПОНЕНКО Віра Анатоліївна – кандидат політичних наук, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доцент Київського національного університету імені В. Гетьмана; ORCID: 0000-0002-1004-3165; e-mail: pvagap@ukr.net

пу представництва на практиці часто виявляється проблематичною у зв'язку із багатоманітністю суспільних інтересів, які так чи інакше набувають деформованого вигляду в структурі парламентських політичних сил. Тому інституційна ефективність парламентаризму є предметом багатьох політологічних досліджень, зокрема Р. Даля, А. Лейпхарта, Х. Лінца, Дж. Сарторі та ін.

В умовах гібридних політичних режимів реалізація принципу представництва у процесі функціонування інституту парламентаризму значно ускладнюється у зв'язку з низьким рівнем політичної культури, відсутністю сталих традицій парламентської взаємодії, слабкістю партійної системи та інститутів громадянського суспільства. Дослідженню саме цих суперечностей українського парламентаризму присвячено наукові праці Г. Зеленько [1], М. Козюбри [2], О. Лісничука [3], О. Новакової [4], І. Погорелової [5]. На нашу думку, за останні роки окреслені тенденції не лише не зникають, а й набувають дедалі загрозливіших форм, що спонукає повернутися до розгляду чинників інституціоналізації парламентаризму в Україні.

Тому метою статті є виявлення специфіки українського парламентаризму як інституту демократії.

Інститут парламентаризму особливо яскраво довів свою важливість як інституту демократії у кризовий період після Революції Гідності. Залишившись єдиним легітимним інститутом у системі органів державної влади та докорінно змінивши внутрішню розстановку політичних сил, Верховна Рада України все ж змогла запобігти деінституціоналізації демократії та забезпечити зміну влади конституційним шляхом.

Докорінні зміни у структурі та складі Верховної Ради України відбулися після парламентських виборів 2019 р. IX скликання українського парламенту багато в чому стало оригінальним. Насамперед вперше в історії України було сформовано монобільшість, рекордно оновився персональний склад депутатів і став наймолодшим [6]. Однак питання про те, чи підвищило це ефективність парламентаризму в процесі демократизації, потребує детальнішого розгляду.

Представники провладної більшості звітують про рекордну швидкість та результативність прийняття законодавчих актів. Проте це лише прагнення популістськими методами довести

власну значущість. Набагато важливішим критерієм впливу законотворчості на процеси демократизації вважаємо дотримання процедури прийняття законопроектів, їхнє всебічне обговорення, відповідність суспільним потребам та адекватність обставинам. Якраз таких передумов бракує у поточній роботі парламенту.

Наприклад, приймаючи у вересні 2019 р. Закон України «Про внесення змін до ст. 80 Конституції України щодо недоторканості народних депутатів України» [7] було штучно «створено» дві чергові сесії. Перша тривала один день 29 серпня 2019 р. На ній законопроект був попередньо схвалений. Друга почалася через два дні, 3 вересня 2019 р., коли Закон був прийнятий остаточно [2]. Тобто було грубо порушено процедуру внесення змін до Конституції. Крім того, виникли гострі суперечності щодо механізмів імплементації норм Закону в практику, оскільки схвалений Верховною Радою України 18 грудня 2019 р. законопроект унормування процедури щодо зняття імунітету був розкритикований фахівцями [8].

Такі випадки непоодинокі у законодавчій діяльності поточного парламенту. За даними Лабораторії законодавчих [9] ініціатив, у Верховній Раді України IX скликання 26% ухвалених проектів законів пройшли лише одне читання, що значно перевищує відповідні показники попередників. При цьому скорочується час для додаткового опрацювання нормативних документів, зникає можливість врахувати зауваження експертів та пропозицій різних сторін.

Багато політичних рішень розглядається у прискореному порядку на догоду громадськості. Наприклад, дискусії щодо зменшення чисельності депутатів не мають конституційної доцільності та нагальної потреби. Популізм перетворюється на постійний атрибут функціонування парламентаризму, що, як не парадоксально, в кінцевому підсумку шкодить його популярності як інституту загалом. За даними моніторингу громадської організації «Слово і діло», кандидати у народні депутати щедро обіцяють навіть те, що не належить до їхньої компетенції, але не поспішають виконувати свої пропозиції. Особливо це твердження справедливе стосовно депутатів, обраних за мажоритарною системою [10].

Нова влада стала заручницею своїх передвиборчих обіцянок. Адже монобільшість теоретично дозволяє приймати будь-які політичні рішення і нести за них відповідальність. Тому чинний парламент приймає доленосні закони поспіхом, безсистемно, не маючи механізмів щодо їхньої реалізації.

Невід'ємним атрибутом українського парламентаризму є постійна зміна його конституційного статусу. Так, парламент I скликання зібрався і почав роботу ще в іншій державі, а тому відбувалося стихійне відпрацювання функцій Верховної Ради України як інституту демократії без формального оформлення відповідного статусу. Верховна Рада України II скликання спочатку взяла участь у підписанні Конституційного договору, а згодом Конституції України. III скликання Верховної Ради формально не зазнало змін конституційного статусу, але відчуло наслідки так званої «парламентської революції» у 2000 р., коли за ініціативою Л. Кучми було проведено референдум щодо значного скорочення функцій парламенту та зменшення його ролі у політичному процесі. Верховна Рада України IV скликання у 2004 р. проголосувала за конституційну реформу, що вступила в дію у 2006 р. У період каденції Верховної Ради України VI скликання відбулася реставрація Конституції України зразка 1996 р. А парламент VII скликання повернув норми Конституції 2004 р. Тобто лише два скликання Верховної Ради України уникли змін свого конституційного статусу. Це перешкоджає відпрацюванню сталих процедур парламентаризму в Україні. Більше того, впроваджені конституційні зміни не виключають суперечностей у взаємодії вищих органів державної влади, не мають достатньо обґрунтованих підстав, а тому скидаються на боротьбу правлячих еліт за утвердження влади.

Теперішня влада не стала винятком і активно впроваджує зміни до Конституції України. Дискусії щодо подальшого внесення змін до Конституції не вщухають, але й не зрушують з мертвої точки. Обговорювалося вже як мінімум чотири проекти, однак жоден із них не був поставлений на голосування. Вважаємо це свідченням того, що такі рішення ще не визріли достатньою мірою у суспільному середовищі та не були належним чином опрацьовані на фаховому рівні, тому виявляються передчасними.

Також збереглася традиція політичного тиску Президента на Верховну Раду України. Його наслідками стає нестабільність, неефективність парламентаризму та низький рівень довіри з боку громадськості. Одним з основних механізмів цього тиску є розпуск парламенту з політичних міркувань. Так, з дев'яти скликань Верховної Ради України не закінчили строк своєї каденції чотири. У 1993 р. добровільно у відставку пішов парламент, сформований ще в іншій державі, під впливом страйків шахтарів. Розпуск Верховної Ради України у 2007 р. став результатом тривалої політичної кризи, що бере початок з формування «Антикризової коаліції» і закінчується у червні 2007 р., коли 66 народних депутатів із «Нашої України» та 103 БЮТівці склали мандати. Позачергові вибори 2014 р. в Україні стали результатом Революції Гідності, проросійського парламентського складу парламенту, масового виходу депутатів зі складу Партії регіонів. Мотивом розпуску Верховної Ради України УІІ скликання була популярність цієї ідеї серед виборців, розчарованих невиконаними передвиборчими обіцянками депутатів. Внаслідок цього виник конституційний конфлікт між Президентом та парламентом стосовно підстав дострокового припинення повноважень. Адже формально коаліція у травні 2019 р. тільки розпалася і мала 30 днів для формування нового складу, хоча фактично вона не існувала вже давно. Конституційний Суд України вирішив суперечність на користь Президента, що потягло за собою припинення повноважень парламенту.

Отже, розпуск Верховної Ради України завжди відбувався у складних суспільно-політичних умовах, що стимулювало представників політичної еліти штучно створювати умови для правового обґрунтування розпуску. Цікаво також звернути увагу на той факт, що всі розпуски вищого представницького органу відбулися за парламентсько-президентської форми правління.

Також важливими елементами політичного впливу Президента є його право законодавчої ініціативи та можливість надавати законопроектам статусу невідкладних. Як свідчить зарубіжна конституційна практика, ця норма є скоріше винятком, аніж правилом.

Статус Верховної Ради в Україні зумовлює його використання Президентом як механізму зняття відповідальності із себе.

Президент конкурує із законодавчим органом за вплив на суспільство. А оскільки більше зусиль політтехнологів докладається саме для розробки та підтримання особистого іміджу Президента, то парламент в кінцевому підсумку відіграє роль «цапа відбувайла». Цей факт засвідчують результати соціологічних досліджень, згідно з якими на лютий 2020 р. Верховній Раді України довіряли лише 28%, не довіряли – 65%. При цьому рівень довіри до Президента України В. Зеленського є вищим за парламентський попри те, що більшість у Верховній Раді України становить пропрезидентська сила: у лютому 2020 р. йому довіряли 51,5% [11].

Нарешті, парламент, як і раніше, демонструє суспільству гостру боротьбу за владу між різними політичними силами. Верховна Рада України як публічний інститут відображає різноманітні соціальні суперечності крізь призму парламентських конфліктів. Як влучно висловився О. Лісничук, «головні політичні конфлікти абсорбувалися парламентом. У певні періоди Верховна Рада виступала радше як полігон для протиборства, а в певні періоди – як колективний суб'єкт у боротьбі за владу» [3].

Наслідки внутрішньопарламентських конфліктів поглиблюються через аморфну соціальну структуру українського суспільства (нечисельність середнього класу, відсутність чітко виражених та інституційно оформлених груп інтересів), переважання в структурі парламенту клієнтелістських партій, специфічний метод регулювання діяльності парламентських коаліцій.

Процедура створення та функціонування парламентських коаліцій демонструє відсутність сталих демократичних методів взаємодії депутатів та їхніх фракцій і груп, переважання «тіньових» форматів внутрішньої конфігурації. Часто формування парламентських коаліцій значно спотворювало принцип представництва, виключало безпосередній зв'язок між складом правлячих команд і виборцями. Формування урядів меншості відбувалося не тими партіями, що здобули найбільшу підтримку на виборах, було результатом політичного маневрування та здатності партії вести конструктивні переговори з іншими парламентськими політичними силами. Особливо яскраво це проявилось під час структурування парламенту в 2006 р., коли переможці виборів не змогли дійти згоди щодо кадрових питань.

В результаті сформувалась Антикризова коаліція у складі СПУ, КПУ, Партії регіонів та окремих депутатів.

Також міжфракційні переходи є одним із політичних важелів впливу Президента на представницький інститут, оскільки структура парламенту часто змінювалася після виборів Президента і змінювала свою орієнтацію на пропрезидентську. Цей феномен отримав назву «партії влади», що може бути розглянута як одна з неформальних практик функціонування парламентаризму.

З огляду на це вважаємо неефективними законодавчо закріплені норми функціонування коаліції. Адже здебільшого створення парламентських коаліцій не вважається обов'язковою умовою функціонування парламенту. В Україні згідно зі ст. 90 Конституції [12] несформування у тридцятиденний строк коаліції депутатських фракцій є підставою для дострокового припинення повноважень законодавчого органу. Це спонукає до об'єднання ідейно далеких чи зовсім несумісних фракцій, що в кінцевому підсумку негативно позначається на стабільності діяльності самої коаліції, парламенту в цілому та уряду.

Натомість перевіреніми у зарубіжній практиці методами регулювання внутрішніх парламентських взаємозв'язків є неформальні практики на зразок фракційної дисципліни або коаліційних угод, що мають традиційний характер або приймаються як неофіційні документи. В Україні вони ще не довели своєї ефективності здебільшого через декларативну природу угод, що нівелює її практичний зміст, та низький рівень лояльності членів до партії через плінність партійних організацій.

Здавалося б, Верховна Рада України з монобільшістю була позбавлена необхідності провадити тривалі кадрові торги зі своїми супротивниками, але і нині сформувати стабільний склад уряду не вдалося. За часи незалежності О. Гончарук провів найменше часу на посаді Прем'єр-міністра. Міністр охорони здоров'я та Міністр освіти і науки змінювалися тричі за неповний рік. Отже, наявність чи відсутність коаліції істотно не впливає на ефективність роботи парламенту, особливо за непрозорого і непублічного характеру її формування.

Загалом Верховна Рада України демонструє гібридний характер політичної системи, оскільки лише формально виконує

функцію представництва інтересів. Як наслідок, попри постійні зміни до законодавства, що регламентує діяльність вищого законодавчого органу, до визначальних рис українського парламентаризму, як і на попередніх етапах, відносимо його нестабільність, низький рівень легітимності, ситуативне структурування, неефективна законодавча та кадрова політика, перетворення його на інструмент боротьби за владу між клієнтелістськими групами, рупор популістських закликів.

До об'єктивних чинників гібридності парламенту відносимо нормативний вакуум, функціонування в умовах загальної суспільно-політичної та економічної кризи, що зумовлює постійну трансформацію законодавчих норм функціонування парламентаризму, неефективну партійну та виборчу системи. Серед суб'єктивних чинників варто назвати підміну суспільних інтересів вузькогруповими, боротьбу за владу, політичний вплив президентів на законодавчий орган, популізм.

З огляду на сказане ефективність парламентаризму як інституту демократії залежить не лише від законодавчого внормування та офіційного оформлення парламентських процедур, а й їхньої імплементації у політичну практику шляхом інституціоналізації взаємозв'язків у системі вищих органів державної влади та всередині законодавчого органу, вироблення механізмів відкритих домовленостей, співпраці між різними політичними силами. На нашу думку, ефективним методом забезпечення стабільності парламенту має бути широке залучення громадських експертів, заінтересованих соціальних груп до розробки законопроектів, висновки яких будуть враховані не лише формально, а й змістовно. Доцільною в забезпеченні нормативного консерватизму видається і двопалатна структура парламенту.

Також оптимізація функціонування парламентаризму як інституту демократії можлива лише в контексті подальшого інституційного розвитку політичної системи в Україні та окремих її складових, зокрема політичних партій, виборів, чіткого встановлення меж повноважень вищих органів державної влади, встановлення конструктивного взаємозв'язку між Президентом і парламентом.

1. Зеленько Г. І. Подолання кризи інституційної довіри як передумова розвитку соціального капіталу. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси*: зб. наук. праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2018. С. 38-67.

2. Козюбра М. Взаємозв'язки між народовладдям, парламентаризмом та верховенством права: європейські стандарти і сучасні українські реалії. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/17002>.

3. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / за ред. Г.І. Зеленько. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. 164 с.

4. «Синдром популізму» як виявлення кризи сучасної політики. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Серія 22. Вип. 21. С. 36-42.

5. Погорелова А.І. Актуальні проблеми взаємодії держави і суспільства в контексті розвитку культури парламентаризму в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2016. Вип. 19. С. 104-107.

6. Не лише фотографі: професії депутатів нового скликання Ради. Слово і діло. 2019. 29 липня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/07/29/infografika/polityka/piarnyky-fotohrafy-zhurnalisty-profesiyi-ta-osvita-novoobranyn-nardepiv>.

7. Про внесення змін до ст. 80 Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України: Закон України від 3.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20>.

8. Тільки через свого генпрокурора. Що не так зі зняттям недоторканності від «Слуги народу». *Українська правда*. URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2019/12/18/7235261/>.

9. Турборежим суттєво не вплинув на кількість ухвалених законів – моніторинг роботи Ради ІХ скликання / Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: https://dt.ua/POLITICS/turborezhim-suttjevo-ne-vplivuv-na-kilkist-uhvalenih-zakoniv-monitoring-roboti-radi-ix-sklikannya-339080_.html.

10. «Хвороба популізму»: активісти перевірили, як депутати виконують обіцянки. *Слово і діло*. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%85%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1>.

11. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р.). URL: <http://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020>.

References

1. Zelenko H. I. Podolannia kryzy instytutsiinoi doviry yak peredumova rozvytku sotsialnoho kapitalu. *Polityka suspilnykh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy*: zbirnyk naukovykh prats / za red. O. O. Rafalskoho, O. M. Maiborody. Kyiv: IPiEND NAN Ukrainy, 2018. S. 38-67.

2. Koziubra M. Vzaiemozviazky mizh narodovladdiam, parlamentaryzmozom ta verkhovenstvom prava: yevropeiskii standarty i suchasni ukrainski realii. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/17002>.

3. Instytutsiini zminy politychnoi systemy suchasnoi Ukrainy: otsinka stanu ta napriamy optymizatsii: analitychna dopovid / Za red. H. I. Zelenko. Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. 164 s.

4. «Syndrom populizmu» yak vyvavlennia kryzy suchasnoi polityky.

Naukovyi chasopys NPU im. M.P. Drahomanova. Ser. 226. Vyp. 21. S. 36-42.

5. Pohorielova A. I. Aktualni problemy vzaiemodii derzhavy i suspilstva v konteksti rozvytku kultury parlamentaryzmu v Ukraini. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*. 2016. Vyp. 19. S. 104-107. 6. Ne lyshe fotohrafy: profesii deputativ novoho sklykannia Rady. Slovo i dilo. 2019. 29 lypnia. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/07/29/infografika/polityka/piarnyky-fotohrafy-zhurnalisty-profesiyyi-ta-osvita-novoobrananyx-nardepiv>.

7. Pro vnesennia zmin do st. 80 Konstytutsii Ukrainy shchodo nedotorkannosti narodnykh deputativ Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 3.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20>. 8. Tilky cherez svoho henprokurora. Shcho ne tak zi zniattiam nedotorkannosti vid «Sluhy narodu». *Ukrainska pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/12/18/7235261/>.

9. Turborezhym suttievo ne vplynuv na kilkist ukhvalenykh zakoniv – monitorynh roboty Rady IX sklykannia / Laboratoriia zakonodavchykh initsiatyv. URL: https://dt.ua/POLITICS/turborezhym-suttyevo-ne-vplynuv-na-kilkist-uhvalenih-zakoniv-monitoring-roboti-radi-ix-sklikannya-339080_.html. 10. «Khvoroba populizmu»: aktyvisty perevirly, yak deputaty vykonuiut obitsianky. *Slovo i dilo*. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%85%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1>. 11. Otsinka hromadianamy diialnosti vlady, riven doviry do sotsialnykh instytutiv ta politykiv, elektoralni oriiientatsii hromadiany (liutyi 2020r.). URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriiientatsii-gromadian-liutyi-2020r>.

Haponenko Vira. Specifics of parliamentarism as an institution of democracy in modern Ukraine

The article considers the peculiarities of modern Ukrainian parliamentarism as an institution of democracy.

The main factors of institutionalization of the parliament have been found out. The objective factors of developing parliamentarism in Ukraine include the regulatory vacuum, functioning in the nationwide social, political and economic crisis which resulted in constant transformation of the legislative parliamentary norms, inefficient party and electoral systems. At the same time, subjective factors also have a significant impact here. They include substitution of public interests by narrow group interests, struggle for power, political influence of presidents on the legislature, and the use of populist decision-making techniques.

Such features of parliamentarism in Ukraine as its instability, low level of legitimacy and imitative nature of democracy in the context of establishing a hybrid political regime have been analyzed. Instability of parliamentarism is manifested by permanent unreasonable change in the constitutional status of the supreme legislative body with violation of procedure, as well as dissolution of the Verkhovna Rada for political reasons, which always took place in difficult social and political conditions and its artificial legal justification.

The permanent delegitimization of parliamentarism is substantiated by the tendency of Verkhovna Rada to reflect various social contradictions and tense

struggle for power between different political forces, lack of stable democratic methods of interaction between deputies and their factions and groups, predominance of «shadow» formats of internal configuration.

Imitation of democracy takes place through populist rhetoric, accelerated pace of consideration and adoption of laws without proper observance of the procedure, unjustified staff appointments, which ultimately discredit the system of political democracy in general.

The authors' generalizations about the ways of optimizing parliamentarism in the current period have been expressed. They are, in particular, broad involvement of public experts and social interest groups in drafting bills where their conclusions will be taken into account not only formally but also substantively. The bicameral structure of the parliament also seems appropriate in ensuring normative conservatism. Attention is drawn to the positive role of democratic informal procedures in the interaction between parliamentary factions and groups, in particular coalition agreements and factional discipline.

It has been concluded that further establishment of the institution of parliamentarism depends on overcoming the hybridity of the entire institutional system. Thus, only stable political parties, fair elections and cooperation with civil society institutions can promote effective representation of interests.

Key words: parliamentarism, political institution, institutionalization, democratization.

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ТОПОНІМІВ У СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ЗМІЦНЕННІ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Досліджується політична топоніміка як ресурс формування політичних цінностей. Відзначено, що декомунізація топонімів є послідовним кроком до консолідації суспільства та зміцнення гуманітарної безпеки держави. Однак відмова від тоталітарних символів, особливо у назвах населених пунктів України, мала б досить скромні результати, якби не прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Підкреслено особливо важливу роль Українського інституту національної пам'яті в підготовці та реалізації масової відмови від комуністичних топонімів. Виявлено прояви недостатності розуміння консолідаційного потенціалу політичної топоніміки.

Ключові слова: політична топоніміка, декомунізація, гуманітарна безпека, консолідація, політична символіка.

Pakholok Vasyl. Decommunization of toponyms in the strategy of formation of political values and strengthening of humanitarian security of Ukraine

Political toponymy as a resource for the formation of political values is studied. It is noted that the decommunization of toponyms is a consistent step towards the consolidation of society and strengthening the humanitarian security of the state. However, the rejection of totalitarian symbols, especially in the names of settlements of Ukraine, would have had rather modest results if not the adoption of the Law of Ukraine «On condemnation of communist and national-socialist (nazi) totalitarian regimes in Ukraine and prohibition of propaganda of their symbols». The especially important role of the Ukrainian Institute of National Memory in the preparation and implementation of the mass rejection of communist toponyms is emphasized. Manifestations of insufficient understanding of the consolidation potential of political toponymy have been revealed.

Key words: political toponymy, decommunization, humanitarian security, consolidation, political symbols.

Розбудова та зміцнення державності є безперервним творчим процесом, у структурі котрого традиційно виокремлюють: утвердження міжнародного статусу, еволюцію конституційних засад, зміцнення економічного становища, гуманітарний прогрес суспільства. В контексті окресленого предмета наукової розвідки саме гуманітарний прогрес, зокрема його політико-ціннісна складова, становить особливий дослідницький інтерес.

Політичні цінності є мотиваційним фактором політичної участі й політичної діяльності суб'єкта політики, виступають світоглядним стрижнем суспільства. Одним із засобів їхнього формування є політична символіка, у тому числі політична топоніміка.

Характер та динаміка змін топонімів є виразником ціннісних трансформацій соціуму і може містити як потенціал розвитку, так і становити загрозу національній безпеці.

Метою статті є з'ясування особливостей перебігу декомунізаційних процесів у політичній топоніміці та їхні можливі впливи на ціннісні орієнтації українського суспільства. Завданням є визначення поширеності комуністичного символізму в топоніміці України, встановлення політичної обумовленості у зміні топонімів, обґрунтування потреби відмови від тоталітарної символіки в топоніміці.

Попри значний суспільний резонанс відмова від тоталітарної символіки є недостатньо розробленою в науковій площині. Найбільше уваги дослідників приділяється співвідношенню нових назв з історичними [1], при цьому світоглядно-політична та безпекова складові проблеми залишаються маловивченими. Дослідження базується на даних із офіційних сайтів [2;3], аналізі законодавчої бази України [4], повідомленнях у ЗМІ. В роботі використано описовий метод, що дав можливість виявити ступінь поширення політизованих топонімів; історичний – для дослідження періодичної змінності політичної топоніміки; компаративний – співставлення регіональних особливостей відмови від комуністичного символізму в географічних назвах; статистичний метод уможливив аналіз та оцінку кількісних показників у матеріалах дослідження.

В політичному дискурсі використання топонімів традиційно виконує функцію ідеологічно навантажених знаків [5].

Поняття «топоніміка» в перекладі з грецької мови дослівно означає «ім'я місцевості». Політичною ж слід вважати топоніміку, в якій «ім'я» має політичне навантаження. Найчастіше «ім'я» уособлює видатну особу, місце, подію або політичну ідею. Найбільш політизованими є топоніми, пов'язані з адресами проживання: назви областей, районів, населених пунктів, вулиць, майданів.

Аналіз суспільно-політичного дискурсу показує, що топоніми в понятійно-лексичному полі засобів масової інформації перебувають серед домінуючих лексичних одиниць, котрі виконують роль ключа для цілої групи пов'язаних із ними понять та ідей [6]. Ознаками їхнього домінування є: 1) висока частота згадуваності; 2) словотворчий потенціал; 3) мовна рефлексія; 4) текстогенність (здатність породжувати навколо себе велику кількість текстів) [7].

Проблеми, пов'язані із політичною топонімікою, часто набувають рис інформації з високою швидкістю поширення, котра не має корисного змісту, але зацікавлює людей, через що набуває миттєвої популярності. Американський дослідник Дуглас Рашкофф називає подібні конструкти медіавірусами, котрі здатні впливати на наше сприйняття реальності [8].

Використання політичної топоніміки дозволяє заощадити ресурси та час у формуванні визначених політичних цінностей. Частота згадуваності топонімів позначається на інтеграційних властивостях символу. Крім того, має тривалий ефект, оскільки топоніми не піддаються частим змінам.

Досить поширена практика застосування політичної топоніміки як засобу «дипломатичного тиску». Вулицям, площам або скверам даються назви, котрі символізують певні політично «незручні» проблеми інших держав. Аби не залишитися непоміченими, найчастіше такі топоніми з'являються поруч із дипломатичними представництвами держав, що стали об'єктом політичного інтересу. Така практика має місце і в Україні.

У листопаді 2018 року Київська міська рада прийняла Рішення про присвоєння скверу поруч із посольством Російської Федерації в Україні імені вбитого опозиційного російського політика Бориса Немцова.

Київ не був першим і єдиним, де використано ім'я Б. Немцова як спосіб нагадування Росії про її проблеми із станом демократії

та правами людини. В третю річницю вбивства Бориса Немцова площа навпроти головного входу до посольства Російської Федерації у США була названа його іменем [3]. У тому ж році відкриття скверу імені Бориса Немцова відбулося біля посольства Російської Федерації у Вільнюсі [9]. До п'ятої річниці смерті опозиційного політика, 27 лютого 2020 року, площа його імені з'явилася і поруч із посольством Росії у Празі [10].

Зазвичай масові зміни в політичній топоніміці відбуваються за умов перегляду політичних цінностей та зміни політичного курсу держави.

Конституція України передбачає, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості. Очевидно, що поняття «історична свідомість» тут слід розуміти як візію майбуття нації на основі її досвіду. З даної позиції можна стверджувати, що держава зобов'язана постійно та системно коригувати історичну свідомість нації відповідно до стратегії державницького поступу.

У даному контексті в Україні законодавчо заборонені є комунізм та націонал-соціалізм (нацизм). Прийняття у 2015 році Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (коротка назва «Про декомунізацію»), власне, й стало тим першим вітчизняним досвідом щодо певних ідеологічних обмежень. В обґрунтованні зазначеного Закону з-поміж іншого зазначено, що він приймається з метою усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України.

Закон, забороняючи пропаганду тоталітарної символіки, у статті 1 подає перелік того, що слід вважати такою. До нього включені топоніми областей, районів, населених пунктів та їхня внутрішня топоніміка, підприємств, установ, організацій, в яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, працювали в радянських органах державної безпеки, а також назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік та похідні від них, назви, пов'язані з

діяльністю комуністичної партії (включаючи партійні з'їзди), річницями Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті (крім назв, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури).

Закон передбачив чіткий механізм та визначив крайні терміни процедури перейменування комуністично заангажованих назв. Першим етапом у зміні назв населених пунктів було проведення органами місцевого самоврядування громадських слухань та подача на розгляд парламенту власних пропозицій щодо нових назв. Згідно із статтею 85 Конституції України саме до повноважень Верховної Ради України належить найменування і перейменування населених пунктів і районів. У випадку неподання до Верховної Ради України пропозицій щодо нових назв протягом встановленого терміну рішення про перейменування приймається з урахуванням пропозицій Українського інституту національної пам'яті.

Перейменування об'єктів топоніміки всередині населених пунктів (вулиць, провулків, проїздів, проспектів, площ, майданів та інших об'єктів) здійснюється органами місцевого самоврядування. У разі нездійснення такого перейменування у визначений термін воно відбувається через розпорядження голови відповідної обласної державної адміністрації. Таке розпорядження приймається з урахуванням пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті [4].

Визначення чітких процедур та жорстких термінів перейменування топонімів, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, гарантували реалізацію відповідних положень. Без чіткої регламентації процедури процес перейменування затягнувся б на роки, а в окремих населених пунктах та регіонах, можливо, взагалі не був би запущений.

Вагому роль у реалізації Закону відведено Українському інституту національної пам'яті, котрий є центральним органом виконавчої влади.

Територіальні громади не завжди здійснювали перейменування топонімів у визначені Законом терміни, а тому випадки затвердження назв, запропонованих Українським інститутом національної пам'яті, було досить частим. Зазвичай зволікання із перейменуванням зумовлювалося такими факторами:

- небажання місцевих жителів змінювати назви населених пунктів, до яких вже звикли впродовж десятиліть;
- несприйняття декомунізації симпатиками комуністичної ідеології;
- значна чисельність громадян, основи політичної свідомості яких були сформовані у радянський час з відповідною героїзацією подій та діячів;
- нерозуміння наявності комуністичної складової в наявній назві;
- певний щодо комеморативної культурної цінності нових назв;
- складність запам'ятовування нових назв;
- неможливість досягнення консенсусу стосовно нового варіанту назви;
- потреба внесення змін до адресної документації тощо.

Непоодинокими були спроби зберегти стару назву топоніму, особливо антропосимволічну, через відшукування «нейтральних» осіб з ідентичним прізвищем та ініціалами. Інколи назви вулиць залишали, підбираючи осіб з ідентичними прізвищами, змінивши лише ініціали. Так, в Івано-Франківську вулиці Пантелеймона Крайківського та Максимовича (псевдо Карла Саврича) названі на честь керівників КПЗУ, змінено на Юліана Крайківського – воєка УГА та Михайла Максимовича – історика [11]. Як аргументацію такого підходу представники територіальних громад подають намагання мінімізувати незручності у виготовленні документації для фізичних та юридичних осіб, зареєстрованих на цих вулицях.

Водночас у ході реформи поставали проблеми перейменування топонімів, котрі нібито не містять ознак тоталітарної символіки. Показовим є випадок з вулицею Богунською в місті Івано-Франківську. Було виявлено, що вона носить не ім'я полковника Івана Богуна, а названа на честь більшовицьких Богунських полків, котрі воювали з військами УНР та були причетні до злочинів проти мирного населення [11].

Часто варіанти нових назв, запропоновані Українським інститутом національної пам'яті, категорично не сприймалися місцевими жителями. Найбільш гучним прикладом було перейменування міста Комсомольська Полтавської області у Горішні Плавні, з приводу якого іронізував навіть тоді чинний Президент України [12]. Очевидно, що така позиція гаранта теж не сприяла легітимізації перейменування не лише конкретного населеного пункту, а й реалізації реформи загалом, підривала авторитет суб'єкта подання варіантів нових назв – Українського інституту національної пам'яті. Локальні історії несприйняття нових назв мали місце навіть тоді, коли ті стосувалися імені учасника АТО, однак не враховували певних місцевих особливостей сприйняття [13].

Станом на 2015 рік чи не в кожному населеному пункті України були назви локальних топонімів пов'язані з комуністичною ідеологією. Згідно із даними моніторингу УІНП станом на 10 червня 2015 року зміні назв в Україні підлягав 871 населений пункт. Серед найбільш поширених назв населених пунктів, пов'язаних з іменами комуністичних діячів в Україні, були:

– теоретик комунізму Ленін (Ульянв): Ленінське – 32, Леніна – 9 одиниць, Леніне – 8, Ленінка – 6, Ульяновка – 4, Ульянівка – 13;

– лідер радянських більшовиків Кіров: Кірове – 30, Кіровка – 7, Кіровськ – 2, Кіровське – 7;

– підписант від УСРР Договору про утворення СРСР Петровський: Петрівське – 43, Петрове – 2, Петровське – 6, Петровського – 6, Петрівка – 10 одиниць.

Чисельність населених пунктів, назви яких були заідеологізовані комунізмом, істотно варіювалася в областях. Найбільше таких назв було у Донецькій та Харківській областях – 99 та 97 відповідно. Натомість таких не було в Івано-Франківській області, а у Волинській, Закарпатській і Тернопільській областях передбачалося перейменування по два населені пункти, Рівненській – три, Львівській і Чернівецькій – по одному.

Загалом у західному регіоні України (сім областей, території яких були приєднані до України після 1939 р.) перейменування підлягали в середньому по 2 населених пункти на область, при тому, що загальнодержавний показник сягав майже 35 таких одиниць на область.

Такий стан гальмував формування державницьких цінностей та сприяв збереженню дуалізму в політичній культурі українців.

Варто зазначити, що зміна топонімів, котрі містили комуністичний символізм, розпочалася ще задовго до 2015 року. Перші масові перейменування стали індикатором десталінізації в СРСР 50–60 років: Сталінград став Волгоградом, Сталіно отримало назву Донецьк, Сталінабаду повернули назву Душанбе. Однак зазначені зміни не були спробою ослабити вплив комуністичної ідеології чи повернути історичні назви містам, а відображали внутрішньопартійні процеси в КПРС.

Справжнім відходом від символіки комунізму в топоніміці стали перейменування останніх років радянського періоду. На адміністративній карті України з'явився Маріуполь (до 1989 р. Жданов) і Луганськ (до 1990 р. Ворошиловград). Із зміною назви обласного центру було перейменовано і Ворошиловградську область. На цьому декомунізація назв обласних центрів України призупинилася, і лише 2016 року було змінено назви Дніпропетровська, Кіровограда. Хоча Дніпропетровська та Кіровоградська області досі існують.

Інколи політична свідомість та бачення символічних пріоритетів у регіонах випереджали загальнодержавні. Так, відмова від комуністичних назв у Луцьку розпочалася у 1991 році. Поетапно до 2016 року вже було перейменовано майже 80 вулиць міста. Більшість із нових назв символізували національну культуру, історію України та краю, визвольну боротьбу, жертвність активістів «Євромайдану».

Отже, політична топоніміка є досить поширеним способом популяризації політичних цінностей. З часом її ідейне навантаження може суперечити державницьким пріоритетам. Відмова ж від політично навантаженої топоніміки нехтує її політико-виховним потенціалом.

Реальна декомунізація топонімів в Україні розпочалася із 2016 року. Її реалізація виявила: значні ціннісні розбіжності між регіонами держави, поширеність радянських стереотипів (часто антиукраїнського характеру), неготовність територіальних громад та їхніх лідерів підтримати державницький поступ. Однак виявлені труднощі є підтвердженням правильності обраної стратегії, що в подальшому підкреслюватиме

національну окремішність та зміцнюватиме гуманітарну безпеку держави.

Для посилення впливу політичної топоніміки на формування бажаних гуманітарних цінностей варто було б належним чином візуалізувати вкладений у неї ідейний зміст. На жаль, часто громадяни мають дуже поверхове уявлення про значення топонімів, що, у свою чергу, нівелює їхній виховний ресурс.

1. Дрогушевська І. Декомунізація топонімії: концепція повернення історичних назв на карту України. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Pbgo_2017_26_7.pdf. 2. Перелік міст та сіл до перейменування. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/perelik-mist-ta-sil-do-pereimenuvannya?q=page/perelik-mist-ta-sil-do-pereimenuvannya>. 3. D.C. Law 22-92. Boris Nemtsov Plaza Designation Act of 2018. URL: <https://code.dccouncil.us/dc/council/laws/22-92.html>. 4. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9.04.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>. 5. Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/23719/1/kupina_1995.pdf. 6. Шмелева Т. В. Ключевые слова текущего момента. URL: <https://burago.com.ua/t-shmeleva-%e2%80%a2-klyuchevye-slova-tekushhego-m/>. 7. Шмелева Т. В. Кризис как ключевое слово текущего момента. URL: http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling28/ling_28_06.pdf. 8. Рашкофф Д. Медиа-вирус! Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание. URL: https://royallib.com/read/rashkoff_duglas/mediavirus.html. 9. Человека можно убить, а память — нельзя: в Вильнюсе торжественно открыт сквер имени Бориса Немцова. URL: <https://ru.delfi.lt/news/live/cheloveka-mozhno-ubit-a-pamyat-nelzya-v-vilnyuse-torzhestvenno-otkryt-skver-imeni-borisa-nemcova.d?id=78893815>. 10. Náměstí Pod Kaštany nově ponese jméno zavražděného ruského opozičního politika Borise Němcova. URL: <https://zpravy.aktualne.cz/namesti-pod-kastany/r~48ac34c856ee11ea7590cc47ab5f122/r~4d2cd24e56eb11ea8c1d0cc47ab5f122/>. 11. (Недо)декомунізований Івано-Франківськ. URL: <https://www.vezha.org/nedo-dekomunizovanyj-ivano-frankivsk/>. 12. Порошенко: я б не дуже був щасливий їхати саме в ці плавні. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LxEwbpv5-sg>. 13. Перейменовані села на Волині збираються протестувати проти нових назв. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/190516-pereyменовани-sela-volyni-zbyrayutsya-protestuvaty-proty-novyh-nazv>.

References

1. Drohushavska I. Dekomunizatsiia toponimii: kontseptsiia povnennia istorychnykh nazv na kartu Ukrainy. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Pbgo_2017_26_7.pdf. 2. Perelik mist ta sil do pereimenuvannia. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/perelik-mist-ta-sil-do-pereimenuvan>

nya?q=page/perelik-mist-ta-sil-do-pereimenuvannya. 3. D.C. Law 22-92. Boris Nemtsov Plaza Designation Act of 2018. URL: <https://code.dccouncil.us/dc/council/laws/22-92.html>. 4. Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsyystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky: Zakon Ukrainy vid 9.04.2015 r. № URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>. 5. Kupyna N. A. Totalitarniy yazyk: slovar i rechevyie reaktsii. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/23719/1/kupina_1995.pdf. 6. Shmeleva T. V. Klyuchevyie slova tekuschego momenta. URL: <https://burago.com.ua/t-shmeleva-%e2%80%a2-klyucheve-slova-tekushhego-m/>. 7. Shmeleva T. V. Krizis kak klyuchevoe slovo tekuschego momenta. URL: http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling28/ling_28_06.pdf. 8. Rashkoff D. Mediavirus! Kak pop-kultura tayno vozdeystvuet na vashe soznanie. URL: https://royallib.com/read/rashkoff_duglas/mediavirus.html. 9. Cheloveka mozno ubit, a pamyat – nelzya: v Vilnyuse torzhestvenno otkryit skver imeni Borisa Nemtsova. URL: <https://ru.delfi.lt/news/live/cheloveka-mozhno-ubit-a-pamyat-nelzya-v-vilnyuse-torzhestvenno-otkryit-skver-imeni-borisa-nemtcova.d?id=78893815>. 10. Náměstí Pod Kaštany nově ponese jméno zavražděného ruského opozičního politika Borise Němcova. URL: <https://zpravy.aktualne.cz/namesti-pod-kastany/r~48ac34c856ee11eaa7590cc47ab5f122/r~4d2cd24e56eb11ea8c1d0cc47ab5f122/>. 11. (Nedo)dekomunizovanyi Ivano-Frankivsk. URL: <https://www.vezha.org/nedo-dekomunizovanyj-ivano-frankivsk/>. 12. Poroshenko: ya b ne duzhe buv shchaslyvyi yikhaty same v tsi plavni. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LxEwbpv5-sg>. 13. Pereimenovani sela na Volyni zbyraiutsia protestuvaty proty novykh nazv. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/190516-pereymenovani-sela-volyni-zbyrayutsya-protestuvaty-proty-novyh-nazv>.

Pakholok Vasyl. Decommunization of toponyms in the strategy of formation of political values and strengthening of humanitarian security of Ukraine

Political toponymy is a powerful resource for popularizing certain humanitarian values and ideological markers.

A clear dominance in the toponymy of specific political and ideological symbols in the long run can be a threat to the humanitarian security of the state. Such a destructive potential in Ukraine was preserved by the ideology of the communist totalitarian regime, which was widely represented in geographical names. The abandonment of communist toponyms began in the period of democratization in the 1980s and continued into the following decades, but its pace was too slow. The situation changed dramatically with the adoption in 2015 of the Law of Ukraine «On condemnation of communist and national-socialist (nazi) totalitarian regimes in Ukraine and prohibition of propaganda of their symbols» (hereinafter referred to as «On decommunization»), as a result of which almost 3.5% of settlements of Ukraine and several tens of thousands of smaller toponyms, such as streets, squares, driveways, bridges, etc. were decommunized.

The names were changed when new variants were submitted by territorial communities and local self-government bodies. In case of their uncertainty, the

new name was proposed by the Ukrainian Institute of National Memory, which played a special role in the preparation and implementation of decommunization reform.

Most often, new names of toponyms symbolize figures of Ukrainian history and culture, theorists and practitioners of the national revival, significant events in the history of Ukraine, historical names are returned to the objects of renaming. So, the new names emphasize national identity, emphasize the traditions of Ukrainian statehood, promote national, regional and local people-symbols.

Abandonment of communist symbols is a strategically correct decision, and in the long run will work to strengthen civil harmony and humanitarian security in Ukrainian society.

Key words: political toponymy, decommunization, humanitarian security, consolidation, political symbols.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛІТИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО І ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМІВ

Вихідним пунктом дослідження є концептуальне розмежування політичної еліти в умовах демократичного і тоталітарного режиму. В якості основних напрямів аналізу політичних еліт виділяються: вивчення еліти як суб'єкта влади (механізм прийняття політичних рішень), вивчення еліти як соціальної групи (соціокультурні та психологічні характеристики, що впливають на прийняття рішень), дослідження механізму рекрутування еліти, що є однією з базових характеристик будь-якого режиму. Поняття еліти може виступати в якості важливого компонента аналізу режимів у контексті проблем політичної участі й методів здійснення влади.

Ключові слова: еліта, політичний режим, демократія, тоталітаризм, влада, негативна селекція.

Dobizha Vasyli. Peculiarities of elite functioning in conditions of totalitarian and democratic regime

In the article there is proposed a number of theses that could be useful to historians in the analysis of political regimes within the elite concept. The starting point of the study is the conceptual demarcation of the political elite in a democratic and totalitarian regime. The main areas of analysis of political elites are: the study of the elite as a subject of power (mechanism of political decision-making), the study of the elite as a social group (socio-cultural and psychological characteristics influencing decision-making), the study of elite recruitment, which is one of basic characteristics of any mode. The concept of the elite can act as an important component of regimes analysis in the context of political participation problems and exercising power methods.

Key words: elite, political regime, democracy, totalitarianism, power, negative selection.

Поняттям «політична еліта» позначають насамперед перш за все вищий, привілейований прошарок, який здійснює функції управління і впливу в суспільстві. Існують різні підходи і акцен-

© ДОБИЖА Василь Валерійович — кандидат політичних наук, доцент кафедри правових та гуманітарних дисциплін Вінницького інституту економіки Тернопільського національного економічного університету; ORCID: 0000-0002-5540-9781; e-mail: v.dobizha@gmail.com

ти в розумінні еліт. Владний підхід визначає елітою тих, хто наділені в даному суспільстві вирішальною владою. Мерітократичний підхід визнає елітою тих, хто має якісь особливі риси та особисті якості.

Проблему еліт у політичній науці давно й всебічно розглядають різні автори. Ідеї політичного елітизму висловлювали ще Конфуцій, Платон, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше та ін. У першій третині ХХ століття розрізнені ідеї елітарності систематизували й узагальнили відомі соціологи Г. Моска та В. Парето, яких вважають засновниками науки елітології. Її основоположниками також вважають Р. Міхельса, Ж. Сореля, М. Вебера.

Незважаючи на численні наукові праці, присвячені аналізу політичної еліти, дослідження чинників, що визначають саме її політичну культуру в діалектиці з наявним в державі політичним режимом, здебільшого залишаються поза увагою вчених. Виходячи з цього за основне завдання даної статті автор ставить дослідження особливостей функціонування еліти в умовах демократичного і тоталітарного режимів.

Дослідник елітаризму Джон Гіглі стверджував, що жодна демократія ніколи не виникла без попереднього або супутнього формування консенсуально об'єднаної еліти, і жодна демократія не зберігалася, коли така еліта розпадалася. Таким чином, характеристики демократичних еліт і мас більш індивідуальні й послідовні, ніж передбачає теорія демократичного елітизму. Еліта, представники якої демонструють помірковане і шанобливе ставлення до одного ставлення, завжди формується до того, як демократичні принципи і правила приймаються великою кількістю громадян, і до того, як демократичні інститути стають стабільними. Однак протягом останніх кількох століть консенсуально об'єднані еліти формувалися нечасто, і мало причин думати, що їх число набагато зросте в ХХІ столітті. Роз'єднані еліти, що утворюють авторитарні режими або неосвічені й нестабільні квазідемократії, історично були нормою і, швидше за все, такими і залишаться [1, с. 44].

Спробу систематизувати риси тоталітаризму в науковому плані зробили К. Фрідріх і З. Бжезинський у роботі «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956 р) [2, с.15-27]. Ними були виділені шість ознак, присутність яких, на їх думку, давала змогу визна-

чати режим як тоталітарний. До числа цих ознак були віднесені: 1) політична система спирається на ретельно розроблену ідеологію, яка присутня в усіх сферах суспільного життя; 2) існує єдина масова партія, доступ до якої відкрито лише для невеликої частини населення, а членство відкриває соціальні й кар'єрні ліфти. Партія має олігархічну структуру і або переплітається з державною бюрократією, або контролює її; 3) управління здійснюється за допомогою системи терору, що спрямовується партією і таємною поліцією; 4) засоби масової інформації перебувають під жорстким контролем влади; 5) засоби збройної боротьби монополізовано партією та урядом; 6) останні контролюють також економічне життя.

Демократію як політичний режим прийнято протиставляти тоталітарному режиму. Найважливішими ознаками демократії можемо виокремити наступні: 1) юридичне визнання верховної влади народу; 2) періодична виборність основних органів влади; 3) загальне виборче право, що гарантує кожному громадянину право брати участь у формуванні представницьких інститутів влади; 4) рівність прав громадян щодо участі в управлінні державою, тобто кожний громадянин має право не тільки обирати, а й бути обраним на будь-яку виборну посаду; 5) ухвалення рішення більшістю голосів і підкорення меншості більшості; 6) контроль представницьких органів за діяльністю виконавчої влади; 7) виборці мають можливість контролювати виборні органи влади.

Західна і радянська моделі формування еліт мали суттєві відмінності. В СРСР механізм рекрутування еліти влади поєднував максимально широку соціальну базу підтримки з переважно кооптаційним відбором, що юридично закріплювався виборами і становив одну з найбільш характерних рис «тоталітарної демократії».

В цілому вивчення механізму рекрутування еліти в сукупності з даними, що характеризують її склад, структуру, розподіл повноважень, форми взаємодії в процесі прийняття рішень, дає підстави визначити тип правлячої групи і зробити обґрунтовані, хоч і недостатні висновки про політичний режим.

Політична еліта в СРСР формувалась як партійна еліта, інституціоналізована в апараті партії, номенклатура ж у ціло-

му — як проміжний управлінський прошарок (незважаючи на зрощення номенклатури з партійною елітою, саме високий партійний статус давав систематичний доступ до процесу прийняття рішень). Рекрутування правлячої групи визначалося схемою «маси — партія — номенклатура — еліта», а корпоративістський характер узгодження інтересів передбачав врахування потреб великих непривілейованих соціальних груп. Політичний режим, що включав широку суспільно-політичну участь, поширення формально-демократичних норм (у партії, громадських організаціях, радах, трудових колективах), ідею рівності й одночасно дефіцит свободи особистості, цілеспрямоване звуження громадянських і політичних прав, моністичну структуру влади, може бути охарактеризований як «тоталітарна демократія». Зіставлення змін правлячих груп і режимів у західних і колишніх соціалістичних країнах дає змогу побачити неоднозначні шляхи, по яких пішов процес демократизації у ХХ ст.

Особливістю рекрутування еліти в тоталітарних суспільствах є негативна кадрова селекція. Визначення цього процесу запропонував американський соціолог і культуролог П. Сорокін. Йдеться про кадровий добір, в результаті якого в управлінській ієрархії нагорі опиняються не кращі, а найбільш лояльні владі. Питирим Сорокін зазначав, що «в періоди гострих соціальних катаклізмів найбільш пристосованими виявляються не кращі, а середні, здатні злитися з масою в її інстинктивних мотивах і не дистильованих розумом спонуканнях» [3, с. 217–237]. Такі умови сприяють появі диктатора, який, у парадигмі вибору між відмовою від власних моральних принципів або політичним програшем, без вагань обирає перше. Незважаючи на те, що в негативній селекції на перший план виходять індивідуальні цілі, це більшою мірою колективістське явище. Досягнути влади може вже не стільки господар своїх особистих інтересів, скільки заручник системи, що його просуває. В умовах домінування в суспільстві ліберальної системи цінностей колективізм «негативної селекції» майже ніяк не проявляється, втім за тоталітаризму він розкривається повною мірою.

Актуальність цього принципу підтверджується законом ієрархічної компенсації Седова — Назаретяна. Стислий зміст закону такий: у складній ієрархічно організованій системі

зростання різноманітності на верхньому рівні забезпечується обмеженням розмаїття на попередніх рівнях, і навпаки, зростання різноманітності на нижньому рівні руйнує верхній рівень організації (тобто система як така гине). Тобто чим більше влади і можливостей у номенклатурній верхівки, тим менше прав і засобів у населення. Суспільство в своїй більшості не нарікає: горизонт планування у нього не перевищує року, не кажучи вже про відсутність звички до рефлексії з приводу «хто винен і що робити».

Нобелівський лауреат з економіки Фрідріх Хайєк сформулював головне гасло будь-якого тоталітарного режиму «мета виправдовує засоби». Він виділив три критерії, при дотриманні яких може успішно реалізуватися диктатор. По-перше, чим освіченіші та інтелегентніші люди, тим більш різноманітні їхні погляди і смаки і тим важче чекати від них одностайності з приводу будь-якої запропонованої конкретної системи цінностей. Найчисленнішу ціннісно-однорідну групу становлять люди, моральний рівень яких невисокий. По-друге, найпростіше отримати підтримку людей легковірних і слухняних, які не мають власних переконань і спроможні прийняти будь-яку готову систему цінностей, якщо тільки її як слід вбити їм в голову, повторюючи одне й те саме досить часто і досить голосно. Таким чином, лави тоталітарної партії будуть поповнюватися людьми з нестійкими поглядами і легко збудливими емоціями. По-третє, людська природа така, що люди набагато легше доходять згоди на основі негативної програми — чи то ненависть до ворога, чи заздрість до процвітаючих сусідів, ніж на основі програми, яка стверджує позитивні завдання і цінності [4].

Є всі підстави вважати, що найгірші прояви тоталітарних систем зовсім не випадкові, що рано чи пізно вони виникають за будь-якого тоталітарного правління. Кожен диктатор в умовах тоталітаризму повинен неминуче вибирати між відмовою від звичних моральних принципів і повним політичним фіаско. Саме тому в суспільстві, де взяли гору тоталітарні тенденції, люди без особливих моральних зобов'язань, а просто кажучи, безпринципні мають набагато більше шансів на успіх. Той, хто цього не помічає, ще не зрозумів, яка прірва відділяє тоталітарне суспільство від ліберального і наскільки вся моральна атмос-

фера колективізму несумісна з корінними індивідуалістичними цінностями західної цивілізації.

Ми часто думаємо: якщо наше прагнення до колективізму продиктовано високими моральними спонуканнями, то і саме суспільство, засноване на принципах колективізму, стане осередком чеснот. Насправді моральність в колективістському суспільстві залежатиме частково від індивідуальних якостей, які забезпечуватимуть в ньому успіх, а частково — від потреб апарату тоталітарної влади [4].

Кадрові структури радянської системи являли собою політично, економічно та соціально привілейовані групи та прошарки, які виділялися з маси простого люду як через особливу політичну свідомість, так і через соціальний престиж, який їм надавався згори. Як результат, вони ставали носіями нової політичної та соціальної системи у дуже схожими з елітами нацистських держав, які також піддавалися пропаганді. У таких тоталітарних правителів еліта не відіграє традиційної ролі управління ієрархічно структурованим суспільством, яке спирається на особливі соціальні та інтелектуальні якості. Швидше тут еліта — це «політичний клас» (в розумінні Гаetano Моска), штучно створений за допомогою певного політичного руху і підтримуваний лише політичною технологією тоталітарного правління, яка функціонує як засіб і посередник авторитарного керівництва між ними та людьми, які становлять загальну масу населення.

Можна констатувати, що формальні демократичні процедури були дотриманні під час приходу до влади Адольфа Гітлера, адже за нього проголосувала більшість людей. Принагідно слід пригадати й радянські «вибори без вибору» з явкою виборців понад 90 відсотків. Тогочасні виборчі дільниці створювали атмосферу свята з музикою, транспарантами, буфетами. Загалом комуністичний тоталітарний режим намагався імітувати демократичну форму правління. В СРСР формально існували місцеве самоврядування, поділ влади на гілки, регулярно здійснювані вибори. Тобто і нацистський, і комуністичний політичні режими завжди відчували колосальну довіру мас або створювали атмосферу такої довіри. Але чому так сталося? Річ у тім, що тоталітарні формування повсякчас налаштовувалися організувати саме маси, а не класи чи верстви. Бо без

їх підтримки вони залишилися б у край кволими й приреченими на забуття. Втім як їм вдалося об'єднати ті маси? Адже тут замало тільки колективної зацікавленості. Коли йдеться про маси, маються на увазі люди, які не лише через свою непомірну чисельність, а й через виняткову байдужість важко еднаються на засадах спільних інтересів. Тому успіх тоталітаризму серед мас мав відбутися за вирішальної умови: народ не повинен брати активної участі в управлінні, натомість покликаний виконувати розпорядження. Відтак байдужі фактично не відіграють суттєвої ролі в політиці [5].

Засновники і розробники елітарної теорії В. Парето, Г. Моска, Р. Михельс були одностайними в думці, що суспільством на всіх етапах розвитку цивілізації здійснює управління нечисленна правляча меншість. Саме цей розподіл суспільства на нечисленний правлячий клас і політично інертну масу вони вважали законом соціальної еволюції.

У дослідницьких колах переважає думка, що сучасні демократії є фактично владою еліти. Стверджувати те, що суспільство здатне функціонувати без еліти, можна тільки з метою політичної демагогії. Демократія відрізняється від інших політичних систем не відсутністю еліти, а лише її складом, способом рекрутування і мобільністю еліти.

Джованні Сарторі об'єднав формулювання Шумпетера і Даля [6] і створив найбільш точне визначення демократичного елітизму з тих, які ми маємо: «Великомасштабна демократія - це процедура і / або механізм, який а) утворює відкриту поліархію, систему груп, що конкурують між собою на виборах; б) приписує владу народу, в) реально забезпечує відповідальність лідерів перед народом». Коротко кажучи, демократія за Сарторі — це «виборна поліархія».

Демократичний елітизм має на увазі, що влада суспільства не обмежена існуванням і могутністю еліт: народ все ще встановлює правила у вирішальній боротьбі еліт за урядові кабінети. Завдяки цій теорії взаємодія між народними масами і елітами стало постійною темою для досліджень, що породила незліченні публікації, які вивчали рівень відповідності поглядів мас і еліт; ступінь відображення гендерних, етнічних, професійних та інших ознак мас на подобі еліт; то, як народні маси пов'язані

ні з елітами через партії і структури кар'єрного просування; як методика виборів стимулює реагування еліт на незадоволеність мас; як протиборчі групи народних мас і еліт створюють стабільну демократичну рівновагу

Свого часу Джованні Сарторі, що досліджував демократичний елітизм, непокоїла незбалансованість спостережуваних демократій. Надмірне акцентування на їх горизонтальних, або неелітних, вимірах (виборної демократії, демократії участі та плебісцитарної демократії), на його думку, пригнічувало вертикальні, або елітні, характеристики (субординацію, суперординацію і координацію), без яких демократії стають неконтрольованими. Занепокоєння Сарторі продублював Фарід Закарія: «Дерегулювання демократії зайшло занадто далеко. Воно породило громіздку систему, нездатну авторитетно судити народ ... Ті, хто має владу (еліти), підлаштовуються під вимоги натовпу і втрачають незалежність, що є необхідною умовою для вирішення проблем, складність яких лежить поза межами розуміння народних мас» [7, с. 240-241]. Сарторі й Закарія закликають еліти до більш потужного і незалежного лідерства, якщо демократії хочуть подолати виклики, з якими вони наразі стикаються. Демократичний елітизм став занадто «демократичним» і недостатньою мірою «елітарним».

Щодо демократії, то вона базується на рівності політичних прав та можливостей усіх членів суспільства та на свободах прав особи проти авторитету лідерських груп. Кожна демократія передбачає участь усіх верств у формуванні політичної волі, керованості та прийняття політичних рішень на всіх рівнях.

В Євросоюзі ці проблеми давно обговорюються. Звичайно, так чи інакше еліти ЄС протягом найближчих років отримають свою конституцію або щось близьке до неї. У будь-якому випадку симбіоз європейських ділових і бюрократичних еліт, що розмістилися в Брюсселі, міцний і мало залежить від громадського контролю.

З точки зору демократичного елітизму, сучасні зміни і тенденції мають подвійний характер. З одного боку, здається, що посилення «вертикальних» тенденцій повертає нас до більш ранніх стадій розвитку демократії та забезпечує міцніше лідерство. З іншого боку, елементи, що скріплюють еліти і не дозво-

ляють боротьбі й розбіжностям між ними дестабілізувати демократичну політику, виявляються ослабленими. Очевидно, що еліти і демократії, якими вони управляють, стикаються з низкою взаємопов'язаних загроз. Це глобальне потепління, забруднення навколишнього природного середовища, серйозна нестача природних ресурсів і різке зростання цін на них, високий рівень безробіття в умовах старіння населення, можливі пандемії, поглиблення і посилення расових, етнічних, регіональних та релігійних конфліктів. Можливо, традиційний елітизм, на який елітизм демократичний завжди посилався, але якому ніколи не надавав особливого значення, поступово вийде на перший план. Перед обличчям смертельних небезпек демократичні еліти почнуть краще усвідомлювати історичну необхідність захисту матеріальних і культурних досягнень своїх народів від посягань іноземців і чужих культур. Вони позбудуться деяких найбільш ідеалістичних переконань, яких вони і їхні прихильники останнім часом дотримувалися.

1. Higley J., Burton M. *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Boulder, Colo., USA and Plymouth, U.K., 2006. 2. Friedrich CJ., Bzezinski Z. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. N.Y., 1965. P. 15-27. 3. Lawrence T. Nichols. *Science, politics and moral activism: Sorokin's integralism reconsidered*. Return of Pitirim Sorokin. International Kondratieff foundation. M., 2001. P. 217-237. 4. Хайек Ф. *Дорога к рабству*. Москва: АСТ, Астрель, 2010. 320 с. 5. Лютий Т. Тоталітаризм: мезальянс еліт і натовпу. *Тиждень*. UA. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/206693>. 6. Sartori G. *Democratic Theory Revisited: The Contemporary Debate*. Chatham, N.J., 1987. 156 p. 7. Zakaria F. *The Future of Freedom*. New York. 2003. 256 p.

References

1. Higley J., Burton M. *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Boulder, Colo., USA and Plymouth, U.K., 2006. 2. Friedrich CJ., Bzezinski Z. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. N.Y., 1965. P. 15-27. 3. Lawrence T. Nichols. *Science, politics and moral activism: Sorokin's integralism reconsidered*. Return of Pitirim Sorokin. International Kondratieff foundation. M., 2001. P. 217-237. 4. Khaiek F. *Doroha k rabstvu*. M.: AST, Astrel, 2010. 320 s. 5. Liutyi T. *Totalitaryzm: mezalians elit i natovpu*. *Tyzhden*. UA. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/206693>. 6. Sartori G. *Democratic Theory Revisited: The Contemporary Debate*. Chatham, N.J., 1987. 156 p. 7. Zakaria F. *The Future of Freedom*. New York. 2003. 256 p.

Dobizha Vasyl. Peculiarities of elite functioning in conditions of totalitarian and democratic regime

In the article there is proposed a number of theses that could be useful to historians in the analysis of political regimes using the elite concept. The starting point of the study is the conceptual demarcation of the political elite in a democratic and totalitarian regime. It has been proved that the study of the elite recruitment mechanism in combination with data characterizing its composition, structure, distribution of powers, forms of interaction in the decision-making process allows to determine the type of ruling group and make reasonable, though insufficient conclusions about the political regime. It has been studied the peculiarity of the elite recruiting in totalitarian societies with the help of negative personnel selection. As a result of management hierarchy there are not the best at the top, but the most loyal to the government.

The main areas of analysis of political elites are: the study of the elite as a subject of power (the mechanism of political decision-making), the study of the elite as a social group (socio-cultural and psychological characteristics influencing decision-making), the study of elite recruitment, which is one of basic characteristics of any mode. The concept of elite can act as an important component of the regimes analysis in the context of political participation problems and methods of exercising power. Democracy differs from other political systems not by the absence of the elite, but only by its composition, method of recruitment and elite mobility.

It has been substantiated that democratic elitism implies that the society power is not limited by the existence and elite's power: the people still establish rules in the decisive struggle of elites for government cabinets. Thanks to this theory, the interaction between the masses and the elites has become a constant topic for the research, which has given rise to countless publications that have studied the level of correspondence between the views of the masses and elites.

Key words: elite, political regime, democracy, totalitarianism, power, negative selection.

ФОРМАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЕМОЦІЙНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЦИФРОВОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Із допомогою формального аналізу вивчається емоційність українського цифрового політичного дискурсу. На матеріалі політичних новин за 2019–2020 роки (інтернет-видання «Українська правда») виокремлюються періоди із більшою емоційністю: перед і під час президентських виборів (лютий, квітень 2019 року), перед, під час та після парламентських виборів (червень–липень 2019), а також періоди із низькою емоційністю під час карантину (березень–травень 2020). Окрім цього, визначається емоційне різноманіття в періоди обговорення результатів виборів (із найбільшими показниками у травні, серпні 2019 р.)

Ключові слова: цифровий політичний дискурс, формальний аналіз, політичні емоції.

Steblyna Natalia. Formal analysis of ukrainian digital political discourse emotionality

Emotionality of Ukrainian digital political discourse is studied with formal analysis. In political news of «Ukrains'ka pravda» (2019–2020), which is the text corpus for the research, periods of high emotionality were defined: before and during the presidential elections (February, April 2019); before, during and after parliamentary elections (June–July 2019). And, the period of low emotionality is defined as well during the quarantine (March–May 2020). In addition, emotions diversity in the periods of discussions about elections results is discovered (the largest number in May, August 2019).

Key words: digital political discourse, formal analysis, political emotions.

Дослідження політичних емоцій є відносно новим напрямом, оскільки тривалий час вважалося, що тільки агресивні (наприклад, фашистські) суспільства є емоційними [1, с. 2], демократичні ж держави задля стабільності мають подолати пристрасні за допомогою розуму [2, с. 224]. Або ж говорили про те, що політичні рішення не повинні бути пристрасними, бо це може неминуче призвести до ірраціональних актів жорстокості

© СТЕБЛИНА Наталія Олександрівна – докторант кафедри політології та державного управління, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент Донецького національного університету імені Василя Стуса; ORCID: 0000-0001-9799-9786; e-mail: n.steblyna@donnu.edu.ua

або зла [3, с. 494]. Проте емоційність ще з давніх часів вважалася неодмінною складовою політики, афекти відігравали ключову роль у політиці (у дискурсі, риторичі, діях та ін.) [2, с. 223], а нині у численних дослідженнях читаємо про зростання емоційності політичних текстів, цьому, зокрема, сприяє й використання соціальних мереж для політичної комунікації [4].

Саме тому метою статті є формалізація аналізу емоційності політичного тексту та інтерпретація отриманих даних на матеріалі українського цифрового політичного дискурсу за 2019-2020 роки (політичні новини інтернет-видання «Українська правда»). Задля досягнення цієї мети, ставимо такі завдання: окреслити поняття політичної емоції; розробити комп'ютерну програму для вимірювання емоційності політичних текстів заміряти показники емоційності.

За спостереженням Марти Нассбаум, «картина дня або ж тижні у житті навіть відносно стабільної демократії вміщує різноманіття емоцій» [1, с. 1]. Однак не всі емоції можемо уналежити до політичних. При цьому, зважаючи на природу емоцій, виокремлення останніх може бути й не таким простим заданням. Як зазначає Г. Хейдж, емоції завжди знаходяться на перетині індивідуального і колективного, приватного та публічного, психологічного та соціального [5]. На думку Н. Демертціса, раціональне й емоційне взаємодіють на свідомому та підсвідомому рівнях під час формування політичних позицій чи суджень [2, с. 224]. А громадянин сприймається не як політичний експерт (що ухвалює рішення раціонально, зважаючи на аргументи, компетентність та аналіз даних), а як «людська частина політичного тіла» [6, с. 20]. Саме тому для визначення політичних емоцій потрібно відстежити, які індивідуальні емоції стають колективними та політичними [3, с. 492]. Фактично може йтися про поступовий перехід емоцій (або навіть самого процесу переживання емоцій) із рівня індивідуального – у публічний. І тут можемо припустити, саме медіа (традиційні та нові) можуть відігравати значну роль, транслюючи емоції тих або інших політичних суб'єктів (представників влади, громадянського суспільства, фахівців, експертів та ін.). І тут може йтися про певне «зараження» заданими емоціями потрібної аудиторії. Або ж, як говорять Пейс та Білгіц, емоції є «ключовим приладдям із набору інстру-

ментів, необхідних для мистецтва управління державою» [7]. На думку С. Кошут та колег, для того, щоб одні дискурси отримали владу та перевагу над іншими, має враховуватися емоційний компонент [8, с. 5]. Про те, що «емоційний відгук» потрібен у процесі формування політичного судження, говорить В. Полянська [9, с. 191]. Т. Кремень зауважує, що «емоційна забарвленість» потрібна для політичної мобілізації [10, с. 72].

Як правило, останні мають належати певній групі, колективу, народу чи нації і враховувати їхні цілі, стосуватися інституцій та лідерів або території [1, с. 2]. Також політичні емоції стосуються ключових зобов'язань нації або безпеки «заповітних цінностей» – інклюзивності, рівності, подолання складних проблем або ж кінця часів поневолення [1, с. 2]. На думку Нассбаум, важливе не просто визнання певних суспільних норм, цінностей та зобов'язань, а й емоційна прив'язаність/прихильність до них [1, с. 6]. І, звісно, завдання фахівців – ретельно відстежувати і критикувати як самі принципи суспільства, так і емоції, які виникають щодо них [1, с. 7].

За допомогою емоцій (зокрема, негативних, травматичних) конструюється національна ідентичність [11].

Щодо визначень, то Н. Демертціс пропонує вважати політичними емоціями тривалі афективні схильності, що підтримуються політичними та соціальними нормами певного суспільства, відіграючи ключову роль у конструюванні його політичної культури та розподілі владних ресурсів [2, с. 228]. Відтак і тут йдеться про «взаємопереплетення» важливих для суспільства правил, цінностей та емоцій. Про емоції як «інтерактивні реакції», що одночасно формуються як на індивідуальному, так і колективному рівні, говорить Коскун, аналізуючи події Арабської весни [12, с. 1198].

Тим не менше, для формального аналізу потрібен більш чіткий механізм виокремлення емоцій у тексті. Е. Коскун вважає, що емоції можна віднайти в наративах та різноманітних форматах комунікації [12, с. 1205-1206]. Або ширше – у мові [8, с. 2], де емоції стають частиною «соціального досвіду» [14]. Г. Маркус зазначає, що можна покладатися на «просторові» метафори, наприклад «серце» та «розум» або голова і тіло, свідоме і несвідоме [6]. Хатчінсон і Блейкер пропонують макро- та мікропід-

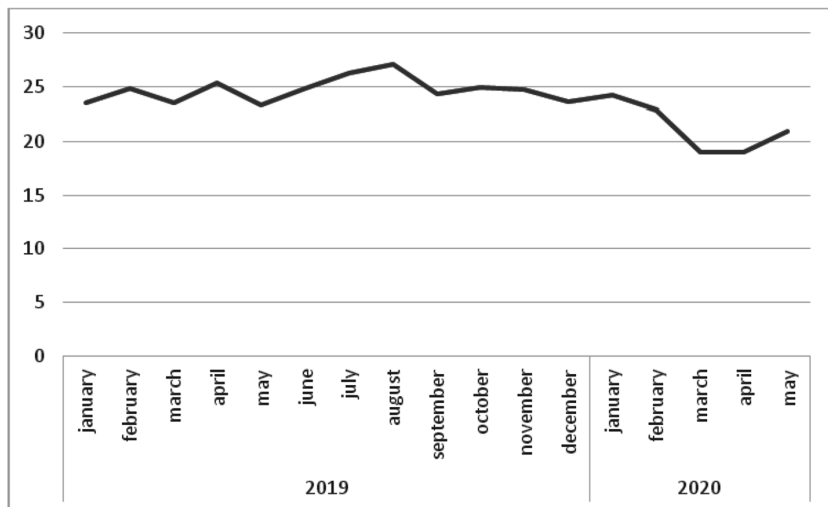
ходи. Якщо перший визначає, як певні емоції набувають різних значень у різних культурних контекстах, то другий дозволяє зрозуміти, як емоції функціонують у певних обставинах [3, с. 493].

Алгоритм пошуку емоцій у цифровому політичному дискурсі

Для визначення емоцій у цифровому політичному дискурсі укладався словник дієслів стану, за основу брався перелік дієслів на позначення психічної діяльності [14], а також додавалися дієслова, що були знайдені за допомогою регулярних виразів Python.

Після цього у заголовках новин за 2019–2020 рр. (до 23 травня включно) шукалися співпадиння зі словником – і визначався відсоток емоцій у цифровому політичному дискурсі. Знайдені слова уніфікувалися – зводилися до інфінітивів. І вираховувалася кількість унікальних згадок дієслів за місяць та найбільш популярні дієслова.

За допомогою отриманих даних можна визначити більш і менш емоційні періоди в українському цифровому політичному дискурсі (*мал. 1*).

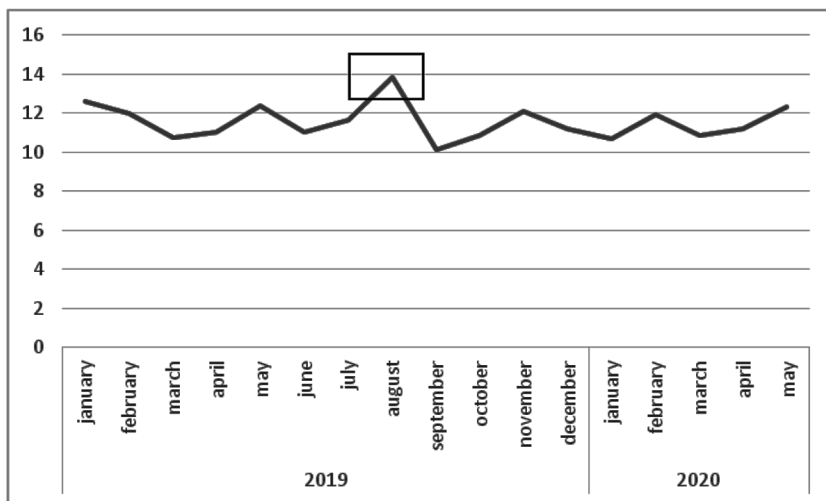

Мал. 1

*Емоційність українського цифрового політичного дискурсу
2019–2020 рр.*

Приміром, до вересня 2019 року фіксуємо коливання показника, із найбільшими значеннями у серпні, липні та квітні. Тож можемо припустити, що передвиборча кампанія, вибори та реакція на позачергові парламентські вибори призвели до підвищення емоційності в дискурсі. До цього ж згадаємо, що як кандидати у президенти, так і політичні партії, активно використовували т. зв. політику обурення (Ф. Фукуяма) під час кампаній. Після вересня показник стабілізувався (із незначним просіданням наприкінці року: причиною може бути період новорічних канікул), але з лютого – стрімко впав до найнижчих показників у березні та квітні (під час карантину). Фактично це свідчення уповільнення політичного життя, у цей же період у попередніх дослідженнях фіксувалося зниження інтенсивності політичної взаємодії.

Тепер подивимося на різноманіття емоцій за означений період (мал. 2).

Мал. 2

Емоційне різноманіття українського цифрового політичного дискурсу 2019-2020 рр.

Як бачимо, збільшення емоційності цифрового дискурсу не завжди призводить до урізноманітнення емоцій. Тобто в період більшої емоційності транслюються, як правило, одні й ті ж емо-

ції. Приміром, перед президентськими виборами та у місяць виборів різноманіття менше. Проте у травні показник зростає. Можемо це пов'язати якраз із репрезентацією відчуттів, бажань, настроїв нової влади або ж страхів опозиції, так само, до речі, як і після парламентських виборів – у серпні. Саме тут ми маємо найбільший відсоток за першим показником і за другим. Під час пандемії бачимо як зниження відсотка емоційності, так і зниження різноманіття емоцій.

Також спостерігаємо зміни найбільш уживаних емоцій/відчуттів/станів (*див. табл. 1*)

Таблиця 1

Найбільш уживані дієслова стану
в українському цифровому політичному дискурсі

Січень 19		Лютий 19		Березень 19		Квітень 19		Травень 19	
вірити	20	вірити	24	обіцяти	23	хотіти	38	хотіти	48
хотіти	28	хотіти	32	просити	23	просити	22	просити	23
Червень 19		Липень 19		Серпень 19		Вересень 19		Жовтень 19	
хотіти	44	хотіти	43	хотіти	39	хотіти	38	хотіти	50
стане	28	стане	35	просити	29	просити	33	просити	41
Листопад 19		Грудень 19		Січень 20		Лютий 20		Березень 20	
хотіти	62	підозрювати	30	стане	28	хотіти	44	хотіти/ просити	33
стане	25	хотіти	30	хотіти	44	просити	25	стане	46
Квітень 20		Травень 20							
хотіти	38	стане	23						
просити	36	вирішити	24						

Як бачимо, серед найбільш уживаних дієслів – слово «хотіти», тож переважно через емоції транслюються бажання політичних акторів. Також зростає використання саме цього дієслова – після президентських виборів (травень-серпень). Фактично найбільше йдеться про імовірні плани нової влади, які видаються важливими для цифрового дискурсу. Окрім того, ще й у жовтні й листопаді значно збільшилася кількість згадувань цього дієслова у заголовках. Цікаво, що, приміром, у березні на перший план замість дієс-

лова «хотіти» виходять два: «обіцяти» і «просити», що також може характеризувати передвиборчий період. У грудні разом із дієсловом «хотіти» з'являється «підозрювати», що може бути пов'язане із висвітленням зустрічі у Нормандському форматі. Також у травні 2020 року на перший план вийшло дієслово «вирішити», що може свідчити про вихід із карантину і трансляцію готовності до цього. А у березні 2020 року – «стане», що говорить про сконцентрованість на майбутньому – перед початком карантину.

Отже, в результаті проведеного дослідження було формалізовано аналіз емоційності політичного тексту, що дозволило виокремити періоди із більшою емоційністю. Також бачимо, що в цілому збільшення емоційності не призводить до збільшення різноманіття емоцій. Навпаки, як правило, цей показник найвищий за часів нижчої емоційності.

За допомогою формального аналізу можемо визначати й найбільш популярні емоції. Як правило, через емоції у цифровому дискурсі транслюються бажання політичних акторів.

Здійснене дослідження дозволяє стверджувати, що український цифровий політичний дискурс, як і політичні дискурси інших країн, є емоційним (в середньому кожне четверте повідомлення виражає почуття/настрій/стан). При цьому показник різноманітності політичних емоцій (середній – 11,4%) говорить про те, що у цьому дискурсі транслюються переважно одні й ті ж емоції.

Відтак питання емоційності цифрового політичного дискурсу України та інших держав потребує подальшої розробки, а за допомогою формального аналізу можна встановити зв'язок між емоційністю та цифровізацією дискурсу, а також віднайти можливі кореляції з іншими показниками: диверсифікацією, персоналізацією дискурсу та ін.

1. Nussbaum M. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013.
2. Demertzis N. *Political Emotions. The Palgrave Handbook of Global Political Psychology* / edoters: B P. Nesbitt-Larking, C. Kinnvall, H. Dekker. Basingstoke: Macmillan Publishers Limited, 2014. P. 223-241.
3. Hutchison E., Bleiker R. *Theorizing Emotions in World Politics. International Theory*. 2014. № 6(3). P. 491-514.
4. Ott B. L. *The age of Twitter: Donald J. Trump and the politics of debasement. Critical Studies in Media Communication*. 2017. No 34(1). P. 59-68.
5. Hage G. *Hating Israel in the field: on ethnography and political emotions. Anthropological*

Theory. 2009. No 9(1), P. 59-79. **6.** Marcus G. E. The Theory of Affective Intelligence and Liberal Politics. *The Theory of Affective Intelligence and Liberal Politics* / editor: N. Demertzis. London: Palgrave Macmillan, 2013. P. 17-38. **7.** Pace M., Bilgic A. Studying Emotions in Security and Diplomacy: Where We Are Now and Challenges Ahead. *Political Psychology*. 2019. No 40. P. 1407-1417. **8.** Koschut S., Hall T. H., Wolf R., Solomon T., Hutchison E., Bleiker R. Discourse and emotions in international relations. *International Studies Review*. 2017. No 19(3). P. 481-508. **9.** Полянська В. Естетико-політичні та емоційно-афективні фактори сприйняття українсько-російських відношень. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2015. No 1. С. 189-199. **10.** Кремень Т. Емоційна складова політичної мобілізації через соціальні медіа. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія Політологія. 2012. No 204(192). С. 72-74. **11.** Pace M., Bilgic A. Trauma, Emotions and Memory in World Politics: The Case of the European Union's Foreign Policy in the Middle East Conflict. *Political Psychology*. 2018. No 39. P. 503-517. **12.** Coskun E. R. The role of emotions during the Arab Spring in Tunisia and Egypt in light of repertoires. *GLOBALIZATIONS*. 2019. No 16(7). P. 1198-1214. **13.** Марас Н. М. Соціальні категорії модусу як репрезентанти емоцій у політичному дискурсі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія Філологічна. 2012. No 29. С. 114-116. **14.** Каченко Ю. Дієслова на позначення психічної діяльності з позиції градуальності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. 2012. № 9. P. 82-87.

References

1. Nussbaum M. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013. **2.** Demertzis N. *Political Emotions. The Palgrave Handbook of Global Political Psychology* / editors: B P. Nesbitt-Larking, C. Kinnvall, H. Dekker. Basingstoke: Macmillan Publishers Limited, 2014. P. 223-241. **3.** Hutchison E., Bleiker R. Theorizing Emotions in World Politics. *International Theory*. 2014. No 6(3). P. 491-514. **4.** Ott B. L. The age of Twitter: Donald J. Trump and the politics of debasement. *Critical Studies in Media Communication*. 2017. No 34(1). P. 59-68. **5.** Hage G. Hating Israel in the field: on ethnography and political emotions. *Anthropological Theory*. 2009. No 9(1). P. 59-79. **6.** Marcus G. E. The Theory of Affective Intelligence and Liberal Politics. *The Theory of Affective Intelligence and Liberal Politics* / editor: N. Demertzis. London: Palgrave Macmillan, 2013. P. 17-38. **7.** Pace M., Bilgic A. Studying Emotions in Security and Diplomacy: Where We Are Now and Challenges Ahead. *Political Psychology*. 2019. No 40. P. 1407-1417. **8.** Koschut S., Hall T. H., Wolf R., Solomon T., Hutchison E., Bleiker R. Discourse and emotions in international relations. *International Studies Review*. 2017. No 19(3). P. 481-508. **9.** Polyans'ka V. Estety'ko-polity'chni ta emocijno-afektyvni faktory' spry'nyattya ukrayins'ko-rosijs'ky'x vidnosy'n. *Naukovi zapysky' Instytutu polity'chny'x i etnonacional'ny'x doslidzhen' im. I. F. Kurasa*. 2015. No 1. С. 189-199. **10.** Kremen' T. Emocijna skladova polity'chnoyi

mobilizaciji cherez social'ni media. *Naukovi praci Chornomors'kogo derzhavnogo universy'tetu imeni Petra Mogy'ly'*. Seria Politologiya. 2012. No 204(192). C. 72-74. **11.** Pace M., Bilgic A. Trauma, Emotions and Memory in World Politics: The Case of the European Union's Foreign Policy in the Middle East Conflict. *Political Psychology*. 2018. No 39. P. 503-517. **12.** Coskun E. R. The role of emotions during the Arab Spring in Tunisia and Egypt in light of repertoires. *GLOBALIZATIONS*. 2019. No 16(7). P. 1198-1214. **13.** Magas N. M. Social'ni kategoriya modusu yak reprezentanty' emocij u polity'chnomu dy'skursi. *Naukovi zapysky' [Nacional'nogo universy'tetu «Ostroz'ka akademiya»*. Seria Filologichna. 2012. № 29. C. 114-116. **14.** Tkachenko Yu. Diyeslova na poznachennya psy'xichnoyi diyal'nosti z pozy'ciyi gradual'nosti. *Naukovy'j chasopy's Nacional'nogo pedagogichnogo universy'tetu imeni M. P. Dragomanova*. Seriya 10: Problemy' gramaty'ky' i leksy'kologiyi ukrayins'koyi movy. 2012. № 9. P. 82-87.

Stebliina Natalia. Formal analysis of ukrainian digital political discourse emotionality

Formal analysis algorithm of political text's emotionality and interpretation of data, collected from Ukrainian digital political discourse 2019-2020 (political news of online-media «Ukrains'ka pravda», are conducted in the paper. Computer program (Python language) was designed for the analysis. Vocabulary of state verbs was worked out. Headlines of political news items were analyzed. Periods of high emotionality were defined (before and during the presidential elections (February, April 2019); before, during and after parliamentary elections (June-July 2020). Stabilization of the indicator was observed after the elections (there is no fluctuation in particular). The significant decrease of the emotionality percentage was defined during the quarantine in 2020.

And, emotionality increase doesn't lead to the increase of emotions diversity. It may be explained with press-services activity before and during the elections, when the discourse is more structured and less diverse. The period of the highest number of unique emotions was in August 2019, thus, change of power and political actors may cause emotions diversification.

The verbs, which express emotions and feelings, moods were defined as well (they are: «wish», «believe», «ask», etc.). As a rule, in the discourse emotions are used to disseminate political actors' wishes (the verb «want» is the most popular). However, before the presidential elections, in the beginning and after the quarantine, political actors' intentions differed.

The percentage of emotions in Ukrainian digital political discourse is 25% (average). However, the indicator of emotions diversity is low (11,4% – average): almost the same emotions are disseminated. Positive and negative emotions were not studied specially; however, neutral or positive emotions prevailed among the most popular.

Key words: digital political discourse, formal analysis, political emotions.

УДК 327.8:15

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-263

А. П. ДЕМАРТИНО

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ЗАГРОЗ

Проаналізовано можливості й основні напрями забезпечення стабільності політичної системи в умовах інформаційних загроз. Здійснено системний аналіз основних проблем забезпечення стабільності політичної системи. Виявлено існуючі інформаційні загрози для її функціонування. Показано, що різноманітні інформаційні чинники, які є, по суті, технічними каналами передачі інформації, вже давно набули статусу впливового учасника взаємодії між громадянським суспільством і владою. Наведено приклади з політичної практики, що засвідчують використання інформаційно-комунікаційних технологій як з метою стабілізації, так і дестабілізації політичної системи.

Ключові слова: політична система суспільства, стабільність, інформаційно-комунікаційні технології, інформаційні загрози, ефективність державного управління, інформаційна безпека.

Demartyno Andrii. Ensuring the stability of the political system in the conditions of information threats

Possibilities and main directions of ensuring the stability of the political system in the conditions of information threats are analyzed. A systematic analysis of the main problems of ensuring the stability of the political system in the context of existing information threats, given that various information factors, which are essentially technical channels of information transfer, has long acquired the status of an influential participant in civil society and government. Examples from political practice are given, which testify to the use of information and communication technologies both for the purpose of stabilization and destabilization of the political system.

Key words: political system of society, stability, information and communication technologies, information threats, efficiency of public administration, information security.

Під політичною системою зазвичай розуміють цілісну, динамічну сукупність відносин та інститутів влади, які взаємодіють одне з одним на основі єдиних норм і цінностей. Однак, розглядаючи політичну систему лише в цьому ракурсі, дослідники

© **ДЕМАРТИНО Андрій Павлович** – керівник служби стратегічного планування та аналізу Ради національної безпеки і оборони України; ORCID: 0000-0002-2647-0129; e-mail: andrede17@gmail.com

випускають з поля зору значний спектр неінституціоналізованих взаємодій і відносин із приводу політики, розподілу ресурсів, що складаються в кожному суспільстві. У цьому контексті одним із важливих аспектів є визначення сутності того, що називається «стабільністю політичної системи».

Актуалізує дослідження вказаної проблеми (особливо для українського суспільства) необхідність усвідомлення того, що ефективність управління суспільними процесами безпосередньо залежить від політичної стабільності. Параметри її можуть бути доволі різноманітними, але з найголовніших варто назвати збереження цілісності системи державного управління, громадського порядку, легітимності тощо. Цілком очевидно, що чим стабільніша політична система суспільства, тим вищою є вірогідність формування у громадян однотипних установок. А це, в свою чергу, дозволяє точніше спрогнозувати наслідки політичних процесів. Отже, розуміння стабільності політичної системи безпосередньо пов'язане зі здатністю останньої адекватно реагувати на зовнішні й внутрішні загрози її існування. Особливо важливими є адекватне реагування на інформаційні загрози і здатність утворювати власні інформаційні механізми протидії.

Відповідно до вищезазначеного метою пропонованої статті є системний аналіз основних проблем забезпечення стабільності політичної системи. Основними завданнями даної статті є виявлення існуючих інформаційних загроз для функціонування політичної системи; з'ясування характеру різноманітних інформаційних чинників, що слугують технічними каналами передачі інформації і є впливовим учасником взаємодії між громадянським суспільством і владою; осмислення інформаційно-комунікаційних проблем, пов'язаних зі стабілізацією та дестабілізацією політичної системи.

Досліджувана проблема з різних позицій розглядається у працях таких вчених, як Г. Алмонд, А. Бенкс, Ф. Білі, С. Гантінгтон, А. Голдберг, Л. Гурвіц, К. Даудінг, Е. Зіммерман, С. Каштанов, Р. Кімбер, С. Коуелман, Дж. Пауелл, А. Соловійов, О. Соснін, Р. Текстор, Ю. Федотченко, Я. Чмир та ін. З праць названих вчених постає вочевидь, що політична стабільність демократичного режиму не є непорушною, а демократія не може бути повним гарантом стабільності. І це зрозуміло, оскільки демократич-

на система постійно розвивається, є динамічною. Політична боротьба, з одного боку, може бути характеристикою демократичного процесу, з іншого – стати фактором політичної нестабільності. Представники правлячої групи того чи іншого типу режиму із часом можуть втрачати здатність ефективно управляти державою, або стара система управління перестає бути достатньою мірою продуктивною.

На історичних прикладах можна впевнено стверджувати, що абсолютна політична стабільність навіть шкідлива для розвитку держави і суспільства. Якщо уявити собі подібну картину «абсолютної політичної стабільності», то ми дійдемо висновку, що така держава не має перспектив розвитку: всі системи життєдіяльності суспільства виявляться в застої, і все це призведе до кінця держави як такої.

Одним із доволі розповсюджених підходів до проблеми політичної стабільності є той, в рамках якого вона розуміється як відсутність у суспільстві осередків внутрішніх конфліктних ситуацій і реальних загроз нелегітимного насильства, а також володіння ресурсами, здатними нейтралізувати насильницькі загрози політичній системі при виникненні кризових ситуацій. Основними представниками цього підходу є Ф. Білі [1], К. Даудінг і Р. Кімбер [2]. Узагальнюючи їх погляди, можна зробити висновок, що політична стабільність є синонімічною здатності держави до самозбереження при реальній загрозі руйнації суспільної системи.

Характеризуючи стан політичної системи, науковці використовують поняття «тривалість» і «стійкість». Доволі поширеним є підхід, згідно з яким політичну стабільність прирівнюють до тривалості влади урядового кабінету [3, 4, 5]. Тобто у порівняльному аспекті ту країну слід вважати більш стабільною, в якій уряд знаходиться при владі більш тривалий час. В якості прикладу зазвичай розглядають випадки з італійськими, фінськими та французькими урядами [6]. У певному сенсі брежнєвський період в історії СРСР, який тривав 18 років, також можна пов'язати із розумінням стабільності політичної системи. Однак у цьому випадку тривалість можна розглядати і як статичний опір змінам, які, з іншої точки зору, становлять собою антитезу стабільності. Тривалість перебування на посаді є одним із най-

більш зрозумілих і кількісно оцінюваних видів політичної стабільності, що, в принципі, якоюсь мірою нівелює скепсис щодо даної точки зору.

Незважаючи на значну кількість загальних визначень у політичній теорії й історичні приклади, завершеного змістовного розуміння терміна «стабільність політичної системи» не існує. Наявність діаметральних підходів свідчить, що ця проблема потребує глибокого наукового аналізу із застосуванням найсучасніших теоретико-методологічних підходів. Виникає необхідність у систематичному їх аналізі на предмет виявлення відмінностей у трактуваннях дослідників, щоб зрозуміти, за допомогою яких інструментів виникає можливість на практиці досягти стабільного стану політичної системи. Тим самим відкриваються невивчені аспекти для теоретиків у даній сфері.

Одним із важливих науково-практичних завдань є з'ясування стабільності політичної системи в умовах інформаційної небезпеки. Загальноприйнятим слід вважати визначення інформаційної безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів громадян, суспільства та держави в інформаційній сфері [7, с. 19]. Для розуміння цієї проблеми цілком очевидно, що треба з'ясувати спочатку, що являють собою її дестабілізаційні чинники. Погодимось із С. Каштановим, який такими вважає: інформаційні війни, цифрову нерівність, протестну поведінку активних користувачів електронної мережі, розповсюдження комп'ютерних програм, які порушують функціонування інформаційної інфраструктури системи державного управління тощо [8, с. 15].

Цей перелік суттєво доповнює О. Соловйов, на думку якого суттєвими інформаційними загрозами для суспільства слід вважати: масове використання технік маніпулювання і дезінформації; порушення діяльності інститутів, структур, що забезпечують життєдіяльність суспільства; посилення психоемоційної напруженості в країні (руйнування психіки, екзальтація, схильність до ризиків і необдуманих дій); низьку якість повсякденної інформації; монополізацію інформаційної сфери суспільства; систематичні порушення інтелектуальної власності [9, с. 234].

Для більш повної картини звернемося до «Доктрини інформаційної безпеки України», в якій зазначено, що на сучасному

етапі основними реальними загрозами національній безпеці України в інформаційній сфері є: здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення і дестабілізація суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні; проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій в інших державах з метою створення негативного іміджу України у світі; інформаційна експансія держави-агресора та контрольованих нею структур, зокрема шляхом розширення власної інформаційної інфраструктури на території України та в інших державах; інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях; недостатня розвиненість національної інформаційної інфраструктури, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформаційній агресії та проактивно діяти в інформаційній сфері для реалізації національних інтересів України; неефективність державної інформаційної політики, недосконалість законодавства стосовно регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері, невизначеність стратегічного наративу, недостатній рівень медіа-культури суспільства; поширення закликів до радикальних дій, пропаганда ізоляціоністських та автономістських концепцій співіснування регіонів в Україні [10].

На думку О. Сосніна, небезпека дедалі більше зароджується в середовищі масового користувача, а сьогодні це – широке коло людей, які мають у своєму розпорядженні персональні комп'ютерні системи, які інтегровані в глобальній мережі. Вони ставлять за мету доведення до української міжнародної спільноти своїх поглядів щодо державної політики України, апелюють до свідомості громадян, державних та міжнародних інституцій. Однак за межами добре контрольованих зон їх поведінка взагалі непередбачувана, тому що спрямовує їх іноді на протиправні дії – комерційний інтерес, бажання бути відомим, особисті амбіції, кураж, звичайне хуліганство або усього лише помилка у виборі технічних засобів або від нестачі ресурсів тощо [11, с. 199].

З одного боку, завдяки інформаційним технологіям діяльність держави, за наявності політичної волі, має шанс стати прозорішою і відкритішою. Чим вищим є рівень відкритості влади, тим більше можливостей для участі громадськості в прийнятті політичних рішень. Так, політика ЗМІ, спрямована на зіставлення інформації про провали комуністичних урядів, які завели суспільства в глухий кут, привела до падіння у Польщі чинної влади [12, с. 143]. Найважливішу роль у демократизації Південної Європи, Латинської Америки, Східної Європи в 1970–1990-і роки відіграло телебачення. Завдяки телебаченню інформація про демократичні рухи в сусідніх країнах поширювалася миттєво. Це надавало борцям із диктатурами сили і відчуття підтримки з боку сусідніх демократичних країн. В Іспанії в 1981 році телевиступ короля Хуана Карлоса запобіг перевороту в країні. Все це С. Гантінгтон назвав демонстраційним ефектом [13, р. 128]. З іншого боку, ЗМІ можуть провокувати протести, демонстрації і навіть путчі, особливо в країнах, де немає демократичних стабілізаторів. Саме тому політичні недемократичні режими прагнуть до звуження Інтернет-простору для своїх громадян, не шкодуючи для цього коштів.

Механізми інформаційного забезпечення політичної стабільності при тоталітарному режимі засновані на принципах тотальної заборони і контролю. З огляду на це за його панування інформаційний простір перебуває під повним контролем держави, всі ЗМІ також повністю залежать від держави. Сьогодні ж Інтернет взагалі істотно реформував методи активізації учасників протестів. Завдяки Інтернету для соціальних груп стало можливим здійснювати політичні практики. За словами В. Фесенка, «раніше думали, якщо немає в телевізорі, то тебе немає і в політиці. Зараз з'явився новий тренд – якщо немає в соціальних мережах, то тебе немає і в політиці». На думку політолога, використання соціальних мереж аж ніяк не робить владу більш відкритою, скоріше мова йде про імітацію відкритості влади. У той же час комунікація державних і політичних діячів із суспільством є корисною [14]. Власне, як ми вже визначили, стабільність може ґрунтуватися як на принципах демократії, так і диктатури.

Європейські демократичні країни знаходяться в постійному пошуку засобів і методів захисту свого інформаційного простору

ру, які не виходять за рамки демократичного розвитку. Наприклад, для Великобританії характерний жорсткий політичний контроль за теле- і радіотрансляціями. Англійське законодавство забороняє політичну рекламу громадських і політичних сил. За можливість дивитися комерційні програми каналу Бі-бі-сі бажаючі телеглядачі вносять щорічну плату. Відновленням ліцензій на мовлення розпоряджається уряд.

Прикладів можна навести чимало. Але цілком очевидним є те, що внесок ЗМІ в забезпечення і збереження політичної стабільності буде значним у тому випадку, якщо їм вдасться перейти від маніпулятивної моделі до діалогової, інтерактивної моделі комунікації, стати ініціатором затвердження толерантної дискусії між владою і суспільством, усіма політичними силами про реальні проблеми, які хвилюють суспільство. ЗМІ повинні продемонструвати суспільству, що вони є його конструктивною частиною, орієнтованою на артикуляцію різних громадських інтересів на принципах довіри і відкритості. Тільки так засобам масової інформації вдасться повернути втрачену довіру громадян.

Механізми інформаційного суспільства здатні не тільки скорочувати економічні витрати з метою оптимізації розвитку економіки, а й регулювати стан політичної системи, робити її більш стабільною, або навпаки. Наприклад, ніхто не буде заперечувати, що завдяки певним інформаційним механізмам політичні конфлікти можна вирішувати набагато простіше, і частіше вдається запобігти конфліктам ще до їх виникнення. В умовах інформаційного суспільства співпраця як форма комунікації виглядає більш логічною, ніж конфліктність або конфронтація.

Важливим інформаційним механізмом забезпечення політичної стабільності є «електронна демократія», під якою ми розуміємо процес прийняття політико-управлінських рішень у результаті взаємодії громадян і політичних акторів у мережевому просторі Інтернету. Професор Оксфордського університету Стівен Коуелман зауважує: «Розмитість демократичного простору збігається з атрофією громадянської культури. Сьогодні більше людей, ніж будь-коли, можуть голосувати, але найменше, ніж будь-коли за всю історію цього універсального права, ним користуються. Віра людей у парламенти та інші інститути представницької демократії знижується. Засоби масової інформації

намагаються донести сюжети та образи демократичного представництва до людей, але факти свідчать, що більшість громадян замість того, щоб дивитися по телевізору про політику, надають перевагу чомусь іншому або взагалі нічому. У США 53,8% новин на місцевих телеканалах присвячені злочинам, стихійним лихам або війнам, і тільки 0,7% стосуються громадського життя. Середньостатистична американська дитина бачить 200 тисяч актів насильства та 16 тисяч убивств (на телебаченні) ще до досягнення 18 років» [15, с. 140].

Принципи електронної демократії реалізуються в технологіях електронного уряду, покликаною зробити діяльність органів державної влади більш відкритою для суспільства і таким чином підняти рівень довіри населення до владних структур. Однак, як показав час, більш логічним втіленням принципів цифрової демократії став не електронний, а відкритий уряд. Останній передбачає створення ефективних діалогових майданчиків для взаємодії влади і суспільства, відкриття мережевих ресурсів державних і органів і окремих їх представників в Інтернеті з метою інтерактивних контактів з громадянами, доступ громадян до публічної інформації та її обговорення в режимі он-лайн, участь громадськості в обговоренні важливих проблем суспільства та ін.

Не можна не відзначити інноваційність і, без перебільшення, грандіозну популярність мережевих практик. Використання соціальних мереж набуває все більш глобального характеру. Користувачі соціальні мереж знаходять нові інтереси, мотиви, цінності, а також стають суб'єктами мережевої соціально-комунікаційної активності. Нові комунікаційні можливості спілкування влади і суспільства зумовили появу «новомови». Політичний лексикон збагачено такими поняттями, як «Twitter-дипломатія», «Facebook-міністр» та ін.

У західних країнах прийоми Twitter-дипломатії є звичайним явищем. Президент США Барак Обама є засновником цього феномена. Передплатниками його сторінки є 53,2 млн осіб. На відміну від традиційної дипломатії Twitter-дипломатія застосовує всі можливості, що надаються інформаційно-комунікаційними технологіями: соціальні медіа Twitter і Facebook, програмне забезпечення для Інтернет-телефонії «Скайп», відеоканали, серед яких найбільш популярним є Youtube.

Як приклад, наведемо відомий мережевий ресурс «Живий журнал» (Live-Journal), який об'єднує 231 937 українських користувачів [16, р. 98]. Причому нові інтереси і цінності його користувачів формуються завдяки спілкуванню з іншими користувачами Інтернет-ресурсів. «Живий журнал» породив своїх кумирів, чий авторитет зростає зі збільшенням числа читачів їх повідомлень. Звичайно, слід враховувати, що широке використання інформаційних механізмів не гарантує політичної стабільності, проте, безумовно, посилює можливості для організації взаємодії між державою і суспільством.

Отже, під механізмом інформаційного забезпечення стабільності політичної системи, на наш погляд, слід розуміти систему інформаційних заходів, спрямованих на впровадження і підтримання спеціальних технологій, що являють собою сукупність прийомів, методів, способів і процедур. Інформаційні заходи, які ставлять за мету досягнення політичної стабільності, ефективні тоді, коли вони застосовуються оперативно і системно. Безумовно, що все це потребує проведення більш активної державної інформаційної політики.

Поява нових інформаційних технологій обумовила принципово нові виклики і загрози національній безпеці, включаючи вороже використання інформаційно-комунікаційних технологій у військово-політичних, терористичних та інших цілях. Усі держави під впливом технологічного оновлення системи комунікацій почали переосмислювати проблеми національної безпеки, боротьби із міжнародним тероризмом та злочинністю, регулювати ринок та міграцію робочої сили, вирішувати міжетнічні проблеми, контролювати видобуток і транспортування мінеральних ресурсів, регулювати доступ до своїх інформаційних систем. Гостро постало питання правового регулювання відносин в інформаційній сфері та запровадження певних соціальних регуляторів: стандартів, технічних умов, етичних правил тощо, які треба розглядати як фактор забезпечення національних інтересів держави.

Як висновок, слід зазначити, що механізми інформаційного забезпечення стабільності політичної системи повинні існувати для того, щоб, з одного боку, протистояти інформаційним загрозам та ризикам, а з іншого — бути самостійним чинником стабі-

лізації, тобто забезпечувати ефективність функціонування політичних інститутів і унеможливити соціально-політичні конфлікти в суспільстві. Обидва ці напрями утворюють загальний механізм інформаційного забезпечення стабільності політичної системи. Інформаційне забезпечення стабільності політичної системи, на нашу думку, потребує: 1) забезпечення ефективного управління соціально-політичним розвитком держави, своєчасного і ефективного моніторингу соціально-політичної ситуації в країні; 2) проведення інформаційних кампаній, які включали б контрпропагандистські та ідеологічні заходи, метою яких є встановлення і збереження політичної стабільності; 3) забезпечення населенню доступу до інформації про діяльність органів державної влади, поліпшення якості державних послуг громадянам, а також скорочення термінів їх очікування, мінімізація адміністративних витрат з боку громадян і організацій; 4) організації інформаційного впливу, що включає збір, поширення інформації, яка справляє необхідний вплив на політичні, соціально-економічні процеси з метою досягнення політичної стабільності; 5) підвищення за допомогою новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій рівня і якості освіти, медицини, соціальної сфери; 6) удосконалення системи державної підтримки науки і техніки, підготовки професійних кадрів у інформаційно-комунікаційній сфері; 7) розповсюдження в Інтернеті спеціальної інформації, яка б роз'яснювала різні аспекти державної політики і діяльності влади, налагодження політичного діалогу між владою і громадянським суспільством, запрошення до обговорення нагальних суспільно-політичних проблем активних користувачів Інтернет-ресурсів тощо.

1. Bealey F. Stability and Crisis: Fears About Threats to Democracy. *European Journal of Political Research*. 1987. Vol. 15. No. 6. P. 687–715.
2. Dowding K. M., Kimber R. The Meaning and Use of 'Political Stability'. *European Journal of Political Research*. 1983. Vol. 11. No. 3. P. 229–243.
3. Banks A. S., Textor R. B. A Cross-Polity Survey. Cambridge: MIT Press, 1963. 123 p.
4. Goldberg A. S. A Theoretical Approach to Political Stability. 64-th Annual Meeting of the American Political Science Association. Washington, DC, 1968. 240 p.
5. Zimmermann E. Government Stability in Six European Countries During the World Economic Crisis of the 1930s: Some Preliminary Considerations. *European Journal of Political Research*. 1987. Vol. 15. No. 1. P. 23–52.
6. Hurwitz L. Contemporary Approaches to Political

Stability. *Comparative Politics*. 1973. Vol. 5. No. 3. P. 449–463. 7. Чмир Я. І Проблеми забезпечення інформаційної безпеки в системі публічного управління. *Аспекти публічного правління*. 2018. Т. 6. № 9. С. 16–22. 8. Каштанов С. А. Общественный механизм обеспечения информационной безопасности политической системы России: автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.03. Саратов, 2011. 23 с. 9. Политические коммуникации / ред. А. И. Соловьев. Москва: Аспект Пресс. 546 с. 10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України № 47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>. 11. Соснін О. Інформаційний ресурс: проблеми визначення в контексті питань національної безпеки. *Політологічні та соціологічні студії*: зб. наук. праць. Чернівці: Видавничий дім «Букрек» Т. 6. 2008. С. 195–210. 12. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: учеб. пособ. / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон / Сокр. Пер. с англ. А.С. Богдановского, Л.А. Галкиной; под ред. М.В. Ильина, А.Ю. Мельвиля. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с. 13. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / Tretiya volna: Demokratizatsiya v kontse XX veka. M.: ROSSPEN, 2003. 368 p. 14. Порошенко vs Яценюк: у кого більше фоловерів. URL: <http://galinfo.com.ua/news/182447.html>. 15. Коулман С. Майбутнє інтернету та демократії: подали від метафор і ближче до політики. Електронна демократія: сподівання та проблеми [пер. з англ. С. Соколик, О. Оржель, К. Гомма]. Київ: Центр адаптації держ. служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. С. 143 – 162. 16. Fedotchenko Yu.I. Social nets: Yesterday comes today. *Reklama. Teoriya i praktika*. 2010. No 2. P. 96–103.

References

1. Bealey F. Stability and Crisis: Fears About Threats to Democracy. *European Journal of Political Research*. 1987. Vol. 15. No. 6. P. 687–715. 2. Dowding K. M., Kimber R. The Meaning and Use of ‘Political Stability’. *European Journal of Political Research*. 1983. Vol. 11. No. 3. P. 229–243. 3. Banks A. S., Textor R. B. A Cross-Polity Survey. Cambridge : MIT Press, 1963. 123 p. 4. Goldberg A. S. A Theoretical Approach to Political Stability. 64-th Annual Meeting of the American Political Science Association. Washington, DC, 1968. 240 p. 5. Zimmermann E. Government Stability in Six European Countries During the World Economic Crisis of the 1930s: Some Preliminary Considerations. *European Journal of Political Research*. 1987. Vol. 15. No. 1. P. 23–52. 6. Hurwitz L. Contemporary Approaches to Political Stability. *Comparative Politics*. 1973. Vol. 5. No. 3. P. 449–463. 7. Chmyr Ya. I Problemy zabezpechennia informatsiinoi bezpeky v systemi publichnoho upravlinnia. *Aspekty publichnoho pravlinnia*. Т. 6. № 9. 2018. С. 16–22. 8. Kashtanov S. A. Obshchestvennyy mekhanizm obespecheniya ynformatsyonnoy bezopasnosti polytycheskoi systemy Rossyy: avtoref. dys. kand. polyt. nauk: 23.00.03. Saratov, 2011. 23 s. 9. Polytycheskye kommunykatsyy / red. A. Y. Solovev. Moskva : Aspekt Press. 546 s. 10. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2016 roku «Pro

Doktrynu informatsiinoi bezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy № 47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.

11. Sosnin O. Informatsiinyi resurs: problemy vyznachennia v konteksti pytan natsionalnoi bezpeky. *Politolohichni ta sotsiologichni studii*: zb. nauk. prats. Chernivtsi: Vydavnychy dim «Bukrek» T. 6. 2008. S. 195-210.

12. Almond H. Sravnytelnaia polytolohyia sehodnia: Myrovoy obzor: ucheb. posob. / H. Almond, Dzh. Pauell, K. Strom, R. Dalton / Sokr. Per. s anhl. A.S. Bohdanovskoho, L.A. Halkynoy; Pod red. M.V. Ylyna, A.Iu. Melvylia. Moskva: Aspekt Press, 2002. 537 s.

13. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / Tretiya volna: Demokratizatsiia v kontse XX veka. M.: ROSSPEN, 2003. 368 p.

14. Poroshenko vs Yatseniuk: u koho bilshе foloveriv. URL: <http://galinfo.com.ua/news/182447.html>.

15. Koulman S. Maibutnie internetu ta demokratii: podali vid metafor i blyzhe do polityky. Elektronna demokratiia: spodivannia ta problemy [per. z anhl. S. Sokolyk, O. Orzhel, K. Homma]. Kyiv: Tsentr adaptatsii derzh. sluzhby do standartiv Yevropeiskoho Soiuzu, 2009. S. 143-162.

16. Fedotchenko Yu. I. Social nets: Yesterday comes today. *Reklama. Teoriya i praktika*. 2010. No 2. P. 96-103.

Demartyno Andrii. Ensuring the stability of the political system in the conditions of information threats

Possibilities and main directions of ensuring the stability of the political system in the conditions of information threats are analyzed. A systematic analysis of the main problems of ensuring the stability of the political system in the context of existing information threats, given that various information factors, which are essentially technical channels of information transfer, has long acquired the status of an influential participant in civil society and government. Examples from political practice are given, which testify to the use of information and communication technologies both for the purpose of stabilization and destabilization of the political system.

The emergence of new information technologies has led to fundamentally new challenges and threats to national security, including the hostile use of information and communication technologies for military, political, terrorist and other purposes. Under the influence of technological upgrades in the communications system, all states began to rethink national security, combat international terrorism and crime, regulate the market and labor migration, solve interethnic problems, control the extraction and transportation of mineral resources, and regulate access to their information systems. The issue of legal regulation of relations in the information sphere and the introduction of certain social regulators: standards, technical conditions, ethical rules, etc., which should be considered as a factor in ensuring the national interests of the state.

Mechanisms for ensuring the stability of the political system must exist in order to, on the one hand, confront existing information threats and risks, and on the other – to be an independent factor of stabilization, ie to ensure the effectiveness of political institutions and prevent socio-political conflicts in society. Both of these areas form a common mechanism for information

support of the stability of the political system. In our opinion, information support of the stability of the political system requires: 1) ensuring effective management of the socio-political development of the state, timely and effective monitoring of the socio-political situation in the country; 2) conducting information campaigns, which would include counter-propaganda and ideological measures aimed at establishing and maintaining political stability; 3) providing the population with access to information on the activities of public authorities, improving the quality of public services to citizens, as well as reducing their waiting times, minimizing administrative costs for citizens and organizations; 4) organization of information influence, which includes the collection and dissemination of information that exerts the necessary influence on political, socio-economic processes in order to achieve political stability; 5) increasing the level and quality of education, medicine, social sphere with the help of the latest information and telecommunication technologies; 6) improvement of the system of state support of science and technology, training of professional personnel in the information and communication sphere; 7) dissemination of special information on the Internet, which would explain various aspects of state policy and government activities, establishing a political dialogue between the government and civil society, inviting active users of Internet resources to discuss pressing socio-political issues, etc.

Key words: political system of society, stability, information and communication technologies, information threats, efficiency of public administration, information security.

**Р. Б. АКСЕЛЬРОД
К. А. ДОНЧЕНКО**

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА» У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Розглядаються наукові підходи до розуміння публічної політики у сучасному світі. Показано, що розширення кола суб'єктів публічної політики, призводить, зокрема, до того, що вироблення публічної політики стає менш прозорим для суспільства, зважаючи на існування різних груп впливу, в т.ч. неінституціоналізованих, призводить до загострення проблеми розмивання публічної політики та необхідності ідентифікації публічної політики. Наголошується на можливості оцінки публічної політики за допомогою такого інструмента як індекси та рейтинги, що дає змогу формувати базу для подальшого вивчення публічної політики.

Ключові слова: публічна сфера, публічна політика, публічність, суб'єкти публічної політики.

Akselrod Roman, Donchenko Kostiantyn. Transformation of the concept of «public policy» in modern conditions

The article considers approaches to understanding public policy in the modern world. Although there are different approaches and different models of public policy, most authors emphasize the expansion of the range of public policy actors, that they go beyond public authorities. Some of these actors are difficult to single out due to a number of factors, including their reluctance to be noticed in public sphere. This expansion of the range of actors leads, in particular, to the fact that public policy-making becomes less transparent to society, given the existence of different groups of influence, including uninstitutionalized. All this exacerbates the problem of public policy erosion and the need to identify public policy. The question arises of identifying the factors that influence decision-making and understanding the reasons for such decisions. Public policy is increasingly penetrating the private sphere of life, raising questions about where public policy is and where it is not. Scientific and technological progress has accelerated changes in public consciousness regarding the concepts of «public» and «private».

© **АКСЕЛЬРОД Роман Борисович** – кандидат політичних наук, про-ректор з навчальної роботи та регіонального розвитку Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0001-7643-7194; e-mail: akselrod.knuba@ukr.net

© **ДОНЧЕНКО Костянтин Анатолійович** – аспірант Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0001-6818-7447; e-mail: bratxja@gmail.com

Emphasis is placed on the possibility of evaluating public policy with the help of such a tool as indices and ratings, which allows to form a basis for further study of public policy. The indices provide an opportunity not only to improve the performance of public authorities and their procedures, but also to demonstrate an external evaluation of public policy that can be different from the assessment of decision-makers.

Key words: *public sphere, public policy, publicity, subjects of public policy.*

Розмежування публічного та приватного стає дедалі більшою проблемою в сучасному світі. Це пов'язано з подальшим розвитком явищ публічного та приватного, що призводить до їх розширення, зіткнення та синтезу. Цьому сприяє і розвиток інформаційно-комунікативних технологій, як наслідок – змін у суспільній свідомості. Відображення понять «публічне» та «приватне» стає розмитим в уявленнях людей. Акаунти (облікові записи) користувачів соціальних мереж є приватними, оскільки мають особистісний характер, водночас вони є публічними, оскільки мають суспільні наслідки. Це підтверджують випадки врахування облікових записів при прийомі на роботу.

Розуміння поняття «публічність» у політичній науці пов'язане з публічною політикою, через яку і відбувається реалізація публічності у суспільному житті. Проблемою в підході до визначення публічної політики є наявність різноманітних понять, що викликано різними підходами науковців до публічної політики.

Дослідженням публічної політики і державної політики або окремих їх аспектів присвячені праці О. Дем'янчука, Ю. Палагнюка, І. Кресіної, В. Купрія, С. Телешуна, С. Ситник, Н. Беляєвої, Л. Ніковської, В. Якімця. Серед зарубіжних науковців даною проблемою займалися Дж. Андерсон, Х. Арендт, Р. Даль, П. Дюран, П. Кньопфель, Х. Коулбетч, Дж. Марч, П. Мюлер, К. Паттон, Ю. Габермас.

О. Пухкал доходить висновку, що серед вітчизняних дослідників відсутній однозначний підхід щодо перекладу терміна «public policy». Це зумовлено як певними лінгвістичними особливостями англійської та української мов, так і самим концептом публічної політики, який поступово трансформується, а його характеристики змінюються під впливом взаємодії демократичної держави з громадянським суспільством [1, с. 108].

Н. Беляєва відзначає три традиції у розумінні публічної політики: американську, європейську та глобальну. Спільним для американської традиції є зведення публічної політики до дій держави [2, с. 75]. Публічна політика в європейській традиції – це не лише вироблення і реалізація управлінських рішень державою, а й демократична участь різних груп за інтересами, державних і недержавних політичних акторів у політико-управлінському процесі, досягнення комплексного бачення соціальної проблеми з дотриманням процедур узгодження інтересів перед безпосередньою політичною дією уряду [2, с. 76]. «Глобальний» підхід у контексті співуправління і взаємовпливу включає вже не тільки держави одного регіону – Європи, а й країни всього світу, які мають претензії на глобальний вплив [2, с. 78].

Спільними рисами для усіх підходів є [2, с. 79]:

1) збереження концепту публічного простору як арени, де відбувається узгодження інтересів, і публіки – як сукупності незалежних, грамотних і зацікавлених громадян, здатних до участі у виробленні та реалізації політичних рішень;

2) узгодження інтересів як мети політики, це управління, що розуміється як колективне рішення загальних проблем;

3) відкритість публічного простору для зацікавлених учасників і ставка на погодження як принцип прийняття рішень замість тиску.

Головною розбіжністю між трьома підходами є ставлення до головного актора в публічній сфері. В американській традиції таким суб'єктом виступає публічна влада, тобто держава. В європейській традиції – головного актора немає, і всі суб'єкти публічної політики визнаються рівними учасниками вироблення рішень, що приймаються. У рамках глобальної традиції фокус уваги взагалі відходить від акторів і зосереджується на процедурах, механізмах, способах узгодження інтересів.

Серед основних підходів до тлумачення змісту поняття «публічна політика» С. Телешун, І. Рейтерович, С. Ситник [3, с. 186] виділяють такі:

1) публічна політика – транспарентний процес прийняття політичних, політико-управлінських рішень, де ступінь публічності визначається наявністю каналів доступу заінтересованих груп до цього процесу;

- 2) публічна політика — цілеспрямований вплив, який здійснюють структури публічної влади;
- 3) публічна політика — програма, що містить стратегії розвитку держави;
- 4) публічна політика — визначений курс дії публічної влади;
- 5) сутність публічної політики — публічна діяльність. Остання розуміється як репрезентована у публічній сфері активність політичних та неполітичних акторів, які через взаємодію прагнуть реалізувати власний інтерес;
- 6) публічна політика — механізм підтримки публічного порядку;
- 7) публічна політика — форма політичного процесу, який реалізується у публічному просторі, підтримується інформаційно-комунікаційними та іншими видами ресурсів, представлений цілісним комплексом вертикальних і горизонтальних взаємодій його учасників.

Л. Ніковська та В. Якімець зазначають, що публічна політика охоплює широке коло процесів і явищ. По-перше, вона являє собою особливу якість державного управління, яка дедалі більше орієнтується на ідеї постбюрократичної організації; по-друге, активну громадянську участь і відповідні процедури в прийнятті владних рішень; по-третє, розробку низки програм для вирішення суспільних проблем за участі населення, а також соціальні технології їх реалізації; по-четверте, вона охоплює процес двосторонньої комунікації різноманітних суспільних груп, що вибудовується більше симетрично, в діалоговому режимі [4, с. 81].

Інший підхід виділяє концептуальні моделі для аналізу публічної політики: інституційну модель; інкременталістську модель; теорію груп; модель еліт; модель конфлікту [5, с. 4].

Інституційна модель орієнтована на політику як результат діяльності самого уряду, що є остаточним органом прийняття рішень. У даній моделі політичний процес не стає публічною політикою, доки його не буде прийнято, впроваджено та виконано якоюсь урядовою установою.

Інкременталістська модель фокусується на тому, як приймаються рішення щодо державної політики. Припускається, що публічна політика — це насамперед продовження минулої діяльності уряду, лише з поступовими змінами. Модель часто крити-

кують, оскільки вона не вимагає встановлення чітких цілей. З іншого боку, модель відстоюється як спосіб прийняття політичних рішень.

Теорія груп стверджує, що політика являє собою боротьбу між групами за вплив на публічну політику. Роль уряду полягає насамперед у встановленні правових та регулюючих норм у груповій боротьбі.

Модель еліт розглядає публічну політику як відображення уподобань та цінностей владної еліти. Відповідно до неї суспільство поділене між елітами, які мають владу, і не-елітами, які її не мають. При цьому модель припускає можливість руху від не-еліти до статусу еліти, оскільки люди набувають багатства та приймають елітарну культуру.

Модель конфлікту передбачає, що політика — це соціалізація конфлікту. Спеціальні групи інтересів впливають на масштаб конфлікту шляхом лобювання конкретного законодавства.

Публічна політика є специфічною формою комунікації суб'єктів політичного процесу, яка дає змогу активізувати участь громадян у її виробленні та реалізації політичних рішень [6, с. 5].

Л. Ніковська та В. Якімець, в свою чергу, концентруються на публічній політиці як процесі, що регулює взаємодію між різними ключовими суб'єктами. Автори виділяють три категорії суб'єктів публічної політики. Це, по-перше, політична (у вищому вираженні — державна) влада з усіма її юридичними, силовими й адміністративними інститутами. По-друге, це структурні елементи громадянського суспільства — як старі (партії, профспілки, різноманітні громадські комісії і комітети), так і нові (неурядові некомерційні організації, інститут уповноважених з прав людини, «мозкові центри», інститути радників, політичних консультантів, експертів, громадських спостерігачів на виборах тощо). По-третє, це політична опозиція й ЗМІ, які орієнтовані насамперед на контроль за владними дисфункціями і корупцією [7, с. 31].

Серед головних характеристик публічної політики виділяють також процес розподілу ресурсів різними агентами. З цієї точки зору, публічна політика — це діяльність агентів, залучених до виробництва і виконання рішень щодо розміщення громадських ресурсів, виробництва і розподілу суспільних благ, тобто

публічна політика пов'язана з рішеннями в публічному секторі державного регулювання і спрямована на різні сфери життєдіяльності суспільства в цілому, а також різні консолідовані групи всередині суспільства [8, с. 361].

Атрибутами публічної політики О. Дем'янчук називає [9, с. 32]:

- 1) адміністративні повноваження – легітимність прийняття рішень і їх виконання за ієрархією, яка забезпечується суспільно визнаними органами управління, тобто органами державної влади і громадського самоуправління;
- 2) компетенція у тій сфері, якої стосується публічна політика – освіті, соціальному забезпеченні, екології тощо;
- 3) впорядкованість та наступність – наявність системи розробки та прийняття рішень, відслідковування результатів, оцінки та коригування дій.

Спробою осмислити «публічну політику» є індекси та рейтинги, які є суб'єктивними методами оцінки та систематизації.

Глобальні індекси, представляючи кількісну оцінку якості публічної політики, виконують такі завдання [10, с. 141]:

- 1) зовнішнє оцінювання, яке дає більшу об'єктивність та ефективність у порівнянні з внутрішнім оцінюванням;
- 2) рекомендації, котрі можна використовувати в політико-управлінському процесі для підвищення ефективності політики;
- 3) формування та операціоналізація універсальних індикаторів ефективності публічної політики.

Серед найбільш відомих глобальних індексів виділяють The Worldwide Governance Indicators, проект моніторингу Міжнародного банку, який охоплює понад 200 країн; Індекс трансформації Бертельсмана; Індекс відкритого уряду; Індекс громадянського суспільства; Індекс розвитку електронного уряду; Індекс електронної участі; Глобальний інноваційний індекс; Індекс глобальної конкуренції; Індекс розвитку людського капіталу; Індекс сприйняття корупції; Індекс свободи (Freedom House); Всесвітній індекс свободи преси тощо [10, с. 142-143].

Прикладами методологій дослідження публічної політики є Індекс для оцінки та моніторингу публічної політики та Індекс публічності місцевого самоврядування.

Розроблений В. Якімцем та Л. Ніковською індекс для кількісної оцінки і моніторингу стану публічної політики в регіонах

Росії (ЯН-індекс) засновано на основі показників, що характеризують стан суб'єктів публічної сфери і ступінь розвиненості інститутів і механізмів публічної політики. ЯН-індекс складається з двох окремих індексів: ЯН-індексу розвиненості суб'єктів публічної політики і ЯН-індексу, що характеризує стан інституційної інфраструктури публічної політики (описує ступінь відкритості та демократичності ключових інститутів і процедур, що стосуються систем і каналів участі громадян у публічній політиці) [4, с. 83].

Індекс публічності місцевого самоврядування був розроблений ВГО «Громадянська мережа «ОПОРА» у 2011 році та вперше застосований у 10 містах України у 2013 році. З 2014 року відбувається щорічне вимірювання в обласних центрах України. Індекс включає 210 питань, які охоплюють широкий спектр функцій та політик органів і посадових осіб місцевого самоврядування. Вимірювання стосується трьох об'єктів – міського голови, виконавчого комітету міської ради та депутатів міської ради. Індекс також включає оцінку по трьох принципах – відкритості, прозорості та підзвітності [11].

Отже, розуміння поняття «публічна політика» залежить насамперед від підходу самого науковця до питання публічності та політики. Безперечно, можна виокремити певні спільні риси, притаманні усім трактуванням: 1) процес взаємодії, результати якого обов'язкові до виконання в суспільстві; 2) наявність кількох суб'єктів (гравців) публічної політики (мінімум двох). Традиційно перша роль надається державі, але разом з нею науковці виділяють інших суб'єктів; 3) суспільна важливість – питання публічної політики є значущими для суспільства.

Різноманітність підходів викликана розширенням поняття «публічної політики» та поступовим розмиванням межі між публічним та приватним. Публічна політика дедалі більше втручається у приватне життя. Зі свого боку, фактори, які впливають на публічну політику, часто мають приватний характер. Постають проблеми непрозорості формування публічної політики та ідентифікації публічної політики.

Окрім суб'єктів, які є інституційно оформленими (держава, політичні партії, громадські об'єднання тощо), існують інші суб'єкти, які мають свою частку впливу. Сюди можна віднести

еліти — об'єднання, що мають політичний, економічний, соціальний та культурний вплив або володіють засобами для такого впливу. Зазвичай їх можна звести до формалізованих суб'єктів (зареєстровані підприємства, партії, посади в органах влади), але на цьому їх вплив на публічну сферу не закінчується та потребує детального вивчення. Однією зі спроб оцінки такого впливу є різноманітні індекси, які мають суб'єктивний характер, але намагаються виробити критерії оцінки — створити «грунт під ногами» для подальшого аналізу.

1. Пухкал, О. В. Гомоляко О. Г. Публічна та державна політика: єдність та відмінності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 24. С. 106-112. 2. Беляева Н. Ю. Развитие концепта публичной политики: внимание «движущим силам» и управляющим субъектам. *Полис. Политические исследования*. 2011. № 3. С. 72-87. 3. Телешун С. О., Рейтерович И. В., Ситник С. В. Публічна чи державна політика — вітчизняна дилема вибору. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2012. Вип. 4. С. 185-196. 4. Никовская Л. И., Якимец В. Н. Публичная политика в регионах России: состояние и современные вызовы. *Человек. Сообщество. Управление*. 2010. №. 2. С. 78-93. 5. Charles L. Cochran and Eloise F. Malone. *Public Policy: Perspectives and Choices*, 5th edition. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2014. 439 p. 6. Телешун С. О., Титаренко О. Р., Ситник С. В., Вировий С. І. Публічна політика та управління: наук. розробка / авт. кол. Київ: НАДУ, 2010. 36 с. 7. Никовская Л. И., Якимец В. Н. Публичная политика в современной России: между корпоративно-бюрократическим и гражданско- модернизаторским выбором. *Полития*. 2007. № 1. С. 30-51. 8. Мирошниченко И. В. Публичная политика как зонтичная концепция политической науки. *Государственное управление. Электронный вестник*. 2014. № 47. С. 354-376. URL: http://e-journal.spa.msu.ru/uploads/vestnik/2014/vipusk_47_dekabr_2014_g./47_2014.pdf. 9. Дем'янчук О. П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Т. 18. Політичні науки. 2000. Т. 18. С. 31—36. 10. Чальцева О. М. Глобальные индексы как показатели эффективности публичной политики. *Політикус*. 2016. Вип. 2. С. 140-145. 11. Методологія. Індекс публічності місцевого самоврядування. URL: <https://publicityindex.org/metodologiya/>.

References

1. Pukhkal, O. V. Homoliako O. H. Publichna ta derzhavna polityka: yednist ta vidminnosti. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. 2017. № 24. P. 106-112. 2. Beljaeva N. Y. Razvitie koncepta publichnoy politiki: vnimanie «dvizhushhim silam» i upravljajushhim subektam. *Polis. Politicheskie issledovanija*. 2011. № 3. P. 72-87. 3. Teleshun S. O., Reyterovich I. V., Sitnik S. V. Publichna chi

derzhavna politika – vitchiznyana dilema vioru. *Visnik Natsionalnoyi akademiyi derzhavnogo upravlinnya pri Prezidentovi Ukraini*. 2012. Vol. 4. P. 185–196. **4.** Nikovskaja L. I., Jakimec V. N. Publichnaja politika v regionah Rossii: sostojanie i sovremennye vyzovy. *Chelovek. Soobshhestvo. Upravlenie*. 2010. № 2. P. 78–93. **5.** Charles L. Cochran and Eloise F. Malone. *Public Policy: Perspectives and Choices*, 5th edition. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2014. 439 p. **6.** Teleshun S. O., Tytarenko O. R., Sitnik S. V., Vyrovyi S. I. Publichna polityka ta upravlinnia: nauk. rozrobka. Kyiv: NADU, 2010. 36 p. **7.** Nikovskaja L. I., Jakimec V. N. (Publichnaja politika v sovremennoj Rossii: mezhdju korporativno-bjurokraticeskim i grazhdansko-modernizatorskim vyborom. *Politija*. 2007. 1. pp. 30–51. **8.** Miroshnichenko I. V. Publichnaja politika kak zontichnaja koncepcija politicheskoi nauki. *Gosudarstvennoe upravlenie. Elektronnyj vestnik*. 2014. № 47. P. 354–376. Available at: URL: http://e-journal.spa.msu.ru/uploads/vestnik/2014/vipusk_47_dekabr_2014_g./47_2014.pdf. **9.** Demianchuk O. P. «Derzhavna polityka» ta «publichna polityka»: variant perekhidnogo periodu. *Naukovi zapysky Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. Politychni nauky Natsionalnyi universytety «Kyievo-Mohylianska akademiia». 2000. Vol.18. pp. 31–36. **10.** Chalceva O. M. (2016). Global'nye indeksy kak pokazateli effektivnosti publichnoy politiki. *Politikus*. 2016. № 2. P. 140–145. **11.** Indeks publichnosti mistsevoho samovriaduvannia. Metodolohiia. Available at: URL: <https://publicityindex.org/metodologiya/>.

Akselrod Roman, Donchenko Kostiantyn. Transformation of the concept of «public policy» in modern conditions

The article considers approaches to understanding public policy in the modern world. Although there are different approaches and different models of public policy, most authors emphasize the expansion of the range of public policy actors, that they go beyond public authorities. Some of these actors are difficult to single out due to a number of factors, including their reluctance to be noticed in public sphere. This expansion of the range of actors leads, in particular, to the fact that public policy-making becomes less transparent to society, given the existence of different groups of influence, including uninstitutionalized. All this exacerbates the problem of public policy erosion and the need to identify public policy. The question arises of identifying the factors that influence decision-making and understanding the reasons for such decisions. Public policy is increasingly penetrating the private sphere of life, raising questions about where public policy is and where it is not. Scientific and technological progress has accelerated changes in public consciousness regarding the concepts of «public» and «private».

Emphasis is placed on the possibility of evaluating public policy with the help of such a tool as indices and ratings, which allows to form a basis for further study of public policy. The indices provide an opportunity not only to improve the performance of public authorities and their procedures, but also to demonstrate an external evaluation of public policy that can be different from the assessment of decision-makers.

Key words: public sphere, public policy, publicity, subjects of public policy.

ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Дається визначення дефініції інформаційних війн з різних наукових точок зору. На підставі поліпарадигмального підходу, який видається автору найбільш вдалим, виділяються два види – інформаційно-технічна та інформаційно-психологічна війна. Проведено паралель між інформаційною війною та війною в традиційному сенсі. З метою сприйняття інформаційних війн як процесу практичного виміру ілюструються конкретні приклади інформаційних війн, їх методи, форми та цілі.

Ключові слова: інформаційна війна, інформаційно-технічна війна, інформаційно-психологічна війна, інформаційна зброя, кібервійна.

Tarkin Vasily. Information warfare: theoretical aspect

The article contains a definition of information warfare from a variety of perspectives. On the basis of multisystem approach, which is the most suitable from Author's point of view, two kinds of information warfare have been identified: information technology warfare and information psychology warfare. The Author carries out a comparison between an information and traditional warfares. With a view of understanding of information warfares as a practical process, the article provides with illustration of specific examples of information warfares, their types, methodology and goals.

Key words: information warfare, information technology warfare, information psychology warfare, information weapons, cyberwar.

Цифрова революція і уміння бути її повноцінним учасником у нашому модерному світі – уже частина антропології: вчити, інформувати, отримувати задоволення і спілкуватися відмовившись від відстані й кордонів... Соціально-економічні, політичні й культурні перетворення нерозривно пов'язані із процесом інформатизації, однак, новий спосіб функціонування суспільства й перехід інформації у розряд цінних ресурсів – це нові виклики, один з яких – інформаційна війна, феномен якої викликає і науковий інтерес.

Метою статті є теоретичний аналіз інформаційних війн, яка досягається шляхом розгляду наукових підходів до визначення терміна «інформаційна війна»; розкриття особливостей інформаційно-технічної й інформаційно-психологічної війни; конкретних прикладів інформаційних війн; виявлення співвідношення війн та інформаційних війн.

Інформаційні війни досліджували вітчизняні науковці О. Вишняков, О. Волович, Я. Жарков, Л. Беседіна, Д. Зеркалов, Г. Почепцов, В. Горбулін, О. Курбан, О. Саєнко та зарубіжні вчені – В. Веприцев, А. Манойло, Д. Фролов, І. Власенко, Н. Волковський, В. Щекотихін, М. Лібікі та ін.

Для дослідження теми у статті використані такі методи: аналіз, синтез, системний, порівняльний, структурно-функціональний, дескриптивно-описовий.

Термін «інформаційна війна» з'явився приблизно у середині 70 х років ХХ ст., і хоча дефініція відносно нова, саме явище існувало так само давно, як і війна у традиційному сенсі. Троянський кінь у «Іліаді» Гомера – класичний приклад інформаційної війни у літературі, а життєвими прикладами інформаційних війн може бути вчення китайського воєнного теоретика і філософа Сунь Цзи, який говорив, що «будь-яка війна – це обман». До появи сучасних комунікаційних технологій інформаційна війна й інформаційно-психологічна війна були тотожними поняттями, адже зміст інформаційної війни розкривався через таку форму, як пропаганда. Винайдення радіо відкрило можливості радіоелектронної боротьби, оскільки противники намагалися обманути чи контролювати воєнні зусилля ворога за допомогою цього винаходу, а згодом, із розвитком комп'ютерних технологій, кібервійни набули нових масштабів.

На Заході «батьком» інформаційних війн називають ученого-фізика Томаса Рона, який 1976 р., у розпал «холодної війни», у звіті «Системи зброї й інформаційна війна» назвав інформацію найслабшою ланкою збройних сил і оборони [1; 2]. Офіційно цей термін вперше був ужитий у директиві міністра оборони США №3600 від 21 грудня 1992 р. У жовтні 1998 р. Міністерство оборони США ввело в дію «Об'єднану доктрину інформаційних операцій», в якій інформаційна війна визначалася як «комплексний вплив (сукупність інформаційних операцій) на систему

державного і військового управління супротивної сторони, її військово-політичне керівництво, який вже в мирний час призводив би до прийняття сприятливих рішень для сторони-ініціатора інформаційного впливу, а протягом конфлікту повністю паралізував би функціонування інфраструктури управління противника» [1; 3]. У науковий обіг дефініцію «інформаційна війна» ввів американський дослідник М. Маклюен, який проголосив тезу: «Справжня тотальна війна – це війна за допомогою інформації».

У наукових працях термін «інформаційна війна» має дискусійний характер. У рамках психологічної парадигми вона визначається як латентний вплив інформації на індивідуальну, групову, масову свідомість за допомогою методів пропаганди, дезінформації, маніпулювання з метою формування нових поглядів на соціально-політичну організацію суспільства через зміну ціннісних орієнтацій й базових установок особистості [4]. Так, В. Брижко вважає, що «інформаційна війна – це відкриті та закриті цілеспрямовані невідомі інформаційні дії щодо нав'язування противнику небажаної інформації для зміни його поведінки через зміну мислення або для самознищення з метою отримання вигоди в матеріальній сфері» [5, с. 142].

Сучасна наукова література виділяє й іншу точку зору, що базується на соціально-комунікативній концепції інформаційних війн. Згідно із даним підходом у центрі предметного поля не свідомість людей, а сама інформація. Так, М. Радіонов та В. Пірумов вбачають в інформаційній війні форму боротьби сторін із використанням спеціальних засобів і методів впливу на чужі інформаційні ресурси при захисті власного інформаційного капіталу [6]. За визначенням Я. Малика «інформаційна війна – форма ведення інформаційного протистояння між різними суб'єктами (державами, неурядовими, економічними та іншими структурами), яка передбачає проведення комплексу заходів із нанесення шкоди інформаційній сфері конкуруючої сторони і захисту власної інформаційної сфери» [7].

У словниковій літературі інформаційна війна тлумачиться як широкомасштабна інформаційна боротьба із застосуванням способів і засобів інформаційного впливу на противника в інтересах досягнення цілей сторони, що впливає [8]. Таке визначення

відображає поліпарадигмальний підхід, дуалізм інформаційних війн, що полягає в їх розподілі на інформаційно-психологічну й інформаційно-технічну як окремі види. Ці види інформаційних війн нагадують її кінетичну версію із полем бою, миротворчими операціями й мирним договором. Тут виграє той, хто влучно оперує засобами пропаганди, хто доручив функції шпигування й саботажу цифровим пристроям. Тепер вони – на відстані й часто анонімні.

Інформаційно-технічна війна будь-який тип інформаційного впливу із застосуванням інформаційної зброї, метою якого є порушення нормального функціонування інформаційної інфраструктури (дезорганізація роботи технічних засобів, долання системи захисту, обмеження доступу законних користувачів) з можливістю подальшого несанкціонованого збору, копіювання, блокування, видалення інформації. Синонімом даної дефініції може бути «кібервійна» [9]. Ознаками інформаційно-технічної війни є: 1) економія ресурсів і фінансів – на відміну від розробок збройних технологій інформаційні технології не вимагають значних фінансових ресурсів. Комп'ютер, доступ до Інтернету, експертиза інформаційних систем і доступ до важливих мереж можуть бути єдиним озброєнням; 2) проблема тактичного попередження й оцінки атак; 3) розмиті кордони – значення географічних меж нівелюється під впливом зростання ролі інформаційної інфраструктури, протисторова відбувається у віртуальному просторі. Тепер бої ведуться не лише на суходолі, морі чи повітрі, а й на віртуальному полі битви. Будь-хто може стати учасником війни, не лише воюючи, а й передаючи інформацію, гроші чи технології через он-лайн інфраструктуру.

Інформаційна війна супроводжується низкою інформаційних атак – спробами несанкціонованого впливу на інформаційний простір противника з метою його модифікації у свої інтересах [8]. Виділяють різні форми інформаційних атак: асинхронну, контрольовану, пасивну, активну. Так, внаслідок активної атаки фактично змінюються чи знищуються дані, що зберігаються чи обробляються, чи інші елементи ресурсу, пасивна атака передбачає зняття обмеження на доступ до даних чи зміну порядку контролю доступу до даних.

Мета інформаційно-технічної війни — завдати збитків країнам, закладам, установам, організаціям чи суспільству в цілому в електронному режимі та зруйнувати важливу інфраструктуру; порушити роботу інформаційних мереж таким чином, щоб важливі функції зв'язку, фінансової системи, водопостачання, енергопостачання не працювали, що супроводжується великою збитковістю.

Методи інформаційно-технічної війни:

1) проникнення, видалення чи зміна інформації за допомогою шкідливих програм (віруси, черв'яки, трояни), обходу ненадійних паролів, фішингових атак, схем на кшталт «нори кролика» тощо;

2) дистанційне керування комп'ютерними системами;

3) впровадження скомпрометованого програмного чи апаратного забезпечення, яке працює некоректно; 4) зруйнування ключових сервісів і структури команд шляхом цілеспрямованих атак типу «відмова в обслуговуванні» (DoS-атака);

5) шпигунство — вторгнення у чужі комп'ютерні системи з метою збору інформації.

Так, у 2010 р. в Ірані на заводі із збагачення урану із ладу вийшло 1368 центрифуг, і хоча офіційно іранський уряд винуватця вірусу Stuxnet, про який говорили спеціалісти не визнавав, однак на найвищому рівні атаки на об'єкт визнавалися. Час, потрібний вірусу від перших заражень комп'ютерів до цілих цехів, — один рік. А у 2017 р. уже Європа опинилася «у полоні» вірусу Petya-A, який не оминув і Україну. Вірусом були вражені комп'ютерні системи Укренерго, Київенерго, Епіцентр, Київстар, Vodafone, Lifecell, канал АTR, аеропорт «Бориспіль», мережа автозаправних станцій WOG, Укргазвидобування та ін. Під удар потрапив навіть сайт Кіберполіції України.

Із несподіваним входженням COVID-19 у щоденний словник кількість бажаючих скористатися пандемією зросло. Так, за повідомлення прес-центру СБУ, «з початку карантину хакерські угруповання, зокрема, масово направляють на поштові скриньки державних установ електронні листи на тему коронавірусу. До листів насправді долучені файли із вірусними програмами, які активізуються при відкриванні листа» [10]. Ось так парадоксально любителі «вірусів» користуються вірусом.

Інформаційно-технічна війна — високотехнологічна форма війни традиційної, кінетичної, але заснована на широкій комп'ютеризації та електронізації. Це теж збройний конфлікт, тільки зброя у ньому інформаційно-технічна й програмно-математична. Кібервійна може існувати як самостійне явище, так і супроводжувати звичайні військові дії, збільшуючи їх шанси на успіх. Нині комп'ютери й інформаційні технології присутні в розумних бомбах, а сучасні винищувачі несуть більше десятка комп'ютерів, більшість із яких, якщо не усі, не можуть літати без активованих комп'ютерних систем. Інформаційні технології не тільки включені в озброєння сучасної війни, а й сильно впливають на процес отримання і зберігання розвідувальних даних і стратегічного планування.

Інформаційно-психологічна війна — наміри, зусилля, планові психологічні операції, застосовані до певної аудиторії, з метою впливу на їх свідомість, волю, емоції, мотиви, об'єктивні судження [9]. Інформаційно-психологічна війна, по-перше, публічна, позаяк полягає у впливі на певну аудиторію; по-друге, застосовує різні методи з прихованими мотивами, покликані створити атмосферу, в якій загал найкраще підкориться впливу; по-третьє, покликана керувати сприйняттям за допомогою двох ключових понять — «переконання» і «сугестивність».

I. Парфенюк розрізняє дві форми інформаційно-психологічної війни: стандартну інформаційну війну, в якій під час цілеспрямованого інформаційного впливу активно задіяний інформаційний простір, а також культурні цінності, ціннісні орієнтації, символи, світогляд та інші компоненти культурного простору, в якому знаходиться об'єкт впливу, й стратегічну інформаційну війну, під час якої здійснюється вплив на інформаційний та культурний простір об'єкта з метою їх трансформації, що призведе до змін у культурних цінностях, світобаченні та поведінці об'єкта інформаційної агресії [11].

Відкрита й прихована пропаганда — найчастіше вживаний метод інформаційно-психологічної війни, що характеризується комплексом дій — переконання, розповсюдження ідей, думок, доктрин, ідеології, чуток та іншої інформації (чи дезінформації), що впливають на цільову аудиторію з метою її примушування до певного способу поведінки й мислення. Деякі автори навіть

визначають одне поняття через інше. Наприклад, О. Копан та В. Мельник вважають, що «інформаційно-психологічна війна — це використання пропаганди проти ворога, зазвичай, вона спрямована проти певної держави, може бути причиною зміни державної політики чи розладу економічної системи, а в подальшому призвести до активізації дій громадянського суспільства проти власних урядів. Її мета полягає не лише у зміні поведінки противника, а і його мислення, свідомості та поведінки населення» [12]. Й справді, формами пропаганди є і маніпулювання, і поширення чуток, і провокації, однак поряд із нею до методів інформаційно-психологічної війни можна віднести диверсифікацію громадської думки й будь-яку форму створення політичного, культурного, економічного чи соціального тиску. Метод диверсифікації громадської думки полягає у розпорошенні уваги правлячої еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми і тим самим відволікання її від вирішення першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку [13]. Політичний тиск може проявлятися шляхом протестів, мітингів, демонстрацій; культурний — переглядом або зміною цінностей; економічний — запровадженням санкцій; соціальний — примусом до дій, які окремих індивід не вчинив би, перебуваючи поза межами конкретного колективу.

До завдань інформаційно-психологічної війни належать: 1) ослаблення підтримки конкурента чи ворога з боку населення; 2) ліквідація політичної опозиції; 3) знищення або зменшення ролі організацій, які допомагають конкуренту чи ворогу.

Листівки, плакати, гасла, зображення замінюють бомби, ракети і вогнепальну зброю. Досить вдале формулювання кінцевої мети інформаційно-психологічної війни наводить американський дослідник Джон Стейн у книзі «Інформаційна війна»: «Метою такої війни є розум, особливо розум тих, хто приймає ключові рішення з приводу війни і миру, а з військової точки зору, розум тих, хто приймає ключові рішення стосовно того, коли і як використовувати наявні сили і можливості стратегічних структур» [14].

Інформаційно-психологічна війна застосовується щодо ворогів, союзників і навіть власного населення. Вона може здійснюватися як у мирний час, так і під час воєнних конфлік-

тів. Пропаганда і «ворожі образи» зазвичай супроводжують конфлікти у війні. Ці та інші заходи використовуються цілеспрямовано й комбіновано для дестабілізації суперника. Центральним елементом таких стратегій є часте маніпулятивне використання сучасних засобів масової інформації.

Отже, «інформаційна війна» – термін кінця ХХ ст., що означає комбінацію людських або технологічних дій, призначених для присвоєння, знищення чи зміни інформації або нав'язування певного бачення реальності. Уміння використовувати широкий спектр інструментів, проводити амбіційні кампанії пропаганди й влучні кібератаки – усе це характеризує інформаційні війни. Циркуляція світу в режимі реального часу вивела нову формулу: рівень техніки=рівень небезпеки. Використовуючи переваги цифрової революції, інформаційна інфраструктура розгортається у глобальному масштабі: технології уже давно попереду гучномовців і розповсюдження листівок повітрям, а психологія впливу на маси тепер вимагає не лише творчого й послідовного спрямування, а й високої адаптивності, імпровізації, психологічного опортунізму й технічних знань.

1. Погрібна В.Л., Герасіна Л.М. Інформаційна війна як каталізатор геополітичних змін. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11320/1/Pogribna_Gerasina_72-75.pdf. 2. Thomas P. Rona, «Weapon Systems and Information War». Boeing Aerospace Co, Seattle, WA. 1976. 3. Joint Pub 3–13 «Information Operations», DOD US, December, 1998. URL: <https://militera.lib.ru/science/suntszy/01.html>. 4. Кунакова Л.Н. Информационная война как объект научного анализа (понятие и основные характеристики информационной войны). *Альманах современной науки и образования*. Тамбов: Грамота, 2012. № 6 (61). С. 93-96. 5. е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право: монографія / В.М. Брижко [та ін.]; за ред. М. Швеця. Київ: НДЦПІ АПРн України, 2007. 234 с. 6. Пирумов В. С., Родионов М. А. Некоторые аспекты информационной борьбы в военных конфликтах. *Военная мысль*. 1997. № 5. С. 44-47. 7. Малик Я. Інформаційна війна і Україна. *Демократичне врядування*. 2015. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk15/fail/Malyk.pdf. 8. Информационная война и защита информации. Словарь основных терминов и определений. Москва, 2011. 68 с. 9. Міщенко І. В., Басалюк Н.В., Таркін В.П. Інформаційні війни й кібертероризм: поняття, особливості. *Молодий вчений*. 2017. № 10. С. 698-703. 10. Коронавирусный спам из России: СБУ остановила 103 кібератаки на госучреждения. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-society/3019915-hakery-rf-zabrasyvaut-gosucrezdenia-koronavirusnymi-pismami-sbu>

ostanovila-103-kiberataki.html. **11.** Парфенюк І. Стратегічні та стандартні інформаційні війни в Україні (на прикладі інформаційної агресії РФ). *Український інформаційний простір*. 2014. № 2. С. 298-305. **12.** Копан О.В., Мельник В.І. Інформаційно-психологічна війна як засіб маніпулювання людською свідомістю. *Інформація і право*. 2016. №2 (17). С. 92-98. **13.** Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник НАДУ*. 2015. №1. С.136-141. **14.** George J. Stein. Information warfare / AWC. URL: http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj/apj95/spr95_files/stein.htm.

References

1. Pohribna V.L., Herasina L.M. Informatsiina viina yak katalizator heopolitichnykh zmin. URL: [:http://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11320/1/Pogribna_Gerasina_72-75.pdf](http://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11320/1/Pogribna_Gerasina_72-75.pdf). **2.** Thomas P. Rona, «Weapon Systems and Information War». Boeing Aerospace Co, Seattle, WA. 1976. **3.** Joint Pub 3–13 «Information Operations», DOD US, December, 1998. URL: <https://militera.lib.ru/science/suntszy/01.html>. **4.** Kunakova L.N. Informatsionnaia voina kak ob'ekt nauchnoho analiza (poniatye y osnovne kharakterystyky informatsyonnoi voini). *Almanakh sovremennoi nauky i obrazovaniya*. Tambov: Hramota. 2012. № 6 (61). S. 93-96. **5.** e-borotba v informatsiinykh viinakh ta informatsiine pravo: monohrafiia / V.M. Bryzhko [ta in.] ; za red. d.e.n., prof., chlena-korespondenta APRn Ukrainy M. Shvetsia. Kyev: NDTsPI APRn Ukrainy, 2007. 234 s. **6.** Pyrumov V.S., Rodyonov M.A. Nekotorye aspekty informatsyonnoi borbi v voennikh konfliktakh. *Voennaiia mysl*. 1997. № 5. S. 44-47. **7.** Malyk Ya. Informatsiina viina i Ukraina. *Demokramychnye vradyvanna*. 2015. Vyp. 15. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnyk15/fail/Malyk.pdf. **8.** Informatsyonnaia voina i zashchyta informatsyy. Slovar osnovnykh terminov i operedelenyi. Moskva, 2011. 68 s. **9.** Mishchenko I. V. , Basaliuk N.V., Tarkin V.P. Informatsiini viiny y kiberteroryzm: poniattia, osoblyvosti. *Molodyi vchenyi*. 2017. № 10. S. 698-703. **10.** Koronavirusnii spam iz Rossyy: SBU ustanovyla 103 kyberataky na gosucherezhdenniia. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-society/3019915-hakery-rf-zabratsyvaut-gosucrezdenia-koronavirusnymi-pismami-sbu-ostanovila-103-kiberataki.html>. **11.** Parfeniuk I. Stratehichni ta standartni informatsiini viiny v Ukraini (na prykladi informatsiinoi ahresii RF). *Ukrainskyi informatsiinyi prostir*. Chyslo 2. 2014. S. 298-305. **12.** Kopen O.V., Melnyk V.I. Informatsiino-psykholohichna viina yak zasib manipuliuvannya liudskoiu svidomistiu. *Informatsiia i pravo*. 2016. №2 (17). S. 92-98. **13.** Horban Yu.O. Informatsiina viina proty Ukrainy ta zasoby yii vedenniia. *Visnyk NADU*. 2015. №1. S.136-141. **14.** George J. Stein. Information warfare / AWC. URL: http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj/apj95/spr95_files/stein.htm.

Tarkin Vasily. Information warfare: theoretical aspect

Information warfares have been originated as a kind of escalation of information conflicts, which is a humanity's global development product, generated in 20th century.

Global digitalization, which is ensured by an intensive informational exchange, has made the international community much more vulnerable; yet a short-term informational transfer delay may lead to a national or even international crisis. Modern scientific and technical revolutions spawned a new types of intensive, dangerous and widescale conflicts. The concept of aggression has been also transformed to the information aggression. The main component of information aggression is an information warfare, which may be theoretically split into information technology and information psychology warfares.

The Author carries out a comparison between an information and traditional warfares. With a view of understanding of information warfares as a practical process, the article provides with illustration of specific examples of information warfares, their types, methodology and goals.

Nowadays the emphasis in the struggle for economic and politic spheres of influence is shifting from use of the force towards to a flexible and latent forms of aggression, among which are information warfare and cyberterrorism. The theoretical analysis makes possible to understand, that information warfare is a complex and multifaceted object. The existence of various well-argued concepts is owing to a different scientific schools and methodological frameworks of research area.

Key words: information warfare, information technology warfare, information psychology warfare, information weapons, cyberwar.

М. Д. ХОДАКІВСЬКИЙ

ПРАВОВА ПОЛІТИКА: ПРАВознавчий та політологічний підходи

Здійснено спробу диференційованого розгляду правової політики в контексті правознавчого та політологічного підходів. Розглянуто історію виникнення поняття «правова політика», його розвиток у межах юридичної науки. Одночасно наголошено на його значному пізнавальному потенціалі при застосуванні в межах науки політичної. Понятійно-категоріальний апарат та дослідницькі засоби політології дозволяють використовувати правову політику в її прикладному значенні як інструмент суспільного розвитку.

Ключові слова: *правова політика, правознавство, політологія.*

Khodakivskiy Mykhailo. Legal policy: legal and political science approaches

It is attempted to examine legal policy differentiatedly in the context of legal and political science approaches. The history of the concept of legal policy and its development within jurisprudence are considered. At the same time, its significant cognitive potential in the application within political science is emphasized. The conceptual and categorical apparatus and research tools of political science enable the use of legal policy in its practical sense as an instrument for social development.

Key words: *legal policy, jurisprudence, political science.*

Сучасне розуміння категорії «правова політика» є доволі багатозначним, що пояснюється багатозначністю самих понять, із яких складається ця категорія – «політика» та «право» [1], а її змістовне навантаження залежить від галузі знання, в якій вона використовується, зокрема найбільш розробленою вона є у правознавстві. В загальному розумінні правова політика поєднується з правовою системою. Якщо на економічний розвиток і економічну систему впливає економічна політика, на соціальний розвиток і соціальну систему – соціальна політика, то на правовий розвиток та правову систему – саме правова політика [2].

Ю. Шемшученко вважає, що проблема правової політики у теоретичному плані знаходиться на рівні *de lege ferenda* (законодавчого припущення), адже проблемними залишаються саме поняття правової політики, її зміст, місце у системі інших видів політики тощо [3]. Він запропонував вирішувати теоретичні засади правової політики в межах досліджень юридичної науки. При такому підході у широкому розумінні правова політика — це політика держави, заснована на праві, у вузькому — державна політика в правовій сфері суспільного життя. Втілюється правова політика в законах, указах, постановах та інших нормативно-правових актах та в діяльності відповідних державних органів щодо їх реалізації. Вона є особливою формою вираження державної політики, засобом юридичної легітимації, закріплення і здійснення політичного курсу країни. Ця політика має державно-владний характер. Залежно від змісту правова політика може бути правотворчою, правозастосовною, правоохоронною, кримінально-правовою, виправною тощо, а залежно від часу, на який розрахована, — поточною або перспективною [4].

Тому в найзагальнішому плані правову політику можна розглядати як спосіб організації правового життя держави, засобом його упорядкування. І якщо правова політика — це діяльність держави зі створення ефективного механізму правового регулювання, із цивілізованого використання юридичних засобів для досягнення таких цілей, як найбільш повне забезпечення прав і свобод людини та громадянина, зміцнення законності та правопорядку, формування правової державності й високої правової культури суспільства й особистості, то правове життя є одночасно і джерелом, і сферою вияву такої політики. Правова політика містить орієнтири (цілі і засоби), стратегію і тактику розвитку правового життя [5].

Хоча сам термін «правова політика» (*legal policy*) зрідка і зустрічається у західній науковій літературі [6], розробка її концепта є заслугою насамперед, східноєвропейських учених. Дореволюційні юристи (Б. Кістяківський, С. Муромцев, М. Коркунов, Г. Шершеневич, П. Новгородцев, Л. Петражицький та інші) розглядали правову політику в прикладному значенні. Вона повинна була оцінювати законодавство і сприяти розробці досконалішого права. М. Матузов вважає, що в даному випадку

йдеться швидше про політику права, а не про правову політику [7].

В СРСР до 1970-х років проблема правової політики практично не розроблялася [8]. Наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ століття в працях радянських учених починає згадуватися та досліджуватися «юридична політика», під якою розумілася «планомірна, науково обґрунтована стратегічна програма внутрішнього розвитку і вдосконалення правової надбудови, а також шляхи її здійснення тобто принципи і основні напрямки, які характерні для процесу розробки і застосування норм права, розвитку правосвідомості трудящих, планування законодавчої діяльності, визначення завдань і методів функціонування юридичних установ» [9].

Тривалий термін «правова політика» використовувався в рамках кримінально-правових досліджень. Зокрема, в праці В. Шабаліна зустрічаємо «виявлення політичних факторів, які впливають на злочинність» та «зворотній вплив злочинності на політичне життя і політичні процеси», а також «аналіз таких видів політичної поведінки, які визначаються кримінальним правом як злочинні діяння» [10]. Пізніше М. Костицький зазначав, що «завданнями правової політики є розв'язання юридичними засобами соціальних проблем; підтримання правопорядку; забезпечення функціонування гілок державної влади і місцевого самоврядування, зв'язку індивіда, суспільства і держави; забезпечення миру і стабільності всередині країни та на міжнародній арені. У зв'язку з цим можна говорити про кримінально-правову політику» [11].

Особливо помітним в дослідження феномена правової політики є внесок російських учених. На початковому етапі дослідження правової політики концентрувалися навколо Саратовської філії Інституту держави і права Російської академії наук, де було започатковано відповідну наукову школу, почав видаватися журнал «Правовая политика и правовая жизнь». Ще у 1997 році М. Матузов опублікував у журналі «Правоведение» програмну статтю, в якій визначив правову політику як комплекс цілей, заходів, завдань програм, установок, які реалізуються в сфері дії права і за допомогою правових засобів [12]. О. Малько зазначав, що правова політика є доволі різноманітною за своєю природою

і залежно від сфери здійснення вона може бути конституційною, кримінальною, сімейно-шлюбною, фінансовою податковою, банківською тощо, залежно від змісту – законодавчою, виконавчою, судовою, прокурорською, нотаріальною тощо, залежно від цілей – поточною та перспективною, залежно від функцій – праворегулятивною і правоохоронною тощо [13]. Під правовою політикою О. Малько розуміє науково обґрунтовану, послідовну і системну діяльність державних та недержавних структур зі створення ефективного механізму правового регулювання, з цивілізованого використання юридичних засобів у досягненні таких цілей, як найповніше забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зміцнення дисципліни, законності та правопорядку, формування правової державності високого рівня правової культури та правового життя суспільства та особи [14].

З огляду на складність та неодномірність сучасного розуміння правової політики О. Рибаків запропонував виділяти мінімум чотири її прояви [15]. По-перше, правова політика може розумітися як явище правової реальності. У такому випадку вона є інструментом, способом, засобом вирішення практичних і теоретичних проблем, які стоять перед особою, суспільством, державою у сфері права. Політична складова визначає стратегію, спрямованість дій її суб'єктів, ймовірні результати та їх значення. По-друге, правова політика як юридична категорія є поняттям юридичної науки. Воно відображає співвідношення між поняттями, визначеннями понять, категоріями юридичної науки в цілому. Очевидно, що термін «правова політика» співвідноситься з такими поняттями, як «правотворчість», «правозастосування», «правова культура», «правова доктрина», «правова концепція». По-третє, правова політика як наукова теорія є формою організації і відтворення наукового знання та систему наукових принципів, категорій, ідей, спрямованих на формування програм правового розвитку. Як наукова теорія, правова політика містить сукупність заходів, науково обґрунтованих дій з реалізації стратегічних завдань у галузі права. Стратегії реалізації правової науково обґрунтованої політики засновані на узагальненні практичного досвіду і врешті пропонують раціональні шляхи розвитку й удосконалення різних елементів системи права, системи законодавства, правової системи. По-четверте, правова політика як діяльність – це заснована

на цінностях, ідеалах природного права і досягненнях сучасної науки діяльність, яка реалізується з метою охорони прав та свобод особи і якій притаманний публічний, динамічний, прогнозований характер. Цей вид діяльності реалізується у сфері права із застосуванням юридичних методів і засобів органами державної влади, органами місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства, спрямований на збереження і досягнення правових цінностей.

Узагальнюючи та впорядковуючи різні точки зору на правову політику, О. Рибаків та С. Тихонова запропонували вирізняти два основних напрями дослідження правової політики, які вони визначили як теоретико-ідеологічний та організаційно-праксеологічний [16]. Теоретико-ідеологічний підхід акцентує увагу на ідейно-доктринальному рівні правової політики. За такого підходу правова політика – це сукупність уявлень про те, якими шляхами і засобами можна впливати на правову ситуацію в суспільстві [17]. Цей підхід є відображенням розуміння правової політики як ідейної абстракції, поняття, яке відображає, головним чином, стан правової форми, її ідеальну модель [18]. В цілому в межах ідеологічного напрямку правова політика визначає концептуальні основи розвитку права.

Організаційно-праксеологічний підхід акцентує увагу на діяльнісній природі правової політики, її реалізації у конкретних соціальних та нормативних актах суб'єктів права. З цієї точки зору, правова політика є комплексом заходів, спрямованих на вирішення конкретних завдань у правовому просторі [19]. Зокрема, О. Малько пропонує розуміти правову політику як науково обгрунтовану, послідовну і системну діяльність державних органів та інститутів громадянського суспільства зі створення ефективного механізму правового регулювання з цивілізованого використання юридичних засобів [20]. В. Болтунов вважає, що правова політика це саме діяльність уповноважених органів, яка реалізується у сфері дії права і яка тягне за собою правові наслідки [21].

Дослідження правової політики стало в Російській Федерації проблемою державного рівня. Указом Президента Російської Федерації від 3 грудня 1994 року було затверджено Положення «Про забезпечення діяльності Інституту держави

і права Російської академії наук в якості аналітичного центру з правової політики Президента Російської Федерації» [22]. О. Малько, М. Матузовим та К. Шундіковим було розроблено проект Концепції правової політики Російської Федерації до 2020 року, відповідно до якої правова політика – це цілеспрямована планомірна діяльність держави у сфері правового регулювання соціальних відносин, сутність якої полягає у виробленні й практичній реалізації правових ідей і цілей стратегічного характеру [23].

Українські вчені долучилися до дослідження дискурсу правової політики за прикладом своїх російських колег. Загальним місцем стало згадування про те, що правова політика не є нормативною категорією та не використовується у нормативно-правових актах. Відповідно кожен, хто висвітлює «правову політику», починає з пояснення сутності, яку він вкладає в це словосполучення. Категорія «правова політика» в дослідженнях науковців розглядається у трьох інтерпретаціях: як науково обґрунтована і послідовна діяльність державних і муніципальних органів зі створення ефективного механізму правового регулювання; як комплекс ідей, заходів, завдань, програм, настанов, що реалізуються у сфері права і завдяки праву; як частина державної політики [24].

У межах концепції правової політики дослідники-правознавці намагалися співставити і визначити межі власне політики і власне права. О. Лебедева зазначила, що у разі розгляду права як інструмента, знаряддя, засобу влади, політика займає домінуюче становище відносно права. Такий стан характерний для періоду революцій, криз, інших соціальних аномалій, коли політика волюнтаризму бере верх над правом. Тому важливо «пов'язати» політику правом, поставити чіткі межі дозволеної поведінки. Політика повинна спиратися на право і обмежуватися ним від зловживань. Аналізуючи право у вигляді самостійної соціальної і культурної цінності, політика повинна свідомо трактувати його як мету і відповідно застосовувати силу тільки в межах правового простору [25]. Право – це спосіб легітимації і водночас форма вираження й здійснення політики, а політика через інститути влади і закони гарантує певну міру свободи і відповідальності особи, її права та інтереси [26].

О. Минькович-Слободяник відстоює позицію що правова політика генетично походить від політики, але базою для її існування і функціонування завжди виступає лише право. Саме право впливає на її формування, визначає, якою вона буде, які цінності вона покликана нести в суспільство і захищати. Тобто політика, на її думку, — це влада в динаміці, а право, законодавство — статика влади [27]. Обмеження правом меж діяльності держави є однією з найбільш важливих сутнісних ознак правової держави. Очевидна необхідність такого обмеження бачиться насамперед у тому, щоб суб'єктивні особливості характеру і недоліки тієї чи іншої посадової особи не змогли перетворитися на вади самої державної влади. З цього випливає висновок про пріоритетне становище правової політики в правовій державі, оскільки остання не зможе ефективно функціонувати без науково обґрунтованої правової політики [28].

Таким чином, практично вся наукова література, яка присвячена вивченню правової політики, належить до правознавчої галузі. Юристи, аналізуючи правову політику, ставили завдання чітко уявляти межі політичного у правовому просторі у власне юридичних відносинах [29]. При цьому політика трактується ними як родове поняття відносно правової політики і, виходячи з цього, описується політична сфера.

Такій односторонній підхід призводить до ситуації, коли політика не вважається окремою формою людської діяльності й відповідно окремим напрямом наукових досліджень. На думку О. Загурського, «велика кількість сфер політики (соціальна, правова, економічна, антропологічна, національна, культурно-освітня, аграрна, міжнародна) визначає те, що політика сама по собі не є самоцінною формою людської діяльності та її дії — це найчастіше розв'язання проблем за межами самої себе» [30].

Тож спробуємо поглянути на проблему правової політики з точки зору політичної науки, адже «перш ніж політика стане правовою — саме право повинно стати політичним, тобто воно повинно мати властивості політики, відобразити її сутність, «розуміти» її цілі, завдання та стратегічне спрямування» [31], враховуючи тісний зв'язок політики і права в сучасних демократичних правових державах, правову політику варто відносити одночасно і до сфери права, і до сфери політики [32].

За усієї багатозначності поняття «політика», коли говорять про світ політичного, йдеться, насамперед про особливу сферу життєдіяльності людини, яка пов'язана з владними відносинами, з державою і державним устроєм, з тими інститутами, принципами, нормами, які покликані гарантувати життєздатність людського співтовариства, реалізацію їх спільної волі, інтересів та потреб [33]. Політика – це суспільна діяльність, змістом якої є прийняття і виконання владних рішень щодо різних суспільних груп і суспільства в цілому, а також суперництво і співробітництво у боротьбі за здобуття та втримання владних позицій та за вплив на владу [34]. Отже, у змісті політики як суспільної діяльності чітко виділяється два аспекти: 1) управлінський, пов'язаний з прийняттям рішень, урядуванням державних та самоврядних громадських органів; 2) змагальний, пов'язаний із боротьбою за владні позиції, за право здійснювати врядування відповідно до свого бачення та за вплив на урядовців і політичні курси, які вони проводять [35].

У ХХ столітті ці аспекти зближуються, і сьогодні використання влади означає соціальне управління суспільством. З'являються роботи М. Вебера, В. Вільсона, Ф. Гуднау про теорію державного управління. Розвиваються наукові школи наукового управління про раціональну організацію виробництва (Ф. Тейлор), класичної школи менеджменту про універсальні принципи управління (А. Файоль), антикризове державне управління економікою (Дж. Кейнс) [36]. Управління – це функція високоорганізованих систем (соціологічних, біологічних, технічних), що забезпечує їхню структурну цілісність, підтримання заданого режиму діяльності, реалізацію програми, досягнення мети [37]. В політології управління визначається як вплив суб'єкта політики на політичну ситуацію з метою забезпечення своїх інтересів; основна ланка політичної системи, спрямована на здійснення політичної влади. Недостатньо мати владу, важливим є уміння користуватися нею [38].

В пострадянський період проблеми державного управління починають розроблятися і на теренах колишнього Радянського Союзу. Склалися два основні підходи до його розуміння: вузький, що відповідає трактуванню західної школи старого менеджменту, яка пов'язує державне управління з реалізацією

державної влади, і широкий, що розглядає державне управління як діяльність державного апарату з регулювання суспільних відносин, з управління як суспільними, так і власними справами.

Широке трактування перестає пов'язувати державне управління лише з виконавчою владою, але коло його суб'єктів все ще перебуває в системі державних органів. Західна ж політична думка більше уваги починає приділяти технологіям взаємодії суб'єктів державного управління, переходу від інституційних моделей діяльності до проектних, розширення об'єкта вивчення з державної сфери до публічної [39].

Отже, коли ми говоримо про правову політику з точки зору сучасної політології, то маємо на увазі про управлінський аспект політики, її регулятивну функцію. Простіше різницю пояснити англійською. Коли ми маємо на увазі управлінський аспект політики, то в англійській мові використовуємо окремий термін – *policy* (в нашому випадку *legal policy*), на відміну від *politics*. Натомість у нашому лексиконі два сенси зливаються в одному слові «політика», яке охоплює два принципово відмінні види політичної діяльності: боротьбу за владу і регулювання суспільних відносин, здійснення суспільного урядування [40].

Останнім часом в Інституті держави і права імені В.М. Корецького НАН України активно розробляється концепція правової політології, яка повинна поєднати правознавчий та політологічний підходи до феноменів суспільного життя. У рамках правової політології виділяють такі пізнавальні рівні: 1) філософський, який охоплює головні ціннісні й нормативні орієнтири, що визначають напрями і цілі пізнавального процесу; 2) теоретичний, на якому формуються гіпотези, здійснюється аналіз понять, категорій і законів, вибудовуються концепції, які пояснюють багатоманітність політико-правової дійсності; 3) емпіричний, на якому розробляються науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення політико-правової дійсності [41]. Значення концепції правової політики, на нашу думку, якраз і полягає у тому, що вона найбільш ефективно може використовуватися на емпіричному рівні правової політології, бути полем для практичної реалізації її теоретичних розробок, прикладною частиною широкого політико-правового підходу до соціальної

дійсності, відобразити управлінський аспект політики, виконувати регулятивну функцію.

1. Коробова А.П. О многозначности понятия «правовая политика». *Правоведение*. 1999. № 4. С. 156. 2. Малько А.В. Правовая политика: актуальные проблемы исследования. *Труды института государства и права Российской академии наук*. 2011. № 4. С. 58. 3. Шемшученко Ю. Конституція України і права людини. *Право України*. 2001. № 88. С. 15. 4. Шемшученко Ю. Правова політика. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Київ: Українська енциклопедія. Т. 5: П-С. 2003. С. 38. 5. Руданецька О.А. Правова політика держави в умовах трансформації суспільства: теоретико-правовий аспект: автореф. ... дис. к. юрид. наук. Львів, 2014. С.8. 6. Bennion F.A.R. Understanding Common Law Legislation: Drafting and Interpretation. Oxford University Press, 2009. 250 p. 7. Матузов Н.И. Общая концепция и основные приоритеты российской правовой политики. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2000. № 6. С. 32. 8. Пичугин П.В. Место и роль политики в развитии советского общества Москва: Издательство Московского университета, 1971. С. 31. 9. Куланин Е.В. Юридическая политика и развитие права в условиях зрелого социализма. *Советское государство и право*. 1983. №3. С. 17. 10. Шабалин В.А. Политика и преступность. *Государство и право*. 1994. № 4. С. 43. 11. Костицкий М.В. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні: Матеріали Міжнародної конференції «Формування української моделі відновного правосуддя» (10-11 лютого 2005 р., м. Київ). Київ. 2005. С. 26. 12. Матузов Н. И. Понятие и основные приоритеты российской правовой политики. *Правоведение*. 1997. № 4. С. 10. 13. Малько А.В. Политическая и правовая жизнь модернизирующегося общества: сборник очерков. Пенза, 2002. С. 163. 14. Малько А.В. «Правовая политика: актуальные проблемы исследования». *Труды института государства и права Российской академии наук*. 2011. № 4 С. 61. 15. Рыбаков О.Ю. Методологическое значение теории правовой политики. *Юридическая наука*. 2017. № 4 С. 50-51. 16. Рыбаков О.Ю., Тихонова С.В. Правовая политика как управление позитивным правом: новая версия правовой политики. *Lex Russica*. 2015. № 3. С. 7. 17. Поляков А.В. Введение в общую теорию государства и права: курс лекций URL: <http://ex-jure.ru/law/news.php?newsid=101>. 18. Шундицков К.В. О некоторых проблемах формирования, развития и реализации концепции правовой политики. *Правовая политика: от концепции к реальности*. Москва: Юрист, 2004. С. 27. 19. Рыбаков О.Ю., Тихонова С.В. Правовая политика... С. 7. 20. Малько А.В. Теория правовой политики. Москва, 2012. С. 29. 21. Болтунов В.В. Соотношение понятий «правовая политика» и «правовая культура». *Апробация*. 2013. № 8 (11). С. 9. 22. Сборник законодательства Российской Федерации. 1994. № 32. Ст. 3337. 23. Проект Концепции правовой политики в Российской Федерации до 2020 г. Москва, 2008. С. 5. 24. Руднева О.М. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності. *Правова*

політика України: концептуальні засади та механізми формування: зб. матер. наук.-практи.конфер. (Київ, 5 грудня 2012р.). С. 6. **25.** Лебедева Е.Н. Правовая политика как общетеоретическая категория. *Современное общество и право*. 2011. № 4. С. 29. **26.** Матузов Н.И. Право и политика в их взаимодействии. *Российская правовая академия*: курс лекцій. Москва, 2003. С. 30. **27.** Минькович-Слободяник О.В. Правовая політика: стратегічні пріоритети і напрями вдосконалення. Київ: Логос, 2012. С. 180. **28.** Минькович-Слободяник О.В. Правовая політика як чинник функціонування правової держави. *Держава і право*. 2012. Вип. 57. С. 58. **29.** Рыбаков О.Ю. Личность. Права и свободы. *Правовая политика*. Москва: Российская правовая академия Министерства юстиции Российской Федерации, 2004. С. 16. **30.** Загурський О.Б. Правовая політика як важлива складова державної політики України. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2(38) С. 35. **31.** Исаков Н.В. Правовая политика: теоретические подходы к исследованию. *Право и политика*. 2003. № 5. С. 24. **32.** Руданецька О.А. Правовая політика держави...С. 8. **33.** Гаджиев К.С. Политическая наука. Москва, 1995. С. 94. **34.** Колодій А. Політика і наука про неї. URL: <https://political-studies.com/?p=1561> . **35.** Там само. **36.** Рыбаков О.Ю., Тихонова С.В. Правовая политика ... С. 11. **37.** Мороз О. Управління (керування). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис, 2002. С. 657. **38.** Андреев С.С. Управління. *Політологічний енциклопедичний словник*. Київ: Генеза, 2004. С. 681. **39.** Береза А.В. Ефективне урядування як чинник стабільності політичної системи. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2012. 370 с. **40.** Колодій А. Предметне поле політичної науки у сучасний період URL: <https://political-studies.com/?p=1823>. **41.** Кресіна І.О. Сотник А.Л. Правовая політологія: проблеми наукової інституціоналізації. *Правова держава*. 2014. Вип. 25. С. 304-305.

References

1. Korobova A.P. O mnohoznachnosti poniatyia «pravovaia polytyka». *Pravovedenye*. 1999. № 4. S. 156. **2.** Mal'ko A.V. Pravovaia polytyka: aktual'nye problemy yssledovaniya. *Trudy ynstytuta hosudarstva i prava Rossyjskoj akademyy nauk*. 2011. № 4. S. 58. **3.** Shemshuchenko Yu. Konstytutsiia Ukrainy i prava liudyny. *Pravo Ukrainy*. 2001. № 88. С. 15. **4.** Shemshuchenko Yu. Pravova polytyka. *Yurydychna entsyklopediia*. V 6 t. Kyiv: Ukrain's'ka entsyklopediia. T. 5: P-S. 2003. S. 38. **5.** Rudanets'ka O.A. Pravova polytyka derzhavy v umovakh transformatsii suspil'stva: teoretyko-pravovyy aspekt: avtoref. ... dys. k. iuryd. nauk. L'viv, 2014. S. 8. **6.** Bennion F.A.R. Understanding Common Law Legislation: Drafting and Interpretation. Oxford University Press, 2009. 250 p. **7.** Matuzov N.Y. Obschaia kontseptsyia y osnovnye pryorytety rossyjskoj pravovoy polytyky. *Pravovaia polytyka y pravovaia zhyzn'*. 2000. № 6. S. 32. **8.** Pychuhyn P.V. Mesto y rol' polytyky v razvytyy sovetskoho obschestva Moskva: Yzdatel'stvo Moskovskoho unyversyteta, 1971. S. 31. **9.** Kulanyin E.V. Yurydycheskaia polytyka y razvytye prava v usloviakh zreloho sotsyalyzma. *Sovetskoe hosudarstvo i pravo*. 1983. № 3. S. 17. **10.** Shabalyn V.A. Polytyka i prestupnost'. *Hosudarstvo i pravo*. 1994. № 4. S. 43. **11.** Kostyts'kyj M.V.

Vidnovne pravosuddia v konteksti pravovoi polityky v Ukraini: Materialy Mizhnarodnoi konferentsii «Formuvannia ukrains'koi modeli vidnovnoho pravosuddia» (10-11 liutoho 2005 r., m. Kyiv). Kyiv, 2005. S. 26. **12.** Matuzov N. Y. Poniatye y osnovnye pryorytety rossijskoj pravovoi polityky. Pravovedenye. 1997. № 4. S. 10. **13.** Mal'ko A.V. Polytycheskaia y pravovaia zhyzn' modernyzyruiushehosia obschestva: sbornyk ocherkov. Penza, 2002. S. 163. **14.** Mal'ko A.V. «Pravovaia polytyka: aktual'nye problemy yssledovaniya». *Trudy ynstytuta hosudarstva i prava Rossijskoj akademyy nauk*. 2011. № 4 S. 61. **15.** Rybakov O.Yu. Metodolohycheskoe znachenye teoryi pravovoi polityky. *Yurydycheskaia nauka*. 2017. № 4. S. 50-51. **16.** Rybakov O.Yu., Tykhnova S.V. Pravovaia polytyka kak upravlenye pozytyvnyim pravom: novaia versyia pravovoi polytyky. *Lex Russica*. 2015. № 3. S. 7. **17.** Poliakov A.V. Vvedenye v obschuiu teoryiu hosudarstva y prava: kurs lektsyj URL: <http://ex-jure.ru/law/news.php?newsid=101>. **18.** Shundykov K.V. O nekotorykh problemakh formyrovaniya, razvytiya y realizatsyy kontseptsyy pravovoi polytyky. *Pravovaia polytyka: ot kontseptsyy k real'nosti*. Moskva: Yuryst, 2004. S. 27. **19.** Rybakov O. Yu., Tykhnova S.V. Pravovaia polytyka... S. 7. **20.** Mal'ko A.V. Teoryia pravovoi polytyky. Moskva, 2012. C. 29. **21.** Boltunov V.V. Sootnoshenye poniaty «pravovaia polytyka» y «pravovaia kul'tura». *Aprobatsyia*. 2013. № 8 (11). S. 9. **22.** Sbornyk zakonodatel'stva Rossijskoj Federatsyy. 1994. № 32. St. 3337. **23.** Proekt Kontseptsyy pravovoi polytyky y Rossijskoj Federatsyy do 2020 h. Moskva, 2008. S. 5. **24.** Rudnieva O.M. Pravova polityka Ukrainy: stan, problemy kontseptualizatsii ta pidvyschennia efektyvnosti. *Pravova polityka Ukrainy: kontseptual'ni zasady ta mekhanizmy formuvanniya*: zb. mater. nauk.-prakty.konfer. (Kyiv, 5 hrudnia 2012 r.). S. 6. **25.** Lebedeva E.N. Pravovaia polytyka kak obscheteoretycheskaia katehoriia. *Sovremennoe obschestvo i pravo*. 2011. № 4. S. 29. **26.** Matuzov N.Y. Pravo y polityka v ykh vzaymodejstvyy. *Rossijskaia pravovaia polytyka*: kurs lektsij. Moskva, 2003. S. 30. **27.** Myn'kovych-Slobodianyk O.V. Pravova polityka: stratehichni pryorytety i napriamy vdoskonalennia. Kyiv: Lohos, 2012. S. 180. **28.** Myn'kovych-Slobodianyk O.V. Pravova polityka iak chynnyk funktsionuvanniya pravovoi derzhavy. Derzhava i pravo. 2012. Vyp. 57. S. 58. **29.** Rybakov O.Yu. Lychnost'. Prava y svoboda. Pravovaia polytyka. Moskva: Rossijskaia pravovaia akademyia Mynystersta iustytssy Rossijskoj Federatsyy, 2004. S. 16. **30.** Zahurs'kyj O.B. Pravova polityka iak vazhlyva skladova derzhavnoi polityky Ukrainy. *Universytet's'ki naukovi zapysky*. 2011 №2(38) S. 35. **31.** Ysakov N.V. Pravovaia polytyka: teoretycheskye podkhody k yssledovaniyu. *Pravo i polytyka*. 2003. № 5. S. 24. **32.** Rudanets'ka O.A. Pravova polityka derzhavy... S. 8. **33.** Hadzhyev K.S. Polytycheskaia nauka. Moskva, 1995. S. 94. **34.** Kolodij A. Polityka i nauka pro nei. URL: <https://political-studies.com/?p=1561>. **35.** Tam samo. **36.** Rybakov O.Yu., Tykhnova S.V. *Pravovaia polytyka ...* S. 11. **37.** Moroz O. Upravlinnia (keruvanniya). Filososf's'kyj entsyklopedychnyj slovnyk. Kyiv: Abrys, 2002. S. 657. **38.** Andrieiev S.S. Upravlinnia. *Politolohichnyj entsyklopedychnyj slovnyk*. Kyiv: Geneza, 2004. S. 681. **39.** Bereza A.V. Efektyvne uriaduvanniya iak chynnyk stabil'nosti politychnoi systemy. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho, 2012. 370 s. **40.** Kolodij A. Predmetne pole politychnoi nauky u suchasnyj period URL: <https://political-studies.com/?p=1823>.

41. Kresina I.O. Sotnyk A.L. *Pravova politolohiia: problemy naukovoï instytutsionalizatsii. Pravova derzhava*. 2014. Vyp. 25. S. 304-305.

Khodakivskiy Myhailo. Legal policy: legal and political science approaches

It is attempted to examine legal policy differentiatedly in the context of legal and political science approaches. The history of the concept of legal policy and its development within jurisprudence are considered. The term «legal policy» is mainly used by Eastern European scholars, who have built a significant epistemological system over it, moreover, relevant schools of thought are developing, a major number of relevant researches are being conducted, relevant publications are being published. On the contrary, among Western scholars, legal policy is regarded solely with a practical purpose as a way to administer the legal sphere.

The modern understanding of political science puts an end to associating political relations with anything related to the power struggle. On the contrary, today politics is the art of government, and power in modern civilized society is primarily used to improve administrative practices. The political science approach to legal policy is also close to its administrative and regulatory aspects. The conceptual and categorical apparatus and research tools of political science enable the use of legal policy in its practical sense as an instrument for social development.

Key words: legal policy, jurisprudence, political science.

БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР НАРОДОВЛАДДЯ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Узагальнені підходи до розуміння сутності народовладдя, його інститутів та гібридної війни як політико-правових явищ. На підставі аналізу нормативно-правових актів розкривається засадниче положення Конституції України, за яким захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Проаналізовані особливості застосування в умовах новітньої російсько-української гібридної війни інститутів безпосереднього народовладдя, що розглядаються міжнародною спільнотою як ймовірний формат розв'язання проблеми статусу окупованих територій. Акцентується на спробах маніпулювання ідеєю народного волевиявлення лідерами самопроголошених утворень з метою самоідентифікації та легітимації регіонального сепаратизму.

Ключові слова: гібридна війна, демократія, народовладдя, національна безпека, політичні інститути, пряма демократія

Derevianko Serhii. A security dimension of democracy in the conditions of the hybrid war

Generalized approaches to understanding the essence of democracy, its institutions and hybrid war as political and legal phenomena. Based on the analysis of existing normative legal acts the fundamental provisions of the Constitution of Ukraine are disclosed, which protects the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, ensuring its economic and information security are the most important functions of the State, the affair of all Ukrainian people. The peculiarities of the application in the conditions of newest Russian-Ukrainian hybrid War of the direct democracy institutions, considered by the international community as the probable format for solving the problem of the occupied territories' status are analysed. It focuses on attempts to manipulate the idea of folk volition leaders of self-proclaimed formations to identify themselves and legitimization of regional separatism.

Key words: hybrid war, democracy, direct democracy national security, political institutions, sovereignty.

© ДЕРЕВ'ЯНКО Сергій Миронович – доктор політичних наук, професор кафедри політичних інститутів та процесів Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»; ORCID: 0000-0003-3848-7072; e-mail: serhii.derevianko@pnu.edu.ua

Вторгнення Російської Федерації на територію України, окупація та наступна анексія українського півострова Крим, спровоковане державою-агресором збройне протистояння у південно-східних областях і, як наслідок, триваюча вже понад шість років війна на українських теренах, об'єктивують звернення до безпекових проблем. Йдеться про саме існування Української держави, територіальна цілісність та суверенітет якої опинилися під реальною загрозою знищення. Адекватної протидії вимагає поширення в інформаційному просторі тверджень про Україну як фейкову державу, що немає майбутнього, спроби нав'язати стереотипи «руського мира».

Вагомість реальності та ймовірних наслідків цих загроз вимагає утвердження в суспільстві розуміння того, що завершення війни є не тільки відповідальністю політикуму, обов'язком владних інституцій, й усього Українського народу, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Однак забезпечення національної безпеки неможливо ефективно здійснювати засобами безпосереднього народовладдя.

Нові геополітичні реалії пов'язані з прагненням України набуття повноцінного членства в Європейському Союзі та НАТО, що гарантувало б мир для українського народу та цілковиту ліквідацію ймовірності зовнішніх провокацій. Істотно ускладнило цей процес й запровадження на всій території держави заходів надзвичайної ситуації та карантину в умовах світової пандемії.

Поза політичною кон'юктурою слід знайти національну модель народовладдя та забезпечення національної безпеки й оборони, яка відповідала б вимогам часу, здобуткам і сучасному рівню світового конституціоналізму, національної політичної та правничої думки, реаліям сучасної України та перспективам її розвитку. Тому розробка цих проблем набуває не тільки теоретичного значення, а й стає важливим науковим практичним завданням.

Вихідними для розуміння досліджуваних явищ є терміни «народовладдя», «гібридна війна», «національна безпека» та похідні від них. У політичній і юридичній науці, нормативно-правових актах пропонуються різні дефініції – поза актуальністю та частотою вживання – єдиного розуміння не вироблено.

Конституція України, визнаючи народ «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади», проголошує, що «народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (частина друга статті 5). Це засадниче положення конкретизується приписом статті 69, за яким народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Натомість у законодавстві України поняття «гібридна війна» не використовується взагалі. Проте певною мірою можна використати наведене у тексті «Воєнної доктрини України» [1] означення однієї із головних тенденцій, яка впливає на формування та розвиток безпекового середовища у світі, а саме: «перенесення ваги у воєнних конфліктах на асиметричне застосування воєної сили не передбаченими законом збройними формуваннями, зміщення акцентів у веденні воєнних конфліктів на комплексне використання воєнних і невоєнних інструментів (економічних, політичних, інформаційно-психологічних тощо), що принципово змінює характер збройної боротьби» (пункт 6).

Упродовж останніх шести років як в Україні, так і в інших державах опубліковано чимало наукових та популярних розвідок, автори яких — науковці та політики — прагнуть осягнути сутність новітньої війни. Запропоновано чимало більш-менш об'ємних і змістовних визначень цього політико-правового явища, однак поза актуальністю та частотою вживання кожного — єдиного розуміння не вироблено. Не вдаючись до дискусії щодо їх сутності, використаємо сформульоване у колективній монографії «Світова гібридна війна: український фронт». Автори книги визначають «гібридну війну» як «воєнні дії, що здійснюють шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей» [2, с. 19].

У науковій літературі поширена думка, що забезпечення національної безпеки є пріоритетним завданням органів державної влади, покладається на військові формування та правоохоронні органи держави. Закон України «Про національну безпеку України» [3] прийнятий Верховною Радою України в складних умовах новітньої «російсько-української гібридної війни», що істотно вплинуло на концептуальне втілення безпекових меха-

нізмів. Законодавець визначає, що «державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо» (частина четверта статті 3).

Законом чітко визначено та розмежовано повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, детально вписані принципи їх діяльності, структура та завдання. Водночас окремі його норми передбачають можливість безпосередньої участі громадян у формуванні та реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони.

Громадян та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України, Закон виокремлює серед чотирьох взаємопов'язаних складових Сектора безпеки і оборони України (частина перша статті 12). До речі, попередній Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06. 2003 р. містив припис, за яким «громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які вони обирають, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку» (абзац чотирнадцятий статті 9) [4].

У чинному Законі України «Про національну безпеку України» цього припису немає, хоча його введення, вважаємо, є доцільним, оскільки він дає розуміння поняття «добровільності участі» та форм її вияву. А головне – таке розуміння відповідає положенням частини першої статті 17 Конституції України: «Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу».

Однак предмет чинного Закону значно вужчий, ніж попереднього, і фактично зводиться до регулювання діяльності Сектора безпеки та оборони, насамперед органів державної влади. Новелою є введення терміна «інституції громадянського суспільства», які залучаються до підготовки проєкту Стратегії національної безпеки України (абзац п'ятий частини першої статті 26), а також проєкту Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України (абзац третій частини першої статті 29).

Особливу увагу привертає розділ III цього Закону, де визначені засади демократичного цивільного контролю над органами та формування Сектора безпеки і оборони держави, види та суб'єкти контролю та їх повноваження. Запровадження такого контролю як механізму нагляду, вважаємо, повинно сприяти забезпеченню верховенства права у безпековій сфері. Окрема стаття 10 «Громадський контроль» передбачає, що «громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» та іншими законами України» (частина перша). Тут же припис, за яким «сфера громадського контролю може бути обмежена виключно Законом України «Про державну таємницю». Закон гарантує право контролю лише громадським об'єднанням, які зареєстровані у встановленому законом порядку, а також відповідно до їх «статутних положень» (абзац перший частини другої).

Крім права «отримувати в установленому порядку від державних органів, зокрема від керівників складових Сектора безпеки і оборони, інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом» (пункт 1 частини другої), громадським об'єднанням надається можливість «здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, публічно презентувати їх результати, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо» (пункт 2 частини другої). Логічними, з огляду на це, є надане громадським об'єднанням право «проводити громадську

експертизу проєктів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції для розгляду відповідним державним органам» (пункт третій частини другої), а також «брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань діяльності і розвитку Сектора безпеки і оборони» (пункт 4 частини другої). Більше того, Закон прямо зобов'язує державні органи не тільки оприлюднювати проєкти документів у сферах національної безпеки і оборони на своїх офіційних веб-сайтах, а й проводити їх обговорення з інституціями громадянського суспільства (пункт 3 частини п'ятої статті 33).

Закон не тільки надає права громадянам у сфері безпеки і оборони, але й містить гарантії забезпечення цих прав. «Громадяни, які вважають, що їх права, свободи чи законні інтереси порушено рішеннями, діями, бездіяльністю складових Сектора безпеки і оборони чи їх посадових осіб, мають право звертатися до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, використовувати будь-які інші механізми захисту прав і свобод, передбачені законодавством України» (частина друга статті 11).

Формою демократичного цивільного контролю є припис, за яким «засоби масової інформації, висвітлюючи питання національної безпеки і оборони, інформують суспільство про стан захисту національних інтересів України» (частина третя статті 10). Згідно з приписом частини четвертої цієї ж статті не рідше, ніж раз на три роки, органами Секторуа безпеки і оборони «видаються «Білі книги» або інші аналітичні документи (огляди, національні доповіді тощо)». Таким чином, громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України, розглядаються як невіддільна складова Сектора безпеки і оборони.

Водночас слід погодитися із низкою застережень, які висловлені Українською Гельсінською спілкою з прав людини. Положення Закону не регламентують низку релевантних аспектів: правовий статус, повноваження, відповідальність громадян та громадських об'єднань. Серед принципів демократичного цивільного контролю не передбачені принципи деполітизації та деідеологізації контролю, відкритості для суспільства інформації про діяльність сектору, відповідальності посадових осіб за своєчасність, повноту і достовірність інформації, що надається, та

за реагування на звернення. Крім того, громадський контроль, згідно статті 10 Закону, не передбачає можливості для громадських об'єднань знайомитися з умовами служби, життя і побуту військовослужбовців у військових частинах, де, як відомо, існує ризик порушення прав людини [5].

Законодавчо передбачено, що безпекового характеру обмеження на використання інститутів народовладдя можуть виникнути в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Здійснений автором детальний аналіз політико-правових підстав та наслідків обмеження політичних прав громадян в умовах воєнного стану опубліковано [6]. В даній статті, з огляду на предмет дослідження, акцентуємо, що воєнний стан як чинник обмеження конституційних прав і свобод названий у статті 64 Конституції України. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [7] серед заходів, які можуть вживатися в Україні або в окремих її місцевостях, «в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина», виокремлює: «забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів» (пункт 8 частини першої статті 8), а також «порушувати у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань» (пункт 9 частини першої статті 8). Приписи статті 19 «Гарантії законності в умовах воєнного стану» прямо забороняють зміну Конституції України, зміну Конституції Автономної Республіки Крим, «проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій». Отже, законодавство України створює загалом основу для функціонування режиму воєнного стану, встановлені законодавством України обмеження щодо реалізації громадянами конституційних прав, на нашу думку, є достатньо вичерпними. Такі обмеження у 2018 році фактично не вдалося застосовувати.

Відомо, що у різних країнах апологетика народовладдя використовуються з різною метою. В одних – є інструментом демократії та залучення людей до управління країни, в інших –

інструментом утвердження диктаторських режимів. Українські реалії останніх років призвели до спроб його використання з відверто сепаратистськими цілями, які є серйозною загрозою територіальній цілісності держави. Найбільш цинічним за свою суттю виявом маніпулювання політичною свідомістю громадян стали «референдуми», проведені 2014 року в Автономній Республіці Крим, Донецькій та Луганській областях. Лідери самопроголошених Донецької та Луганської «народних республік» прагнули використати їх для того, щоб надати легітимності цим фейковим утворенням.

Водночас саме вибори розглядаються нині міжнародною спільнотою і як ймовірний формат вирішення питання про статус названих територій. В. Путін вимагає автономію для Донбасу. Позиція української влади послідовна й однозначна – питання щодо федеративного устрою держави або автономії окремих регіонів має вирішувати винятково український народ. Проведення місцевих виборів за українським законодавством та при міжнародному спостереженні повинно започаткувати політичний процес у рамках закону про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей. Однак це можливо лише після повного виконання Мінських домовленостей (від 14.09.2014 р.) та наступних угод, досягнення негайного, сталого та безумовного припинення вогню, відведення важкого озброєння, виведення іноземних військ з української території. Слід закрити кордон для постачання зброї та найманців, запровадити моніторинг та верифікацію ОБСЄ, а також звільнити всіх заручників.

Заклики ініціювати референдуми з федералістськими гаслами в Україні періодично лунають і на інших територіях. Їх ініціатори здебільшого перебувають за межами нашої держави. Відомі, зокрема, заяви прем'єр-міністра Угорської Республіки В. Орбана з вимогою автономії та подвійного громадянства для угорців, які проживають на території України; звернення заступника Голови Державної Думи Російської Федерації В. Жириновського до керівництва Республіки Польща із пропозицією вимагати референдуму щодо прихильності до Польщі у п'яти західних областях України.

Отже, ідеї народовладдя та їх втілення у політико-правових інститутах безпосередньої демократії в новітніх українських реаліях утверджуються в суспільній свідомості як реальний і дієвий засіб здійснення суверенної волі народу, захисту національної безпеки. В умовах гібридної війни від політичної волі народних обранців, очільників держави залежить наповнення народовладдя реальним змістом. Недосконалість виборчого законодавства, навіть після прийняття нового Виборчого кодексу України, відсутність законодавчих актів про референдуми, народну законодавчу ініціативу та інші форми прямої демократії стає серйозним гальмом подальшого поступу демократичних процесів у державі. Причини тут, очевидно, політичного характеру, насамперед небажання належно унормувати інститути прямого народовладдя, що можуть стати, поза намірами можновладців та політиків, ефективним зняряддям коригування дій органів представницької влади. Натомість усвідомлення і дотримання владою та політичними елітами обов'язку отримати шляхом голосування згоду на проведення інституційних змін чи потреби «порадитися з народом» із важливих проблем загальнодержавного або місцевого значення об'єктивно сприятиме правому забезпеченню становлення громадянського суспільства, його консолідації, визначенню нових перспектив розвитку держави, забезпечення національних інтересів Української держави, захисту її цілісності та самобутності.

1. Военна доктрина України: Затверджена Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Военної доктрини України» від 24.09.2015 р. № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>. **2.** Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с. **3.** Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. ВВР. 2018. № 31. Ст. 241. Поточна редакція від 15.03.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>. **4.** Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV. Втратив чинність 08.07.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-150>. **5.** Українська Гельсінська спілка з прав людини. Аналіз Закону України «Про національну безпеку України» [23.07.2018]. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/analiz-zakonu-ukrajiny-pro-natsionalnu-bezpeku-ukrajiny>. **6.** Дерев'янюк С. М. Обмеження політичних прав громадян в умовах воєнного стану: політико-правові підстави. *Держава і право*: зб. наук. пр.

Серія. Політичні науки. Вип. 93 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2019. С. 26–38. 7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2016 р. № 389-VIII. ВВР. 2015. № 28. Ст. 250. Поточна редакція від 26.05.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.

References

1. Voienna doktryna Ukrainy: Zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 veresnia 2015 roku «Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy» vid 24.09.2015 r. № 555/2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>. 2. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front: monohrafiia / za zah. red. V. P. Horbulina. Kyiv : NISD, 2017. 496 s. 3. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII. VVR. 2018. № 31. St. 241. Potochna redaktsiia vid 15.03.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>. 4. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 r. № 964-IV. Vtratyv chynnist 08.07.2018 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-150>. 5. Ukrainaska Helsinska spilka z prav liudyny. Analiz Zakonu Ukrainy «Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy». 23.07.2018. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/analiz-zakonu-ukrajiny-pro-natsionalnu-bezpeku-ukrajiny>. 6. Derevianko S. M. Obmezhennia politychnykh prav hromadian v umovakh voiennoho stanu: polityko-pravovi pidstavy. *Derzhava i pravo*: zb. nauk. pr. Serii. Politychni nauky. Vyp. 93 / In-t derzhavy i prava im. V.M Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv : Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2019. S. 26–38. 7. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2016 r. № 389-VIII. VVR. 2015. № 28. St. 250; potochna redaktsiia vid 26.05.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.

Derevianko Serhii. A security dimension of democracy in the conditions of the hybrid war

Generalized approaches to understanding the essence of democracy, its institutions and hybrid war as political and legal phenomena. Analyses the definitions of the terms ‘democracy’, ‘hybrid war’, ‘National security’ and derivatives from them.

On the basis of analysis of current normative legal acts reveals the fundamental provisions of the Basic Law on which protection of sovereignty and territorial integrity of Ukraine, ensuring its economic and information security are the most important functions of the State, the business of the whole Ukrainian people. Analyses the norms of the current law of Ukraine ‘on national security of Ukraine’, which define the principles of democratic civilian control over the authorities, formation of the State security and defence sector, types and subjects of control and their powers

It is proved that the security nature of restrictions on the use of institutes of democracy may occur under conditions of martial law or state of emergency. The peculiarities of the application in the conditions of newest Russian-Ukrainian hybrid War of the Institutes of Direct democracy, considered by the international community as the probable format of problem solving of the

occupied territories' status are analysed. The position of the Ukrainian authorities is argued about the possibility of implementing such a scenario only after full liberation of the territory of Ukraine from the aggressor. It is emphasized on attempts to manipulate the idea of folk volition leaders of self-proclaimed formations of volition for self-identification and legitimation of regional separatism.

Considerations on the grounds and expediency of limiting the political rights of citizens in the introduction of martial law. Formulated separate proposals for amendments to the current legislation on extending the use of institutes of direct democracy.

Key words: hybrid war, democracy, direct democracy national security, political institutions, sovereignty.

УДК 321.01

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-319

В. М. ТАРАСЮК

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ: ВІДМІННОСТІ Й СПІЛЬНІ ОЗНАКИ

Досліджуються основні типології політичних режимів, їх спільні та відмінні ознаки. Аналізуються сучасні проблеми та виклики демократії. Автор розглядає причини й потенційні наслідки занепаду ліберальної демократії. Подано аналіз базових інструментів демократії.

Ключові слова: політичні режими, демократія, авторитаризм, тоталітаризм.

Tarasjuk Volodymyr. Political regimes: differences and common features

The main typologies of political regimes, their common and distinctive features are studied. Current problems and challenges of democracy are analyzed. The author examines the causes and potential consequences of the decline of liberal democracy. The article presents an analysis of the basic tools of democracy.

Key words: political regimes, democracy, authoritarianism, totalitarianism.

Основою класичних типологій політичних режимів є умови доступу до влади (конкурентне чи неконкурентне отримання влади суб'єктами політики), мета-мотивація політичних акторів й рівень залучення громадян до державного управління. Класичним є розподіл політичних режимів на тоталітарні, авторитарні та демократичні. Проте дана (класична) типологізація політичних режимів не дозволяє чітко виокремити спільне й відмінне в методах і засобах здійснення державної влади в сучасних суспільствах. У науковому дискурсі політичні режими багатьох сучасних країн не можуть бути віднесеними до одного з класичних режимів й переважно межують між авторитаризмом та демократією.

Наразі центральним об'єктом дослідження представників суспільних наук, сфера наукової розвідки яких зосереджена навколо типології політичних режимів, є дослідження демокра-

тії та відповідних суспільних процесів, пов'язаних із цією формою політичного правління.

Перш, ніж досліджувати спільні й відмінні риси демократії та інших політичних режимів, розглянемо процес розвитку й формування наукової думки щодо трьох основних типологій політичного правління.

Політичний режим ми розглядатимемо як сукупність характерних для певного типу держави владно-політичних відносин, засобів і методів реалізації державної влади, домінуючих форм взаємодії влади і суспільства, які в сукупності становлять механізм функціонування політичної системи. Ядром політичного режиму вважатимемо владні відносини в надрах державного апарату, методи та принципи державного управління, ідеологію та філософію діяльності посадовців, політиків, державних службовців.

Розуміння сутності та різноманітності форм політичного режиму сягає давніх давен. Усвідомлення форм та методів владарювання, підкріплених відповідними владно-політичними відносинами, знаходимо як у спадщині давньогрецьких мислителів (режим Солона в Афінах, Лікурга — у Спарті, Філолая — у Фівах, режим принципату за Октавіана Августа, домінанту — за Діоклетіана, преторіанський режим Римської імперії тощо), так і в античній політичній філософії (у творах Платона, Арістотеля, Полібія, Цицерона).

Першу спробу наукової класифікації політичних режимів здійснив Платон, запропонувавши розрізняти відомі на той час форми політичного правління на «правильні» (монархія, аристократія) та «неправильні» (олігархія, демократія, тиранія, тимократія) [1, с. 221, 329–345]. Аналіз зазначених режимів привів філософа до висновку щодо нездатності як «неправильних», так і певною мірою «правильних» держав забезпечити «загальне благо» суспільства. Це спонукало філософа до розробки «ідеальної» держави, концепція якої через тисячоліття перетворилася на науковий базис усіх тоталітарних політичних форм правління.

Погляди вчителя розвинув та вдосконалив Арістотель. Він першим застосував емпіричний метод — спостереження та індукцію, розкрив соціальну природу походження політичної

влади та проаналізував ціннісно-мотиваційні фактори здійснення державного управління.

Арістотель удосконалив класифікаційні критерії форм політичного режиму: число правлячих осіб (один, декілька, більшість) і вищу мотивацію правителів (загальне благо або приватний інтерес). Якщо правителі діють альтруїстично заради досягнення загального блага, така держава є «правильною». Якщо ж очільниками рухає приватний інтерес або альтруїзм поступово перероджується на егоїзм – така держава стає «неправильною» [2, с. 488–489].

Стабільність режиму, за Арістотелем, є наслідком дотримання паритету рівності та свободи. При цьому рівність може бути як кількісною, що зумовлює появу демократичного режиму, так і «за шляхетністю» (основа аристократичного та монархічного режимів). Свобода суспільства залежить як від зазначеної вище мотивації правителів, так і від формування середнього класу громадян-власників. Порушення цього паритету призводить до трансформації режиму – його «виродження» або повалення, адже «стійким державним ладом є лише такий, за якого здійснюється рівність у відповідності до шляхетності й за якого кожен користується тим, що йому належить [3]».

Класифікація режимів Арістотеля вплинула на розвиток політичної думки кількох тисячоліть. За триста років після Арістотеля практично на ті ж форми політичних режимів вказує Марк Тулій Цицерон. Щоправда, демократія в Арістотеля є однією з найгірших форм, тоді як для Цицерона демократія є найкращою: «Лише в такій державі, де влада народу найбільша, може бути свобода. Адже приємнішого за неї немає нічого» [4, с. 61]. В характеристиках умов стабільності політичного режиму Цицерона заслугове на увагу визначення пріоритетності поміркованості, злагоди та дотримання конституційних принципів, моральних чеснот політичних лідерів.

Згодом Ніколо Макіавеллі на основі історичного аналізу режимів різних держав класифікував механізми стабілізації правлячих режимів. Філософ вважав більш міцними та стабільними монархії, оскільки «в республіках більше життя, більше ненависті, більше жага помсти; у них ніколи не вмирає й не може вмерти пам'ять про минулу свободу [5, с. 16]».

Шарль-Луї Монтеск'є вперше заговорив про залежність політичного режиму (форми правління) від географічного чинника. Він пояснював формування режимів східних деспотій особливостями природно-кліматичних умов Азії. Проте основна його увага приділена європейським політичним режимам, при цьому в основі виокремлення республіканської, монархічної та деспотичної форм політичного режиму немає географічних факторів: «Республіканське правління — те, за якого верховна влада знаходиться в руках або всього народу, або частини його; монархічне — за якого управляє одна людина, але за допомогою встановлених незмінних законів; тоді як у деспотичному все поза всяких законів і правил рухається волею і свавіллям однієї особи» [6, с. 77].

Георг Гегель одним із перших звернув увагу на те, що сутність політичного режиму визначається діалектикою взаємодії громадянського суспільства з державою. Історично визначено три типи такої взаємодії. Згідно з першим держава виконує волю громадянського суспільства, вона є лише «нічним сторожем, коли громадяни сплять». За такого підходу громадяни «наймають» державу з її посадовцями та державним апаратом для політичного управління суспільством заради досягнення загального блага. Якщо при цьому держава недостатньо сумлінно виконує свої функції або порушує права громадян, останні вправі скасувати відповідні політико-управлінські рішення й навіть «звільнити» винних представників держави, уряд тощо. Подібний характер владних відносин, як правило, формує демократичний політичний режим.

Другий тип передбачає такі відносини між громадянським суспільством і державою, за яких держава повністю поневолює суспільство, робить громадян «гвинтиками» державної системи. За умов, коли держава стає понад усе, коли інтереси кожного громадянина підкорені «вищим інтересам держави (нації)» і утопічна (як правило) мета державно-суспільного розвитку повністю поглинає права й свободи людини, можна говорити про формування тоталітарного політичного режиму.

Третій тип взаємодії громадянського суспільства з державою характеризується існуванням певного балансу, рівноваги сил між громадянським суспільством й інститутом держави. Влада

в такій державі має свої, відмінні від народних, інтереси, проте вимушена рахуватися з громадською думкою, допускаючи той чи інший ступінь індивідуальних прав і свобод. Такі ознаки притаманні авторитарному режиму.

За характером взаємодії держави та громадянського суспільства склалася сучасна класична та найбільш поширена типологія політичних режимів і систем, де зміст політичного режиму визначається рівнем забезпеченості громадян свободою з боку держави. Обсяг повноважень влади, способи і методи її діяльності, ступінь свободи індивідів дозволяють чітко віднести існуючий у суспільстві політичний режим до одного з базових типів: демократичного, тоталітарного чи авторитарного.

Одним із перших поняття «режим» в його сучасному значенні на початку ХХ ст. застосував родоначальник досліджень політичної еліти Гаetano Моска. На основі аналізу внутрішніх механізмів функціонування режимів, насамперед принципів передачі політичної влади шаблями соціальної піраміди, він запропонував нову типологію політичних режимів – як механізм рекрутування еліт. Зокрема, на цій підставі Моска вирізняє бінарні типології: «аристократичний – демократичний» та «автократичний – ліберальний» політичні режими. У першому випадку доступ до політичної еліти держави відкритий або всім громадянам (демократичний режим), або тільки представникам вузької, виділеної за принципом походження або статку соціальної групи (аристократичний режим). У останньому – владними повноваженнями наділяється або одноосібний правитель (автократичний режим), або влада делегується широкими верствами населення за допомогою виборів (ліберальний режим) [7].

Оригінальну типологію політичних режимів на початку ХХ ст. запропонував В. Липинський. У «Листах до братів-хліборобів» він виокремлює, по-перше, «демократію з республікою»; по-друге, «охлократію з диктатурою» (під якою розуміє владу організованої меншості над народом у стані натовпу на кшталт більшовизму); по-третє, «класократію з правовою – законом обмеженою і законом обмежуючою – монархією» (де активна меншість – виборна аристократія – обмежує свою владу послухом монархові, обмеженому, в свою чергу, законами, ухвалени-

ми в законодавчих установах представниками класів) [8]. Як представник консервативної течії, В. Липинський саме останню конституційну монархію вважав за найкращу форму державного устрою.

Представники Чиказької політологічної школи Г. Лассуелл та А. Каплан на початку ХХ ст. зробили спробу висунути більш детальні критерії, на основі яких політичні режими можна віднести до того або іншого типу: межі впливу політичної влади; механізм поділу гілок влади на гілки; спосіб рекрутування політичної еліти; відповідальність влади перед народом; механізм розподілу суспільних благ; можливість оскаржити владні рішення. Проте створити більш ідеалістичну типологію авторам не вдалося. Вони виділяли ті ж два «ідеальні» типи режиму – демократію та деспотію. На думку Лассуелла та Каплана, демократію відрізняють три основні характеристики: влада здійснюється максимально відповідально; політичний процес є відкритим; користь від влади розподіляється між всіма елементами політичної структури. Політична система вважається авторитарною, якщо правлячі кола мають перевагу щодо контролю над керованими і не обмежені ними в процесі ухвалення та реалізації рішень [9].

Найбільш послідовний опис тоталітарної системи запропонувала Ханна Арендт у праці «Витоки тоталітаризму». Родовими ознаками тоталітаризму вона визначила: терор як норму управління суспільством; контроль однієї політичної організації над усіма соціальними підсистемами (політикою, економікою, культурою та ін.); всеосяжну ідеологію як інструмент такого контролю [10, с. 393–396, 442].

Одна з найбільш відомих класифікацій політичних режимів ХХ ст. була запропонована американським ученим Р. Далем. Свою типологію він розглядав за рівнем політичної конкуренції (ступінь залучення опозиції до політичного процесу) і рівнем політичної участі (відсоток громадян, що мають реальну можливість боротися за владу і брати участь у формуванні політики). За Далем, режиму «закритої гегемонії» відповідає мінімальний рівень політичної конкуренції при низькому залученні громадян до політичного процесу. «Гегемонія участі» передбачає низьку конкуренцію при значному «залученні громадян». Висока

конкуренція у поєднанні з низьким залученням — це «конкурентна олігархія», а висока конкуренція з високим залученням становлять «поліархію» [11, с. 290]. Цей термін Р. Даль запозичив у Арістотеля, але значно розвинув його. Учений припустив, що участь громадян у політиці визначається не тільки виборчим законодавством, а й іншими умовами, наприклад, широким набором ліберальних прав і свобод, що дозволяють відстоювати громадянські інтереси в суспільно-політичній сфері.

Сучасний стан демократичного політичного режиму описано в дослідженнях таких учених, як Колін Крауч — автор книги «Пост-демократія», Джейсон Бренон («Проти демократії»), Ян-Вернер Мюллер («Спори про демократію: політичні ідеї в Європі ХХ ст.»), Дуглас Мюррей («Безумство мас») та Джон Данн («Не зачаровуватися демократією»). Вказані дослідники висвітлюють гострі проблеми й виклики ліберальної демократії кінця ХХ — початку ХІ ст. й пропонують власні авторські шляхи вирішення щодо тих чи інших виявлених та перспективних загроз, які постають перед світовою демократичною спільною.

Розуміння сучасного стану демократії неможливе без ознайомлення з новітніми визначеннями демократії. Одне з визначень наводиться в останній редакції Словника Макміллана, а саме: «Демократія — це система управління, за якої люди голосують, щоб вибрати людей, які будуть ними управляти». Стенфордська Енциклопедія Філософії визначає демократію як «метод прийняття групових рішень, які передбачають рівноправність учасників у найважливішому етапі колективного волевиявлення». Вищезгаданий Д. Данн, перефразовуючи висновки Арістотеля та Платона, зазначає, що «в політичній практиці демократія — це ідея, яка постійно коливається між легковірністю та параноєю» і далі продовжує: «300 років потому слово «демократія» було синонімом не доброго, а поганого правління; лабіринт демократії сьогодні — це не лише інтелектуальний тупик, це ще й реальна політична загроза; розмови про демократію заспокоюють й дезінформують; щоб заблокувати їх наркотичну дію й відновити певну ясність думок, нам доведеться змінити наші лексичні звички і доволі радикально перелаштувати мислення» [12].

Головними цінностями демократії вважаються: 1) фундаментальні права людини, 2) участь громадян у політичному житті,

3) відповідальний і зрілий громадянин, 4) публічне обговорення усіх важливих питань політичного й соціального життя, 5) громадянська гідність. Це ключові критерії відмінності демократії від авторитаризму чи тоталітаризму.

Водночас, наприклад, станом на 2014 рік 70% населення США не знали Конституції США й жодним чином не впливали на прийняття політичних рішень. Навряд чи ситуація змінилася сьогодні. [13]. Німецький когнітивіст Р. Маусфельд зазначає, що «сучасна демократія надає нам право голосу, але не покладає за це жодної відповідальності».

Очевидно, що безвідповідальність сучасної політики сприяє розвитку головних загроз демократії: 1) непомітна революція еліт, 2) впливові інтелектуали та експерти на службі ліберальних еліт, 3) уніфікація публічної сфери й необ'єктивність ЗМІ, 4) удосконалення технік маніпуляції й пропаганди на основі новітніх досягнень когнітивних наук, 5) друге «повстання мас»: розвиток популізму, радикальних рухів й неконтрольованого впливу соцмереж. Наслідки таких процесів зазвичай призводять до авторитаризму й тоталітаризму.

Том Ніколс у книзі «Смерть експертизи: як інтернет вбиває наукові знання» наводить факти того, як сучасна політика і медіа вже багато років поспіль зраджують демократичні цінності заради влади окремих суб'єктів політики [14].

Американська політологиня Венді Браун у своїх працях «Знищення демосу» та «В руїнах неолібералізму» також доводить тенденцію зростання антидемократичної політики на Заході [15].

Широкі дискусії щодо демократизації розпочалися в Європі та США на початку ХХ ст. До цього часу більшість європейських держав були тоталітарними. Навіть Муссоліні та Гітлер, критикуючи ліберальних політиків, закликали до «істинної народної демократії», де, як з'ясувалося, домінують фашизм і нацизм. Відтоді будь-яка критика демократії сприймається більшістю як пропаганда нацизму чи фашизму – антипод демократичного політичного устрою. Хоча демократія, як будь-який інший політичний режим, потребує конструктивної критики і аналізу з метою подальшого розвитку, збереження та захисту – критика ілюзій демократії є боротьбою за демократію, а не проти неї.

Політична криза, що охопила Європу після Першої світової війни, сприяла розвитку дискусії щодо демократії. Науковці, політики та експертне середовище шукали відповіді на питання: демократія, велика ілюзія чи реальність; як демократизувати суспільство в Європі та США; як обмежити вплив неосвічених громадян на політичні процеси; а «народ», це хто. Пошук відповідей на ці питання породив дві теорії, одна виникла в континентальній Європі, інша у США. Згодом дискусія переросла у суперечку між Джоном Дьюї та Уолтером Ліппманом.

Перший вважав, що виховання та освіта здатні створити якісне громадянське суспільство, спроможне до самоорганізації й формування ефективної влади.

Натомість У. Ліппман заперечував своєму опоненту, обґрунтовуючи позицію тим, що «примус до добровільного підкорення повинен був зникнути з появою демократії, але він не зник; насправді ж значно удосконалив свою техніку за допомогою пропаганди, так, що тепер більше не можливо вірити у базові принципи демократії» [16, 22]. «Психологічні дослідження спільно із сучасними засобами комунікації кардинально змінили демократичну практику; відбувається революція більш важлива, ніж будь-яка економічна трансформація» [17, 158]. Альберт Гор у своїй книзі «Атака на розум» зазначає: «У 1922 році, коли світ вперше довідався про радіо, Муссоліні, Гітлера і Сталіна, Уолтер Ліппман запропонував прихильникам демократії засвоїти техніку пропаганди, хоча він і не використовував цього слова. Замість цього, він вжив визначення «фабрика згоди»» [16, 157].

Вперше в політичному середовищі слово «пропаганда» було замінено на PR (з англ. «public relations» – зв'язки з громадськістю) Едвардом Бернейсом. Винахідник PR писав: «Свідома й розумна маніпуляція способами поведінки та думками має є вагомим елементом демократичного суспільства» [18].

Пол Лазерсфельд, автор терміна «лідер суспільної думки», зазначав: «Слід спрямувати на громадян потік інформації, щоб у них виникла ілюзія інформованості» [19].

Автор поняття «м'яка сила» політолог Джозеф Най також проповідує перевагу комунікаційних (інформаційних) технологій над силовою агресією та примусом [20].

Слід відзначити чотири фактори сучасної техніки маніпуляції, розроблені У. Ліппманом: 1) видавати думки за факти; 2) фрагментувати факти з метою втрати загального сенсу; 3) позбавляти факти їх реального контексту; 4) надавати фактам новий, необхідний для індоктринації контекст.

Аналізуючи сучасні засоби масової маніпуляції, когнітивіст Райнер Маусфельд відзначає, що демократична пропаганда спрямована не на формування помилкових цінностей, а на блокування здорового глузду, наших природніх людських оцінок й відволікання він дійсного контексту [13]. Ми здатні бачити, чути, але не розуміти, що насправді відбувається. Це і є основною метою «фабрики згоди».

Том Ніколс відзначає, що «Інтернет породжує необ'єктивні відчуття, що думки більшості людей рівносильні «фактам»» [14, 199].

Наукові дослідження західних представників суспільних наук, публікації журналістів, коментарі експертного середовища переконливо свідчать про загострення кризи сучасної демократії. Сформульований Р. Міхельсом на початку ХХ ст. «залізний закон олігархії» демонструє свою дієвість і актуальність. Популізм, радикалізація суспільних процесів, неконтрольований вплив соцмереж вже стали невід'ємною складовою політики ХХІ ст.

Демократія потребує, а тоталітаризм вимагає високої політичної активності громадян, участі/залученості суспільства у публічних процесах. Єдина відмінність полягає у волевиявленні. У демократичних системах громадяни мають можливість обирати за власним бажанням, а у тоталітарних — за вказівкою правлячих суб'єктів. Хоча зовні все виглядає однаково.

Чи можливо впровадити тоталітаризм, замаскувавши його демократичними декораціями? Так, щоб зовні й формально все мало ознаки демократичних процесів; щоб громадян непотрібно було примушувати чи залякувати але при цьому управляти їх політичним вибором, направляти бажання й думки, формувати пріоритети та цінності. Сучасні інформаційні технології спрямовані на поневолення свідомості громадян-виборців. За допомогою ЗМІ, соцмереж, реклами та пропаганди власники медіа —

правлячі еліти перетворюють демократію на сюжет з Колгоспу тварин Джорджа Оруела.

Світовій науці відомо і про гібридні політичні режими, і про транзитні/транзитивні, перехідні тощо. Усі ці види/підвиди політичних режимів зазвичай трансформуються з авторитарних та/чи тоталітарних у демократичні. А от чи можливо демократію трансформувати до рівня тоталітаризму, на це питання політична наука зможе дати відповідь у найближчі роки.

1. Платон. Государство. Собр. соч. В 4 т. Т. 3. Москва: Мысль, 1994. 654 с. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000418/st010.shtml>.
2. Аристотель. Сочинения в 4 т. Т. 4 / общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. 830 с. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000353/st003.shtml>.
3. Радченко О. В., Хомуленко Т. Б. «Типологізація державноуправлінських режимів як системи суспільних відносин: класичні підходи».
4. Цицерон Марк Тулій. Про державу. *Філософія політики*: Хрестоматія: у 4 т. /авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. Київ: Знання України, 2003. Т. I. С. 59–66.
5. Макиавелли Н. Государь. Москва: Планета, 1990. 80 с. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000314/index.shtml>.
6. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / сост., пер. и коммент. примеч. авт. А. В. Матешук. Москва: Мысль, 1999. 672 с.
7. Моска Г. Отрывки из работ «Теория правления и парламентское правление», «Элементы политической науки». Социс. 1994. №10, 12; 1995. №4, 5, 8. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Sem/06.php.
8. Липинський В. К. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Київ, Філадельфія, 1995. 470 с. URL: <http://www.lrc.org.ua/lipinsky/lysty-ua.html>.
9. Lasswell H. D., Kaplan A. Power and Society. New Haven, 1950. URL: <http://mgimofp.narod.ru/>.
10. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 539 с.
11. Даль Р. Полиархия. Участие и оппозиция. *Западная наука в XX в.* Москва: Луч, 1994. 480 с.
12. Джон Данн. Не очаровываться демократией / пер. с англ. И. Кушнаревой. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2016. 160 с.
13. Mausfeld Rainer. Warum schweigen die Lämmer?: Wie Elitendemokratie und Neoliberalismus unsere Gesellschaft und unsere Lebensgrundlagen zerstören. Westend / 2019.
14. Nichols Tom. The death of expertise: the campaign against established knowledge and why it matters, first edition. Oxford University Press 2017.
15. Brown Wendy. In the Ruins of Neoliberalism: The Rise of Antidemocratic Politics in the West (The Wellek Library Lectures). 2019.
16. Гор Альберт. Атака на разум. Амфора. 2008. С. 480.
17. Lippmann Walter. Public Opinion: The Original 1922 Edition.
18. Bernays Edward. Propaganda / 2004.
19. Lazarsfeld Paul. Radio and the Printed Page: A Critical Reappraisal / 1941.
20. Nye Joseph S. Soft Power. The Means to success in world politics//N.Y. Public Affairs, 2004.
21. Залізний закон олігархії – принцип теорії еліт, згідно з яким будь-яка форма масо-

вої політичної організації, незалежно від її початкової авторитарності або демократичності, вироджується у владу небагатих обраних – олігархію; вперше сформульований вперше сформульований Р. Міхельсом (1876–1936) на поч. 20 ст.

Tarasjuk Volodymyr. Political regimes: differences and common features

Understanding the current state of democracy is impossible without familiarity with the latest definitions of «democracy». The first definition is given in the latest edition of Macmillan's Dictionary, namely: «democracy is a system of government in which people vote to choose the people who will govern them». The Stanford Encyclopedia of Philosophy defines democracy as «a method of group decision-making that presupposes the equality of participants in the most important stage of collective expression of will». Paraphrasing the conclusions of Aristotle and Plato, the aforementioned D. Dunn notes that «in political practice, democracy is an idea that constantly oscillates between gullibility and paranoia» and continues: «300 years later, the word» democracy «was synonymous not with good but with bad rule; the labyrinth of democracy today is not only an intellectual impasse, it is also a real political threat; talk of democracy calms and misinforms; to block their narcotic effects and restore some clarity of thought, we will have to change our lexical habits and quite radically rearrange our thinking».

The founders of modern political science, representatives of the famous Chicago school, G. Lasswell and A. Kaplan in the early twentieth century, attempted to put forward more detailed criteria on the basis of which political regimes can be attributed to one type or another: the limits of influence of political power; the mechanism of distribution of branches of power; the method of recruiting the political elite; responsibility of the government to the people; mechanism of distribution of public goods; opportunity to appeal against government decisions. However, the authors failed to create a more idealistic typology. They identified the same two «ideal» types of regime – democracy and despotism. According to Lasswell and Kaplan, democracy has three main characteristics: power is exercised as responsibly as possible; the political process is open; the benefits of power are distributed among all elements of the political structure. A political system is considered authoritarian if the ruling circles have an advantage over the controlled ones and are not limited by them in the process of making and implementing decisions.

Analyzing modern means of mass manipulation, cognitivist Rainer Mausfeld notes that democratic propaganda is not aimed at forming erroneous values, but at blocking common sense, our natural human judgments, and distracting it from the real context. We are able to see, hear, but not understand what is really happening. This is the main purpose of the «consent factory».

Key words: political regimes, democracy, authoritarianism, totalitarianism.

УДК 340.1; 342.086

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-331

Н. М. БАТАНОВА

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ФУНКЦІЙ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Досліджуються деякі проблеми теорії функцій конституційно-правової відповідальності. Обґрунтовується взаємозв'язок між функціями конституційно-правової відповідальності та функціями Конституції, функціями конституційного права, функціями держави тощо. Формулюється визначення поняття функцій конституційно-правової відповідальності.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, функції конституційно-правової відповідальності, функції конституційного права, конституційний конфлікт, конституційний лад.

Batanova Nataliya. Some problems of the theory of functions of constitutional and legal responsibility

In the article some problems of the theory of functions of constitutional and legal responsibility are researched. The relationship between the functions of constitutional and legal responsibility and the functions of the Constitution, the functions of constitutional law, the functions of the state is substantiated. The author's definition of the concept of functions of constitutional and legal responsibility is formulated.

Key words: constitutional and legal responsibility, functions of constitutional and legal responsibility, functions of constitutional law, constitutional conflict, constitutional order.

Актуальність теоретичних і прикладних проблем конституційно-правової відповідальності обумовлена ціннісним виміром прав людини та її гідності, Конституції, конституційного ладу та його основ, а також соціально-політичним призначенням держави, що здійснює свої цілі, завдання та функції через представництво суб'єктів конституційного права, які втілюють в життя проголошені на конституційному рівні ідеали свободи, громадянського суспільства і верховенства права.

Втім навіть за наявності досконалого тексту Конституції, справедливих законів, матеріальних, фінансових та інших ресур-

сів дії (бездіяльність) суб'єктів конституційного права можуть супроводжуватися різними правопорушеннями, пов'язаними з реалізацією їх функціональних обов'язків і зловживанням владою.

В даний час істотно розширився суб'єктний склад, який бере участь у здійсненні функцій держави, зазнали змін публічно-владні, ієрархічні методи і форми впливу на суспільні відносини в зв'язку з демократизацією життя, формуванням багатопартійності, розвитком місцевого самоврядування тощо. В умовах формування демократичної правової державності і громадянського суспільства зростає роль як у цілому юридичної відповідальності суб'єктів публічного права, так і особливо конституційно-правової відповідальності, що сприяє втіленню в життя ідеї підпорядкування держави праву.

Модернізація держави на принципах служіння суспільству, розширення кола суб'єктів, що беруть участь у реалізації її функцій, потребує якісно нових підходів до формування інституту конституційно-правової відповідальності, що вимагає її конституційної легалізації, нормативної уніфікації принципів і санкцій, системного застосування у взаємозв'язку з іншими видами юридичної відповідальності тощо. При цьому необхідно враховувати, що держава як політико-територіальне утворення є єдиним в інституціональному та функціональному виміром соціальним організмом, тому конституційно-правову відповідальність за стан публічних (державних і муніципальних) справ у країні несуть практично всі суб'єкти конституційного права.

У зв'язку з цим вкрай затребувані теорії та концепції, що передбачають не лише нормативно-правове забезпечення конституційно-правової відповідальності людини, громадянина, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, держави, політичних партій, а й створення організаційних, інформаційних, наукових та інших умов реалізації її завдань та функцій.

Наявні в Україні наукові дослідження загальних та інституціональних проблем конституційно-правової відповідальності, представлені у працях Ю. Г. Барабаша, В. В. Гецько, В. В. Книша, І.О. Кресіної, Л. Т. Кривенко, О. В. Краснікової, О. О. Майданник, О. В. Мельник, Л. Р. Наливайко, О. В. Олькіної,

П. Б. Пилипишина, В. Ф. Погорілка, В. І. Полевого, Г. І. Салі-
вона, О. В. Скрипнюка, Т. М. Слободяник, О. В. Совгири,
Ю. М. Тодики, В. І. Топузова, В. Л. Федоренка, А. О. Червяцо-
вої, В. М. Шаповала та ін.

Метою цієї статті є дослідження доктринальних проблем у розумінні функцій конституційно-правової відповідальності. Для досягнення зазначеної мети передбачено показати роль теорії функціоналізму у осмисленні сутності, змісту, цілей, завдань та функцій цього виду юридичної відповідальності, а також виявити основні чинники, які обумовлюють доктринальне та прикладне значення функціонально-телеологічних аспектів конституційно-правової відповідальності.

Аксіоматично, що механізм конституційно-правової відповідальності утворюють різні суб'єкти, які, з одного боку, мають відповідні права, обов'язки, компетенцію, неналежне виконання яких має наслідком застосування заходів конституційно-правової відповідальності, а з іншого – ті уповноважені суб'єкти, які наділені конституційними повноваженнями щодо застосування заходів конституційно-правової відповідальності, суб'єкти, які забезпечують відповідний процес, здійснюють контроль за його конституційністю, тобто, по суті, забезпечують організацію та функціонування конституційно-правової відповідальності. А те, як відносини конституційно-правової відповідальності здійснюються, у тому числі в органічній єдності усіх їх елементів: суб'єктів, об'єктів, змісту, відповідних конституційних юридичних фактів, тобто як діє та функціонує конституційно-правова відповідальність у самому загальному розумінні й становить її зміст, а звідси – детермінує систему її функцій. Поза діяльністю конституційно-уповноважених суб'єктів конституційно-правова відповідальність залишається формальним інститутом. Тобто у своєму праксеологічному вимірі вона є динамічним, функціональним явищем та феноменом.

Концептуально правильною у цьому контексті є позиція С. І. Колотиркіної, на думку якої «соціальна значимість конституційної відповідальності «розшифровується» в її функціях», причому «у переважній більшості випадків під час їх класифікації...» слід звертати увагу на той факт, що «...всі ці функції взаємопов'язані і доповнюють одна одну в процесі реалізації кон-

ституційної відповідальності. Причому їх зв'язок має системний характер». Також, вважає вона, «функції конституційної відповідальності забезпечуються за допомогою реалізації головних внутрішніх і зовнішніх зв'язків-принципів. Якщо норми не реалізують тієї чи іншої функції, яку виконує сформований ними інститут, або не досягається мета, заради якої він створений, значить, норми нікчемні, вразливі або властиві іншому інституту. У зв'язку з цим, окреслюючи параметри саме конституційно-правової відповідальності, слід визначитися в розумінні її цілей, завдань і принципів». У силу цього соціальне завдання, соціальну сутність конституційно-правової відповідальності С. І. Колотиркіна визначає як «негативну реакцію суспільства за допомогою дій держави на вчинене правопорушення, правове засудження (осуд) суспільством порушника» [1, С. 37.].

Як зазначає Н. В. Никифорова, проблема визначення мети конституційно-правової відповідальності має важливе теоретичне і практичне значення. Простежуючи залежність мети конституційно-правової відповідальності від правового регулювання, вона вважає, що категорія «мета конституційно-правової відповідальності» отримує своє правове вираження в підставах і санкції конституційно-правової відповідальності. Мета конституційно-правової відповідальності полягає в забезпеченні верховенства і прямої дії Конституції, в дотриманні режиму конституційної законності і правопорядку. Врешті, на її думку, «за допомогою функцій конституційно-правової відповідальності відбувається реалізація її мети... В результаті застосування заходів конституційно-правової відповідальності відновлюється режим конституційної законності і нормальне функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування» [2, С. 14-15.].

Схожої позиції дотримується і Н. Л. Соломеник, яка функції юридичної відповідальності розглядає як «основні напрями її впливу на суспільні відносини, в яких розкривається її соціальне призначення і через які досягаються цілі юридичної відповідальності» [3, С. 10].

Таким чином, розкриваючи предмет порушеної у цій статті проблематики, варто виходити з методологічної позиції щодо розуміння функцій юридичної відповідальності в цілому та

функцій конституційно-правової відповідальності зокрема, як активного способу дії конституційно-правової відповідальності, напрямів та форм її впливу на суспільні відносини, які виражають сутність і зміст цього виду юридичної відповідальності, її призначення у суспільстві та державі, а також місце у системі охорони Конституції та конституційного ладу.

При цьому важливо конкретизувати, що саме опосередковують собою функції конституційно-правової відповідальності: її зміст, форми чи те й інше. Зміст і форми тісно взаємопов'язані й практично не існують один без одного: зміст завжди реалізується в певній формі, а кожна форма наповнюється відповідним змістом. Безумовно, філософські категорії форми і змісту є самостійними та знаходяться у певному співвідношенні. Але визначальний характер змісту щодо форми не означає його винятковості, до того ж деякі функції конституційно-правової відповідальності відображають насамперед форми її реалізації. У деяких випадках функції конституційно-правової відповідальності, хоча і можуть визначатися як напрями її впливу на конституційно-правові відносини, тобто «частини» у її змісті, фактично слід розглядати як види, тобто явища, що опосередковують собою переважно форми її реалізації.

Відповідно до цього під функціями конституційно-правової відповідальності слід розуміти насамперед напрями і види впливу конституційно-правової відповідальності на конституційно-правові відносини, виходячи з того, що напрями характеризують переважно зміст конституційно-правової відповідальності, а види — форми її реалізації. При визначенні функцій тільки як напрямів впливу конституційно-правової відповідальності на конституційно-правові відносини не відображаються чи не можуть відображатися достатньою мірою особливості функцій конституційно-правової відповідальності у співвідношенні з функціями інших видів юридичної відповідальності та політичної відповідальності, які мають свій прояв у відповідних формах (видах), тобто формах впливу на суспільні відносини, що властиві виключно даним видам відповідальності. Тому, визначаючи функції конституційно-правової відповідальності, слід мати на увазі специфіку цього феномена як виду юридичної відповідальності та характер її цілей та завдань.

Не менш важливе значення у створенні цілісної теорії функцій конституційно-правової відповідальності має розгляд і співвідношення категорії «функція конституційно-правової відповідальності» і таких явищ, як «цілі конституційно-правової відповідальності», «завдання конституційно-правової відповідальності» та «принципи конституційно-правової відповідальності». Певні теоретичні розбіжності у визначенні цих різних за своєю суттю та водночас взаємопов'язаних між собою категорій породжують у конституційній теорії та законотворчій практиці суттєві суперечності та колізії. Їх може бути подолано лише шляхом створення цілісної системи понять, в якій поняття «функція конституційно-правової відповідальності» займатиме чітко визначене місце.

Тому одразу слід зауважити, що жодна з таких категорій, як «цілі конституційно-правової відповідальності», «завдання конституційно-правової відповідальності» та «принципи конституційно-правової відповідальності», не характеризують того, що є найбільш суттєвим у змісті конституційно-правової відповідальності в цілому. Відповідь на це запитання дає лише розгляд її функцій.

У літературі доведено, що цілі, завдання юридичної відповідальності та її функції — це різні явища. Як функції юридичної відповідальності не можна ототожнювати з її цілями і завданнями, так і функції конституційно-правової відповідальності слід відрізнити від її цілей і завдань.

Так, О. М. Іванова, обґрунтовуючи актуальність дослідження відповідних проблем теорії юридичної відповідальності у зв'язку з «перетвореннями, що відбуваються в останні десятиліття у багатьох сферах життя суспільства, а також особливою роллю юридичної відповідальності в правовій системі», вказує, що це насамперед «проявляється в підставах її виникнення, завданнях, цілях, функціях і, як підсумок, — в ефективності юридичної відповідальності». На її думку, «від правильного визначення цілей, завдань і підстав юридичної відповідальності залежить діяльність правозастосовника і законодавця, стан належної захищеності прав і свобод людини і громадянина. Цілі й завдання юридичної відповідальності допомагають один одному на шляху досягнення необхідного результату. Необхідним результатом в даному

випадку буде виступати та ідеальна модель розвитку суспільних відносин, до досягнення якої прагне законодавець, ставлячи певні цілі для юридичної відповідальності. Ефективність юридичної відповідальності є теоретико-прикладним інструментом для визначення результативності та дієвості, а в цілому й здатності досягнення поставлених законодавцем цілей», при цьому, стверджує О. М. Іванова, саме «функції юридичної відповідальності покликані реалізовувати відповідні цілі» [4, С. 3, 6].

Також теоретичному аналізу функцій юридичної відповідальності, у т. ч. конституційно-правової відповідальності, має передувати аналіз функцій права в цілому та конституційного права зокрема, його системи, інститутів, джерел тощо. Такий підхід у цілому є доволі традиційним. Так, О. В. Кузько вказує, що «юридична відповідальність є фундаментальним функціональним елементом права, бо без загрози покарання за неналежне виконання або невиконання правових приписів право втрачає функціональну сутність як соціальний регулятор, заснований на нормативності, публічності та формалізмі» [5, С. 16]. Стверджуючи, що «функції юридичної відповідальності тісно взаємопов'язані з функціями права», А. Є. Шевченко та О. Л. Стрельник констатують, що «функції юридичної відповідальності становлять конкретний прояв функцій права і визначаються змістом, сутністю, соціальним призначенням юридичної відповідальності» [6, С. 270]. Д. А. Липинський зазначає, що функції юридичної відповідальності беруть участь у реалізації усіх функцій права та впливають на їх зміст та специфіку здійснення. У свою чергу, функції права здійснюють вплив на зміст та специфіку функціонування юридичної відповідальності [7, С. 84].

Слід зазначити, що велика група вчених-теоретиків права під функціями права розуміють обумовлені соціальним призначенням права напрями правового впливу на об'єктивну реальність, в яких виражаються його сутність та роль у громадському житті. Так, на думку В. Ф. Погорілка, функції права – це напрями або види впливу права на суспільні відносини, в яких виражаються роль і призначення права у суспільстві й державі, його соціальна цінність та найважливіші риси [8, С. 313]. У цьому аспекті, наприклад, вельми продуктивною вбачається позиція О. В. Катасонова, який вважає, що функції юридичної відпо-

відальності характеризуються такими ознаками: є основними напрямками впливу юридичної відповідальності й висловлюють її сутність; мають властивість впорядковувати суспільні відносини; мають цільовий характер; взаємопов'язані з функціями права і функціями елементів, що становлять юридичну відповідальність; відображають соціальне призначення юридичної відповідальності й обумовлені закономірностями суспільного розвитку; мають об'єктивний характер [9, С. 14].

Такого роду дефінітивні конструкції, у яких здебільшого акцент зміщено на телеологічних (рольових, цільових) та аксіологічних (ціннісних) аспектах, дозволяють нам у подальшому розглядати проблеми функцій конституційно-правової відповідальності як одного із тих системотворчих факторів, які дають змогу вважати конституційне право провідною (фундаментальною) галуззю системи національного права у контексті її спрямованості на визначення і регулювання політичних та інших найважливіших суспільних відносин в економічній, соціальній, культурній (духовній) та інших сферах життя і діяльності суспільства і держави [10, С. 17].

У даному контексті не випадковою та доволі знаковою є позиція А. О. Кондрашева, який вважає, що «тривала відсутність науково обґрунтованої концепції конституційно-правової відповідальності породжувала в доктрині суперечки щодо розмитості (інституціональності) й синкретичності предмета правового регулювання конституційного права, про те, що конституційне право не має всіх необхідних ознак галузі права. Усвідомлення і сприйняття того, що інститут відповідальності є невід'ємною ознакою галузі, сприятиме подальшому розвитку конституційного права як повноцінної і самостійної галузі права» [11, С. 4].

Слід зазначити, що у більшості сучасних дефінітивних визначеннях конституційного права доволі рельєфно підкреслюється його функціонально-телеологічна спрямованість на врегулювання політичних за своєю природою та змістом суспільних відносин. Конституційно-правова відповідальність у цьому аспекті усебічно ілюструє не лише змістові, а й функціональні прояви конституційного права, його динаміки, дії конституційно-правових норм, тобто їх функцій. Так, як слушно стверджував В. Ф. Погорілко, будучи функціональним інститутом консти-

туційного права, інститут конституційно-правової відповідальності «обслуговує» предметні інститути конституційного права. У цьому виражається дуалістична функція конституційно-правової відповідальності — конституційно-правова відповідальність є одночасно і функціональним інститутом конституційного права, і складовим елементом всіх предметних інститутів конституційного права [12, С. 287].

У контексті дослідження доктринальних проблем функціонування конституційно-правової відповідальності важливим аспектом концептуалізації її функцій є їх зв'язок із функціями держави. Ілюстративною у цьому плані є позиція О. Г. Казанцевої, яка розглядає конституційно-правову відповідальність як «важливий засіб функціонування держави» [13, С. 14-15] та О. С. Агапова, на думку якого, конституційно-правова відповідальність спрямована на «забезпечення нормального функціонування механізму державної влади» [14, С. 3].

У концептуальному аспекті такий підхід є абсолютно закономірним та обґрунтованим. Адже останнім часом, коли в Україні відбуваються кардинальні трансформаційні процеси в конституційному механізмі державної влади, зміни у правовій, політичній, соціально-економічній, духовно-культурній та інших системах суспільства, стала знову актуальною проблема виявлення сутності й соціально-правової природи функцій держави, у тому числі в аспекті її системотворчої ролі у процесах інституціоналізації юридичної відповідальності. Адже, наприклад, відповідно до пункту 22 частини першої ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

У зв'язку з цим необхідно визначити, як названі процеси впливають чи здатні вплинути на зміст такої державно-правової категорії, як «функція держави» та її співвідношення з іншими функціональними за своєю природою явищами та процесами, у тому числі функціями конституційно-правової відповідальності. Абсолютно закономірно, що у процесі інституціоналізації, конституціоналізації та реалізації юридичної відповідальності, у тому числі конституційно-правової відповідальності, держава

реалізує своє призначення як гаранта суверенітету та незалежності України, стабільності конституційного ладу.

Так, відповідно до частини другої ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Відповідно до ст. 16 Конституції України забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави. Відповідно до частини першої ст. 17 захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Ці та інші приклади конституційної регламентації завдань, цілей та функцій держави вказує на їх органічний зв'язок із її обов'язками та юридичною відповідальністю уповноважених суб'єктів публічної влади, у тому числі конституційно-правовою.

У цьому контексті концептуально значущою є позиція В. О. Загонського, який пропонує розглядати функції держави як обов'язки держави, коло її обов'язкової, за будь-яких умов невідчужуваної від неї діяльності, роботи, яку держава неодмінно має виконувати, обов'язки, які випливають із закону, договору, та у всіх випадках обумовлені її соціальним призначенням, а також необхідністю здійснення дій, спрямованих на переважне здійснення як загальносоціальних, так і конкретних класових та інших групових, національних, релігійних та інших інтересів на даному етапі або протягом усього розвитку суспільства [15, С. 74].

Тобто, по суті, усе, що не входить до кола обов'язкової діяльності держави (завдання, проблеми, які вимагають рішення тощо), не є її функцією. Інакше кажучи, функція держави – це дещо, що належить саме їй, те, від чого в процесі управління держава не вправі відмовитися, не виконати, не здійснити, та робота, без якої дана держава на даному історичному етапі або

протягом усього свого розвитку обійтися не може. Інститути юридичної відповідальності, у тому числі конституційно-правової, є іманентною ознакою ефективного функціонування будь-якої державності, що, у свою чергу, вказує на системний зв'язок між функціями держави та функціями конституційно-правової відповідальності.

Таким чином, поняття «функції конституційно-правової відповідальності», з одного боку, та поняття «функції Конституції», «функції конституційного права», «функції держави», «функції суб'єктів конституційного права», з іншого боку, є взаємопов'язаними. А отже, дана проблематика наукового дослідження є актуальною та практично значимою як з точки зору теорії конституційного права та її інститутів, насамперед теорії конституційно-правової відповідальності, так і прикладному аспекті – у контексті формування та реалізації правосуб'єктності учасників конституційно-правових відносин, насамперед, органів та посадових осіб державної влади та місцевого самоврядування.

Спираючись на відповідні характеристики, функції конституційно-правової відповідальності доцільно визначати як основні нормативно закріплені та організаційно забезпечені напрями та види впливу конституційно-правової відповідальності на конституційно-правові відносини з метою охорони Конституції, відновлення конституційного правопорядку та належного виконання завдань, функцій та повноважень суб'єктів цих відносин, а також вирішення конституційних спорів між ними та подолання конституційних конфліктів.

1. Колотыркина С. И. Карательная функция конституционной ответственности и ее санкции. *Труды института государства и права российской академии наук*. Статьи аспирантов и стажеров института государства и права. 2014. № 2. С. 35–46. 2. Никифорова Н. В. Конституционно-правовая ответственность в правовых позициях Конституционного Суда Российской Федерации: Проблемы реализации и развития: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Тюмень, 2009. 25 с. 3. Соломенник Н. Л. Восстановительная функция юридической ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Казань, 2007. 24 с. 4. Иванова О. М. Основания, цели и задачи юридической ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Тамбов, 2009. 21 с. 5. Кузько А. В. Конституционно-правовая ответвен-

ность органов и должностных лиц местного самоуправления перед государством: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Москва, 2008. 30 с. **6.** Шевченко А., Стрельник О. Відновлювальна функція юридичної відповідальності. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). С. 269-275. **7.** Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности / Под ред. Р. Л. Хачатурова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 387 с. **8.** Погорілко В. Ф. Функції права. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 6: Т–Я. 2004. 765 с. **9.** Катасонов А. В. Превентивная функция юридической ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Казань, 2010. 26 с. **10.** Погорілко В. Ф., В. Л. Федоренко. Конституційне право України. Академічний курс: підруч. : У 2 т.: Т. 1. За ред. В. Ф. Погорілка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. 544 с. **11.** Кондрашев А. А. Теория конституционно-правовой ответственности в Российской Федерации: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02. Москва, 2011. 56 с. **12.** Погорілко В. Ф. Вибрані праці. До 75-річчя від дня народження / відп. ред. академік НАН України Ю. С. Шемшученко. К. : Вид-во «Юридична думка», 2013. 436 с. **13.** Казанцева О. Г. Конституционно-правовая ответственность в современной Федеративной России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Волгоград, 2007. 29 с. **14.** Агапов А. С. Конституционно-правовая ответственность в федеративных отношениях: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Москва, 2008. 20 с. **15.** Затонский В. А. Эффективная государственность. Москва: Юристь, 2006.

References

1. Kolotyrkina S. I. Karatel'naja funkcija konstitucionnoj otvetstvennosti i ee sankcii. *Trudy instituta gosudarstva i prava rossijskoj akademii nauk*. Stat'i aspirantov i stazherov instituta gosudarstva i prava. 2014. № 2. S. 35–46. **2.** Nikiforova N. V. Konstitucionno-pravovaja otvetstvennost' v pravovyh pozicijah Konstitucionnogo Suda Rossijskoj Federacii: Problemy realizacii i razvitija: avtoref. diss. ... kand. jurid. nauk: spec. 12.00.02. Tjumen', 2009. 25 с. **3.** Solomennik N. L. Vosstanovitel'naja funkcija juridicheskoj otvetstvennosti: avtoref. diss. ... kand. jurid. nauk: spec. 12.00.01. Kazan', 2007. 24 с. **4.** Ivanova O. M. Osnovanija, celi i zadachi juridicheskoj otvetstvennosti: avtoref. diss. ... kand. jurid. nauk: spec. 12.00.01. Tambov, 2009. 21 с. **5.** Kuz'ko A. V. Konstitucionno-pravovaja otvetstvennost' organov i dolzhnostnyh lic mestnogo samoupravlenija pered gosudarstvom: avtoref. diss. ... kand. jurid. nauk: spec. 12.00.02. Moskva, 2008. 30 с. **6.** Shevchenko A., Strelnyk O. Vidnovliuvalna funktsiia yurydychnoi vidpovidalnosti. *Publichne pravo*. 2012. № 4 (8). S. 269-275. **7.** Lipinskij D. A. Problemy juridicheskoj otvetstvennosti / Pod red. R. L. Hachaturova. Sankt-Peterburg: Juridicheskij centr Press, 2003. 387 с. **8.** Pohorilko V. F. Funktsii prava. *Yurydychna entsyklopediia* : v 6 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» imeni M. P. Bazhana, 1998–2004. T. 6: Т–Іа. 2004. 765 с. **9.** Katasonov A. V. Preventivnaja funkcija juridicheskoj

otvetstvennosti: avtoref. diss. ... kand. jurid. nauk: spec. 12.00.01. Kazan', 2010. 26 c. **10.** Pohorilko V. F., V. L. Fedorenko. Konstytutsiine pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs: pidruch. : U 2 t.: T. 1. Za red. V. F. Pohorilka. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 2006. 544 c. **11.** Kondrashev A. A. Teoriya konstitucionno-pravovoj otvetstvennosti v Rossijskoj Federacii: avtoref. diss. ... d-ra jurid. nauk: spec. 12.00.02. Moskva, 2011. 56 c. **12.** Pohorilko V. F. Vybrani pratsi. Do 75-richchia vid dnia narodzhennia / vidp. red. akademik NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenko. K. : Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2013. 436 c. **13.** Kazanceva O. G. Konstitucionno-pravovaja otvetstvennost' v sovremennoj Federativnoj Rossii: avtoref. diss. ... kand. jurid. nauk: spec. 12.00.02. Volgograd, 2007. 29 c. **14.** Agapov A. S. Konstitucionno-pravovaja otvetstvennost' v federativnyh otnoshenijah: avtoref. diss. ... kand. jurid. nauk: spec. 12.00.02. Moskva, 2008. 20 c. **15.** Zaton'skij V. A. Jefferktivnaja gosudarstvennost'. Moskva: «Jurist», 2006.

***Batanova Nataliya.* Some problems of the theory of functions of constitutional and legal responsibility**

In the article some problems of the theory of functions of constitutional and legal responsibility are researched. The relationship between the functions of constitutional and legal responsibility and the functions of the Constitution, the functions of constitutional law, the functions of the state is substantiated.

Exploring the problems of constitutional and legal responsibility, it is necessary to proceed from a methodological position on understanding the functions of legal responsibility in general and the functions of constitutional and legal responsibility in particular, as an active way of constitutional and legal responsibility, directions and forms of its impact on public relationship, the content of this type of legal responsibility, its purpose in society and the state, as well as its place in the system of protection of the Constitution and the constitutional order.

Equally important in creating a holistic theory of the functions of constitutional responsibility is the consideration and relationship of the category «function of constitutional responsibility» and phenomena such as «objectives of constitutional responsibility», «tasks of constitutional and legal responsibility» and «principles of constitutional and legal responsibility». Certain theoretical differences in the definition of these essentially different and, at the same time, interconnected categories give rise to significant contradictions and conflicts in constitutional theory and legislative practice. They can be overcome only by creating a holistic system of concepts in which the concept of «function of constitutional and legal responsibility» will occupy a clearly defined place.

It is concluded that the concept of «functions of constitutional and legal responsibility», on the one hand, and the concept of «functions of the Constitution», «functions of constitutional law», «functions of the state», «functions of subjects of constitutional law», on the other hand, are mutually related. Consequently, this issue of scientific research is relevant and practically

significant both in terms of the theory of constitutional law and its institutions, primarily the theory of constitutional and legal responsibility, and the applied aspect, primarily in the context of formation and implementation of legal personality of subjects in constitutional and legal relationship, first of all, bodies and officials of state power and local self-government.

It is formulated the definition of the concept of the functions of constitutional and legal responsibility as the main normative and organizationally provided areas and types of its influence on the constitutional and legal relationships with the purpose of protection of the Constitution, rebuilding of the constitutional order and proper fulfilment of tasks, functions and powers of the subjects of these relationships, constitutional disputes between them and overcoming constitutional conflicts.

Key words: constitutional and legal responsibility, functions of constitutional and legal responsibility, functions of constitutional law, constitutional conflict, constitutional order.

УДК 342.3

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-345

М. П. КРАСКОВСЬКА

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПРИ ПЕРЕХОДІ ВІД АГРАРНОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ІНДУСТРІАЛЬНОГО: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Висвітлюються особливості, структура і зміст суспільної свідомості, притаманної традиційному, зокрема українському, аграрному суспільству, й аналізуються її якісні зміни, зумовлені переходом від аграрного до індустріального суспільства.

Ключові слова: *традиційне суспільство, традиційна свідомість, трансформаційні процеси, індустріальне суспільство, свідомість індустріального суспільства.*

Krasovska Marharyta. Transformation of public consciousness during the transition from the agricultural society to the industrial one: ukrainian dimension

The article highlights peculiarities, structure and content of the public consciousness, which is the specific feature of traditional, most notably, Ukrainian agricultural society and which analyzes its qualitative changes that are caused by the transition from the agricultural to industrial society.

Key words: *traditional society, traditional consciousness, transformational processes, industrial society, consciousness of industrial society.*

Дієвим фактором цивілізаційного прогресу виступає людська свідомість, котру можна розглядати як продукт взаємодії психічних властивостей людини і об'єктивних умов її життєдіяльності.

При всій індивідуальності її персональних носіїв людська свідомість – явище суспільне, оскільки в локальному вимірі є витвором певної етнічної спільноти, а в глобальному масштабі – продуктом людства в цілому.

Суспільна свідомість виконує низку важливих соціальних функцій, серед яких слід відзначити: підтримання внутрішньої єдності суспільства, його стабільності й тривалості в історичному часі тотожності самому собі. Водночас суспільна свідомість є

джерелом неістотних та істотних суспільних трансформацій, які в своїй сукупності рано чи пізно призводять до докорінних змін суспільства з усіма його складовими, включаючи свідомість. Таким чином, на різних етапах цивілізаційного розвитку людства існують різні моделі суспільної свідомості, й завдання даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати особливості, структуру традиційної аграрної свідомості, підкреслити ті якісні зміни, які відбулися з нею при переході до суспільства індустріального.

Традиційною, або аграрною, вважається специфічна модель свідомості, що формується і протягом тривалого часу функціонує в консервативному аграрному і відносно замкненому суспільстві, є одним з факторів, які забезпечують йому виживання. Традиційна свідомість, як і будь-яка інша модель суспільної свідомості, має свої типові характеристики, котрі певним чином коригуються залежно від етнічних особливостей конкретної спільноти й історичного етапу її існування.

В основі традиційної свідомості лежить її монолітність, зумовлена однаковим для всіх її носіїв способом господарювання і способом життя, спільним світоглядом і єдністю моральних цінностей, а також спільним культурним полем. Звичайно, з розвитком суспільства з'являються і певні внутрішні лінії розмежування етнічної свідомості. Формуються специфічні риси свідомості панівного класу і набуває певних відмінностей міська свідомість. Однак надійними носіями традиційної свідомості залишаються широкі народні маси, котрі, по-суті, і є основою будь-якого суспільства. В Україні такою основою було селянство, що надавало відповідного забарвлення етнічній свідомості.

Загальною рисою традиційної свідомості є її імперативний характер. Індивід сприймається нею не як автономна особистість, а лише як клітинка соціального організму, його невід'ємна складова, зобов'язана бути тим, ким має бути відповідно до вимог своєї громади.

Характерною рисою традиційного суспільства є його низька мобільність, інформаційний ізоляціонізм і замкненість на

самому собі, що накладає відповідний відбиток і на його свідомість, внаслідок чого їй притаманний локальний характер, причому ця локальність компенсується посиленою увагою громади до особистого життя кожного з її членів, що спричиняє їхню жорстку залежність від місцевої громадської думки.

Характеризуючи традиційну свідомість, не можна не вказати і на таку її особливість, як надзвичайно висока здатність до самовідтворення. В цьому, між іншим, проявляється парадоксальність цього соціального феномена. З одного боку, суспільна свідомість є витвором відповідного їй суспільства, віддзеркаленням умов існування і втіленням його світогляду, а з іншого — сама виступає творцем цього суспільства і гарантією його довговічності, оскільки, передаючи з покоління в покоління, сприяє його самовідтворенню.

Об'єктивною основою самозбереження і самовідтворення в майже незмінному вигляді традиційного суспільства є незмінний протягом багатьох століть спосіб господарювання, що зумовлює і такі якості традиційної свідомості, як інертність, глибокий консерватизм і стійкий спротив увсьому новому і незвичному. Тим не менше, під невблаганним тиском цивілізаційного прогресу врешті кардинально трансформуються всі сфери суспільного життя, включаючи і суспільну свідомість.

Суспільна свідомість, у тому числі її традиційна модель, крім характерних ознак, має і свою внутрішню структуру, яка включає кілька складових. Первинним елементом цієї структури можна вважати суто прагматичні знання, які забезпечували виживання як окремим індивідам, так і суспільству в цілому. Зважаючи на аграрний характер українського традиційного суспільства, потужний пласт народних знань акумулював багатовіковий практичний землеробський досвід українського селянина і відігравав роль своєрідного дороговказу в його повсякденній праці. Крім того, система прагматичних народних знань доповнюється знаннями, необхідними для орієнтації в соціальному і природному середовищі, а також часто неадекватними увявленнями про великий навколишній світ.

Однак система народних знань не включає знань наукових, оскільки в соціально диференційованому суспільстві останні є привілеєм освічених верств населення. В українській народній свідомості відсутня і політична складова внаслідок того, що, як писав М.С. Грушевський [1], народні маси протягом століть були відсторонені від державотворчого процесу.

Важливою і дієвою складовою традиційної свідомості є мораль, яка базується на системі соціальних цінностей, притаманних патріархальному суспільству, включає зумовлені цими цінностями правила і норми суспільного життя, має жорстко імперативний характер, що викликає вкрай негативну реакцію середовища на будь-які відхилення від загальноприйнятої поведінки (достатньо згадати трагічну долю шевченківської Катерини [2]). Все це врешті решт змушує індивід бути тим, ким він має бути, щоб задовольняти потреби традиційного суспільства.

Пріоритетну роль у формуванні свідомості традиційного суспільства відіграє релігія, яка інтегрує найширший спектр уявлень про навколишній світ і виступає а) як спроба зрозуміти і пояснити цей світ; б) як інструмент психологічного впливу на особистість з метою регулювання соціальних відносин; в) як психологічна підтримка людини в скрутних життєвих ситуаціях. Причому хибність пояснень та ілюзорність підтримки, по-суті, не підривають авторитет релігії.

Що ж до української релігійної традиції, то вона, як відомо, давно пов'язана з християнством, але на відміну від тих європейських країн, де християнство було сприйнято народом добровільно й, охопивши спочатку нижчі верстви населення, поступово поширювалося на все суспільство, в Україні ця релігія була накинута народу владою і не завжди без застосування насильства. Змушений підкоритися народ, наскільки це було можливо, знайшов своєрідний компроміс між християнством і язичництвом, наклавши християнські догмати на свої язичницькі уявлення і підлаштувавши своїх богів і героїв під християнський пантеон [3].

Агресивно витіснені з релігії, язичницькі уявлення переходили в українську народну культуру, надаючи їй неповторного етнічного колориту. В даному тексті поняття «культура» вживається лише в сенсі «духовна культура», крім того, українська культура розглядається лише в її найзагальніших рисах, оскільки дана тема має широке наукове висвітлення [4]. Істотними складовими української народної культури, безперечно, слід вважати народні звичаї, традиції і обряди, народну міфологію, декоративно-прикладне мистецтво і пісенну творчість.

Народні звичаї і традиції, як і мораль, мають імперативний характер і, передаючись з покоління в покоління, сприяють самовідтворенню традиційного суспільства з усіма його складовими. Обряди ж, крім естетично-розважальної функції, виконують функцію місточно-прагматичну і покликані створювати найсприятливіші умови для життєдіяльності людей.

Яскраву і барвисту сторінку української народної культури становить народна міфологія, породжена безпосередньою близькістю людини і природи, сповнена величезної кількості різноманітних фантастичних істот, котрі сприймалися народною свідомістю не як фантастика, а як беззаперечна життєва реальність. Тому народну міфологію слід розглядати не лише як елемент культури, а і як самостійний елемент народної свідомості.

Інтегрованим результатом взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів, що творять народне життя, виступає етнічна ментальність, яку доцільно розглядати не просто як спосіб мислення, а і як спосіб світосприйняття. Однак, оцінюючи етнічну ментальність, не слід забувати, що саме це поняття має дещо умовний характер, оскільки, по-перше, абстрагується від конкретної людської індивідуальності, по-друге, фіксує лише найбільш виразні психічні риси, притаманні значній частині представників даного соціуму. Тому далі українська етнічна ментальність буде окреслена лише загальними штрихами.

До найбільш виразних рис української народної ментальності можна віднести: дещо гіпертрофовану емоційність, яка

однак у буденному житті урівноважувалася буденним селянським прагматизмом; працьовитість як основну умову виживання; терплячість, виховану нелегкою селянською долею; орієнтацію переважно не на перспективу, а на сьогоднішній день, породжену залежністю від невідомих селянину природних і соціальних сил і його непевністю в завтрашньому дні; сформовану тими ж факторами покірність долі, інертність і бажання перекласти вирішення своїх проблем на якусь могутню зовнішню силу. Крім того, типовими для традиційної ментальності є конформізм і стійке уявлення про вічну незмінність світу. Водночас конформізм традиційного суспільства зовсім не виключає наявності в ньому осіб з так званою девіантною поведінкою, яка залежно від свого спрямування може нести в собі як негатив, так і позитив.

Технічний прогрес, зростання ролі науки, поширення освіти серед сільського населення і підвищення його мобільності, переміщення значних людських мас із сіл до міст, викликане, з одного боку, аграрним перенаселенням, а з іншого — нагальною потребою в значних трудових ресурсах і, нарешті, масштабне розширення інформаційного і культурного поля — все це призводить до трансформації аграрного суспільства в індустріальне. Ця трансформація торкнулась і суспільної свідомості, надавши їй якісно нових характеристик.

Звичайно, процес формування нового типу суспільної свідомості, як і будь-який соціальний процес, потребує певного часового простору і на кожному етапі свого розвитку має конкретні особливості. На ранній стадії цей процес найбільш інтенсивно відбувається в містах і зводиться до повільного, поступового витіснення елементів традиційної свідомості і їхнього заміщення новими уявленнями і стандартами, що створює нову урбаністичну свідомість, яка з часом стає загальнонаціональною з чітко вираженою тенденцією до глобалізації. При цьому нова модель суспільної свідомості, навіть набуваючи поступово елементів свідомості інформаційного суспільства, продовжує зберігати в своїх глибинах старі традиційні

стереотипи, що, однак, не заважає їй бути абсолютно новим соціальним явищем.

Насамперед на зміну цілісній свідомості слабо диференційованого аграрного суспільства приходить складна мозаїчна структура з багатовекторними лініями внутрішніх розломів, що відображає саму суть індустріального соціуму, диференційованого за найрізноманітнішими характеристиками – соціальним статусом, рівнем доходів, освіти і культури, за професійною діяльністю, естетичними смаками, політичними переконаннями тощо. Крім того, свідомість індустріального суспільства втрачає жорстку імперативність, надаючи особистості певну автономію і право бути собою. Зберігаючи деяку спадкову інертність і обмежений консерватизм, свідомість індустріального суспільства водночас перебуває в безперервному процесі змін, відкрита для зовнішнього світу і демонструє високу готовність до сприйняття різноманітних інновацій.

Структура свідомості індустріального суспільства в основному відтворює структуру попередньої моделі, доповнюючи її деякими новими елементами, наприклад, політичною свідомістю. Однак зміст кожного із структурних елементів кардинально змінюється. Показовою в цьому сенсі є система знань. Якщо знання традиційного суспільства мають, умовно кажучи, одновимірний характер, оскільки породжуються й обмежуються однією для всіх членів соціуму формою господарської діяльності та відповідним їй способом існування і залишаються незмінними в своїй основі протягом життя багатьох поколінь, то складно структуроване і динамічне суспільство відповідно до своїх потреб створює, постійно поповнює і коригує майже неосяжну систему знань, яка включає широкий спектр знань професійних, наукових, політичних, культурних, побутових тощо.

Істотних змін в індустріальну епоху зазнає і суспільна мораль, яка втрачає свій жорстко імперативний характер, засвоює основні принципи лібералізму [5], що докорінно змінює систему її базових цінностей. Особистість тепер набуває певної автономності й суб'єктності, отримує широкий спектр

прав і свобод, що за наявності інших сприятливих умов дозволяє їй бути тим, ким вона хоче бути. Але при цьому значно ослаблюється виховна і регуляторна функції моралі, оскільки індивід зорієнтований переважно на певну малу соціальну групу, з якою він перебуває в більш-менш тісному контакті. Це може бути сім'я, трудовий чи навчальний колектив, об'єднання на основі спільних групових цінностей. В таких умовах роль ефективного регулятора поведінки членів суспільства помітно зміщується зі сфери моралі в площину права.

Трансформаційні процеси не оминули й сферу релігії. Як відомо, одним із стандартів демократичного суспільства є відокремлення школи від церкви і церкви від держави і тим самим переведення релігії винятково на терен приватного життя. У сучасних українських реаліях життя значної частини населення переповнене найрізноманітніших негараздів, що змушує людей звертатися до релігії у пошуках дієвої підтримки. Причому більшість цих людей мають занадто поверхові уявлення про християнські догмати, що, по-суті, перетворює їхню релігійність на псевдорелігійність. Однак такий релігійний фальсифікат зовсім не заважає українським політикам експлуатувати релігійні почуття мас з метою поповнення свого політичного капіталу.

Трансформація суспільної свідомості не могла не торкнутись і культури, яка втрачає свою народність, перетворюючись на продукт суто професійної діяльності. Народ відсторонюється від культуротворчого процесу, стаючи лише споживачем його результатів. Звичайно, професійна культура виникла завдовго до індустріального суспільства, але була в основному привілеєм вищих класів. Нині ж вона спрямована на найширші народні маси. Її типовими рисами стають: а) внутрішня мозаїчність, яка проявляється в надзвичайному багатстві напрямів і жанрів; б) широкий розвій якісних характеристик від зразків дійсно високого мистецтва до того, що цілком відповідає терміну «спам» і постійно нав'язується слабо окультуреним народним масам; в) дедалі втрата національного колориту і прагнення до запозичень, в чому і реалізується тенденція до глобалізації. Що ж до дійсно народної культури, то вона займає невеликий сег-

мент на безмежному полі культури професійної, існує переважно у вигляді пісенного фольклору і обрядів, які, перетворившись на театральне дійство, все ж не втратили своєї містичної привабливості.

Демократизація суспільства, долучення широких народних мас до політичного життя закладає основи їхньої політичної свідомості і політичної соціалізації [6]. І у зв'язку з цим доводиться констатувати, що політична свідомість більшої частини українського громадянства базується на вкрай низькому рівні політичної культури, на неадекватності політичних знань і уявлень, на суто емоційному прийнятті політичної дійсності. В українській політологічній літературі має місце запозичена у В. Антоновича [7] думка, що українцям, з відомих історичних причин, традиційно притаманна недовіра до влади. Це не зовсім відповідає дійсності. Голосуючи за певного кандидата, українські виборці висловлюють йому повну довіру, наділяють свого обранця всіма можливими чеснотами і пов'язують із ним надзвичайно завищені сподівання й очікування, і лише нереалізованість цих сподівань і очікувань призводить до чергової делегітимізації чергової української влади.

Найбільш консервативною складовою суспільної свідомості залишається народна ментальність, в котрій достатньо помітні певні риси попередньої ментальної моделі. Насамперед йдеться про яскраво виражену емоційність, яка, звільнившись від здорового селянського глузду, витіснена з процесу культуротворчості, знайшла для себе благодатний ґрунт, зокрема у сфері політики, створюючи ідеальні умови для маніпулювання свідомістю мас. Крім того, народ все ще не позбувся прагнення перекласти вирішення своїх проблем на якусь чудотворну силу, що знаходить свій прояв навіть у державній політиці. Ще одним відчутним негативом народної ментальності є високий рівень інертності. Однак спостерігаються і позитивні тенденції: формування активної життєвої позиції дедалі більшої частини суспільства і здатність останньої пристосовуватися до нових об'єктивних умов, постійна зміна яких стимулюється, крім всього іншого, переростанням українського індустріаль-

ного суспільства в суспільство інформаційне. Завдання ж держави полягає в тому, щоб максимально сприяти посиленню цих позитивних тенденцій.

1. Грушевський М.С. Люстрована історія України. Репринтне відтворення. вид. 1913 р. Київ-Львів, 1991. С. 15. 2. Шевченко Т.Г. Кобзар. Київ: Дніпро, 1983. С. 27. 3. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упоряд., прим., біогр. нариси: А.П. Пономарьов, Т.В. Косміна, О.О. Боряк; вступ. ст. А.П. Пономарьов. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. 4. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія українського народу: (репринтне видання 1918 р.). Київ, 1991. 5. Політологія: навч. енциклопед. словник-довідник / за наук. ред. д-ра політ. н. Н.М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2014. С. 349. 6. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Київ: Вища школа, 1998. 7. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / післям. М.Ф. Слабошпицького; комент.: О.Д. Василюк, І.Б. Пириг. Київ: Дніпро, 1991. С. 15.

References

1. Hrushevskyi M.S. Iiustrovana istoriia Ukrainy. Repryntne vidtvorennia. vyd. 1913 r. Kyiv-Lviv, 1991. S. 15. 2. Shevchenko T.H. Kobzar. Kyiv: Dnipro, 1983. S. 27. 3. Ukraintsi: narodni viruvannia, povir'ia, demonolohiia / uporiad., prym., biogr. narysy: A.P. Ponomarov, T.V. Kosmina, O.O. Boriak; vstup. st. A.P. Ponomarov. 2-he vyd. Kyiv: Lybid, 1992. 4. Ohiienko I. Ukrainska kultura. Korotka istoriia ukrainskoho narodu: (repryntne vydannia 1918 r.). Kyiv, 1991. 5. Politolohiia: navch. entsykloped. slovnyk-dovidnyk / za nauk. red. d-ra polit. n. N.M. Khomy. Lviv: Novyi Svit – 2000, 2014. S. 349. 6. Kresina I.O. Ukrainska natsionalna svidomist i suchasni politychni protsesy. Kyiv: Vyshcha shkola, 1998. 7. Antonovych V.B. Pro kozatski chasy na Ukraini / pisliam. M.F. Slaboshpytskoho; koment.: O.D. Vasyliuk, I.B. Hyryh. Kyiv: Dnipro, 1991. S. 15.

Krasovska Marharyta. Transformation of public consciousness during the transition from the agricultural society to the industrial one: ukrainian dimension

The history of humanity in its common meaning is the history of civilization, and as the objective conditions of existence of human beings are the external stimulus to progress, then its inner driving force – is human consciousness. By generating and embodying of the ideas which are directed towards satisfying of the constantly growing and diverse needs, the humanity changes its living conditions, itself and its consciousness.

The last one is not an abstraction but always has its own bearers who live in particular historical period and belong to the particular ethnic or national community, as a result, by developing along the common lines the human consciousness has its historical, ethnic and national color.

The topic of the suggested article is the analysis of features, structure and content of traditional, primarily, Ukrainian consciousness and of the

transformations which occur with it during the transition from agricultural to industrial society.

The article emphasizes the following features of traditional consciousness: its monolithic caused by the single way of managing for all members of agricultural society, of their lifestyle and ideology. Moreover, the traditional consciousness has strict imperative character that provides the formation of the personality of such social type, which the traditional society needs. The traditional consciousness has also the following features: local limitation, inactivity, sustained conservatism and the high ability to self-reproduction.

The structural elements of traditional consciousness are also considered in the article: the specific knowledge for agricultural society, its imperative morality, religion with the focus on its perception by Ukrainian national consciousness, and culture that includes traditions, rituals, folk mythology, depletive art and rich song creativity. It should be added that the main features of social consciousness are accumulated in national mentality.

By outlining the general character of civilization processes which have transformed the agricultural consciousness into industrial one, the author analyzes the qualitative changes that have occurred in public consciousness, which, in turn, loses its monolithic, local limitation and conservatism. They are being replaced by wealth and diversity of knowledge, liberal morality, private character of religion, widespread awareness and the ability to innovations. In addition, the new component of public consciousness appears – the political consciousness. The most inactive component of the public consciousness is national mentality, which having obtained new qualities preserves the significant echo of national consciousness.

Industrial consciousness is becoming the ground of the consciousness of informational society; it has its positive and negative aspects which should be taken into account when planning the state policy.

Key words: traditional society, traditional consciousness, transformational processes, industrial society, consciousness of industrial society.

ЗМІНА ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ РЕЗУЛЬТАТІВ ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ІХ СКЛИКАННЯ

Характеризуються результати парламентських виборів в Україні 2019 року. Визначено основні тенденції, особливості перебігу та результати виборів, які призвели до зміни правлячої еліти. У ході аналізу складу Верховної Ради України ІХ скликання продемонстровано окремі кількісні та якісні зміни, які вказують на процес трансформації вітчизняної політичної еліти. Окреслено проблемні питання, що можуть виникнути в результаті швидкої зміни й трансформації політичних еліт.

Ключові слова: політична еліта, трансформація, інформаційна агресія.

Drobotun Dmytro. Change of the political elite in the context of the results of the elections to the Verkhovna Rada of Ukraine of the IX convocation

During the last elections to the Verkhovna Rada of Ukraine a new political force came to the parliament which formed the single-party majority received authority and influence on the formation of national foreign and domestic policy. The article describes the results of the parliamentary election in Ukraine in 2019, demonstrates the main trends, features of the election process and its results that led to the change of the ruling elite. During the analysis of the Verkhovna Rada of Ukraine of the IX convocation, certain quantitative and qualitative changes were demonstrated, which indicate the process of transformation of the domestic political elite. Also the problematic issues that may arise as a result of rapid change and transformation of political elites are outlined.

Key words: political elite, transformation, information aggression.

Демократична система передбачає періодичну зміну політичної влади у державі. Протягом останніх двадцяти років парламентські вибори в Україні були протистоянням здебільшого представників політичних груп, які вже певний період часу були частиною політичної та владної систем. Фактично у владі відбувалося чергування сталих політичних груп, які частково оновлювалися в результаті еволюційного політичного процесу.

Навіть у результаті бурхливих подій двох сучасних українських революцій 2004 та 2014 років не відбулося зміни політичної еліти. В обох випадках владу в державі отримали опозиційні політичні групи, які були частиною політичної системи і мали значний досвід представництва у вищих органах державної влади.

Водночас парламентські вибори у 2019 році, які за зовнішніми формами не мали ознак революційних подій, по суті, призвели до значної зміни політичної еліти як результату невдоволення населення традиційними політичними силами та правлячою елітою. Парламент оновив свій склад на 80,4%, а з-поміж 254 депутатів від політичної партії «Слуга народу», які самостійно сформували парламентську більшість, майже жоден не мав попереднього досвіду роботи у законодавчому органі [1].

Багато науковців вважають такий розвиток подій світовою тенденцією, яка передбачає зміну класичного поняття політичної партії і трансформацію шляхів та методів здобуття політичної влади. Вказані зміни викликані низкою чинників, одним з яких є розвиток інформаційних технологій, які активно залучаються політичними акторами до боротьби за владу.

Аналіз сучасних демократичних політичних систем демонструє поступову втрату політичними партіями власної ідеологічної складової. Дедалі більше політологів зазначають, що політика стає персоналізованою, партії мають лідерський характер, а їхні лідери частіше вдаються до популістських кроків, поєднуючи у своїх програмах та виступах тези, притаманні протиборчим політичним ідеологіям.

В Україні у парламенті IX скликання практично не представлені політичні партії, створені на ідеологічній основі. Окрім одного представника партії «Свобода», якого було обрано за мажоритарною системою. П'ятірка політичних партій, які подолали виборчий бар'єр, мають своїх безальтернативних лідерів: В. Зеленського, Ю. Бойка, Ю.Тимошенко, П. Порошенка та С. Вакарчука, без активної участі яких відповідні політичні сили ризикували залишитися без представників у вищому законодавчому органі. Причому партії «Слуга

народу» та «Голос» створювалися виключно під особистості своїх лідерів та безпосередньо перед виборами.

Аналіз результатів парламентських виборів в Україні за останні 15 років демонструє відносну стабільність в українській політичній еліті. Чи не єдиною суттєвою зміною стали революційні події 2014 року, коли внаслідок зовнішнього впливу та військової агресії з боку Росії частина правлячої еліти, звинувачена у підтримці агресора та насильницьких діях проти учасників масових протестів, була вимушена залишити країну. В результаті владу в державі отримала опозиційна частина політичної еліти.

З 2006 року у Верховній Раді України домінували кілька найбільш впливових політичних акторів: «Партія регіонів» («Опозиційний блок»), «Батьківщина» та «Наша Україна» («Народний фронт», Блок Петра Порошенка, «УДАР»), які протягом більшого часу незалежності нашої країни були основою української політичної еліти.

В результаті виборів 2019 року всі вказані політичні сили потрапили до парламенту, однак вперше за 15 років жодна з них не стала частиною парламентської коаліції та не бере участі у формуванні уряду та інших органів виконавчої влади.

Зазначена кардинальна зміна у структурі політичної еліти може суттєво вплинути на подальший розвиток суспільства та держави, а її наслідки можуть мати незворотний характер для безпеки держави та забезпечення сталого розвитку суспільства.

Саме тому феномен парламентських виборів в Україні 2019 року потребує додаткового вивчення для встановлення комплексу чинників та механізмів, які спроможні суттєво вплинути на формування нових та зміну чинних політичної та владної еліт.

Аналіз складу Верховної Ради України IX скликання одночасно зі змінами партійної належності домінуючої політичної еліти демонструє також низку інших суттєвих кількісних та якісних змін.

Порівняно з попереднім скликанням парламенту середній вік народного депутата знизився на 7,4 роки і становить 41 рік.

Зокрема, на 26% збільшилася наймолодша вікова група депутатів – 21-45 років [2]. Вказані зміни, крім іншого, свідчать про потрапляння до парламенту більшої кількості депутатів, які народилися та формувалися як особистості в період незалежної України та позбавлені прямого впливу радянської системи цінностей на формування світогляду.

Окремої уваги заслуговує збільшення, як загалом серед представників нової політичної еліти, так і серед складу парламенту, кількості представників інформаційних технологій, мас-медіа та індустрії розваг (журналістів, ІТ-спеціалістів, акторів, сценаристів, продюсерів тощо). Можна говорити про прихід до влади «політичної медіаеліти» [3].

З-поміж 262 народних депутатів, які були обрані за списками партії «Слуга народу» або висувалися від партії на одномандатних виборчих округах та сформували парламентську більшість, понад 60 кандидатів у депутати здійснювали чи здійснюють професійну діяльність у сфері інформаційних технологій, мас-медіа, реклами та кіновиробництва. Крім того, близько 10 депутатів надають юридичні та інші послуги проектам із вказаних сфер діяльності [4].

Особливої уваги та окремого дослідження заслуговують результати виборів частини парламенту за мажоритарною системою. Вперше в історії України представники однієї політичної сили перемогли на більшості одномандатних округів. Причому на окремих округах представники партії «Слуга народу», не проводячи активної передвиборчої кампанії, отримали перемогу над досвідченими та популярними на окрузі політиками та бізнесменами, які залучили до процесу виборів значні матеріальні та людські ресурси, мали організовані партійні осередки.

Можна зробити припущення про те, що імідж та популярність лідера партії «Слуга народу», які сформувалися протягом років у результаті його участі як актора у телевізійних проектах, тією чи іншою мірою екстраполювалися на представників політичної сили.

При цьому таке представництво формально не було оформлене досконало. Серед 129 мажоритарних кандидатів від «Слуги народу», яких було обрано до Верховної Ради України, безпартійних було 119. Лише 10 були членами партії «Слуга народу». Аналогічна ситуація і з партійними списками: серед 133 кандидатів 28 є членами партії [5].

Таким чином, парламентські вибори у 2019 році переконливо продемонстрували, що у сучасному світі формування у короткі терміни нової правлячої еліти із несистемних політичних акторів може відбуватися демократичним, виборним шляхом.

З одного боку, така тенденція є позитивною, позаяк відбувається революційна зміна у політичній еліті, що не супроводжується глибокою суспільно-політичною та економічною кризами, а також насильницькими діями в ході боротьби за владу.

Водночас сучасна Україна не має сталої політичної системи, сформованої та збалансованої державної системи, які спроможні нівелювати негативні фактори приходу до влади аматорських політичних сил. Насамперед це стосується дестабілізації ситуації в державі.

Крім того, в умовах військової та інформаційної агресії Російської Федерації проти нашої держави, значного впливу на формування нових політичних акторів та здобуття ними державної влади набувають новітні інформаційні технології та мас-медіа, концентрація державної влади в руках новосформованої політичної еліти, яка не має досвіду управління державою, може нести в собі загрози національній безпеці [6].

Суттєва роль інформаційних технологій та засобів масової інформації у перебігу всіх політичних процесів, у тому числі створення нових політичних акторів та здобуття ними влади, робить Україну вразливою до зовнішнього впливу, насамперед з боку Російської Федерації, яка досить потужно прямо або опосередковано присутня в інформаційному просторі нашої держави.

З огляду на це проблематика швидкої зміни політичної еліти, її трансформації із залученням нових інформаційних технологій та мас-медіа, в тому числі на прикладі останніх парламентських виборів в Україні, є актуальним об'єктом подальших досліджень у сферах політології, соціології, масових комунікацій та національної безпеки. Її всебічне дослідження має дати відповіді на питання щодо причин, умов, механізмів та чинників успішної реалізації проекту зі зміни правлячої та подальшої трансформації політичної еліти. В результаті таких досліджень на державному рівні має бути розроблено та впроваджено низку запобіжників, метою яких є недопущення дестабілізації суспільно-політичної ситуації в державі та мінімізація зовнішнього впливу на формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

1. Результати парламентських виборів 2019 року (Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України). URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp611pt001f01=919.html>. 2. Народні депутати України (Офіційний сайт Верховної Ради України). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list. 3. Юристи, журналісти та фізруки. Яку освіту здобули нардепи VIII скликання. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/01/infografika/polityka/yurysty-zhurnalisty-ta-fizruky.-yaku-osvitu-otrymaly-nardepy-viii-sklykannya>. 4. Не лише фотографи: професії депутатів нового скликання Ради. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/07/29/infografika/polityka/piarnyky-fotohrafy-zhurnalisty-profesiyi-ta-osvita-novoobranyn-nardepyv>. 5. «Портрет» нового парламенту: якою буде Верховна Рада України 9-го скликання? URL: <https://www.oporaua.org/news/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2019/19404-portret-novogo-parlamentu-iakoiu-bude-verkhovna-rada-ukrayini-9-go-sklikannia>. 6. Політики; <https://www.chesno.org/politician/>.

References

1. Rezultaty parlamentskykh vyboriv 2019 roku (Ofitsiyni sait Tsentralnoi vyborchoii komisii Ukrainy). URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp611pt001f01=919.html>. 2. Narodni deputaty Ukrainy (Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list. 3. Yurysty, zhurnalisty ta fizruky. Yaku osvitu zdobuly nardepy VIII sklykannia. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/01/infografika/polityka/yurysty-zhurnalisty-ta-fizruky.-yaku-osvitu-otrymaly-nardepy-viii-sklykannya>. 4. Ne lyshe fotohrafy: profesii deputativ novoho sklykannia Rady. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/07/29/infografika/polityka/piarnyky-fotohrafy-zhurnalisty-profesiyi-ta-osvita-novoobranyn-nardepyv>. 5. «Portret» novoho parlamentu: yakoiu bude Verkhovna Rada Ukrainy 9-ho sklykannia?

URL: <https://www.oporaua.org/news/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2019/19404-portret-novogo-parlamentu-iakoiu-bude-verkhovna-rada-ukrayini-9-go-sklikannia>. 6. Polityky; <https://www.chesno.org/politician/>.

Drobotun Dmytro. Change of the political elite in the context of the results of the elections to the Verkhovna Rada of Ukraine of the IX convocation

During the last elections to the Verkhovna Rada of Ukraine a new political force came to the parliament which formed the single-party majority received authority and influence on the formation of national foreign and domestic policy. The article describes the results of the parliamentary elections in Ukraine in 2019, demonstrates the main trends, features of the election process and its results that led to the change of the ruling elite. During the analysis of the Verkhovna Rada of Ukraine of the IX convocation, certain quantitative and qualitative changes were demonstrated, which indicate the process of transformation of the domestic political elite. Also the problematic issues that may arise as a result of rapid change and transformation of political elites are outlined.

In particular, for the first time in Ukrainian history one political force won in most single-member constituencies. At the same time, the image of the political brand “Servant of the People”, under which candidates for people’s deputies were nominated, played an important role. Some candidates did not organise an active election campaign, but won over experienced and popular politicians and business representatives, who attracted significant material and human resources to the election process.

The analysis of the Verkhovna Rada of Ukraine of the IX convocation indicates significant changes in its composition: renewal of the parliament by 80.4%, reduction of the average age of its members by 7.4 years, about 25% of the ruling coalition is the so-called «political media elite».

The article notes that the factors, conditions and mechanisms that led to the rapid and radical change of the political elite in Ukraine deserve for further study. It can explain the nature of the modern trends in political struggle and transformation of political elites and also to form barriers at the state level that will prevent the development of possible negative scenarios for state security as a result of assumption of power by inexperienced politicians.

Key words: political elite, transformation, information aggression.

УДК: 008:321.7

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-363

Ю. Ю. РУДЕНКО

ПРОБЛЕМА КРИЗОВОГО ХАРАКТЕРУ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ В УКРАЇНІ

Аналізуються особливості демократичного транзиту в Україні. Стверджується, що його характерна риса – кризовість соціально-політичних процесів, що його супроводжують. Кризи, які відбуваються в суспільстві, коливаються від системної до кризи ідентичності.

Ключові слова: демократичний транзит, модернізація, трансформаційний процес, соціально-політична криза, криза ідентичності.

Rudenko Yuliia. The problem of the crisis nature of democratic transit in Ukraine

The article is devoted to the peculiarities of «democratic transit in Ukraine. It is argued that democratic transit in Ukraine has a characteristic feature - the crisis of socio-political processes that accompany it. Crises that occur in society range from systemic to «identity crisis.»

Key words: democratic transit, modernization, transformation process, socio-political crisis, identity crisis.

У сучасній західній, а особливо вітчизняній політології напрацьований вагомий науковий матеріал стосовно оцінки того складного періоду України, початок якому в середині 1980-х років поклали процеси перебудови, та постсоціалістичних країн. Визначається змістовне наповнення, межі, етапи, характерні особливості періоду, який прийнято називати «демократичний транзит». Безумовно, в контексті прогнозування вектора демократичних змін слід визначити актуальність дослідження соціально-політичних криз, які відбуваються на тлі транзитивної динаміки.

Серед українських учених, які зробили вагомий внесок в окреслену проблематику: О. Бабкіна, В. Горбатенко, Н. Кадук, О. Категоренко, В. Кремень, М. Михальченко, Т. Пояркова, О. Радченко, Ф. Рудич, В. Таран, О. Фісун, М. Шаповаленко та ін.

Мета статті полягає у визначення характеру криз, які є супутником демократичного транзиту в постсоціалістичних країнах, зокрема в Україні.

Остання перебуває на шляху побудови демократичного суспільства, що означає не лише вдосконалення політичної системи і приведення її до європейських норм, а й переосмислення попереднього політичного і соціально-економічного розвитку. Відповідно до цього перед вітчизняною політичною наукою постає завдання всебічного аналізу та адекватної оцінки тих змін у житті України, які ведуть від попереднього суспільного ладу до демократичної моделі і які дістали назву «демократичний транзит».

Український вчений О. Категоренко зазначає, що особливостю транзитологічного аналізу є два аспекти: а) аналіз детермінантичних чинників політичної модернізації; б) вектор змін цілей, ідеалів у напрямі, за яким вона здійснюється [1]. Також цікаво, що він вважає: транзитологія є скоріше своєрідним методом політичної діагностики, ніж цілісною та універсальною теорією політичної трансформації, ззовні нагадує теорію «політичної ймовірності», що відкриває значні можливості для застосування методів сценарного підходу, прогнозування, експертних оцінок тощо [1].

Слід відзначити, що, досліджуючи особливості суспільно-політичного транзиту в різних країнах, зумовлені ендегенними та екзогенними чинниками та причинами, вчені прийшли до зіткнення двох парадигмальних підходів: структурного та процедурного. Представники структурного підходу до основних факторів, що впливають на транзитивні процеси, відносять державу та націю, які створюють соціальні, економічні, культурні та ціннісні умови і передумови демократії, вважаючи суб'єктивний фактор малозначним. Структуралісти до основних передумов переходу до демократії відносять національну ідентичність, високий рівень економічного розвитку, масове поширення демократичних культурних норм і цінностей, довіру до політичних інститутів тощо. Прихильники процедурного («волюнтаристського») підходу вважають, що за допомогою соціальних, економічних, культурних та інших факторів не можна пояснити, чому ті інші конкретні політичні сили й актори в певній ситуації відстоюють

недемократичний статус-кво або борються за його повалення, тим більше за цими факторами не можна передбачити ці сили. Структуралісти вважають, що дії політичних акторів, які ініціюють і здійснюють демократичний транзит, навіть впливають із їхнього «об'єктивного місця» у суспільній структурі. Навпаки, їхній «суб'єктивний» вибір сам визначає нові політичні можливості. Процедурний підхід до аналізу політичних транзитів базується на стратегіях і практиках політичних акторів інституціонального, інфраструктурного та особистісного рівнів...» [2].

Цікаво, що у 1989 року в журналі «Нешл інтерест» була надрукована стаття Ф. Фукуяма «Кінець історії». Фукуяма декларував повну ідеологічну перемогу Заходу («ліберальної демократії»). Він пророкував неминуче переродження верхнього ешелону влади в СРСР: «Нерозуміння того, що коріння економічної поведінки лежать у сфері свідомості та культури... Глибинні дефекти соціалістичної економіки були очевидні і 30, і 40 років тому будь-кому, хто не заплющував на це очі. Чому ж ці країни почали відхід від централізованого планування тільки в 80-ті роки. Відповідь потрібно шукати в свідомості еліти та її керівників, які вирішили повернути від «католицької» бідності та безпеки у бік «протестантського» багатства та ризику. Ці зміни стали неминучими, безумовно, не як наслідок матеріальних умов, в яких опинилися країни напередодні реформ, а стали результатом перемоги однієї ідеї над іншою» [3, с. 43]. Адже Ф. Фукуяма стоїть на позиціях процедурного підходу.

Українська вчена М. Шаповаленко вважає, що використання структурного і процедурного підходів при дослідженні «демократичного транзиту» демонструє більшу продуктивність щодо країн Східної Європи, чий режим наближується до консолідованої демократії, а щодо процесів, які відбуваються на території колишнього Радянського Союзу, то вони не повною мірою вкладаються в традиційні транзитологічні схеми, і це насправді викликає необхідність пошуку нових альтернативних підходів для аналізу режимів і форм політичного розвитку в окресленому колі країн, до яких належить і Україна [4].

Говорячи про перехід до демократичного суспільства, ліберальної демократії, під демократичним насамперед розуміємо цивілізоване знаряддя для розв'язання соціально-політичних

проблем, які стоять перед країною. Аналізуючи витоки вітчизняної політології, Д. Видрін зазначав, що демократія «повинна бути засобом навчання особистості свободі, культурі та відповідальності. Якщо ж у нас немає таких цілей, то вона здатна стати «політологічним холерним бунтом», тобто битвою мас не з хворобою, а з тими, хто намагається лікувати суспільство, але для цього не лестить масам відносно їх культурного здоров'я, а відкрито називає їх хвороби» [5, с. 36].

Про неоднозначність змісту «демократичного транзиту» свідчать терміни, якими вчені позначають цей період. М. Михальченко стверджує, що наша країна опинилася, як вже було неодноразово в історії, в певному проміжному геополітичному стані. Вчений визначає таку особливість стану України, як лімітрофність – проміжний, міжцивілізаційний простір між європейською і російсько-євразійською цивілізаціями [6; 7]. Це ніяк не сприяє виявленню чітких меж та спрямованості перехідних процесів, внаслідок чого ми поки що не маємо сучасної обґрунтованої теорії соціальних відносин періоду трансформації комуністичного суспільства, завдяки якій можна було б більш глибоко проаналізувати політичний процес в державі.

А українській вчений О. Фісун визначив режим, що сформувався в Україні до другої половини 1990-х – початку 2000-х років, як неопатримоніальний. У рамках даної системи, по-перше, відбувається привласнення сфери управління офіційними носіями політичної влади, внаслідок чого управління державою здійснюється, як приватним володінням правлячих груп: державні й адміністративні ресурси, а також соціальні інститути використовуються для досягнення економічних і політичних цілей приватних осіб. Наприклад, силові й фіскальні функції держави фактично стають ефективним важелем придушення політичного опору та усунення економічних конкурентів [8].

Нині, попри всю неоднозначність демократичного транзиту і справедливі закиди вчених щодо кінця «парадигми транзитології», визначають такі послідовні його стадії:

– лібералізація, яка характеризується антагоністичним протистоянням між основними політичними акторами, що уможливорює появу демократії;

— демократизація, на якій відбувається інституціоналізація демократичних інститутів і норм;

— консолідація демократії, коли відбувається утвердження у суспільстві певних «правил гри» і повернення до тоталітарно-авторитарного стану стає неможливим [9].

3. Бжезинський виокремлював такі три основні фази посткомуністичної трансформації. Політичною метою першої фази є перетворення, а економічною — стабілізація. Її політичні ознаки: основи демократії, вільна преса, перші демократичні об'єднання та рухи. Політичною метою другої фази є рух від перетворень до стабілізації, а економічною — навпаки, від стабілізації до перетворень. Політичні ознаки: нова Конституція та новий виборчий закон: вибори; децентралізоване регіональне самоврядування; міцна демократична коаліція — нова політична еліта. І, нарешті, третя фаза, політичною метою якої є закріплення перетворень, економічною — стабільний зростання. Політичні ознаки: створення стабільних демократичних партій; утвердження демократичної політичної культури [10, с. 7].

О. Радченко визначає етапи демократичної трансформації таким чином: характер трансформаційних змін в Україні на першому етапі початку «перебудови» відповідав моделі трансформації, на другому етапі (встановлення незалежності) — заміщення, і на третьому (Майдан) — зміщення, четверта фаза (звикання до демократії) в нашій державі ще не настала [11].

Н. Кадук вважає, що до особливостей демократичного транзиту в Україні належать: невиконання одного з початкових завдань переходу — зміни еліт; зatoryжний характер переходу, сповільненість реформування і постійне недовиконання найголовніших завдань кожного з етапів переходу, які становлять платформу для перетворень на наступному етапі; правовий нігілізм владного прошарку, регулярні антиконституційні дії, нездатність усвідомити пріоритетність процедур і правил управління і процесу їх формальної інституціоналізації; слабкість і низька легітимність формальних демократичних інститутів з одночасним вкоріненням і розвитком неформальних недемократичних інститутів [12, с. 11].

Водночас варто відзначити, що у середовищі науковців-транзитологів не існує єдиного бачення етапів демократичного

транзиту. Це обумовлено своєрідністю процесів демократизації у кожній з країн, що спричинено різною стартовою ситуацією, специфікою соціокультурного розвитку, геополітичними впливами тощо. Що ж до постсоціалістичного простору, то більшість дослідників схиляються до думки про утвердження моделі «демократичної консолідації», тобто першого варіанту еволюційної моделі, яка служить базою для теоретико-методологічного обґрунтування «виходу з невизначеності» — переходу до демократії у країнах з недемократичними політичними режимами.

Основною причиною, чому Україна після проголошення незалежності не змогла утриматися на демократичній траєкторії розвитку, О. Фісун вбачає у тому, що на відміну від інших країн Східної Європи вона не мала в недалекому минулому тривалого досвіду національно-державного розвитку. Через це з проголошенням суверенітету держава стикнулася з проблемою консолідації нації. Тому однією з особливостей вітчизняного демократичного транзиту є те, що Україні довелося не тільки переходити до демократії і ринкової економіки, а й, розбудовуючи модерну державу, здійснювати національну консолідацію [13].

Чимало дослідників вважають, що особливістю демократичного транзиту України і особливістю її модернізації є еволюція через низку об'єктивних системних криз. Кризовість вченими розглядається подвійно — вона може відгравати як позитивну, так і негативну роль. Зокрема, Т. Пояркова зазначає, що кризовість має в українському суспільстві такі прояви: 1) блокування національних проектів модернізації глобальними процесами через нездатність національної ідентичності до гнучкої трансформації; 2) інерції форм колективного самоусвідомлення у вигляді співіснування національної та регіонально-територіальної ідентифікації; 3) перерозподіл внутрішніх ресурсів і поява нового правлячого прошарку, який блокує національні проекти модернізації, поширюючи ідеї про «особливий» шлях розвитку [14].

В. Горбатенко вважає, що транзитний (перехідний) розвиток українського суспільства на сучасному етапі характеризується поєднанням кількох основних криз у своєрідний кризовий комплекс, так званий «кризовий синдром модернізації», звільнення від якого потребує об'єднання представників влади і всьо-

го суспільства довкола життєво важливого завдання — подолання основних криз суспільно-політичного розвитку: криз ідентичності, легітимності, участі, проникнення та розподілу, які доцільно розглядати під кутом зору конфліктогенного характеру розвитку суспільства перехідного типу. Автор стверджує: якщо зважати на те, що в суспільствах такого типу не існує апробованих практикою інституційованих механізмів урегулювання конфліктів, їх мирного урегулювання, в Україні реально існує загроза їхньої ескалації. Запобігти цій небезпеці можна лише шляхом усвідомлення наявності та характерних ознак впливу кризового потенціалу в процесі розвитку українського суспільства. А консолідація суспільства в розв'язанні цієї проблеми дасть можливість вивести його із зони невизначеного існування, запобігти згортанню цілеспрямованого модернізаційного процесу, зорієнтувати владу на підтримку соціальних сил, зацікавлених у справжній модернізації та готових забезпечити здійснення соціальних перетворень [15].

Варто підкреслити, що серед низки криз сучасного суспільства автор особливо визначає кризу ідентичності: остання виникає в «умовах різкого переходу від одного типу соціально-політичного життя до іншого, від залежного, але чітко визначеного існування до невизначеної ситуації з необхідністю суспільного та індивідуального вибору» [15, с. 117]. «У сфері діяльності зацікавлених соціальних суб'єктів індивідуальні, групові, професійні та інші різновиди ідентифікаційних установок створюють в українському суспільстві критичний рівень взаємного накладання справжніх та уявних ідентичностей. Причому таке накладання несе в собі подвійне навантаження — етос минулого ідеологізованого світосприйняття і намагання втиснути у його прокрустове ложе нові образи, символи, уявлення» [15, с. 118].

«Криза ідентичності в українському суспільстві проявляється також в агресивному відторгненні всього нового, незвичного, чужого. Звідси гіпертрофований характер ролі традиційних каналів соціальної ідентифікації. Виникнення етноцентричних, войовничих (націоналістичних, соціалістичних, шовіністичних) позицій перетворюється на одну з форм подолання комплексу неповноцінності, властивого маргінальним верствам населення, або виступає своєрідною сатисфакцією для тих, хто втратив

після переорієнтації системи політико-ідеологічних цінностей можливість само- ідентифікації в системі визначених правлячою верхівкою координат» [15, с. 119].

Також В. Горбатенко зазначає, що ще «однією з проблем соціально-політичної ідентифікації в Україні виступають крайні уявлення, які уживаються у свідомості політичних лідерів, представників політичної еліти. До таких уявлень можна віднести одночасну орієнтацію значної частини представників політичного істеблшменту на егалітарні та ієрархічні принципи соціальної організації» [15, с. 119].

М. Михальченко та Г. Дашутін вважають, що крайньою формою нестійкості політичного режиму або всієї держави є системна криза, і якщо її не зупинити, то можливі революції, розпади старої політичної системи. Тому політична модернізація в Україні можлива лише після подолання політичної кризи, коли політична еліта одержить підтримку «знизу» і «ззовні» на кардинальні політичні реформи [16].

«Політична криза, криза управління, криза національної ідентичності, криза консолідаційної державницької ідеї суттєво позначаються на ідеологічній гетерогенності правлячої еліти, її дистанціюванні від інтересів «пересічного» громадянина, що спричиняє кризу відносин у базовому суспільному форматі «влада-народ». ...Тенденція перманентного загострювання політичної кризи в Україні (особливо під час чергових виборів) каталізує процес реформування держави на засадах демократії та ринкових економічних відносин» [17]. Тобто має не тільки деструктивний, а й позитивний конструктивний вплив.

Таким чином, кризовість є характерною ознакою перехідних транзитивних суспільств — Україна не є виключенням. Проте кризовість не є виключно негативним явищем. Через неї відбувається внутрішнє зростання політичної системи, системи суспільних відносин, кристалізація національної ідентичності тощо.

1. Категоренко О.І. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз: дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2004. 2. Колеснік Ю.М. Сучасні теоретичні підходи до аналізу політичного транзиту. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 55. С. 233-239. 3. Фукуяма Ф. Кінець історії. *США: економіка*,

политика, идеология. 1990. № 5. С. 39-54. **4.** Шаповаленко М. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции. Харків: Изд-во Харьковского национального университета внутренних дел, 2007. 340 с. **5.** Выдрин Д.И. Невостребованные идеи, или об истоках отечественной политологии. Киев: Лыбидь, 1992. 96 с. **6.** Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. Київ: Институт социологии НАН Украины, 2001. 440 с. **7.** Михальченко М.І. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція?. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2005. № 7. С. 18-27. **8.** Фісун О.А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку: автореф. дис.... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2008. **9.** Марадик Н.В. Перехід до демократії в Чеській Республіці: монографія. Ужгород: ІВЦ ЗПППО, 2012. 174 с. **10.** Бжезинський З. Великі перетворення. Політична думка. 1994. № 3. С. 5-15. **11.** Радченко О.В. Ціннісна система як механізм демократичного державотворення: монографія. Харків: Магістр, 2009. 380 с. **12.** Кадук Н. Трансформація політичного режиму в Україні у контексті демократичного транзиту: дис.... канд. політ. наук.: 23.00.02. Одеса, 2010. **13.** Фісун О.А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку: автореф. дис.... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2008. **14.** Пояркова Т.К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання: монографія. Суми: Університетська книга, 2015. 351 с. **15.** Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть: монографія. Київ: Академія, 1999. 240 с. **16.** Дашутін Г.П., Михальченко М.І. Український експеримент на терезах гуманізму. Київ: Парламентське вид-во, 2001. 335 с. **17.** Черній А.Л. Чинник кризовості у трансформованні суспільно-політичних систем перехідного періоду: дис. ... канд. політ. наук.: 23.00.04. Київ, 2004.

References

1. Katehorenko O.I. Transformatsiini ta modernizatsiini aspektu politychnoisystemy suchasnoi Ukrainy: politolohichniy analiz: dys... kand. polit. nauk: 23.00.02. Kyiv, 2004. **2.** Koliesnik Yu.M. Suchasni teoretychni pidkhody do analizu politychnoho tranzytu. *Aktualni problemy polityky*. 2015. № 55. S. 233-239. **3.** Fukuyama F. Konec istorii. *SSHA: ekonomika, politika, ideologiya*. 1990. № 5. S. 39-54. **4.** Shapovalenko M. Politicheskoe razvitiye sovremennykh perekhodnykh obshchestv: teoreticheskie podhody i osnovnye tendencii. Kharkov: Izdatel'stvo Har'kovskogo nacional'nogo universiteta vnutrennih del, 2007. 340 s. **5.** Vydrin D.I. Nevostrebovannye idei, ili ob istokah otechestvennoj politologii. Kiev: Lybid'. 1992. 96 s. **6.** Mihal'chenko N.I. Ukrainское obshchestvo: transformaciya, modernizaciya ili limitrof Evropy. Kiiiv: Institut sociologii NAN Ukrainy, 2001. 440 s. **7.** Mykhalchenko M.I. Politychna realnist v Ukraini: transformatsiia, modernizatsiia,revoliutsiia? *Suchasna ukrainska polityka. Polityka i politolohy pro nei*. 2005. № 7. S. 18-27. **8.** Fisun O.A. Demokratiia i neopatrymonializm u suchasnykh teoriiah politychnoho rozvytku: avtoref. dys.... d-ra polit. nauk: 23.00.01. Kyiv, 2008.

9. Maradyk N.V. Perekhid do demokracji v Cheskiej Respublitsi. Uzhhorod: IVTs ZIPPO, 2012. 174 s. 10. Bzhezynskiy Z. Velyki peretvorennia. Politychna dumka. 1994. № 3. S. 5-15. 11. Radchenko O.V. Tsinnisna sistema yak mekhanizm demokratsynoho derzhavotvorennia. Kharkiv: Mahistr, 2009. 12. Kaduk N. Transformatsiia politychnoho rezhymu v Ukraini u konteksti demokratsynoho tranzytu: dys.... kand.. polit. nauk.: 23.00.02. Odesa, 2010. 13. Fisun O.A. Demokratsiia i neopatrymonializm u suchasnykh teoriakh politychnoho rozvytku: avtoref. dys.... d-ra polit. nauk: 23.00.01. Kyiv, 2008. 14. Poiarkova T.K. Kryzovyi syndrom modernizatsii nezaleznoi Ukrainy: prychny vynyknennia ta zasoby podolannia. Sumy: Universytetska knyha, 2015. 351 s. 15. Horbatenko V.P. Stratehiiia modernizatsii suspilstva. Ukraina i svit na zlami tysiacholit. Kyiv: Akademiia, 1999. 240 s. 16. Dashutin H.P. Ukrainyskyi eksperement na terezakh humanizmu /H.P. Dashutin, M.I. Mykhalchenko. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 2001. 335 s. 17. Chernii A.L. Chynnyk kryzovosti u transformuvanni suspilno-politychnykh system perekhidnoho periodu: dys.... kand.. polit. nauk.: 23.00.04. Kyiv, 2004.

Rudenko Yuliia. The problem of the crisis nature of democratic transit in Ukraine

It is noted that in modern Western, and especially domestic political science has developed important scientific material on the assessment of the difficult period of Ukraine, which began in the mid-80's with the processes of perestroika, and post-socialist countries. The content, boundaries, stages, characteristic features of the period, which is called "democratic transit", are determined. In the context of forecasting the vector of democratic change, the importance of studying socio-political crises that occur against the background of transitive dynamics is determined.

It is argued that the study of «democratic transit» is based on two approaches: structural and procedural. Representatives of the structural approach to the main factors influencing the transitional processes include the state and the nation, which create social, economic, cultural and value conditions and prerequisites for democracy, considering the subjective factor insignificant. Structuralists include national identity, a high level of economic development, the widespread spread of democratic cultural norms and values, trust in political institutions, and so on, as the main preconditions for the transition to democracy.

Proponents of the procedural approach believe that social, economic, cultural and other factors cannot explain why other specific political forces and actors in a given situation are defending the undemocratic status quo or fighting for its overthrow, especially since these factors cannot be predicted. these forces. The procedural approach to the analysis of political transits is based on the strategies and practices of political actors at the institutional, infrastructural and personal levels.

The ambiguity of the content of "democratic transit" is defended – as evidenced by the terms by which scholars refer to this period. M. Mikhalchenko claims that our country has found itself, as it has repeatedly in history, in a

certain intermediate geopolitical state. The scientist defines such a feature of the state of Ukraine as limitrophy - an intermediate, inter-civilizational space between European and Russian-Eurasian civilizations. And the Ukrainian scholar O. Fisun defined the regime that formed in Ukraine before the second half of the 1990s and early 2000s as neo-patrimonial.

The following successive stages of «democratic transit» are defined:

- liberalization, which is characterized by antagonistic confrontation between the main political actors, which allows the emergence of democracy;
- democratization, which is the institutionalization of democratic institutions and norms;
- Consolidation of democracy, when certain «rules of the game» are established in society and return to a totalitarian-authoritarian state becomes impossible.

It is noted that a large number of researchers believe that the peculiarity of democratic transit in Ukraine and the peculiarity of its modernization is the evolution through a number of objective systemic crises. Crisis is considered by scientists in two ways - it can play both positive and negative roles. In particular, T. Poyarkova notes that the crisis has the following manifestations in Ukrainian society: 1) blocking of national modernization projects by global processes due to the inability of national identity to flexible transformation; 2) inertia of forms of collective self-awareness in the form of coexistence of national and regional-territorial identification; 3) redistribution of internal resources and the emergence of a new ruling stratum, which blocks national modernization projects, spreading the idea of a “special” path of development. V. Gorbatenko believes that the transit (transitional) development of Ukrainian society at the present stage is characterized by a combination of several major crises in a kind of crisis complex, the so-called “crisis syndrome of modernization”, liberation from which requires uniting government officials and society around a vital task - overcoming the main crises of socio-political development - crises of identity, legitimacy, participation, penetration and distribution. The most important is the identity crisis.

The most serious crisis is the systemic crisis, which covers all spheres of society.

Key words: democratic transit, modernization, transformation process, socio-political crisis, identity crisis.

ДЕЯКІ ВИКЛИКИ СУЧАСНОЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В СИСТЕМІ ЛОГІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Аналізуються деякі виклики сучасної кадрової політики в системі логістичного забезпечення державної безпеки України. Показано, що на ефективність проведення та реалізації військової кадрової політики впливають такі фактори: національні інтереси та політика держави у сфері національної безпеки і оборони; державна кадрова політика; дипломатичні, економічні, внутрішньополітичні, соціальні, демографічні, національно-культурні реалії розвитку суспільства. Встановлено, що важливим викликом сучасної кадрової політики виступає трудова міграція, яка є також гострою проблемою для державної безпеки України. Охарактеризовано сучасний стан реформування зазначеної сфери, опосередковано досліджено зарубіжний досвід кадрової політики США та сформульовано пропозиції щодо удосконалення правового регулювання кадрової політики суб'єктів логістичного забезпечення державної безпеки України.

Ключові слова: кадрова політика, логістичне забезпечення, правове регулювання, реформування, суб'єкти державної безпеки України.

Dimich Antonina. Some challenges of modern personnel policy in the system of logistical support of state security of Ukraine are analyzed

It is highlighted that the effectiveness of the implementation and implementation of military personnel policy is influenced by the following factors: national interests and state policy in the field of national security and defense; state personnel policy; diplomatic, economic, domestic, social, demographic, national and cultural realities of society. It is established that an important challenge of modern personnel policy is labor migration, which is also an acute problem for the state security of Ukraine. The current state of reforming this area is described, the foreign experience of the US personnel policy is indirectly studied and proposals for improving the legal regulation of personnel policy of the logistics of state security of Ukraine are proposed.

Key words: personnel policy, logistics, legal regulation, reform, subjects of state security of Ukraine.

Відповідно до Стратегії національної безпеки України реформа Збройних Сил України передбачає реформування системи матеріально-технічного та медичного забезпечення Збройних Сил України, впровадження електронних систем обліку матеріально-технічних ресурсів, приведення обсягів непорушних запасів матеріальних засобів у відповідність із реальними потребами у цих засобах та удосконалення військової кадрової політики, підвищення престижу військової служби, поліпшення фінансового і соціального забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей [1, п. 4.3].

Головною метою військової кадрової політики сучасної України є створення умов для гарантованого та якісного комплектування Збройних Сил персоналом, спроможним виконувати завдання за призначенням, і його ефективне використання. На ефективність проведення та реалізації військової кадрової політики впливають такі фактори: національні інтереси та політика держави у сфері національної безпеки і оборони; державна кадрова політика; дипломатичні, економічні, внутрішньополітичні, соціальні, демографічні, національно-культурні реалії розвитку суспільства. Важливим викликом сучасної кадрової політики виступає трудова міграція, яка є також гострою проблемою для державної безпеки України.

Тому актуальність постановки та вирішення зазначеного питання зумовлена тим, що ефективна діяльність будь-якого військового формування України залежить від якісної кадрової політики, що є складовою системи логістичного забезпечення державної безпеки України. Головним чинником у цьому виступає комплектування військових формувань і правоохоронних колективів професіоналами в умовах ООС. Кадрова політика суб'єктів державної безпеки України в умовах гібридної війни Російської Федерації проти України вимагає дієво, якісно та своєчасно проводити злагоджену роботу в контексті взаємодії військових формувань України для виконання поставлених завдань в інтересах забезпечення державної безпеки України.

Проблеми, тенденції та перспективи розвитку кадрової політики в системі логістичного забезпечення державної безпеки України відображені в публікаціях В. Балашова, О. Боднарук, О. Данчева, Ю. Дмитренка, Є. Крикавського, О. Ковалья,

В. Мікуліна, М. Окландера, М. Погребицького, О. Пономаренка, О. Сивака, В. Сокурєнка, М. Стрельбицького, Ю. Швалба та інших науковців. Але низку проблем у зазначеній сфері дотепер не вирішено, адже щоденно формуються нові виклики, що можливо зробити, дослідивши кадрову політику в системі логістичного забезпечення державної безпеки України в сучасних надзвичайно складних умовах.

Метою статті є аналіз викликів сучасної кадрової політики в системі логістичного забезпечення державної безпеки України в сучасних умовах та формулювання пропозицій щодо удосконалення даної проблематики на нові виклики сьогодення.

Розвиток сектора безпеки і оборони, який має забезпечити адекватне і гнучке реагування на загрози, раціонально використовуючи можливості і ресурси, є пріоритетом політики України. Для створення ефективного сектора безпеки і оборони сучасної України необхідно забезпечити професіоналізацію сектора безпеки і оборони, підвищення фахового рівня персоналу, ефективну його мотивацію до належного виконання завдань за призначенням, максимально доцільне скорочення обслуговуючих підрозділів органів цього сектору [1, п. 4.2].

Формування сучасної кадрової політики суб'єктів державної безпеки України передбачено низкою нормативно-правових актів, серед яких: «Стратегія національної безпеки України», «Воєнна доктрина України», «Стратегічний оборонний бюлетень України», закони України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про національну безпеку України», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та інші нормативно-правові акти України.

Організація відомчих кадрових потоків припускає встановлення певного порядку здійснення трудового процесу. Елементами логістики потоку праці є: розподіл і кооперація праці відособлення видів трудової діяльності й система їх взаємозв'язків; раціональні прийоми і методи праці, що забезпечують виконання трудових операцій з найменшими витратами часу і зусиль працівника; організація робочого місця [2].

На думку О.В. Боднарука, логістичне проектування внутрішніх кадрових потоків ґрунтується на таких засадах: використан-

ня принципу різноманітності, щоб працівник виконував доволі широкий набір операцій; операції, що здійснюються працівником, повинні давати закінчений результат, який може бути оцінений; надання працівникові можливості навчатися, вдосконалюватися в професійному плані; забезпечення зворотного зв'язку [3, с. 43]. Погоджуємося з думкою О.В. Боднарука та пропонуємо, щоб при використанні принципу різноманітності працівник виконував чітко визначений набір операцій, які були визначені у його функціональних обов'язках.

Сутність сучасної кадрової політики України у тому, що вона є потужним світовим генератором трудових ресурсів у зовнішнє середовище, характеризується значним безробіттям та дефіцитом сучасних робітників з відповідною освітою і професійною мораллю. Причиною такого становища є те, що більшість процедур та підходів, які використовуються в управлінні людськими ресурсами на державній службі, не відповідає сучасним вимогам, а кадрові служби не відіграють провідної ролі в управлінні людськими ресурсами та діяльності державних інституцій, які запізнюються з реагуванням на сучасні виклики. Ми поділяємо думку О. В. Ковалю стосовно того, що на сьогодні існує низка проблем, які потребують першочергової уваги, а саме: недосконалі процедури прийняття на державну службу та просування по ній; неефективні процедури щорічної оцінки й атестації; відсутнє стратегічне планування людських ресурсів; недостатня роль працівників кадрових служб у процесі управління людськими ресурсами державних інституцій [4].

Варто зазначити, що поняття «управління людськими ресурсами» тісно пов'язане з проблемами кадрової політики, оскільки основні ідеї, напрями і принципи щодо управління персоналом закладаються саме під час формування кадрової політики та її реалізації.

На думку авторів навчального посібника «Європейська інтеграція», кадрова політика – це напрям діяльності держави, установи організації з проведення заходів, спрямованих на формування кадрового складу й удосконалення трудового потенціалу, яка включає сукупність принципів, методів, форм, організаційного механізму з вироблення цілей і завдань, спрямованих на збереження, зміцнення і розвиток кадрового потенціалу, ство-

рення високопродуктивного, згуртованого колективу, здатного своєчасно реагувати на мінливі вимоги ринку [5]. О. В. Сардак розглядає кадрову політику як систему принципів, ідей, вимог, що визначають основні напрями роботи з персоналом, її форми і методи. Головною метою кадрової політики є своєчасне забезпечення оптимального балансу процесів комплектування, збереження персоналу, його розвитку відповідно до вимог підприємства, чинного законодавства та стану ринку праці [6, с. 25–26]. Пропонуємо також враховувати мотиваційну складову в сучасних викликах щодо кадрової політики в системі логістичного забезпечення державної безпеки України.

Виходячи з правомірності застосування логістичного підходу до системи управління кадрами на підприємствах, можна означити мету кадрової логістики будь-якої організації: забезпечити підприємства потрібними кадрами належної кваліфікації у потрібний час (виходячи з потреби у людських ресурсах на даний момент і на перспективу), в необхідній кількості й у потрібному місці (для виконання конкретних робіт), необхідними структурним підрозділам підприємства, з оптимальними витратами (на оплату праці та інші витрати на утримання персоналу). Автор стверджує, що управління кадровою логістикою підприємства – це системний, планомірно організований вплив на процеси формування, розподілу, перерозподілу кадрів підприємства, на створення умов для використання трудових якостей робітників у цілях забезпечення ефективного функціонування підприємства і всебічного розвитку його кадрів [7].

Отже, якщо існує логістична система, метою якої є досягнення поставлених специфічних цілей, то повинно виконуватися, як зазначає В.І. Сергєєв, «шість правил логістики», які можна адаптувати до системи управління персоналом будь-якого суб'єкта державної безпеки України: 1) потрібний продукт – потрібний персонал; 2) необхідної якості – необхідної кваліфікації та з необхідними професійними навичками; 3) в необхідній кількості – в необхідній кількості; 4) необхідно доправити в потрібне місце – необхідно, щоб працював на конкретних робочих місцях; 5) в зазначений час – в зазначений час; 6) з мінімальними витратами – з мінімальними витратами [8, с. 277].

Сьогодні проблемним питанням у сфері кадрової політики окремих суб'єктів державної безпеки України є недостатня кількість фахівців за вузькими напрямками роботи, зокрема фахівців у сфері земельних відносин, у тому числі фахівців з управління об'єктами державної власності (приймання-передачі, оренда, реконструкції, списання нерухомого майна тощо). З проведенням ООС питання правомірної видачі земельних ділянок набуває актуальності та значимості. Пропонуємо залучати співробітників військових формувань, які мають юридичну освіту та спеціалізуються в сфері земельних відносин, на відповідні курси підвищення кваліфікації та запрошувати до співпраці представників Фонду державного майна України, Держгеокадастру та інших представників владних повноважень у сфері земельних відносин для врегулювання правового статусу земель, які належать законним військовим формуванням України, зокрема.

Важливо також зауважити, що сьогодні актуальним є кадрова політика в сфері кібербезпеки. Так, для порівняння: кіберполіцейський України отримує зарплату близько 11 тис. грн [9] Водночас у приватних ІТ-компаніях зарплати фахівця сягають 30 тис. грн і вище. Отже, рівень матеріальних і нематеріальних стимулів унеможлиблює залучення висококласних фахівців (молодих спеціалістів) до силових структур, задіяних у забезпеченні безпеки вітчизняного кіберпростору. Тому ефективне кадрове забезпечення кібербезпеки України є дієвою запорукою реагування на кіберзагрози, зокрема протистояння російським спецслужбам в умовах гібридної війни.

В аспекті питання, що розглядається доречно проаналізувати досвід США щодо збереження та підвищення кваліфікації кадрового потенціалу Збройних Сил США. Так, ветеранам надається допомога в одержанні освіти у виді грошових субсидій, які необхідні для оплати очного або заочного навчання в університетах, коледжах, школах (на курсах), або професійно-технічної підготовки. Допомога на освіту в розмірі до 376 доларів США на місяць на термін до 45 місяців може також призначатися дружинам і дітям (у віці 18-26 років) ветеранів. Право на допомогу в одержанні освіти діє протягом 10 років з моменту його надання. Експерти Пентагону через кожні чотири роки проводять оцінку ефективності системи додаткових виплат військовослужбов-

цям за участь у бойових діях, компенсацій постраждалим воїнам і особам, що взяли їх під свою опіку, сім'ям, які втратили годувальника, а також системи доплат військовослужбовцям, підготовленим для проведення спеціальних операцій, військовим психологам, лінгвістам, операторам безпілотних літальних апаратів і особам, що володіють іншими новими спеціальностями. Це дає можливість модернізувати систему виплат компенсацій військовослужбовцям у перспективі Доклад Пентагона о фінансових компенсаціях американским воинам [10].

Розглядаючи основні принципи організації страхування життя і здоров'я військовослужбовців США, слід виділити низку істотних особливостей. Страхування американських військових реалізується в рамках конкретних страхових програм США, які приймаються Конгресом. Життя кожного військовослужбовця страхується максимум на 400 тис. доларів. Страхування життя оплачують своїм співробітникам і приблизно дві третини американських працедавців. Проте «військове» і «цивільне» страхування також розрізняються. Всі категорії військовослужбовців і ветерани мають право на довічну медичну страховку, яка повністю оплачується з федерального бюджету. Воно ж компенсує і значну частину витрат, пов'язану з їх лікуванням в спеціалізованих цивільних медичних установах у випадку, якщо госпіталь не може надати необхідну допомогу [11].

У Збройних Силах США існує потужна система оплати послуг, завдяки чому військовослужбовці можуть отримати вищу освіту. В Сухопутних військах ця сума становить до 50 тис. доларів США. Якщо військовослужбовець має заборгованість за попередню освіту, командування може виділити кошти в розмірі до 65 тис. доларів. Крім того, існує програма одночасного отримання освіти, тобто складається угода між командуванням та навчальним закладом про вступ військовослужбовця в цей заклад після проходження певного терміну служби. На період навчання військовослужбовець має змогу безкоштовно користуватися підручниками, які також сплачує командування [12 с. 130].

Заміна, підбір співробітників, які пішли з організації, коштує дорого, особливо якщо вони не виправдали вкладених у них інвестицій (наприклад на навчання). Працівники, які звільни-

лися, є втраченими для організації, тому основним принципом управління вихідними кадровими потоками має бути збереження загального кадрового потенціалу на необхідному рівні [3, с. 44].

У зв'язку з проведенням земельної реформи в Україні пропонується також 100 % забезпечення земельними ділянками суб'єктів державної безпеки України, а також рекомендовано внести зміни до законодавства України з обов'язковим кредитуванням житла військовослужбовцям під 2 % річних на 20-річний період, без зміни основного місця роботи, окрім ротації, а також з подальшою нульовою ставкою для працівників, які сумлінно виконують службові обов'язки або накопичення річних кредитів за бездоганну службу та професійне виконання своїх функціональних обов'язків. Зазначені зміни до нормативно-правових актів України позитивно впливатиме на кадрову політику в системі логістичного забезпечення державної безпеки України, оскільки основним принципом управління кадровим забезпеченням має бути збереження кадрового потенціалу.

Таким чином, кожен суб'єкт державної безпеки України прагне ефективно використовувати потенціал своїх співробітників. Дані суб'єкти орієнтовані завжди на перспективу, тому ефективне застосування кадрової політики в системі логістичного забезпечення державної безпеки України дозволяє поєднати зусилля персоналу військового формування та їх структурних підрозділів в оптимізації і управлінні як матеріальними, інформаційними, так і кадровими ресурсами організації.

Охарактеризувавши нормативно-правові акти у даній сфері та проаналізувавши зарубіжний досвід, доцільно прописати в аб. 4 п. 1 ст. 8 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. № 2011-ХІІ наступні положення: «Військовослужбовцям України гарантується право на забезпечення земельними ділянками та житлом (отримання розстрочки військовослужбовцями на житло, авто, навчання дітей тощо під 2 % річних на 20-річний період, а в подальшому за умови бездоганної праці та відданості вітчизні, під 0 % ставку)».

Отже, сучасні виклики кадрової політики в системі логістичного забезпечення державної безпеки України повинні бути постійно під увагою політиків та науковців, а тому подальші

дослідження з даної проблематики будуть присвячені правовому регулюванню та проблемам кадрової політики в системі логістичного забезпечення державної безпеки України.

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 6 травня 2015 року від 26.05.2015 № 287/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 43. Ст. 1353. 2. Гармидер Л.Д. Класифікація трудових потоків в логістике. *Академічний огляд*. 2010. № 1. С. 78-85. 3. Боднарук О.В. Використання кадрової логістики в управлінні персоналом організації. *Збірник наукових праць Донецького університету управління*. Т. XIV. Вип. 263. С. 40-46. 4. Коваль О.В. Впровадження сучасних технологій управління персоналом у Збройних Силах України. URL: <http://www.academy.gov.ua>. 5. Європейська інтеграція: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухач. магістерськ. підгот. за напрямом «Державне управління» / за заг. ред. проф. І. А. Грицяка та Д. І. Дзвінчука. Івано-Франківськ, 2013. 464 с. 6. Сардак О. В. Менеджмент персоналу. Донецьк: ДонНУЕТ, 2008. С. 25–26. 7. Кормив Н.Г. Применение кадровой логистики в управлении персоналом организации. URL: <http://ros-nedvigimost.rupublikaciya-polnaya1587>. 8. Корпоративная логистика в вопросах и ответах под общ. и науч. ред. проф. В.И.Сергеева. – 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Инфра – М., 2013. 634 с. 9. Національна поліція відкрила вакансії кіберполіцейських по всій Україні. URL: <http://harmonday.ua/nac-d1-960alna-pol-d1>. 10. Доклад Пентагона о финансовых компенсациях американским воинам. URL: <http://blackseafleet-21.com/news/21-07-2012>. 11. Черных В. Как живут те, кто служит в американской армии. *Страна и мир*. URL: <http://voensud.ru/arhiv-forum-f39/kak-zhivut-te-cto-slujit-amerikanskoj-armii-t1781.html>. 12. Проблеми комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями служби за контрактом: соціальний аспект аналізу: монографія. Київ: Вид-во НАОУ, 2007. 172 с.

References

1. Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i obrony Ukrainy vid 6 travnya 2015 roku vid 26.05.2015 № 287/2015. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy*. 2015. № 43. St. 1353. 2. Harmyder L.D. Klassyfykatsyya trudovykh potokov lohistryky. *Akademichnyy ohlyad*. 2010. № 1. s. 78-85. 3. Bodnaruk O.V. Vykorystannya kadrovoyi lohistryky v upravlinni personalom orhanizatsiyi. *Zdirnuk naykovyx praz Donezskogo yniverduteta ypravlinna*. Т. XIV. Vyp. 263. S. 40-46. 4. Koval' O. V. Vprovadzhennya suchasnykh tekhnolohiy upravlinnya personalom u Zbroynykh Sylakh Ukrainy. URL: <http://www.academy.gov.ua>. 5. Yevropeys'ka intehratsiya: navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl. ta slukhach. mahisters'k. pidhot. za napryamom «Derzhavne upravlinnya» / za zah. red. prof. I. A. Hrytsyaka ta D. I. Dzvinchuka. Ivano-Frankivs'k, 2013. 464 s. 6. Sardak O. V. Menedzhment personalu. Donets'k: DonNUET, 2008.

S. 25–26. 7. Kormyv N. H. Prymenenye kadrovoy lohystyky v upravlenyy personalom orhanyzatsyy. Ystochnyk: <http://ros-nedvigimost.rupublikaciya-polnaya1587>. 8. Korporativnaya lohystyka v voprosakh y otvetakh pod obshch. y nauch. red. prof. V.Y.Serheeva. 2-e yzd., pererab. y dop. Moskva: Ynfra – M., 2013. 634 s. 9. Natsional'na politsiya vidkryla vakansiyyi kiberpolitseys'kykh po vsiy Ukraini Rezhym dostupu. URL: <http://happymonday.ua/nac-d1-96onalna-pol-d1>. 10. Doklad Pentahona o fynansovykh kompensatsyyakh amerykanskykh voynam. URL: <http://blackseafleet-21.com/news/21-07-2012>. 11. Chernykh V. Kak zhyvut te, kto sluzhyt v amerykanskoj armyy. *Strana y myr*. URL: <http://voensud.ru/arhiv-foruma-f39/kak-jivut-te-kto-slujit-amerikanskoj-armii-t1781.html>. 12. Problemy komplektuvannya Zbroynykh Syl Ukrainy viys'kovosluzhbovtস্যম্য sluzhby za kontraktom: sotsial'nyy aspekt analizu: monohrafiya. – Kyiv: Vyd-vo NAOU, 2007. 172 s.

Dimich Antonina. Some challenges of modern personnel policy in the system of logistical support of state security of Ukraine are analyzed

It is highlighted that the effectiveness of the implementation and implementation of military personnel policy is influenced by the following factors: national interests and state policy in the field of national security and defense; state personnel policy; diplomatic, economic, domestic, social, demographic, national and cultural realities of society. It is established that an important challenge of modern personnel policy is labor migration, which is also an acute problem for the state security of Ukraine. The current state of reforming this area is described, the foreign experience of the US personnel policy is indirectly studied and proposals for improving the legal regulation of personnel policy of the logistics of state security of Ukraine are proposed.

Key words: personnel policy, logistics, legal regulation, reform, subjects of state security of Ukraine.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 329.63

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-384

В. М. ГРУБОВ
В. В. СВИНАРЕНКО

СИРІЙСЬКЕ ПИТАННЯ У СТРАТЕГІЯХ МІЖНАРОДНИХ КОАЛІЦІЙ: КОЛИ ПОЛІТИКА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ПРИХОВУЄ ІНТЕРЕСИ

Розглянуто питання участі трьох міжнародних коаліцій на чолі з США, Російською Федерацією і Саудівською Аравією у внутрішньосирійському політичному конфлікті. Розкрито політичні стратегії країн-лідерів міжнародних коаліцій у сирійському питанні, етапи розвитку сирійського конфлікту, їх особливості та політико-правові механізми щодо припинення війни у Сирії. Синергію процесу політичного врегулювання навколо Сирії запропоновано розглянути крізь призму зовнішньополітичних пріоритетів і смислів, які вкладаються в сирійське питання партнерами Дамаску в межах просирійської коаліції. Акцентована увага на ключових питаннях близькосхідних стратегій в політиці Російської Федерації, Ірану та Туреччини, які формують палітру сирійської авансцени і вносять у сирійське питання надто чутливі інтенції. Зроблено висновок, що зовнішні гравці заради досягнення власних національних інтересів продовжують експлуатувати суперечності історичної спадщини сирійського державотворення і затягувати врегулювання конфлікту.

© ГРУБОВ Володимир Михайлович – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0000-0002-3048-3280; e-mail: grubovvm@gmail.com

© СВИНАРЕНКО Валерій Васильович – кандидат військових наук, доцент кафедри стратегії національної безпеки та оборони Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського; ORCID: 0000-0001-7514-1535; e-mail: vvs57@1.ua

Ключові слова: конфлікт, міжнародна коаліція, національні інтереси, тероризм, політика врегулювання.

Grubov Volodymyr, Svyntarenko Valery. Syrian issue in the strategies of international coalitions: when politics of interpretations hides interests

The article considers the involvement of three international coalitions led by the United States, Russian Federation and Saudi Arabia in internal Syrian political conflict. The political strategies of the leading countries of international coalitions in the Syrian issue, the stages of the Syrian conflict development, their features and the political and legal mechanisms for ending the war in Syria are revealed. The synergy of the political settlement process around Syria is proposed to be considered through the prism of foreign policy priorities and meanings embedded in the Syrian issue by Damascus partners within the pro-Syrian coalition. Emphasis is placed on the key issues of Middle Eastern strategies in the policies of the Russian Federation, Iran and Turkey, which form the palette of picture of Syria and bring too sensitive intentions into the Syrian issue. It is concluded that for the sake of achieving their own national interests, external players continue to exploit the contradictions of the historical heritage of the Syrian state formation and delay the settlement of the conflict.

Key words: conflict, international coalition, national interests, terrorism, policy of settling.

До порядку денного міжнародної політики сирійське питання потрапило починаючи з 2011 року. Його прологом стала Арабська весна, яка починаючи з 2010 року на гаслах демократії, мов повинь революційної енергії широких мас, зруйнувала режими в Тунісі, Лівії, Єгипті та Ємені. Вона знаменувала появу нових сил і змінила політичне життя низки країн Близькосхідного регіону. Інтернет-технології, соціальні мережі, зовнішнє втручання та політичні й релігійні установки регіональних осередків «Братів мусульман» стрімко змінили політичну карту Близького Сходу. Але з такою ж стрімкістю вони принесли руїну історичного укладу життя народів, хвилю еміграції, екстремізм і тероризм. Це означало, що традиціоналізм і національно-культурна специфіка регіону з його особливою культурною традицією і самоідентифікацією, з одного боку, заперечили цінності європейської плюралістичної демократії та стиль життя, який вона пропонує, а з іншого – що ставка зовнішніх гравців на так звані «демократичні сили», «озброєну опозицію» та «визвольні армії» показала свою безперспективність. Згодом це яскраво продемонстрували події в Лівії та Єгипті, де до влади знову повернулися національно орієнтовані сили.

Бурхливі події зачепили і Сирію. Але починаючи з 2015 року, коли у «велику гру» геополітичних розкладів вступили Росія й Іран, сценарій змін, які регіону запропонував колективний Захід, почав давати збої. У критичний для Дамаску час вони підтримали уряд у боротьбі з міжнародним тероризмом і у досить короткій термін стабілізували військову ситуацію. В реаліях міжнародної політики це означало, що трьома країнами було кинуте виклик курсу США на Близькому Сході й відкритим намірам Вашингтона та його союзників по коаліції щодо повалення режиму Б. Асада.

Внутрішньо- і зовнішньополітичні аспекти сирійської проблематики дістали відображення у працях та експертних оцінках низки зарубіжних і вітчизняних науковців та представників експертного середовища. У контексті заявленої теми привертають увагу погляди Л. Роджерс, Д. Гриттена, Дж. Оффера, Патрика Асаре, К. Філіпса, К. Бланшарда, К. Хумуд, М. Нікітін, Д. Треніна, П. Аптекара, М. Барабанова, А. Василєва, С. Денісенцева, А. Лаврова, Ю. Ляміна, Р. Пухова. І. Суботіна, Ю. Онищенко, С. Сидоренко та ін.

Проте роботи цих авторів фрагментарні або за аналізованими подіями, або за місцем і політичними процесами, з якими ці події пов'язані. Це не дає можливості осягнути проблему політичного навантаження позицій провідних гравців у міжнародних коаліціях щодо сирійського питання цілком, в його онтологічному вимірі. Це актуалізує аналіз політико-дипломатичних і воєнних кроків головних гравців у міжнародних коаліціях щодо врегулювання воєнно-політичної ситуації в Сирії на основі довгострокових національних цілей у близькосхідному регіоні.

У ході підготовки статті були використані такі наукові методи: історичний – для розкриття змісту внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на стан відносин між учасниками міжнародних коаліцій; компаративний – для уточнення національно-особливих підходів та інтенцій політичного дискурсу, які детермінують позиції країн у сирійському питанні; діалектичний – для виявлення політичних суперечностей між учасниками міжнародних коаліцій у чуттєвих сферах діалогу; системний – для уточнення впливу політичних цілей і стратегій на стан міждержавних відносин у системі коаліційних прагнень.

З відстані певного часу події у Сирії можна умовно поділити на чотири етапи. Перший – 2011-2015 роки, другий – 2015-2018, третій – 2018- 2020 роки. Четвертий – виконання домовленостей між президентами Російської Федерації В. Путіним і Туреччини Р.Т. Ердоганом за підсумками зустрічі в Москві 5 березня 2020 року. Кожен з етапів має своє трагічне наповнення і залаштунковість, виходом з яких ставали хиткі політичні домовленості. Перший етап ознаменував створення антитерористичної коаліції у складі Росії, Ірану і Сирії. Цим кроком Росія фактично заперечила ефективність міжнародного коаліційного проекту на чолі з США і перебрала на себе головну роль у боротьбі з тероризмом у Сирії. Досягненнями другого етапу стала спроба розпочати внутрішньосирійській мирний процес, приєднання до просирійської коаліції Туреччини і прийняття 17.09.2018 року Сочинського Меморандуму по Сирії. Третій етап виявив розбіжності між Анкарою і Москвою у виконанні Сочинського меморандуму, які повинні усунути Московські домовленості від 05.03.2020 року. Четвертий етап знаменує сучасну політичну практику сторін просирійської коаліції у виконанні Московських домовленостей.

Збагнути перипетії політики сторін у сирійському питанні нам допоможе експрес-аналіз зазначених етапів, який відображає реперні точки зовнішньополітичних зусиль найбільш впливових сторін.

В історії Сирії 2011-2015 роки є найбільш суперечливими і трагічними. На кінець 2015 року внутрішній політичний конфлікт в країні між силами, які підтримували Президента Б. Асада, і опозицією поступово трансформувався в одіозний терористичний проект «ДАІШ/ІДІЛ». «Ісламська держава» контролювала майже 90% території країни і завдяки переможній ході ідей шаріату стала найвпливовішою силою регіону, яка кинула виклик усьому міжнародному порядку. Цьому сприяли як тісні контакти лідерів ІДІЛ із спецслужбами країн Заходу і Туреччини, що давало їм лідерам політичні й військові дивіденди, так і фінансова підтримка її діяльності з боку монархічних режимів окремих країн Перської затоки. В мобілізації людських ресурсів до терористичних угруповань у Сирії неабияку роль відіграв ісламській фундаменталізм сунітського спрямування, духовні лідери якого відкидали будь-

яке спілкування із світською владою. Завдяки такому збігу обставин за декілька років Сирія перетворилася на територію екстремізму і тероризму, де релігійний радикалізм перекроїв всі попередні уявлення про державу й державні інститути.

Можна сказати, що у цей період над Сирією нависла тінь Мюнхена 1938 року і його невивчених уроків. Модальності головного з них відобразила ситуація гри політики і сили. Тобто на тлі непослідовності реакцій ООН на події на Близькому Сході принципи міждержавних відносин розчинилися у негативі її наслідків і стали заручниками свавілля і провокацій. Близькосхідний регіон став центром хитросплетінь геополітичної гри і місцем конкуруючих стратегій. З одного боку, проявилася геостратегія Ер-Ріяда і Катару щодо створення Арабського халіфату. З другого – бажання Білого Дому щодо продовження початкої справи Арабської весни, яка повинна замінити старі режими на контрольовані демократії західного зразка. З третього – стратегії Анкари і Тель-Авіва, які передбачали усунення Сирії з мапи близькосхідної політики і вирішення територіальних питань за її рахунок [1, с. 420]. Результатом такого «міжнародного концерту» стала присутність у Сирії понад 100 тис. бойовиків із 82 країн світу і встановлення диктатури «Ісламської держави» [2, с. 418]. Лідери ІДІЛ фактично зруйнували країну і, як це не парадоксально, досить впевнено відчували себе під «ударами» міжнародної коаліції на чолі з США.

Слід зазначити, що тероризм у Сирії мав свої причини, які починаючи з 60-х років минулого століття США стали використовувати у своїх цілях. Йдеться про діяльність у Сирії філії організації «Братів-мусульман» радикального спрямування, яка, переслідуючи власні політичні цілі й використовуючи протистояння центрів сили післявоєнного світоустрою, стала осередком боротьби із світською сирійською владою. В 1973 році за підтримки спецслужб США й Ізраїлю озброєні групи організації «Братів мусульман» – «провідні бійці» розпочали терористичну війну проти центральної влади у Дамаску, яка тривала майже до середини 80-х років. Успіху в боротьбі з терористами сприяла рішучість Президента Х. Асада (батька Б. Асада), підтримка дій влади з боку армії, суспільства й духовенства [3] та головного союзника Сирії – колишнього СРСР.

Сирійська ситуація ускладнювалася й тим, що в інформаційному просторі Європи та США ІДІЛ і сирійська опозиція позиціонувалися як альтернативи диктаторському режиму Асада, котрий для збереження влади використовує варварські способи ведення війни. Насамперед йшлося про хімічну зброю і удари авіації по мирних об'єктах, що призводило до великих людських втрат. І хоча за цими «fake news» переважно стояли різноманітні терористичні організації і так звані «Білі каски» (проект британських спецслужб), проте для вразливої свідомості західної аудиторії це не мало жодного значення [4]. На додаток ОЗХЗ (міжнародна Організація із заборони хімічної зброї) у цьому питанні завжди дотримувалася надто «заангажованої» позиції і весь час була схильна звинувачувати Дамаск [5]. Показовим у цьому питанні була присутність у повідомленнях ЗМІ тільки фактів використання хлору і гірчичного газу, а не більш агресивних й ефективних бойових сполук, що мала на озброєнні сирійська армія. Йдеться про зарін, табун, іприт та VX. Однак на те, що ці речовини (хлор і гірчичний газ) у міських кварталах для «показових зйомок» активно використовували терористи, про що неодноразово писали окремі ЗМІ і навіть свідчили доповіді комісії ООН, західні політики уваги майже не звертали. Прикладом може бути ставлення до матеріалів журналістських розслідувань, які постійно розміщувалися на французькому ресурсі «Мережа Вольтер» (Voltairenet.org) [6, с. 421].

Виходом із цього порочного кола стала добровільна відмова Сирії у 2013 році від свого хімічного арсеналу і передача його під контроль міжнародної спільноти [7]. Згідно з домовленостями її ліквідація повинна була відбутися до кінця 2015 року. За повідомленням ОЗХЗ це сталося 4 січня 2016 року. Проте виконання Сирією Резолюції Ради Безпеки ООН № 2118 (2013) жодним чином не вплинуло на подальше ставлення Заходу до Дамаска і пониження градусу «хімічної» риторики у наступні роки. Про масштаби проблеми свідчить той факт, що на кінець 2015 року кількість фактів хімічних атак перевищила 160, і сторони конфлікту продовжували звинувачувати одна одну. Міжнародний резонанс, як правило, закінчувався вердиктом США та їх союзників, який зводився до авіаційних і ракетних ударів по військах Сирії.

Ситуація навколо сирійського питання змінилася у 2015 році, коли Російська Федерація відповідно до Договору про дружбу і співпрацю (1980 р.) надала Дамаску пряму військову підтримку в боротьбі з ІДІЛ. Про введення Росією в Сирію військового угруповання Президент В. Путін проінформував Президента США Б. Абама 5 вересня 2015 року під час саміту G-20 у Китаї. Сторони домовилися про співпрацю щодо недопущення конфліктних ситуацій між військовими контингентами двох країн при виконанні ними бойових завдань.

Другий етап (2015-2018 рр.) є найбільш динамічним і показовим як з точки зору ефективності ведення бойових дій міжнародними коаліціями, так і з точки зору спрямування цих дій – проти кого? Адже у 2015 році сирійське питання опинилося у полі зовнішньополітичних стратегій одразу трьох військових коаліцій. Однак і коаліція на чолі зі США (62 країни), і коаліція на чолі зі Саудівською Аравією (34 країни) діяли в Сирії всупереч міжнародному праву і бажанню політичного керівництва Дамаска. З мовчазної позиції ООН свою місію в цій країні вони визначили самі для себе. Третю коаліцію створили Російська Федерація, Сирія, Туреччина й Іран.

Міфічність антитерористичної спрямованості коаліції на чолі зі США продемонстрували слухання в Конгресі США, які відбулися у жовтні 2015 року. Виявилось, що за два роки існування коаліції Пентагон витратив 5 млрд доларів і, незважаючи на це, фактично провалив роботу щодо підготовки підрозділів сирійської опозиції для боротьби з ІДІЛ. 15 бійців замість 5 тисяч і зниклий арсенал озброєння, що був призначений для всього проекту, означали «плідність» антиасадовського плану, результатами якого реально скористалися бойовики ІДІЛ. На думку експертної спільноти, очевидні провали американського задуму з самого початку були запрограмовані знайомою формулою, коли наміри політиків не переходять у конкретні дії на полі бою. Критерій у 10% прямих летальних втрат, як «червону лінію» політичних рішень, західні демократії пам'ятають із часів югославських подій. Саме ця цифра зупинила керівництво НАТО від наземної операції проти Сербії і є рубежем рішення щодо застосування наземної складової операції. Звідси думка: якщо воювати, то краще чужими руками, і це не просто красномовне гасло.

Таку тактику миротворчих місій Пентагон став демонструвати починаючи з бурхливих 1990-х років (прикладом є військова компанія в Іраку), коли до участі у військових кампаніях США стали запрошувати союзників і партнерів по НАТО. У сирійському питанні це спрацьовувало стовідсотково, хоча б тому, що Сирія мала досвід арабо-ізраїльських війн 1967 і 1973 років і за нею стояла Росія. Отже, ставка була зроблена на «гарних терористів», до яких Вашингтон відніс «Вільну сирійську армію», «Джахаб ан Нусру» та ще з десятків терористичних формувань, які протистояли урядовим військам Сирії. Це ті сили, які тісно співпрацювали з ІДІЛ і боролися з режимом Б. Асада [8].

Найбільшим військовим досягненням коаліції на чолі зі США є звільнення у жовтні 2017 року міста Ракка, яке починаючи з 2014 року терористи перетворили на столицю ІДІЛ. За повідомленнями ЗМІ внаслідок застосування військами коаліції авіації і важкого озброєння місто перетворилося на суцільну руїну [9].

Коаліція, очолювана Саудівською Аравією, в сирійському питанні виконувала (і продовжує виконувати) функції ресурсного забезпечення і політичної підтримки терористичного руху. Незважаючи на всі документи ООН щодо заборони фінансування терористичних організацій (2015), Саудівська Аравія і Катар фінансово підтримали (підтримують і досі) ІДІЛ та інші терористичні організації і перетворилися в арабському світі на активних лобістів у виробленні консолідованої позиції країн щодо повалення режиму Б. Асада.

Прогнозований у часі результат, який передбачався за підсумками коаліційних стратегій Вашингтона і Ер-Ріада, було відкинуто коаліцією на чолі з Російською Федерацією. Починаючи з вересня 2015 року стратегію просирійської коаліції визначили два питання: знищення терористичних угруповань, які активно діяли проти уряду Сирії, і налагодження діалогу між владою Дамаска і поміркованими політичними силами, яка прагнула миру. Вирішенню першого питання сприяла координація зусиль між угрупованням ВКС Росії, збройними силами Сирії, наземним контингентом Ірану і Туреччини та загонами курдів і поміркованої опозиції. Про успіхи «на землі» у цей час можна судити по наступних фактах: у березні 2016 року була визволена

Пальміра, у грудні 2016 – Алеппо (північна столиця Сирії), до кінця 2018 року під контроль уряду Сирії перейшла майже вся територія країни. Найбільш чуттєвою зоною залишалася лише провінція Ідліб, яка стала своєрідним анклавом антиурядових збройних формувань. Нагадаймо, цьому сприяли передислокація бойовиків з Алеппо (за домовленістю Дамаска з лідерами терористів, які склали зброю) і відступ їх загонів до Ідліба після падіння Ракки. Друге питання вирішувалося через миротворчу місію Координаційного центру з примирення ворогуючих сторін [10]. Слід зазначити, що свою діяльність Центр розпочав із координації зусиль з Американським центром з примирення в Аммані (Йорданія) й робочою групою в Женеві. До найбільш відчутних успіхів роботи Центру можна віднести створення зон деескалації на всій території Сирії, повернення до цих районів органів державної влади та початок роботи Конгресу сирійського національного діалогу (м. Сочі, січень 2018) [11]. Порівняно з військовою складовою миротворчої місії політична складова виявилася більш суперечливою. Незважаючи на задекларовані цілі, Центр досі не спромігся залучити до своєї миротворчої орбіти значну кількість різноманітних курдських організацій з Півночі Сирії і велику арабську громаду, які в силу внутрішніх суперечок і під впливом сил ззовні продовжують ігнорувати Дамаск. Це стало своєрідним перегукуванням з проектом «Женева» (Geneva peace talks), який було анонсований Радою Безпеки ООН 2012 року і який під тиском «політичних узгоджень» між його учасниками був провалений у 2017-му.

Другий етап сирійської компанії підбили Сочинські домовленості по Сирії між Москвою і Анкарою від 17 вересня 2018 року. Вони зафіксували статус кво «на землі» й підкреслили зобов'язання Туреччини щодо демілітаризації зони Ідліба, роззброєння терористичних організацій та виведення всіх формувань із території Сирії. Водночас при підписанні угод російська сторона підкреслила, що ці домовленості мають тимчасовий характер і Москва готова надати Сирії військову підтримку у визволенні цієї території від терористів [12].

2018–2020 роки показали, що політичні рішення по Сирії, де відносно терористів присутні приховані інтереси, мають надто умовний характер. Щодо Сирії, то їх крихкість насампе-

ред пов'язана з фігурою Б. Асада і несприйняттям його навіть у межах просирійської коаліції. У першу чергу це стосується Туреччини та її амбітних планів щодо північних територій Сирії.

У сирійському врегулюванні лакмусовим папірцем стало питання деескалації Ідлібської зони, де наміри Туреччини вести подвійну гру завели її в пастку власних політичних амбіцій. Нагадаймо, що демілітаризація Ідліба повинна була відбутися протягом двох місяців з моменту Сочинських домовленостей. Поступово на прохання Туреччини цей термін розтягнувся на півроку і в подальшому втратив будь-які кордони. Головними причинами було заявлено складність роз'єднання протурецьких загонів і загонів терористів, ймовірність великих втрат серед мирного населення і нової хвилі біженців у випадку силового варіанту вирішення цього питання. Таку розпливчасту позицію Анкари терористи використали для переформування сил («ДАІШ», «Джахаб ан Нусра» та інші терористичні угруповання об'єдналися у «Хайат Тахрир аш-Шам») і нарощування військово-технічних можливостей для нового етапу боротьби.

Зустріч у Сочі у лютому 2019 року лідерів коаліції В. Путіна, Р.Т. Ердогана і Х. Роухані засвідчила зростання загрози з боку «Хайат Тахрир аш-Шам» і необхідність посилення боротьби з новим угрупованням. Симптоматичною була і тональність підсумкового документа. Сторони підкреслили територіальну єдність Сирії, недопущення під прикриттям боротьби з тероризмом створення «нових реалій на землі» та необхідність протидії будь-яким новим загрозам для країн регіону [13]. Спрямованість і модальність цих заяв явно стосувалися непослідовності дій Туреччини.

Подвійність позиції Туреччини у сирійському врегулюванні наочно проявилася у серпні 2019 року, коли сирійські війська визволили від терористів частину провінції Хама (південь Ідлібської зони деескалації) і в лютому 2020 року, коли від терористів вони повністю звільнили трасу М-5 (Дамаск-Алеппо) і М-4 (Латакія-Алеппо). В першому випадку президент Туреччини Ердоган звинуватив владу Сирії, що вона під прикриттям боротьби з тероризмом завдає ударів по мирному населенню [14], а в другому звинуватив сирійську армію в загибелі турецьких військових під час авіаційних ударів в районі Ідліба [15].

Красномовність риторики Ердогана значно стихла, коли сирійська сторона оприлюднила факти присутності турецьких військових (сил спеціальних операцій) у лавах терористів, які координували їх дії. Неприпустимими стали і факти, коли вони були помічені в якості коригувальників вогню турецької артилерії проти сирійських військ і користувачів ПЗРК (переносних зенітно-ракетних комплексів) у боротьбі із сирійською авіацією. Це дало підстави Президенту Сирії Б. Асаду зробити заяву, що присутність турецьких військ у Сирії є окупацією.

Ескалацію конфлікту між Сирією і Туреччиною в зоні Ідліба припинили Московські домовленості по Ідлібу (5.03. 2020). Вони практично повторили Сочинські домовленості від 17 вересня 2018 року і, незважаючи на спротив Туреччини, закріпили два ключових положення: визнали законність нової ситуації «на землі» у результаті наступу сирійських військ і зобов'язали Туреччину виконати всі попередні домовленості щодо роззброєння загонів терористів.

Четвертий етап сирійського врегулювання розпочався з налагодження спільного патрулювання військовими патрулями Росії і Туреччини трас М-5 і М-4, які для Дамаска мають стратегічний характер. З одного боку, це можна розцінити як символічний крок з боку Туреччини щодо збереження перед Росією свого обличчя, а з іншого — як перевірку намірів Анкари виконувати домовленості по Сирії, які були досягнуті в Сочі (2018) і Москві (2020). За повідомленнями Адміністрації Президента Росії 12 березня 2020 року між В. Путіним і Ердоганом відбулася телефонна розмова щодо ситуації навколо Ідліба і виконання сторонами Московських домовленостей своїх зобов'язань. Наскільки Анкара буде послідовною покаже час, а поки в Ідлібі сконцентровано до 20 тис. бойовиків «Хайат Тахрир аш-Шам» і 2 тис. бійців «Вільної сирійської армії» (Free Syrian Army, FSA)), які є непримиренними противниками Президента Б. Асада і які прагнуть продовження війни.

Синергію процесу політичного врегулювання навколо Сирії і деякі сторони його домовленостей неможливо зрозуміти без прояснення зовнішньополітичних пріоритетів і смислів, які вкладаються в сирійське питання партнерами Дамаска по коаліції. Їх зміст, спрямованість та суперечності формують палітру

сирійської авансцени і вносять у сирійське питання надто чутливі інтенції.

Російська Федерація

Арабську весну і події в Сирії російське керівництво сприйняло як загрозу своїм національним інтересам на південних кордонах й примусову ісламізацію цілого регіону в її крайніх формах – екстремізмі й тероризмі. Вага цього питання зростає, коли йдеться про Північний Кавказ, який для Росії залишається надто чутливим регіоном у системі національної безпеки. Відповідно і реакція Москви на прохання Дамаска про військову допомогу була сприйнята політичним керівництвом як питання національної безпеки, котре слід вирішувати оперативно [16]. Отже, рішення Ради Федерації (вересень 2015) про використання збройних сил Росії для боротьби з тероризмом у Сирії слід сприймати як військову реакцію Росії на загрозу з Півдня і як виконання Договору про дружбу і співпрацю між СРСР і Сирійською Арабською Республікою 1980 року.

Безпечовий мотив російського керівництва тісно переплетений з геополітичним. Йдеться про втрату в 90-х роках минулого століття Росією позицій як правонаступниці СРСР на Близькому Сході і залишення колишніх друзів «сам-сам» з наслідками нових геополітичних проектів США та їх союзників. У списку країн пріоритетної уваги Москви Сирія і Єгипет завжди були на першому місці. Це показали арабо-ізраїльські війни (1967, 1973) і допомога в рамках двосторонніх відносин колишнього СРСР із цими країнами. Водночас виважена позиція Москви в Раді Безпеки ООН у 2011-2019 роках, де неодноразово обговорювалися питання по Сирії, постійно спиралася на досвід власних прорахунків і помилок РБ ООН (з точки зору Москви) у врегулюванні конфліктів у Югославії і Лівії, які в своїх цілях використали США та їх союзники. Слід сказати, що навіть за такої підтримки Москвою Багдада російське керівництво неодноразово вказувало Сирії на низку неприпустимих дій влади, які привели країну до громадянської війни. Показовим у цьому плані був візит до Сирії міністра закордонних справ РФ С. Лаврова і голови служби зовнішньої розвідки РФ М. Фрадкова (7 лютого 2012 р.) [17] і заява С. Лаврова для ЗМІ, яку він зробив у березні цього ж року [18].

Є ще одна проблема, на яку Москва в силу об'єктивних причин не могла не зреагувати. Так сталося, що сирійське питання співпало з просуванням інфраструктури НАТО до західних кордонів Росії і розвалом низки міжнародних договорів, що регулювали сферу воєнної безпеки. Йдеться про Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) і Договір про ракети малої і середньої дальності (ДРМСД). Під знаком питання опинився і Договір про стратегічні наступальні озброєння (СНО-3). Для воєнної безпеки Росії у новому розкладі сил в Європі Сирія стала зручним плацдармом на Середземному морі, завдяки якому загроза Брюсселю несподівано з'явилася з Півдня. Авіаційна база в Хмеймімі, морська база в Тартусі й ефективні «Калібри» стали неабиякою асиметричною відповіддю для США і НАТО у середземноморському вузлі світової політики, економіки, воєнної та енергетичної безпеки.

Туреччина

У березневому інтерв'ю 2020 року (04.03.) ведучому програми «Міжнародна панорама» телевізійного каналу «Росія 24» російському журналісту Є. Примакову [19] Президент Сирії Б. Асад відносини його країни з Туреччиною поділив на два етапи: до 2012 року і після. З його слів, до 2012 року — це відносини братів. І це незважаючи на те, що у відносинах країн присутні два надто гострих питання: перше пов'язано з передачею в 1939 році Францією, яка у цей час перебувала в Сирії на основі мандату Ліги Націй, Туреччині території сирійського Александреттського санджака. Друге пов'язано з будівництвом Туреччиною «дамби Ататюрка», що вплинуло на помітне зменшення водного потоку річок Тигр і Євфрат. Для ведення сільського господарства в Сирії вода має життєво важливе значення. Після 2012 року — це відносини ворогів. Причину стану ворожості Б. Асад пов'язав із курсом Анкари і політичної сили, яку очолює Р.Т. Ердоган, на відродження Туреччини в якості спадкоємиці Османської імперії в її географічних кордонах і зонах поширення національних інтересів. Онтологію такого кроку Стамбула слід шукати в ідеологічній платформі правлячої політичної «Партії справедливості та розвитку» (АКР), яка базується на неоосманізмі (праця Б.А. Давутоглу «Стратегічна глибина» — міністра закордонних справ Туреччини) і в політичних амбіціях Президента Ердогана,

який підняв себе до генія Ататюрка. В Туреччині його «Партія справедливості та розвитку» вважається правоцентристською силою консервативного спрямування, а за її межами – спадкоємцем ідеологічних настанов радикального крила «Братів-мусульман». Такий симбіоз дав можливість засновнику і лідеру партії Р.Т. Ердогану політично модернізувати проект відродження Османської імперії і одночасно грати на двох столах – європейському і регіональному. Для Європи він намагається виглядати прихильником європейських цінностей, оскільки Туреччина вже тривалий час є країною-кандидатом вступу до ЄС. Для країн-сусідів, незважаючи на всю його риторичку, він є небажаним партнером, оскільки прагне поширити на них вплив Туреччини. Інструментом такого впливу виступають радикальні структури «Братів-мусульман» сунітського спрямування, які підтримує Анкара.

Повною мірою нюанси небезпек і загроз національній безпеці такої зовнішньої політики Туреччини Сирія відчула починаючи з 2012 року, коли Туреччина стала активно підтримувати терористичну «ДАІШ/ІДІЛ», «Джахаб ан Нусру», «Вільну армію Сирії» та інші терористичні угруповання у боротьбі з Дамаском.

Оцінюючи участь Туреччини в сирійській справі, можна сказати, що на сучасному етапі стратегію Анкари визначають два питання – створення на кордоні із Сирією так званої 20-30-кілометрової зони безпеки вглиб території Сирії і збереження протурецьких загонів бойовиків для подальшого розгойдування ситуації навколо Сирії і Президента Асада. Поведінка політичного керівництва Анкари до 2015 року відносно Сирії, де спочатку Туреччина вела себе як країна-загарбник і покровитель тероризму, зазнала змін лише під тиском низки обставин, з якими вона мусила рахуватися. Йдеться про те, що після невдалої спроби державного заколоту в Туреччині (2016 р.) і похолодання відносин із США і ЄС Ердоган для збереження влади доклав неабияких зусиль для налагодження відносин із Москвою. У 2016 році він вибачився перед В. Путіним за збитий російський літак «СУ-24» і загибель льотчика (2015 р.), підтримав дії Росії у боротьбі з тероризмом у Сирії та розширив торговельно-економічні відносини з російською стороною через спрощення митних процедур. Друга група обставин була пов'язана із зростан-

ням терористичної загрози всередині країни і невщухаючими гучними терористичними актами у 2016 році, за якими стояли курдські бойовики. Це загрожувало іміджу правлячої партії і самому Ердогану як її лідеру. І наступне – це обставини, пов'язані зі стурбованістю керівництва країни небезпеками затяжного збройного конфлікту на південному кордоні Туреччини і напливу в країну біженців із Сирії, Іраку, Афганістану та інших країн. Враховуючи квоту позицію ЄС щодо допомоги біженцям, кількість яких, за різними даними, сягає від 3,5 до 4 млн людей, Анкара вимушена реагувати на цей чинник внутрішньої дестабілізації.

Нині Москва уважно відслідковує перебіг подій навколо і всередині самої Туреччини. Зважаючи на потепління відносини між президентами В. Путіним і Р.Т. Ердоганом, що продемонстрували підсумки Московської зустрічі (05.03.2020 р.), вона намагається всі спірні питання з Туреччиною вирішувати у м'якому ключі.

Іран

У сирійському врегулюванні Іран позиціонує себе як регіональна держава із своїми інтересами. Тегеран стриманий у відносинах як із Росією, так і з Туреччиною. Теократична специфіка організації влади і релігійна солідарність із братами по вірі в Сирії віддзеркалили і своєрідний характер взаємовідносин Тегерана з Дамаском. До 2015 року за ситуацією в Сирії Тегеран лише стримано спостерігав, розуміючи при цьому, що сунітський фундаменталізм загрожує і йому. На додаток тягар «ядерного досьє» ніс ризик остаточно зруйнувати відносини з окремими країнами ЄС – гарантами «іранського ядерного досьє», які його підтримували, але водночас критикували Б. Асада. До сирійського врегулювання Іран приєднався лише у жовтні 2015 року, незважаючи на те, що Росія це питання ставила починаючи з 2011 року. Вперше це відбулося у Відні (30 жовтня) на рівні голів зовнішньополітичних відомств Ірану і Росії.

У сирійській кампанії іранській військовій контингент (Корпус стражів ісламської революції – КСІР) був помічений у звільненні від бойовиків міста Алеппо (2018), підтримці наступу сирійських військ на Ідліб (2019) та в боях із звільнення від бойовиків східних і північних районів Сирії. Іран активно співп-

рацює із «Хезболлою» з Лівану, низкою шиїтських угруповань з Іраку, які беруть активну участь у бойових діях у Сирії, та курдськими загонами, що проявляють відстороненість від Анкари, Москви і Вашингтона. Сирійську армію він підтримує боєприпасами й озброєнням, розвіданими та різноманітними паливними матеріалами для ведення бойових дій.

Сирія

У просирійській коаліції найбільш неприйнятним ситуативним союзником для Дамаска є Туреччина. Противники Асада вважають, що на тлі зближення двох країн у 1990-х Сирія зробила один надто помилковий політичний крок. Йдеться про Аданський договір, який вона уклала із Туреччиною у 1998 році. Згідно з його положеннями Туреччина отримала право вводити на територію Сирії війська, якщо та допустить «діяльність, що загрожує безпеці й стабільності Туреччини» [20]. На час, коли ці райони влада Сирії практично не контролювала, політичний сенс поняття «діяльність» у договорі для Дамаска був прийнятним. Адже за ним стояли сили, які він вважав антиурядовими. З одного боку, до них належали невідконтрольні курдські загони, а з іншого — формування бойовиків. Отже, їх знищення як загрози для Туреччині не викликало у Дамаска жодних питань. Інша справа, коли на ці території, починаючи з 2018 року, стала повертатися законна влада Сирії, а частина сирійської опозиції і колишні бойовики перейшли до табору «друзів» Туреччини. Склалася ситуація правового парадоксу: в діалозі з Росією Туреччина звертається до букви Аданського договору, а Дамаск — до права відстоювання територіальної цілісності й суверенітету. Правовий тупик особливо гостро нагадав про себе у лютому-березні 2020 року, коли сирійські війська звільнили частину так званої Ідлібської зони деескалації, яку згідно із домовленостями у Сочі контролює Туреччина.

За повідомленнями інформаційних джерел, це питання зіпсує відносини навіть у сім'ї Асадів: Президентом Б. Асадом і його братом М. Асадом — командувачем четвертим корпусом сирійської армії, який веде бойові дії у районі Ідліба. На відмінну від Б. Асада, який орієнтований на Москву, М. Асад орієнтований на Іран і більш рішучі військові дії. Як свідчать експерти, це стало результатом дружніх відносин між М. Асадом і генералом

К. Сулеймані – колишнім керівником спецпідрозділу Ель-Кудс (КСІР), яке поєднує функції зовнішньої розвідки і спецназу Ірану. Йому приписують проект «півмісяця» проіранських сил від Лівану до Йємену та активність у просуванні ідеалів Іранської революції у країнах Близького Сходу. Генерал Сулеймані загинув 3 січня 2020 року. За версією США він є терористом, в Ірані він – національний герой. Отже, у коридорах влади в Сирії зміст питання «з ким слід дружити?» полягає не у площині якнайшвидшого вирішення ситуації навколо Ідліба, а у недопущенні розриву відносин із справжніми союзниками Сирії [21] заради об'єднання країни. Щодо Туреччини, то в промовах Президента Б. Асада вона є окупантом і повинна покинути територію країни. У двобої Анкари і Дамаска позиція Росії виглядає не так однозначно: вона виступає за територіальну цілісність Сирії і право Туреччини на зону безпеки на південному кордоні з Сирією. Але у позиції Москви присутнє одне суттєве застереження – поки в цих районах присутня терористична загроза [22]. Це є натяком Москви на те, що суперечка між союзниками по коаліції повинна бути вирішена відповідно до наступної логіки: спочатку розгром терористів, а потім контроль над кордоном і забезпечення безпеки Туреччини з боку уряду Сирії. Чи погодиться з такою постановкою питання Туреччина, покаже лише час.

У зоні політичної турбулентності суверенність Сирії перебуває з 1 січня 1944 року – датою отримання нею незалежності. Суперечності історичної спадщини сирійського державотворення даються взнаки як у відносинах із країнами-сусідами, так й у відносинах з країнами-партнерами по міжнародному діалогі. Наприкінці 90-х – на початку 2000-х до трагізму цієї спадщини додалися загрози внутрішнього розбрату, міжнародного тероризму і проекти геополітичного перекроювання близькосхідного регіону, яке в новому столітті розпочали США та їх союзники.

Зовнішнє втручання у внутрішньосирійські справи і слабкість позиції ООН із цього питання показали, що на мапі Сирії почала відбуватися велика геополітична гра, де найбільш активні її учасники переслідують власні інтереси. Ситуативний характер військових коаліцій на чолі зі США і Саудівською Аравією став очевидним, коли на поверхню політичної риторики бороть-

би з тероризмом стали впливати політико-ідеологічні, територіальні й енергетичні проекти Вашингтона і Ер-Ріада. Показовим у цій картині «солідарності» стало те, що строкатість цифр активних учасників двох коаліцій помітно поменшала, коли у сирійській конфлікт втрутилися спочатку Росія та Іран, а згодом Туреччина. Проте, незважаючи на військові успіхи просирійської коаліції, у питанні післявоєнного відродження Сирії між її головними учасниками дедалі гостріше стали проявлятися розбіжності політичного характеру.

1. Грубов В.М. Терористичний інтернаціонал у дії: залаштування великої політики. *Політологічний вісник*. 2014. № 74. С. 420. 2. Там само. С. 418. 3. Рона Хакан, Меседж Йени. Братя-мусульмани - хто вони? Цели и задачи организации. URL: https://old.islam-today.ru/islam_v_mire/arabskij-mir-i-afrika/bratyamusulmane__kto_oni_czeli_i_zadachi_organizacii/. 4. Чевтаева И. Путин: в Сирии готовят провокации с химическим оружием. URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/04/11/685168-putin-tillerson/>. 5. Пудовкин Е. Токсичные деньги: почему Россия выступила против расширения бюджета ОЗХО. URL: <https://www.rbc.ru/politics/20/11/2018/5bf3f7ba9a79473036fca9c4>. 6. Грубов В.М. Цит. праця. С. 421. 7. Башар Асад: Сирия готова к уничтожению своего химоружия / Интерфакс. URL: <https://rg.ru/2013/09/19/basharasad-anons.html>. 8. Lucy Rodgers, David Gritten, James Offer, Patrick Asare (2016) Syria: The story of the conflict. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-26116868>. 9. Армия Сирии впервые за пять лет вошла в Ракку. URL: <https://korrespondent.net/world/4150144-armyia-syruu-vpervye-za-piat-let-voshla-v-rakku>. 10. Перемирие в Сирии: условия и Координационный центр. URL: <https://ria.ru/20160226/1380699923.html>. 11. Учасники конгресса в Сочи решили написать для Сирии новую Конституцию. URL: <https://www.rbc.ru/politics/30/01/2018/5a705d869a79471f0cbd92f8>. 12. Путин заявил о готовности России к новой военной операции в Идлибе. URL: <https://www.rbc.ru/politics/27/10/2018/5bd2fd449a79470a3326e0ba>. 13. Лидеры России, Турции и Ирана подтвердили приверженность целостности Сирии. URL: <https://tass.ru/politika/6118002>. 14. Президенты России и Турции продемонстрировали согласие. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4073815>. 15. Онищенко Ю., Сидоренко С. Війна на трьох: що означає протистояння між Туреччиною, Росією і Сирією. URL: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2020/02/28/7106925/>. 16. Лейва М. Президент Сирии обратился к России с просьбой о военной помощи. URL: <https://www.rbc.ru/politics/30/09/2015/560b97489a79476f7150d5d2>. 17. The long Road to Damascus. URL: <https://www.economist.com/briefing/2012/02/11/the-long-road-to-damascus>. 18. Gutterman Steve Russia Out to Maintain Cloud Improve Image on Syria. URL: <https://www.reuters.com/article/syria-russia-assad/russia-out-to->

maintain-clout-improve-image-on-syria-idUSL6E8EL5WQ20120321. **19.** Эрдоган действует по указке американцев. Президент Асад дал интервью Примакову – «Россия 24». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kC29XEX07X8>. **20.** Лавров назвал Аданский договор основой сотрудничества Турции и Сирии по границе. URL: <https://www.interfax.ru/russia/648047/>. **21.** Эль-Хайек В. Россия платит кровью за участие в схватке ближневосточных держав. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/02/13/83900-selfi-s-trupom>. **22.** Субботин И. Законна ли новая турецкая операция в Сирии. URL: http://www.ng.ru/world/2019-10-10/100_erdogan101019.html.

References

1. Grubov V.M. (2014). Terorystychnyj internacional u diyi: zalashtunky velykoyi polityky. *Politologichnyj visnyk*. Zbirnyk naukovykh pracz. 2014. vyp. 74, С. 415-423. **2.** Ibid. С. 418. **3.** Rona Hakan, Mesehdzh Jeni (2012) Brat'ya-musul'mani – kto oni ? Celi i zadachi organizacii. URL: https://old.islam-today.ru/islam_v_mire/arabskij-mir-i-afrika/bratyamusulmane_kto_oni_czeli_i_zadachi_organizacii. **4.** Chevtaeva I. Putin: v Sirii gotovyat provokacii s khimicheskimi oruzhiem. URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/04/11/685168-putin-tillerson>. **5.** Pudovkin E. Toksichnye den'gi: pochemu Rossiya vystupila protiv rasshireniya byudzheta OZKHO. URL: <https://www.rbc.ru/politics/20/11/2018/5bf3f7ba9a79473036fca9c4>. **6.** Grubov V.M. Op. labor. С. 421. **7.** Bashar Asad: Siriya gotova k unichtozheniyu svogo khimoruzhiya. URL: <https://rg.ru/2013/09/19/basharasad-anons.html>. **8.** Lucy Rodgers, David Gritten, James Offer, Patrick Asare (2016) Syria: The story of the conflict. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-26116868>. **9.** Armiya Sirii v pervye za pyat' let voshla v Raku. URL: <https://korrespondent.net/world/4150144-armiya-syryu-vpervye-za-pyat-let-voshla-v-raku>. **10.** Peremirie v Sirii : usloviya i koordinacionnyj centr. URL: <https://ria.ru/20160226/1380699923.html>. **11.** Uchasniki kongressa v Sochi reshili napisat' dlya Sirii novuyu Konstituciyu. URL: <https://www.rbc.ru/politics/30/01/2018/5a705d869a79471f0cbd92f8>. **12.** Putin zayavil o gotovnosti Rossii k novoj voennoj operacii v Idlibe. URL: <https://www.rbc.ru/politics/27/10/2018/5bd2fd449a79470a3326e0ba>. **13.** Lidery Rossii, Turcii i Irana podtverdili priverzhennost celostnosti Sirii. URL: <https://tass.ru/politika/6118002>. **14.** Prezidenty Rossii i Turcii prodemonstrirovali soglasie. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4073815>. **15.** Onyshenko Yu., Sydorenko S. Vijnna na trox: shho oznachaye protystoyannya mizh Turechchynoyu, Rosiyeyu i Syriyeyu. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/02/28/7106925>. **16.** Lejva M. Prezident Sirii obratilsya k Rossii s prosboj o voennoj pomoshchi. URL: <https://www.rbc.ru/politics/30/09/2015/560b97489a79476f150d5d2>. **17.** The long Road to Damascus. URL: <https://www.economist.com/briefing/2012/02/11/the-long-road-to-damascus>. **18.** Gutterman Steve. Russia Out to Maintain Cloud Improve Image on Syria. URL: <https://www.reuters.com/article/syria-russia-assad/russia-out-to-maintain-clout-improve-image-on-syria-idUSL6E8EL5WQ20120321>. **19.** Ehrdogan dejstvuet po ukazke amerikancev. Prezident Asad dal interv'yuu

Primakovu – «Rossiya 24». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kC29XExO7X8>. 20. Lavrov nazval Adanskij dogovor osnovoj sotrudnichestva Turcii i Sirii po granice. URL: <https://www.interfax.ru/russia/648047>. 21. Ehl-Hajek V. Rossiya platit krovyu za uchastie v skhvatke blizhnevostochnykh derzhav. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/02/13/83900-selfi-s-trupom>. 22. Subbotin I. Zakonna li novaya tureckaya operaciya v Sirii//Nezavisimaya gazeta. URL: http://www.ng.ru/world/2019-10-10/100_erdogan101019.html.

Grubov Volodymyr, Slynarenko Valery. Syrian issue in the strategies of international coalitions: when politics of interpretations hides interests

The article considers the involvement of three international coalitions led by the United States, Russian Federation and Saudi Arabia in internal Syrian political conflict. The political strategies of the leading countries of international coalitions in the Syrian issue, the stages of the Syrian conflict development, their features and the political and legal mechanisms for ending the war in Syria are revealed.

It is emphasized that in the early 2000s, Syria became the center of intricacies of the great geopolitical game in the Middle East. On the one hand, Riyadh and Qatar geostrategy for the creation of the Arab Caliphate has emerged. On second thought, the White House's desire to continue the Arab Spring case, which should establish Western-type controlled democracies instead of the old regimes. On the third hand, strategies of Ankara and Tel Aviv, which provided for taking out Syria from the map of Middle East policy and solution to the territorial issues at expense of Syria. The competing strategies were united by the desire to dismiss President Bashar al Assad and establish power of opposition forces in the country. As a tool in the fight against Damascus was chosen terrorism, which in Syria has taken the most odious form – «the Islamic State». The main stages of the Syrian Government's struggle for the integrity of the country and the content of political documents that marked them were revealed. These are - the Sochi agreement between Moscow and Ankara on Syria of September 17, 2018, the ceasefire agreement for Idlib concluded in Moscow on 5 March, 2020, and the opening of the Syrian National Dialogue Congress (city of Sochi, January 2018), which marked the beginning of Syria's reconciliation. It is noted that starting from 2018, the most significant geographical point in Syrian settlement is the city of Idlib and the so-called Idlib de-escalation zone. According to Sochi agreement, this issue had to be resolved within two months. But at the request of Turkey, the terms were postponed, which made Idlib again a center of terrorist activity. Damascus's attempts to resolve the issue by force were met with resistance from Ankara and even the open support of terrorists on its part. Such a pattern of conduct of Turkey, on the one hand, was found to be unpleasant (the ceasefire agreement for Idlib concluded in Moscow, 5.03.2020), and on the other, created a conflict of interests within the pro-Syrian coalition.

The synergy of the political settlement process around Syria is proposed to be considered through the prism of foreign policy priorities and meanings

embedded in the Syrian issue by Damascus partners within the pro-Syrian coalition. Emphasis is placed on the key issues of Middle Eastern strategies in the policies of the Russian Federation, Iran and Turkey, which form the palette of picture of Syria and bring too sensitive intentions into the Syrian issue.

It is emphasized that the Russian Federation's strategy for Syria is governed by the Treaty «On friendship and cooperation between the Soviet Union and the Syrian Arab Republic», dated October 1980, and Intergovernmental Arrangements of 2015-2017 for military presence in the country. Turkey's strategy - its revival as a successor country to the Ottoman Empire within its geographical borders and areas of national interest. Iran's strategy – the Crescent Project spread of pro-Iranian forces in the Middle East that has already begun to be implemented from Lebanon to Yemen.

Key words: conflict, international coalition, national interests, terrorism, policy of settling.

МОВА ВОРОЖНЕЧІ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ПОГІРШЕННЯ ЯКОСТІ ДЕМОКРАТІЇ В УГОРЩИНІ

Досліджуються прояви мови ворожнечі в Угорщині на тлі впровадження моделі неліберальної демократії. Підкреслено, що погіршення якості угорської демократії проявляється в активізації інтолерантного публічного дискурсу. Сприятливими для поширення мови ненависті визначено фактори: глобальна фінансова криза (з 2008 р.), європейська міграційна криза (з 2015 р.), поглиблення соціально-економічних проблем на тлі пандемії COVID-19 та ін. Аргументовано, що деструктивний неліберальний політичний дискурс спрямований в Угорщині найперше проти національних меншин (ромів, євреїв та ін.), мігрантів, біженців, сексуальних меншин, мусульман. Особливістю Угорщини визначено продукування мови ворожнечі не лише радикальними політичними акторами, а й урядом та близьким до нього сегментом громадянського (квазігромадянського) суспільства. Констатовано, що наростання мови ворожнечі в Угорщині найперше пов'язано з політикою та комунікаційними стратегіями угорського уряду, а також особливостями політико-правової культури угорців, яка не відповідає ліберально-демократичним цінностям.

Ключові слова: *якість демократії, мова ворожнечі, Угорщина, політична партія Fidesz, неліберальна демократія, інтолерантність.*

Diachenko Olga. Hate speech as a characteristic of the deterioration of the quality of democracy in Hungary

Manifestations of hate speech in Hungary against the background of the introduction of the model of illiberal democracy are studied. It is emphasized that the deterioration of the quality of Hungarian democracy is manifested in the intensification of intolerant public discourse. Favourable factors for the spread of hate speech: the global financial crisis (since 2008), the European migration crisis (since 2015), the deepening of socio-economic problems in the context of the COVID-19 pandemic, and others. It is argued that the destructive illiberal political discourse in Hungary is directed primarily against national minorities (Roma, Jews, etc.), migrants, refugees, sexual minorities, and Muslims. The peculiarity of Hungary is the production of hate speech not only by radical political actors, but also by the government and a close segment of civil (quasi-civil) society. It has been argued that the rise of hate speech in Hungary is primarily due to the policies and communication strategies of the Hungarian government, as well as the peculiarities

of the political and legal culture of Hungarians, which does not correspond to liberal-democratic values.

Key words: *quality of democracy, hate speech, Hungary, political party Fidesz, illiberal democracy, intolerance.*

Однією з найгостріших політичних проблем сьогодення є погіршення якості демократії. Серед ознак цього деструктивного процесу – активізація мови ворожнечі, дискримінація національних, сексуальних та інших меншин, прояви расизму та ксенофобії, демонізація мігрантів і шукачів притулку тощо. Мова ворожнечі у реальному та віртуальному вимірах зумовила зростання напруги в багатьох країнах, провокує подальшу ескалацію соціальних конфліктів.

Сучасна неоліберальна демократія базується на тому, що кожен має безумовне право аргументовано критикувати поведінку іншої людини, але не її вроджені особливості (зовнішні, національні ознаки тощо). Образи на ґрунті раси, кольору шкіри або інших природних властивостей виправдано засуджуються демократичною державою. Водночас неоавторитарні лідери широко використовують мову ворожнечі в пропаганді, включають її до арсеналу інструментів маніпулювання масами.

У політологічному дискурсі мова ворожнечі розглядається як практика агресивних висловлювань, які принижують чи дискредитують людину або групу осіб за ознаками раси, релігії, статі, сексуальної орієнтації та ін. Це поняття охоплює поширення, підбурення, сприяння або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму тощо. ЄС визначає мову ворожнечі як систему видів самовираження, які поширюють расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, зокрема в формі агресивного націоналізму й етноцентризму, дискримінації та ворожого ставлення до меншин, іммігрантів [1]. Відтак мова ворожнечі увиразнюється насамперед у радикальних націоналістичних, етноцентричних, дискримінаційних висловлюваннях. Відзначимо, що змістове наповнення поняття «мова ворожнечі» не є сталим і розширюється, позаяк актуалізуються нові види дискримінацій, які потребують оцінки з позицій прав людини.

У більшості держав п'ятого, шостого та сьомого розширення ЄС останніми роками спостерігаються значні труднощі в площині відповідності тим зобов'язанням, які були покладені на них прийняттям до ЄС (Копенгагенські критерії). У політичному дискурсі Угорщини, Польщі, Румунії, Болгарії та інших країн, на всіх рівнях увиразнюється мова ворожнечі, тиск на права жінок і ЛГБТІ-спільноти, зростання кількості правопорушень, скоєних на ґрунті расизму, ксенофобії, гомофобії тощо. Через названі та інші причини політичні режими «молодих демократій» Центральної та Східної Європи зазнають критики в частині погіршення якості демократії, а окремі – виправдано віднесені до неліберальних демократій. Глобальна фінансова криза 2008 року, початок європейської міграційної кризи у 2015 році, ситуація, пов'язана з пандемією COVID-19 – усе це сприяло активізації праворадикальних, націоналістичних, популістських партій, які виступають основними трансляторами мови ворожнечі. Нині керівні партії у країнах Центральної та Східної Європи (як-от угорська партія Fidesz, польська PiS, румунська PSD, чеська ANO, хорватська HDZ, естонська EKRE, болгарська коаліція «Об'єднані патріоти» та ін.) відкрито транслюють мову ворожнечі. Чи не найгостріше проблема мови ворожнечі нині увиразнена в Угорщині, що й зумовило наш науковий інтерес до вивчення кейсу цієї країни.

В останнє десятиліття в Угорщині фіксується наростання кількості правопорушень, скоєних на ґрунті ненависті, а також інтолерантної антидемократичної мови ворожнечі в політичних дискусіях, медіа, побутовому спілкуванні. Деструктивний неліберальний політичний дискурс спрямований найперше, проти національних меншин (найперше – ромів та євреїв), мусульман, мігрантів, біженців, сексуальних меншин [2]. Уряд В. Орбана провів низку кампаній, спрямованих проти згаданих соціальних груп, а також ліберальних неурядових організацій, Дж. Сороса та пов'язаних з ним інституцій, найперше – Центрально-Європейського університету. Як приклад мови ворожнечі щодо Дж. Сороса можна навести розклеєння у 2017 році на підлогах трамваїв Будапешта плакатів, щоб пасажери неодмінно наступали на обличчя мецената; також на деяких білбордах було нанесено графіті з надписом «stinking Jew». Такі дії влади та провладного сегмента громадянського (фактично – квазігромадянського) суспільства

створили сприятливий ґрунт для поширення мови ворожнечі, спростило її легітимачію в угорському публічному дискурсі.

Ксенофобні настрої в Угорщині значно зросли від 2015 року внаслідок масштабної міграції до країн ЄС з охоплених конфліктами країн Північної Африки та Близького Сходу. В. Орбан ініціював проведення референдуму щодо ставлення громадян Угорщини до визначення ЄС обов'язкових квот на прийняття біженців країнами-учасницями (02.10.2016 р.). Напередодні проведення опитування уряд Угорщини витратив понад 16 млн євро на офіційну комунікаційну кампанію, що маркувала біженців, мігрантів як «злочинців», «загрозу національній безпеці». Зокрема, на відкритих громадських просторах було розміщено серію біл-бордів із серією запитань на кшталт «Чи знали ви, що...?»: «Чи знали ви, що з початком міграційної кризи в Європі зросла чисельність сексуальних домагань жінок?», «Чи знали ви, що внаслідок терористичних атак у Європі від початку міграційної кризи було вбито понад 300 осіб?», «Чи знали ви, що майже мільйон мігрантів хочуть приїхати до Європи лише з Лівії?» тощо. Надання притулку біженцям угорський уряд позиціонував у своїй пропагандистській кампанії як загрозу національній культурі та традиціям. Такі дії влади, безумовно, кваліфікуються як мова ворожнечі. Фактично уся інформаційно-пропагандистська кампанія, яка передувала проведенню референдуму, була організована як донесення урядом Угорщини свого негативного ставлення до плану ЄС щодо квот на розселення біженців між державами-учасницями ЄС.

Також мова ворожнечі щодо біженців наростала в Угорщині шляхом активного продукування новин, широкого обговорення в межах ток-шоу в медіа, контрольованих державою, інтолерантних публікацій в соціальних мережах тощо. Основні напрями публікацій, зміст дебатів, відеосюжети, наповнення акаунтів провладних політиків та популярних в Угорщині особистостей стосувалися обговорення можливих загроз тероризму з боку шукачів притулку. Провладні медіа розвивали тему зростання злочинності як нібито результат винятково потоків нових біженців до країн ЄС. Проблеми функціонування соціальної сфери Угорщини аналізувалися під кутом зору можливих втрат з огляду на надання послуг мігрантам та біженцям. Нечисельні опозиційні медіа, соціальні медіа (які недостатньо охоплюють

сільське населення) не змогли через обмеженість ресурсів стати ефективною платформою для ліберально-демократичного контролювання. Відтак заснована на інтолерантності й акцентах на розбіжностях риторика є невіддільною частиною сучасного угорського публічного суспільно-політичного дискурсу.

Попри те, що в Угорщині наявний дефіцит робочої сили, громадяни вкрай негативно ставляться до мігрантів та біженців. Наприклад, у 2016 році понад 35 тис. робочих місць були незайняті, найперше у сфері обслуговування. Причинами цього є низька народжуваність і відтік робочої сили для інших країн ЄС з вищою оплатою праці. Водночас угорське Міністерство економіки вважає, що міграція не є шляхом розв'язання проблеми дефіциту робочої сили, позаяк значна частина мігрантів є некваліфікованою робочою силою.

Урядом Угорщини усіляко підтримувалися інформаційні кампанії, спрямовані на ототожнення шукачів притулку з «гарячих точок» Близького Сходу та Північної Африки з потенційними терористами. За словами В. Орбана, «кожен мігрант становить загрозу суспільній безпеці та терору» [3]; хвиля мусульманських біженців небезпечна для християнської ідентичності Європи [4]; біженці подібні «отруті» [5]. У цьому вбачаються чіткі характеристики мови ворожнечі. За результатами опитування Pew Research Center [6], кожен 8 з 10 угорців задекларували сприйняття біженців саме як тягаря для країни та вважають, що їх присутність на території Угорщини збільшить ймовірність терористичних атак. Особливо великі упередження простежуються щодо біженців із Сирії та Іраку.

Коли в Європі лише почала загострюватися пандемія COVID-19, В. Орбан одразу пов'язав розповсюдження вірусу в країні саме з мігрантами, які прибувають з країн, сильно уражених коронавірусною інфекцією [7]. Відзначимо, що цю пандемію уряд В. Орбана використав для чергового розширення своїх повноважень (фактичне одноособове керівництво країною без традиційної ролі парламенту).

Якщо ще кілька років тому для зміцнення своєї підтримки В. Орбан найперше використовував саме тему мігрантів і біженців, то нині її дещо витіснила проблема ромів. Ромська громада в Угорщині продовжує зазнавати широкої дискримінації та від-

чуження, бідності та сегрегації у сфері житла, освіти, зайнятості тощо. Позасистемні воєнізовані групи організують марші, демонстрації та патрулювання в місцях компактного проживання угорських ромів, здійснюючи моральний та фізичний тиск на них [8]. Від 2008 року розпочалася хвиля нападів, вбивств ромів; тільки у 2008–2009 роках праворадикали вбили шістьох та поранили п'ятдесят п'ять осіб.

Нині для Угорщини характерна найперше освітня сегрегація представників ромської національної меншини. Найбільш яскравим прикладом останніх років є кейс ущемлення права на освіту дітей з ромських родин угорського містечка Дьонгбоспата, де компактно проживають 2,5 тис. ромів. У 2004–2014 роках школярі-роми вимушено навчалися відокремлено від дітей інших національностей. Питання щодо дискримінації у сфері освіти дітей з ромських родин від 2011 року активно порушувалося громадою ромів та правозахисними неурядовими організаціями. Однак увесь цей час навчання школярів-ромів здійснювалося в підвальному приміщенні школи; їм не дозволялося використовувати ті самі санвузли, відвідувати басейн, вивчати інформатику та іноземні мови. Окрім цього, в Дьонгбоспата зафіксована деструктивна активність неформальних «wartovих порядку» – груп місцевих екстремістів, які в різних формах переслідують ромське населення містечка, тому шкільна сегрегація – не єдиний прояв тиску на права угорських ромів.

У судовому порядку 60 ромським родинам було призначено виплату компенсації за дискримінацію дітей-школярів (сумарно близько 300 тис. євро; рішення суду другої інстанції від 18.09.2019 р.). Відтак влада Угорщини повинна нести фінансову відповідальність за шкоду, заподіяну освітньою сегрегацією [9]. Однак уряд, який мав виплатити компенсацію ще до кінця 2019 року, досі не зробив цього. Навіть більше, В. Орбан ініціював проведення консультативного референдуму про те, чи повинні здійснюватися виплати-компенсації родинам ромів. Угорський прем'єр-міністр вважає, що держава не повинна толерувати упривілеювання певних етнічних груп, виплачуючи їм кошти ні за що. Відзначимо: проведення референдуму було заплановано на березень 2020 року, однак з причини пандемії COVID-19 його перенесено, проте не скасовано.

Зауважимо, що ініціатива проведення згаданого консультативного референдуму поглибила розкол суспільства, посилила дискримінацію та ворожнечу щодо ромської національної меншини Угорщини. Фактично уряд В. Орбана своїми діями та меседжами сприяє унормуванню сегрегації ромів, її сприйняттю як норми в угорській спільноті, в той час як рівний доступ до освіти мав би стати важливим чинником досягнення рівності та припинення спадщини антигіпсизму (ромофобії). Очевидно, що владний дискурс В. Орбана, партії Fidesz та низки радикальних системних і позасистемних (але не антисистемних) політичних акторів чітко спрямований на поляризацію угорської нації, подальшу стигматизацію ромської (і не лише) громади. Вихід «ромського питання» на перші позиції національного порядку денного пояснюється популістською природою угорського режиму, слабкістю антисистемних опозиційних акторів політики й ліберально-демократичного сегмента громадянського суспільства, а також низкою інших чинників.

За результатами опитування, проведеного у 2019 році за підтримки інституцій ЄС угорським державним Університетом Етвоша Лорана (кафедра соціальної психології), лише 6 % угорських респондентів не мають упереджень щодо своїх земляків ромського походження; лише 18 % вважають неприйнятним політичне переслідування ромів; 20 % розглядають як виправдані антиромські заяви державних високопосадовців Угорщини; 13 % – готові долучитися до антиромського руху [10]. Сприйняття ромів угорцями в основному визначається емоцією страху, а щодо груп, від яких очікується потенційна загроза, традиційно найбільші упередження. В політичній культурі угорців міцно вкорінені низка руйнівних стереотипів щодо ромів. Очевидно, що саме вони є найбільш сегрегованою соціальною групою в Угорщині, а відтак щодо неї найбільш виражено (та практично безкарно) проявляється мова ворожнечі. Низка опитувань, зокрема дослідження Pew Research Center [11], засвідчують: угорці ставляться до національних меншин зі значно більшим негативом та упередженнями, ніж у середньому по ЄС. Пандемія COVID-19 ще більше посилила депривацію та стигматизацію угорських ромів.

Також в Угорщині останнім часом спостерігається посилення антисемітизму: країна є в групі найбільш антисемітських держав

на теренах Центральної та Східної Європи: 42 % дорослого населення більшою чи меншою мірою характеризують антисемітські погляди (Індекс антисемітизму ADL Global 100 за 2019 р.). Для порівняння: у 2015 році цей відсоток становив 40 % [12].

Істотно «пожорсткішала» й риторика угорської влади щодо представників нетрадиційної сексуальної орієнтації. Наприклад, спікер угорського парламенту Л. Кевер публічно порівняв прихильників усиновлення дітей одностатевими парами з педофілами [13]; член партії Fidesz І. Болдог закликав заборонити проведення в Будапешті щорічних гей-прайдів [14]; провладний публіцист Ж. Байєр озвучив: «Так, ми – гомофоби!» [15]. Саме за допомогою таких войовничих інтолерантних меседжів партія Fidesz та її союзники намагаються заручитися підтримкою електорату. Тут вбачається слідування політиці польської партії PiS, для якої схожа стратегія була електорально виграшною.

Мова ворожнечі щодо представників сексуальних меншин неодноразово фіксувалася в ході щорічних Budapest Pride (проводиться від 1993 р.). Проведення таких заходів завше супроводжувалося надзвичайними заходами безпеки. Також мова ненависті виражено проявилася в ході обговорення та прийняття 19.05.2020 р. угорським парламентом законопроєкту про заборону права трансгендерних осіб юридично змінити стать. Очевидно, що такі законодавчі новації відкривають можливості для подальшого посилення дискримінації та загострення проблеми мови ворожнечі щодо сексуальних меншин.

Позаяк Угорщина залишається членом ЄС, від неї очікується недопущення застосування мови ворожнечі на різних рівнях, а натомість – реалізацію проєктів, які сприяли б зміцненню толерантності в угорській спільноті. За роки членства в ЄС в Угорщині відбулися певні прогресивні зрушення в законодавстві, яке унормовує питання, пов'язані з проявами мови ворожнечі, злочинами, скоєними на ґрунті ненависті (кримінальне, адміністративне, цивільне право, закони про медіа), однак ці новації не вповні відповідні нормам міжнародного права. До того ж практичне застосування наявних інструментів правового захисту є проблематичним. Державні органи не застосовують ефективно наявні механізми, спрямовані проти мови ворожнечі. Внаслідок інертності правоохоронних органів багато випадків

мови ворожнечі залишаються не розслідуваними, а відтак — безкарними. Жертви мови ворожнечі в Угорщині нечасто звертаються за захистом своїх прав, особливо в межах цивільного та адміністративного процесу. Починаючи від 2009 р. порушувалася низка справ щодо застосування мови ворожнечі державними службовцями щодо неурядових організацій, але в судовому порядку дії відповідачів-посадовців зазвичай не отримували належної правової кваліфікації саме як мови ворожнечі [16].

Очевидною є потреба нагального узгодження Угорщиною національного законодавства на предмет його відповідності міжнародним стандартам прав людини в частині проявів мови ворожнечі, злочинів, скоєних на ґрунті мови ненависті. Караними мають бути не лише такого типу правопорушення, а й підбурювання до їх скоєння, які увиразнені в мові ворожнечі. Для забезпечення виконання цих завдань очевидна потреба підвищення обізнаності представників правоохоронних і судових органів щодо проявів мови ворожнечі, кваліфікації правопорушень, скоєних на ґрунті мови ворожнечі тощо. Водночас влада Угорщини наразі не демонструє зацікавленості в цьому питанні. Натомість наявна ситуація, за якої в багатьох випадках прояву мови ворожнечі правоохоронні органи Угорщини часто навіть не відкривають офіційне провадження або ж не беруть до уваги мотивів ненависті, припиняють провадження на підставі відсутності доказів. Це завуальований сигнал угорському суспільству про те, що такі дії є практично безкарними, а відтак — прийнятними.

Значна кількість проявів мови ворожнечі увиразнена у форматі медіапродукту. Розслідувати випадки мови ворожнечі у медіасередовищі є одним зі завдань Ради з питань засобів масової інформації (The Media Council). Однак попри статус незалежної інституції на цей орган має великий вплив керівна партія Fidesz. Цей орган відтак набув характеристики підконтрольного та політично заангажованого. Протидія проявам мови ворожнечі ускладнена ще й тим, що понад 80 % ринку суспільно-політичних медіа фінансуються з джерел, пов'язаних із партією Fidesz, яка і виступає основним генератором ідей, контраверсійних до ліберально-демократичних цінностей.

Відзначимо, що означені проблеми характерні для багатьох «молодих демократій» Центральної та Східної Європи, однак

в Угорщині як державі, котра стала на шлях розбудови неліберальної демократії, вони особливо гострі. Сильні антимігрантські настрої, виражена зневага до окремих національних меншин особливо характерні для Угорщини.

Зростання проявів мови ворожнечі пов'язані, на нашу думку, з: 1) політикою та комунікаційними стратегіями угорського уряду; 2) відсутністю політичної волі для невідворотності відповідальності винних у злочинах, скоєних на ґрунті ненависті, проявах мови ворожнечі; 3) особливостями політико-правової культури угорців, яка не відповідає ліберально-демократичним цінностям; 4) сильним тиском на ліберально-демократичний сегмент громадянського суспільства, підтримкою владою квазі-громадянських організацій та рухів; відтак правозахисний сектор Угорщини нестійкий у реагуванні на кейси правопорушень на ґрунті мови ворожнечі.

З огляду на те, що навесні 2022 року в Угорщині відбудуться чергові парламентські вибори, уже очевидно, що ця країна входить у новий виборчий цикл з увиразненим наростанням мови ворожнечі довкола найперше теми прав мігрантів і національних меншин.

1. Recommendation No. R (97)20 to Member States on «Hate Speech» / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/1680505d5b>. 2. Racism, discrimination, intolerance and extremism: learning from experiences in Greece and Hungary. Thematic Situation Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. 3. Kaminski M. 'All the terrorists are migrants' / Politico. URL: <https://www.politico.eu/article/viktor-orban-interview-terrorists-migrants-eu-russia-putin-borders-schengen/> 4. Traynor I. Migration crisis: Hungary PM says Europe in grip of madness. *The Guardian*. 2015. 3 Sep. 5. Hungarian prime minister says migrants are 'poison' and 'not needed'. *The Guardian*. 2016. 27 Jul. 6. Topline Questionnaire. Pew Research Center. Spring 2016 / Pew Research Center. URL: <https://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/2/2017/01/12135008/Pew-Research-Center-Hungary-2016-TOPLINE-FOR-RELEASE-September-30-2016.pdf> 7. Orbán Viktor: Kapcsolat van a migráció és a koronavírus-járvány között. *Magyar Nemzet*. 2020. 10 Már. 8. European Commission Against Racism and Intolerance Report on Hungary (fifth monitoring cycle). Strasbourg: Council of Europe, 2015. P. 56. 9. Brassói V. School Segregation Comes at a Price: Hungarian Appeal Court Confirms Authorities Must Pay Compensation / European Roma right center. URL: <http://www.errc.org/news/school-segregation-comes-at-a-price-hungarian-appeal-court-confirms-authorities-must-pay-compensation> 10. Pósfai O. A magyar lakosság elenyésző részét

érdekli csak a romák sorsa. URL: <https://merce.hu/2019/12/13/a-magyar-lakossag-elenyeszo-reszet-erdekli-csak-a-romak-sorsa-35-nyiltan-eloiteletes-veluk-szemben/> **11.** Manevich D. Hungarians share Europe's embrace of democratic principles but are less tolerant of refugees, minoritie / Pew Research Center. URL: <http://pewrsr.ch/2dgEdAU> **12.** Anti-Defamation League. URL: <https://global100.adl.org/country/hungary/2019> **13.** Hungarian Parliament speaker's homophobic comments spark outrage /Kafkadesk. URL: <https://kafkadesk.org/2019/05/19/hungarian-parliament-speakers-homophobic-comments-spark-outrage/> **14.** Hungary Fidesz MP wants Pride March banned / Portfolio. URL: <https://www.portfolio.hu/en/economy/20190614/hungary-fidesz-mp-wants-pride-march-banned-389695> **15.** Bordás G. Bayer Zsolt: Jelentsük ki büszkén, hogy homofókok vagyunk. URL: <https://24.hu/belfold/2019/07/15/bayer-zsolt-homofobia/> **16.** Hungary: Responding to 'hate speech'. 2018 Country Report. London: ARTICLE 19, 2018. P. 4.

***Diachenko Olga.* Hate speech as a characteristic of the deterioration of the quality of democracy in Hungary**

Manifestations of hate speech in Hungary against the background of the country's transition to a model of illiberal democracy are studied. It is emphasized that in Hungary the quality of democracy is steadily deteriorating and this is reflected in intolerant public discourse. Factors such as the global financial crisis (since 2008), the European migration crisis (since 2015), the deepening socio-economic problems against the background of the COVID-19 pandemic, etc. have been identified as favourable for the spread of hate speech in Hungary. It is argued that the destructive illiberal political discourse in Hungary is directed primarily against national minorities (Roma, Jews, etc.), migrants, refugees, sexual minorities, and Muslims. The peculiarity of Hungary is the production of hate speech not only by radical political actors, but also by the government and a close segment of civil (quasi-civil) society. It is noted that V. Orbán's use of hate speech was most evident in such campaigns as: 1) protest against the EU policy on quotas for the reception of refugees; 2) pressure on the Central European University and other institutions related to G. Soros; 3) restriction of the rights of liberal-democratic actors of civil society; 4) campaigns aimed at segregation and stigmatization of Roma, informal support of antigypsism (romaphobia); 5) pressure on sexual minorities, open voice of the Hungarian authorities in favour of homophobia. It was stated that despite the legal regulation of issues related to hate speech, Hungarian law does not fully comply with international law, and its practical application is complicated. It is argued that the rise of hate speech in Hungary is due to: 1) the policies and communication strategies of the Hungarian government; 2) lack of political will for the inevitability of liability of perpetrators of offences committed on the basis of hatred; 3) features of the political and legal culture of Hungarians, which does not correspond to liberal-democratic values; 4) strong pressure from the authorities on the liberal-democratic segment of civil society.

Key words: quality of democracy, hate speech, Hungary, political party Fidesz, illiberal democracy, intolerance.

СПОВІЛЬНЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ЛАТВІЇ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ ТА ЦІННІСНИЙ ВИМІРИ

Досліджуються причини сповільнення ліберально-демократичних трансформацій та погіршення якості демократії після 2004 року. Головною проблемою в частині якості ліберальної демократії в Литві визначено переформатування цінностей населення відповідно до західного ліберально-демократичного стандарту. Зроблено висновок, що останніми роками в Латвії відбувається ерозія демократії, стагнація ліберально-демократичних реформ.

Ключові слова: ліберальна демократія, якість демократії, дефекти демократії.

Kokoriev Oleksii. Slowing down of liberal-democratic transformations in Latvia: institutional and value dimensions

The reasons for the slowdown of liberal-democratic transformations and the deterioration of the quality of democracy after 2004 are investigated. The main problem in terms of the quality of liberal democracy in Lithuania is the reformatting of the values of the population in accordance with the Western liberal-democratic standard. It is concluded that in recent years in Latvia there has been an erosion of democracy, stagnation of liberal-democratic reforms.

Key words: liberal democracy, quality of democracy, defects of democracy.

Попри те, що Латвія є повноправним членом ЄС, ліберальна демократія в цій країні не є стійкою, а її цінності контрверсійні для багатьох громадян. За оцінками шведської дослідницької інституції V-Dem Institute, Латвія належить до групи саме ліберальних, а не електоральних демократій, однак для країни характерне наростання дефектів демократії [1]. Британська аналітична компанія Economist Intelligence Unit, яка визначає рейтинг демократичності держав, не віднесла Латвію (як і інші країни Балтії) до країн зі стабільною демократією з огляду на

недоліки у площині політичної культури, політичної участі. За результатами 2019 року Латвія посіла 38-е місце у світі [2], що відповідне оцінці «недосконалої демократії» (flawed democracy).

Від початку фундаментальних перетворень 1990-х років у Латвії регулярно робляться заміри якості демократії. Дослідження особливо активізувалися після набуття Латвією членства в ЄС. Моніторинг якості демократії найперше проводить Інститут соціальних і політичних досліджень Латвійського університету. Двома найбільшими його науковими розвідками були: «Наскільки демократичною є Латвія? Моніторинг демократії 2005–2007 років» [3] і продовження першого проєкту – «Наскільки демократичною є Латвія? Демократичний аудит 2005–2014 років» [4].

Безумовно, виконання Латвією Копенгагенських критеріїв як країною-кандидатом на вступ до ЄС та членство від 2004 року в цій організації значно зменшило вплив негативних зовнішніх чинників на внутрішньополітичні процеси, сприяло демократизації латвійського суспільства. Тобто, євроінтеграція слугувала дієвим інструментом ліберальної демократизації. Очікувалося, що європейський вектор розвитку стримає популістські, праворадикальні та інші деструктивні процеси в Латвії. Однак після приєднання до ЄС ліберально-демократичні трансформації сповільнилися й увиразнилися симптоми демократичної «втоми». Цю думку підтримує та розвиває, зокрема, латвійський політолог Ю. Розенвальдс [5]. Втім, це не виняткова особливість Латвії: для більшості європейських «молодих» демократій перспектива вступу до ЄС виступала рушійною силою демократизації, але після набуття статусу держави-учасниці ЄС мотивація форсувати демократичні перетворення знизилась. Відзначимо, що Копенгагенські критерії стосувалися процедурних та інституційних аспектів демократії, але перед Латвією (як і іншими акторами «великого розширення» ЄС) залишилося стояти завдання значно складніше та довготривале за часом виконання – переформатування цінностей населення відповідно до західного ліберально-демократичного стандарту.

Для оцінки якості демократії в Латвії звернемося до Індексу трансформації Бертельсманна (ІТБ), позаяк його результати увиразнюють успішність певної країни в ліберальній демократизації. ІТБ Латвії 2020 року становить 8,8 балів (з 10 можливих).

За роки вимірювання ІТБ помітне його зростання в Латвії: якщо у 2006 році індекс становив 8,2 бала, то у 2018 – 8,68. Відзначимо, у 2020 році субіндекс демократизації (8,90) перевищив субіндекс розвитку економіки (8,61). Протилежна ситуація, коли субіндекс розвитку економіки переважає субіндекс демократії, характерна неоавторитарним посткомуністичним державам, які мають потужні запаси нафтогазових чи інших природних ресурсів (Росія, Азербайджан, Казахстан та ін.). Відтак у частині демократизації Латвія за оцінками Фонду Бертельсманна відповідає оцінці консолідованої демократії*.

Якщо порівнювати успішність посткомуністичної трансформації Латвії з іншими країнами посткомуністичного простору, то Латвія – одна з небагатьох країн, які від 2006 року (початок замірів ІТБ) істотно (понад 0,25 бала) покращили свої позиції в рейтингу. Водночас відзначимо, що вирішення Латвією фундаментальних задач (як-от, вступ до ЄС, «розлучення з Москвою» [6]) разом із наростанням загальноєвропейських проблем на тлі глобальної економічної кризи (від 2008 р.), загальноєвропейського росту євроскептицизму та популізму, початку міграційної кризи (у 2015 р.) і под., сповільнило ліберально-демократичний поступ. Очевидно, що останніми роками в Латвії відбувається повільна та поступова ерозія демократії, стагнація ліберально-демократичних перетворень.

Проблеми стійкості ліберальної демократії в Латвії очевидні з огляду на результати останніх парламентських виборів (06.10.2018 р.), які засвідчили ріст недовіри до традиційних партій і політиків. До латвійського Сейму пройшли нещодавно утворені (2016–2017 рр.) політичні партії, які побудували виборчу кампанію на класичних для новітніх популістів темах антикорупції, потреби оновлення політичного класу та ін. Це відбиває загальноєвропейську тенденцію останніх років щодо росту популярності праворадикальних, популістських партій в умовах економічного спаду, міграційної кризи, резонансних корупційних викриттів тощо. Але попри чутливість латвійців до корупції, в суспільстві наразі не сформувалося стійке розуміння її загроз.

* Показник вище 8,5 засвідчує, що країна має значні успіхи ліберально-демократичної трансформації.

Це проявилось, найперше, в ще значній підтримці (19,8 % голосів) політичної партії «Згода» (Saskaņa; інколи цю назву перекладають як «Гармонія»), хоча підтримка цієї партії знизилась у порівнянні з попередніми виборами (2011 рік – 28,4 %, 2014 – 23 %). Саме з партією «Згода» пов'язані чисельні корупційні справи, фігурантом яких виступає мерія Риги.

На останніх парламентських виборах у Латвії (2018 р.) значну електоральну підтримку отримали саме антисистемні популістські політичні сили, які вперше заявили про себе як суб'єкти пасивного виборчого права. Ці вибори реструктуризували політичний ландшафт Латвії. Фактично відбувся перехід до більш консервативного, націоналістичного порядку денного. Мова про таких політичних акторів:

1) партія «Кому належить держава?» (Kam pieder valsts, KPV LV) набрала 14,25 % голосів. Партія зарекомендувала себе схильною до маніпуляцій питаннями, до яких чутливі латвійці: дешеві ліки, створення сприятливих умов для збільшення кількості населення до 2,5 млн осіб (нині – бл. 1,9 млн осіб), збільшення фінансування медицини тощо. Лідер партії «Кому належить держава?» А. Каймініш, якого називають «латвійським Трампом», вирізняється радикалізмом. Згадана партія та її очільник не мають ідеологічного маркування, а виключно позиціюють себе «з народом» на протигагу еліті, а головним завданням партії визначено «очищення» латвійської політичної системи;

2) партія «Нова консервативна партія» (Jaunā konservatīvā partija, JKP) набрала 13,58 % голосів в ході своєї першої виборчої кампанії. Програма цієї консервативно-націоналістичної політичної сили засвідчує підтримку електоральної, однак не ліберальної демократії. Зокрема, нові консерватори підтримують запровадження єдиної шкільної системи державною мовою (тобто, і для шкіл національних меншин), розглядають шлюб виключно як союз чоловіка та жінки, вважають неприйнятним впровадження інституту цивільного партнерства (за прикладом Естонії), зокрема й для одностатевих пар і под.;

3) альянс «Розвиток/За!» (Attīstībai/Par!) набрав понад 12 % голосів виборців. Альянс підтримує ідею прийняття закону про спільне проживання, є активним прихильником об'єднаної Європи та інших ліберально-демократичних меседжів. «Розви-

ток/За!» виступає за автоматичне надання громадянства Латвії усім неповнолітнім дітям негромадян, чим відрізняється від популістів праворадикального спрямування. Однак політична програма* альянсу ґрунтується на популістських гаслах: потроєння фінансування науки, подвоєння упродовж десяти років пенсій, підвищення мінімальної заробітної плати до 500 євро на місяць і т. д.

Виникає питання: чому латвійці підтримали популістів? Очевидно, що для латвійського електорату напередодні виборів 2018 року була характерна висока недовіра традиційним партіям та інститутам держави. Найбільше на такі настрої вплинули корупційні викриття, зокрема пов'язані із банком ABLV (відмивання коштів клієнтів переважно з пострадянських країн). Росту популярності саме популістів, припускаємо, сприяло те, що злочинна банківська діяльність була викрита не компетентними латвійськими державними установами, а фінансовим відомством іншої держави (США) [7]. Це зумовило критичну оцінку ефективності діяльності апарату латвійської держави, а відтак – рівня довіри населення до влади. На тлі антикорупційного скандалу назріла потреба в нових політичних силах, які озвучили соціально очікувані гасла критики влади та потреби ефективної антикорупції.

Висока чутливість латвійців до популізму доводить нестійкість у їх політико-правовій культурі саме ліберально-демократичних цінностей, готовності та бажання контролювати інститути держави силами громадянського суспільства. Серед проблем, які становлять значну загрозу подальшій демократизації Латвії, на наше переконання, більшість лежить саме у площині політико-правових цінностей, політичної культури в цілому. Основними з них вважаємо наступні:

– відчуття в більшості латвійців політичного безсилля, їх низька довіра до політиків, що призводить до контрпродуктивного відчуження від політики, а відтак знижує перспективу зміцнення демократичної політичної культури та укорінення ліберально-демократичних цінностей;

* Див.: <https://attistibaipar.lv/programma>

— зниження виборчої активності, явки на вибори, що ставить питання легітимності влади, рівня довіри населення виборним органам. Наприклад, у 2010 році на виборах Сейму проголосували 63,12 % виборців, 2011 – 59,45 %, 2014 – 58,85 %, 2018 – 54,6 %;

— помітне наростання відчуження суспільства від владної еліти. Не в останню чергу причиною цього є наростання соціальної нерівності, відсутність стратегічного підходу латвійської влади до соціальних питань;

— станом на початок 2020 року 10,7 % населення Латвії (220,5 тис. осіб) мають статус негромадян. Однак, позитивом є розв'язання питання автоматичного надання громадянства Латвії дітям, народженим від батьків-негромадян (з 01.01.2020 р.). Також кількість негромадян в структурі населення Латвії поступово зменшується, наприклад, на початок 2014 року налічувалося 13 % негромадян.

Попри ліберально-демократичний вектор розвитку Латвії, на її політику продовжує здійснюватися деструктивний олігархічний вплив. Довготривало країною фактично керували представники олігархії: А. Лембергс (ексмер Вентспіла), А. Шлесерс (обіймав високі урядові посади), А. Шкеле (двічі обіймав посаду прем'єр-міністра). Попри те, що А. Шлесерс та А. Шкеле останніми роками витіснені з латвійської політики, певний вплив А. Лембергса зберігається досі, хоча щодо нього ведуться слідчі дії. Також існують припущення про підтримку А. Шлесерсом партії «Кому належить держава?» та його вплив на видання «Dienas Bizness». Отже, хоч олігархічне «захоплення держави» нині не характерне Латвії, деструктивний вплив олігархів на політику держави у латентній формі зберігається. Деякі політики, близькі до згаданих олігархів, нині мають владні повноваження. Відтак виправдано ставити питання про те, чи достатніми є зусилля латвійців, щоб остаточно витіснити олігархів і злочинні економічні групи з політики Латвії.

Попри наявну в латвійському суспільстві ціннісну сегментацію, нині соціологи (зокрема, компанія Kantar Latvia) головною цінністю для населення називають згуртованість, а ще кілька років тому такими цінностями були, найперше, стабільність і безпека [8]. Згуртованість у латвійців міцно пов'язана саме з

традиційними сімейними цінностями, а значить – консерватизмом, що може становити проблему для інтеграції в латвійський соціум ліберально-демократичних цінностей. Водночас на думку латвійських соціологів Р. Рунгле та С. Сенікане [9], пріоритетною для латвійського суспільства все ще залишається цінність безпеки, а консервативні цінності загалом залишаються домінуючими.

Нині ціннісні розлами проходять не лише по лінії «громадяни – негромадяни», а найперше за віковими групами. Цінності виживання зберігають значущість, однак передусім у віковій групі, старшій 45 років. Натомість для молоді зростає значення цінностей самовираження, які є основою ліберально-демократичного поступу будь-якої країни.

Аргументом на користь тези про низьку якість латвійської демократії слугує низький рівень довіри латвійців до влади та інших значущих інститутів демократії. За результатами опитування Євробарометра, проведеного наприкінці 2019 року [10]:

– в Латвії вкрай низька довіра до уряду та парламенту. Уряду довіряють лише 28 % латвійців (для порівняння: у Литві – 32 %, в Естонії – 43 %). Ще нижчим є рівень довіри законодавчому органу: лише 19 % опитаних у Латвії довіряють йому (для порівняння: у Литві – 13 %, в Естонії – 40 %);

– національній системі правосуддя в Латвії довіряють лише 37 % латвійців;

– лише 6 % латвійців довіряють політичним партіям. Якщо у Литві результати є дуже схожими з латвійськими, то в Естонії – незначні, але наявні відмінності в кращу сторону (13 % опитаних довіряють);

– рейтинг довіри національним друкованим медіа Латвії становить 48 %. У випадку з телебаченням, яке традиційно має найсильніший вплив на громадян, рівень довіри вищий – 63 %. Інтернет-медіа мають низьку довіру латвійців – 34 %. Лише 22 % латвійців довіряють інформації, поширеній у соціальних мережах.

Рейтинг Латвії в Індексі свободи преси (Press Freedom Index) за час його визначення (від 2013 року) незмінно зростає: у 2020 році країна зайняла 22-е місце у світі (для порівняння: Естонія – 14-е, Литва – 28-е місця). Однак, на нашу думку,

серйозною перешкодою стійкості демократії в Латвії є недофінансування державних медіа. Ще у 2008 році латвійський уряд, реагуючи жорсткою економією на початок глобальної фінансової кризи, скоротив на 25 % фінансування державних мовників та відтоді не збільшив їх підтримку. Багато журналістів втратили робочі місця, чимало програм закриті. Це заактуалізувало питання про якість і своєчасність контенту в латвійських медіа. Закриття з 01.01.2020 р. найстарішого комерційного телеканалу Латвії *Latvijas Neatkarīgā Televīzija (LNT)*, ймовірно, ще більше послабить плюралізм у медіасередовищі Латвії та ускладнить подальше запобігання та протидію фальшивим новинам і дезінформації. Небезпечність ситуації для якості латвійської демократії полягає в тому, що Латвія перебуває в групі держав, на які спрямовані іноземні (найперше, російські) токсичні дезінформаційні пропагандистські кампанії [11]. Також відзначимо, що нагляд за латвійськими медіа є сильно політизований. Національна рада з питань електронних ЗМІ (NEPLP), яка здійснює нагляд за медіа усіх видів, обирається Сеймом та складається з представників політичних партій. Відтак цей орган працює в високо політизованому кліматі.

У період виборчих кампаній керівництво особливо державних медіа відчуває політичний тиск як влади, так і опозиції. Однак, варто відзначити, що латвійські журналісти, особливо громадського радіо, виробляють максимально незалежний контент і намагаються бути об'єктивним контролером влади.

Проблему для стійкості демократії в Латвії становить недостатньо міцний (крихкий) прошарок середнього класу в країні. Саме середній клас виступає соціальною базою демократичних перетворень у будь-якій країні. Хоча в опитуванні громадської думки [12] 44 % населення Латвії визначили свою приналежність до середнього класу, аналіз за критеріями відповідності до цього прошарку засвідчує відповідність йому значно меншого відсотка латвійців.

Перспективу латвійської демократії, на наше переконання, сильно ускладнюють деструктивні демографічні зміни, найперше – стрімке скорочення молоді в структурі населення. На початок 2019 року в Латвії проживало вдвічі менше осіб 18–24 років, ніж у 1991 році [13]. Країна займає одну з найгірших позицій в

ЄС за чисельністю молоді. За оцінками Євростату, у 2040 році половина населення Латвії буде старшою 50 років. Окрім цього зменшується загальна чисельність населення країни; тільки від 2010 року вона скоротилася на близько 225 тис. осіб.

Останніми роками в Латвії виникли нові конфлікти в площині ідентичності. Від питань, пов'язаних із російськомовною меншиною та негромадянами, вони змістили акценти на питання про місце неоліберальних і національно-консервативних цінностей у латвійській спільноті. Прикладами слугують проблеми ратифікації Стамбульської конвенції (Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами) та Глобального пакту про міграцію.

Щодо ратифікації Стамбульської конвенції, то національно-консервативні політичні сили Латвії виступили проти цього. Представлені в парламенті Латвії політичні партії наразі не дійшли згоди щодо ратифікації цього документа. Ратифікацію підтримує коаліційне об'єднання «Розвиток/За!» та альянс «Нова єдність». На позицію інших парламентських партій сильний вплив має авторитетний у Латвії інститут церкви, який займає рішучу позицію проти окремих положень Стамбульської конвенції. Ратифікацію конвенції розглядали як загрозову й низка високопосадовців, наприклад, таку позицію озвучував ексміністр юстиції Д. Расначс. Питання ратифікації Стамбульської конвенції розділило навіть науковців Латвійської академії наук, які не зуміли випрацювати єдину наукову позицію [14].

Зауважимо, що Латвія є не єдиною країною ЄС, яка дискутує щодо ратифікації Стамбульської конвенції. Сім держав наразі не підтримали її: Болгарія, Литва, Словаччина, Угорщина та ін.; з країн Балтії лише Естонія пройшла законодавчу процедуру ратифікації. Критики ратифікації Стамбульської конвенції Латвією перебувають на позиції, що: 1) цей акт включає неприйнятні з консервативних позицій прозахідні ліберальні правові норми, які дисонують із традиційними для Латвії сімейними цінностями; 2) абсолютна більшість (понад 80 %) норм конвенції вже закріплені в інших чинних актах Латвії.

Відзначимо, що ратифікація Стамбульської конвенції вкрай важлива для ліберальної демократизації Латвії, адже в цій кра-

їні домашнє насильство, насильство щодо жінок зустрічається значно частіше, ніж у середньому по ЄС. Водночас у латвійському законодавстві залишаються прогалини, які перешкоджають жертвам домашнього насилля захиститися та притягнути винних до відповідальності.

Ще однією гострою лінією розлому в Латвії виступила відмова ратифікувати Глобальний пакт про міграцію (2018). 06.12.2018 р. Сейм Латвії не підтримав підписання цього документа. Водночас парламенти Естонії та Литви проголосували на підтримку пакту. Латвія ж є в групі країн, які наполягають на суверенному праві здійснювати міграційну політику. Зауважимо, що активна участь Латвії у пом'якшенні міграційної кризи не була підтримана ні на рівні влади, ні на рівні громадськості.

Коли міграційна криза у Європі лише почала загострюватися, опитування громадської думки зафіксували, що понад $\frac{3}{4}$ мешканців Риги не схвалили прийняття біженців за квотами ЄС [15]. Це при тому, що в докризовий період (зокрема, 1998–2014 рр.) країна лише 63 особам надала статус біженця. Наприкінці 2015 року Латвія на вимогу ЄС погодилася прийняти 531 шукача притулку, однак не виконала зобов'язання в повному обсязі (прийняла 374 особи), а також не доклала належних зусиль для їх інтеграції, подолання упереджень, ксенофобії тощо. Як і в випадку з іншими країнами Балтії, мігранти, скеровані в Латвію за квотами ЄС, зазнали сильного відчуження та бідності, їм надавалася недостатня підтримка від держави для задоволення навіть вітальних потреб, а відтак абсолютна їх більшість намагалася після набуття статусу біженця якнайшвидше змінити країну проживання. Результати опитувань громадської думки останніх років засвідчують: найбільші побоювання латвійців стосуються саме біженців та терористичних загроз, і видається, що на рівні інституту держави не докладаються зусилля для розвіювання необґрунтованих страхів, подолання упереджень.

Інститут виборів, як один із найважливіших інститутів демократії, в Латвії загалом відповідає стандартам ЄС. Останні національні та місцеві вибори, а також вибори до Європарламенту не супроводжувалися серйозними порушеннями. Однак ця позитивна характеристика потребує перевірки на стійкість, адже ще попередні парламентські вибори (2014 р.) супрово-

джувалися судовими процесами, спричиненими недоброчесністю кандидатів. Наразі наявні застереження в частині рівного доступу суб'єктів виборчого процесу до засобів масової інформації. Право власності на окремі медіа не є прозорим та існують проблеми щодо прихованої політичної реклами («джинси»), яка порушує засади чесної журналістики та слугує нечесним або/і популістським політикам. Наприклад, видання «Dienas Bizness» активно підтримувало партію «Кому належить держава?».

Офіційних обмежень щодо права на об'єднання та мирні зібрання в Латвії немає, однак влада часто вдавалася до перешкоджання проведенню окремих публічних заходів, особливо організованих сексуальними меншинами. Зауважимо, що увесь комплекс питань, пов'язаних з правами латвійської ЛГБТІ-спільноти, є дуже чутливим і має проблеми в частині толерантності. Ще у 2005 році парламент Латвії прийняв поправку до конституції (ст. 110), що визначає шлюб саме як союз чоловіка та жінки. Ця поправка має сильну політичну та суспільну підтримку, і навряд чи буде скасована найближчим часом.

На якість демократії негативно впливає слабкість литовського громадянського суспільства: чисельність НУО є незначною, кількість членів у них невелика, а фінансова підтримка – недостатня для належного функціонування. Навіть така важлива організація, як латвійське відділення міжнародної антикорупційної організації Transparency International Delna, постійно стикається з проблемою нестачі фінансування для реалізації значущих для держави та суспільства проектів.

Кейс Латвії доводить: якщо зміни в політичній системі здатні відбутися доволі швидко, то цінності видозмінюється дуже повільно. Тридцять років тому почалася модернізація латвійської політичної системи, однак за цей час не відбулася ротація цінностей, все ще міцно укорінені рудименти попередньої недемократичної політичної культури, які не відповідні ціннісній парадигмі ЄС.

Поступу ліберально-демократичних перетворень у латвійському суспільстві перешкоджає низький рівень взаємної довіри, незрілий соціальний капітал, висока недовіра до влади тощо. Популярності популістів у Латвії, зміцненню антиелітарних настроїв у суспільстві сприяє топ-корупція та фактична безкар-

ність високопосадовців. Для Латвії характерні роздрібненість і слабкість політичних партій, усіх інститутів громадянського суспільства, загальна недовіра населення державним інституціям. Відтак, на наше переконання, хоч у період підготовки до вступу до ЄС Латвія досягла значних успіхів у ліберально-демократичних трансформаціях, однак від 2004 року не відбулося помітного поступу цієї країни в частині демократизації та навіть намітилася стагнація, а в окремих питаннях — очевидний регрес.

1. Autocratization Surges – Resistance Grows. Democracy Report 2020. Gothenburg: V-Dem Institute, University of Gothenburg, 2020. 2. The EIU Democracy Index 2019. URL: <https://www.eiu.com/topic/democracy-index>. 3. Ramanes I., Rozenvalds J. (Eds.) (2009). Cik demokrātiska ir Latvija. Demokrātijas monitorings, 2005–2007. Stratēģiskās Analīzes Komisija. 4. Rozenvalds J. (Ed.) Cik demokrātiska ir Latvija? Demokrātijas audits, 2005–2014. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts. 5. Там само. С. 16. 6. Макаренко Б. И. Двадцать семи лет спустя: есть ли посткоммунистические государства? *Полития*. 2019. № 1 (92). С. 103. 7. Higgins A. Populist Wave Hits Latvia, Lifting Pro-Russia Party in Election. *The New York Times*. 2018. 7 Oct. 8. Latvijas iedzīvotājiem arvien svarīgāka kļūst saliedētība URL: <https://www.kantar.lv/latvijas-iedzivotajiem-arvien-svarigaka-klust-saliedetiba/> (дата звернення: 26.04.2020). 9. Rungule R., Seņkāne S. Latvijas iedzīvotāju vērtības pēc Eiropas. Sociālā pētījuma datiem. In: Zinātniskās konferences tēzes (Rīga, 2016 g. 17-18 martā). Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte, 2016. P. 274. 10. Standard Eurobarometer 92 URL: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/ yearFrom/1974/yearTo/2019/surveyKy/2255>. 11. Democracy Facing Global Challenges. V-Dem Annual Democracy. Gothenburg: University of Gothenburg, 2019. P. 34. 12. Helmane I., Dambe A. Vidusslānis Latvijā ir trausls. URL: <https://lvportals.lv/skaidrojumi/313558-vidusslani-s-latvija-ir-trausls-2020>. 13. Jaunieši Latvijā. URL: file:///D:/Media/Downloads/_sites_default_files_publication_2019-10_Jauniesi_%2520Latvija_%252819_00%2529_LV.pdf. 14. Stambulas konvencija sašķēlusi Latvijas zinātniekus. URL: <https://skaties.lv/zinas/latvija/sabiedriba/stambulas-konvencija-saskelusi-latvijas-zinatniekus/>. 15. UN High Commissioner for Refugees, Volunteers tackle prejudice against refugees in Latvia. URL: <https://www.refworld.org/docid/5698161118fe.html>.

References

1. Autocratization Surges – Resistance Grows. Democracy Report 2020. Gothenburg: V-Dem Institute, University of Gothenburg, 2020. 2. The EIU Democracy Index 2019. URL: <https://www.eiu.com/topic/democracy-index>. 3. Ramanes I., Rozenvalds J. (Eds.) (2009). Cik demokrātiska ir Latvija. Demokrātijas monitorings, 2005–2007. Stratēģiskās Analīzes Komisija. 4. Rozenvalds J. (Ed.) Cik demokrātiska ir Latvija? Demokrātijas audits, 2005–

2014. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts. 5. Tam samo. S. 16.

6. Makarenko B. I. Vadrsat semi let spustya: est li postkomunisticheskie gosudarstva? *Politiya*. 2019. № 1 (92). S. 103.

7. Higgins A. Populist Wave Hits Latvia, Lifting Pro-Russia Party in Election. *The New York Times*. 2018. 7 Oct.

8. Latvijas iedzīvotājiem arvien svarīgāka kļūst saliedētība URL: <https://www.kantar.lv/latvijas-iedzivotajiem-arvien-svarigaka-klust-saliedetiba/>.

9. Rungule R., Seņkāne S. Latvijas iedzīvotāju vērtības pēc Eiropas. Sociālā pētījuma datiem. In: Zinātniskās konferences tēzes (Rīga, 2016 g. 17-18 martā). Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte, 2016. P. 274. 10. Standard Eurobarometer 92 URL: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/1974/yearTo/2019/surveyKy/2255>.

11. Democracy Facing Global Challenges. V-Dem Annual Democracy. Gothenburg: University of Gothenburg, 2019. P. 34.

12. Helmane I., Dambē A. Vidusslānis Latvijā ir trausls. URL: <https://lvportals.lv/skaidrojumi/313558-vidusslani-s-latvija-ir-trausls-2020>.

13. Jaunieši Latvijā. URL: file:///D:/Media/Downloads/sites/default/files/publication_2019-10_Jauniesi_%2520Latvija_%252819_00%2529_LV.pdf.

14. Stambulas konvencija sašķēlusi Latvijas zinātniekus. URL: <https://skaties.lv/zinas/latvija/sabiedriba/stambulas-konvencija-saskelusi-latvijas-zinatniekus/>.

15. UN High Commissioner for Refugees, Volunteers tackle prejudice against refugees in Latvia. URL: <https://www.refworld.org/docid/5698161118fe.html>.

Kokoriev Oleksii. Slowing down of liberal-democratic transformations in Latvia: institutional and value dimensions

The reasons for the slowdown of liberal-democratic transformations and the deterioration of the quality of democracy after 2004 are investigated. The case of Latvia has shown that, despite rapid institutional changes in post-totalitarian countries, values are changing very slowly and this is one of the reasons for the current significant defects in democracy. It is argued that the achievement of sustainable progress in the liberal-democratic transformations of Latvia is hindered by low mutual trust, immaturity of social capital, high distrust of the population in political institutions, etc.

Emphasis has been placed on the emergence of new identity conflicts in Latvia in recent years. From issues related to the Russian-speaking minority and stateless persons, the emphasis shifted to the place of neo-liberal and national-conservative values in Latvian society. Examples are the problems of ratification of the Istanbul Convention and the Global Compact on Migration.

It is noted that the popularity of populists in Latvia, the strengthening of anti-elite sentiment in society contributes to top corruption and the actual impunity of high-ranking officials. The characteristics of Latvia are the fragmentation and weakness of political parties, all civil society institutions, and the general distrust of the population in state institutions. It is concluded that although in the period of preparation for EU accession Latvia has made significant progress in liberal-democratic transformations, since 2004 there has been no significant progress in democratization and even stagnation, and in some issues there is regression.

Key words: liberal democracy, quality of democracy, defects of democracy.

АКТУАЛЬНИЙ ВНЕСОК КАНАДИ У ПІДТРИМКУ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Оцінка актуального практичного внеску Канади у підтримку безпеки України є частиною ширшого дослідження — ролі України у безпековій політиці Канади. В широкій міжнародній проукраїнській коаліції Канада займає чільне місце серед найбільш відданих і послідовних партнерів нашої держави в умовах острого конфлікту України з Росією, що відповідає букві та духу особливого партнерства між Києвом і Оттавою.

Ключові слова: політика безпеки, допомога, українсько-канадське партнерство.

Statkevych Mykhailo. Canadian actual contribution to Ukraine's security support

Assessing Canada's current practical contribution to supporting Ukraine's security is a part of a broader study of Ukraine's role in Canada's security policy. In the broad international pro-Ukrainian coalition, Canada is at the forefront of our country's most loyal and consistent partners in the context of Ukraine's acute conflict with Russia, which is in line with the letter and spirit of the special partnership between Kyiv and Ottawa.

Key words: security policy, assistance, Ukrainian-Canadian partnership.

Реалізація ефективної безпекової політики відіграє критично важливу роль для захисту національних інтересів України на міжнародній арені. Вивчення цієї проблематики має прикладне значення у контексті розробки пропозицій щодо ефективного використання потенціалу міжнародної співпраці задля захисту національної безпеки. Особливої уваги при цьому потребує аналіз безпекової співпраці України на двосторонньому рівні, з провідними учасниками міжнародної коаліції на підтримку нашої держави, до числа яких належить Канада. Офіційна Оттава вважає гібридну агресію Росії проти України рівнозначною загрозою, які несуть для людства міжнародний тероризм або порушення режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Як зазначала

у лютому 2018 року Міністр закордонних справ Канади Х. Фрілєнд, «вторгнення в Україну, анексія української території – це найбільше порушення міжнародного правопорядку в Європі з часів Другої світової війни. Це також порушення світового порядку, яке має дуже негативні наслідки з точки зору ядерного нерозповсюдження, тому що Україна добровільно відмовилася від своєї ядерної зброї в обмін на підписання Будапештського меморандуму та для гарантії безпеки, і тепер ми маємо стати на захист України» [1].

Відносини з Канадою, як послідовним прихильником суверенітету, європейського та євроатлантичного вибору Києва, нині мають для України особливу цінність. Унікальність цих відносин обумовлюється також фактором існування в Канаді численної та впливової української діаспори. Ретельний розгляд відносин України з Канадою у безпековій сфері є додатковим інструментом оцінки актуального стану та потенціалу безпекової кооперації Києва з іншими провідними західними партнерами і блоками.

Мета статті полягає у перегляді основних напрямів та видів допомоги, що надається Канадою Україні у сфері безпеки і оборони на тлі перебігу українсько-російського конфлікту в контексті визначення й оцінки ролі України у безпековій політиці Канади задля подальшого вироблення пропозицій щодо активізації співпраці обох держав у сфері політики безпеки і оборони. При підготовці матеріалу застосовувалися, зокрема інституціональний, системний та інші політологічні методи.

Вивченням проблематики міжнародної безпекової політики та реалізації безпекових пріоритетів України тривалий час плідно займалися українські вчені, зокрема В. Горбулін, Б. Гуменюк, В. Ліпкан, О. Литвиненко та ін. Провідним вітчизняним осередком канадознавства став Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, де з 2005 року діє Центр канадських студій імені Р. Гнатишина. Різні аспекти зовнішньої політики Канади, у тому числі у сфері безпеки, успішно досліджують В.Макар, Ю. Макар, П. Катеринчук, Т. Лупул, С. Федуняк, А. Василенко, С. Кононенко, Н. Осташ, І. Черченко, М. Дойчик, Н. Конон та ін.

Основоположні засади та принципи відносин особливого партнерства між Україною та Канадою закріплені у Спільній

Декларації про особливе партнерство від 31.03.1994 р. [2] та Спільній Декларації про подальший розвиток особливого партнерства від 05.12.2001 р. [3]. Інтенсивний політичний діалог та диверсифіковані напрями практичної взаємодії між обома державами дають підстави говорити про «стратегічний характер Особливого партнерства» [4].

В руслі притаманної Оттаві «м'якої дипломатії» партнерські взаємовідносини між обома державами будуються на засадах підтримки спільних цінностей у колі країн-однодумців («like-minded countries») [5]. Канада має десятиліттями сформовану репутацію незаангажованого прихильника євроатлантичної консолідації та демократичних цінностей на міжнародній арені. За словами экс-міністра закордонних справ Канади Х. Фрілянд, «безпека Канади надійно забезпечуватиметься лише у світі, що базується на праві та загальнолюдських цінностях» [6].

Основні параметри безпекового співробітництва сторін визначаються в процесі активного багаторівневого та регулярно політичного діалогу. За результатами робочого візиту до Канади Президента України П. Порошенка (22-24 вересня 2017 року) було досягнуто двосторонню Домовленість про оборонне співробітництво та підтверджено спільну відданість реалізації програми реформи оборонної сфери України. За результатами переговорів із Президентом України В. Зеленським 3-4 липня 2019 року Прем'єр-міністр Канади Дж.Трюдо повідомив про плановані інвестиції з боку канадських компаній у виробництво боєприпасів в Україні. Президент України відзначив досягнення двосторонніх домовленостей щодо постачання в Україну бронетехніки та розвиток співробітництва у цій сфері, стосовно чого буде укладено окрему угоду [7].

У листопаді 2019 року лідер Консервативної партії Канади Ендрю Шир заявив про наміри збільшити підтримку України через надання летальної зброї. Він також пообіцяв відновити передачу українській стороні супутникових зображень RADARSAT-2 (канадський супутник дистанційного зондування Землі) та сприяти розгортанню миротворчої місії ООН на Донбасі. Такі заяви свідчать про канадський внутрішньополітичний консенсус щодо необхідності надання практичної допомоги Україні у конфлікті з РФ. Водночас конкретні параметри і мож-

ливі обмеження надання такої допомоги визначаються, у тому числі, під суттєвим впливом рішень, вироблених на рівні ключових гравців у врегулюванні конфлікту (США та ЄС), а також структур колективної безпеки, таких як НАТО [8].

Канада займає послідовну позицію щодо застосування НАТО політики «відчинених дверей» щодо України. Акцентується на пріоритетності приведення стандартів Збройних Сил України до стандартів Альянсу. 13 жовтня 2019 року доповідь щодо ситуації в Україні на засіданні Парламентської асамблеї НАТО у Лондоні представляла сенатор із Канади Джейн Корді. У доповіді наголошувалося, що євроатлантична спільнота має дати Україні чіткий сигнал щодо можливості членства, проявити у ставленні до нашої держави терпіння та гнучкість; присутність НАТО у Чорному морі є стратегічною необхідністю; євроатлантична спільнота має продовжити зовнішній тиск на Росію, щоб остання країна припинила дестабілізацію ситуації в Україні [9].

Позитивні політичні декларації підтримуються практичними кроками канадського керівництва у сфері безпекової кооперації. Із самого початку військових дій на Сході України, у 2014–2015 рр., Канада надавала нашій державі допомогу у вигляді медичних аптечок, засобів нічного бачення, комплектів військової форми. Канадські інструктори брали участь у навчанні українських військових. 5 млн. американських доларів було виділено на забезпечення діяльності тренувальної місії для нової української поліції [10].

З квітня 2015 року в Україні діє канадська військова навчально-тренувальна місія UNIFIER, в рамках якої близько 200 канадських військовослужбовців здійснюють підготовку офіцерського та рядового складу ЗСУ. З 2015 по 2019 рік через канадське навчання пройшли майже 11 тисяч українських військових: тренування з використання індивідуальних засобів захисту, стрілецької підготовки, тактичного маневрування, знешкодження вибухонебезпечних боєприпасів, комунікації, виживання в бойових умовах, військової етики, модернізації системи матеріально-технічного забезпечення. Згідно з Технічною угодою між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством національної оборони Канади і Канадськими Збройними Силами від 18.05.2018 р., аналогічна співпраця здійснюється у лавах

Національної гвардії України [11]. У 2018 р. UNIFIER розробила Програму підготовки спеціалістів зі знешкодження саморобних вибухових пристроїв відповідно до стандартів країн-членів НАТО. Канадська сторона підтвердила готовність посилити співпрацю з Україною у розмінуванні територій на Донбасі. У березні 2019 р. мандат роботи місії «UNIFIER» було продовжено до 2022 року за напрямками підготовки: тактика малих груп та снайперська підготовка, розмінування, військова поліція, польова медицина та логістика.

У рамках Домовленості про оборонне співробітництво між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Канади і Збройними Силами Канади від 3 квітня 2017 р. Україна та Канада розвиватимуть співробітництво в таких сферах: оборонні дослідження, розробки та виробництво; матеріальне забезпечення галузі оборони; оборонна логістика; оборонна політика і політика безпеки; військова освіта та підготовка кадрів [12].

Після того, як у 2017 р. Канада скасувала внутрішні законодавчі обмеження щодо постачання до України вогнепальної зброї, у липні 2018 р. була укладена відповідна угода між канадською компанією PGW Defence Technologies та Україною щодо постачання Україні снайперських гвинтівок. Угода передбачає поставку систем снайперської гвинтівки LRT-3, калібром 12,7 міліметрів (призначені для стрільби по противнику, що знаходиться за стіною і по неброньованій техніці) на орієнтовну суму 770 тисяч доларів.

Окрім цього, у 2019 р. Канада виділила Україні майже 2,5 млн доларів на операції з інформаційної боротьби для «підтримки уряду України, громадянського суспільства та незалежних медіа у протидії російській дезінформації напередодні виборів 2019 р.» та збільшила внесок на підтримку діяльності моніторингової місії ОБСЄ на Донбасі в межах існуючих програм допомоги Україні [13].

13 лютого 2020 р. у рамках робочого візиту до штаб-квартири НАТО в Брюсселі міністр оборони України А. Загороднюк провів зустріч з Міністром національної оборони Канади Харджи-том Сінгхом Сейджжаном, у ході якої домовилися про надання канадської консультативної допомоги у сфері опрацювання

політичної стратегії з питань територіальної цілісності, політичної незалежності та безпеки нашої держави.

Отже, існування загроз національній безпеці України обумовлює актуальність вивчення теоретичних та практичних аспектів взаємодії з ключовими іноземними партнерами задля протистояння безпековим викликам. Послідовна позиція Канади щодо підтримки України обумовлює значущість особливого партнерства цієї держави з Україною у сфері безпекової політики. Конструктивне ставлення Канади до безпекового співробітництва з Україною ґрунтується на ціннісних орієнтирах цієї держави та відповідає її зовнішньополітичним пріоритетам.

Із самого початку розгортання українсько-російського конфлікту Канада послідовно надає нашій державі беззастережну політичну підтримку та практичну допомогу в безпековій сфері. Ефективність цієї діяльності підсилює беззаперечний зовнішньополітичний авторитет Канади в євроатлантичній спільноті. Виходячи з цього, Оттава продовжує відігравати важливу роль у мобілізації міжнародної підтримки, зокрема в рамках НАТО, ООН та G-7 для врегулювання українсько-російського конфлікту на прийнятних для нашої держави умовах.

Упродовж останніх років Україна і Канада активно розвивали практичне співробітництво у безпековій сфері в контексті збільшення оборонної спроможності України. Стрижнем практичної двосторонньої безпекової кооперації залишається діяльність в Україні канадської військової навчально-тренувальної місії UNIFIER. У 2020 р. сторони активізували консультації стосовно співпраці в питаннях протидії традиційним та новим загрозам, зокрема у сферах військово-оборонної, інформаційної, кібернетичної безпеки та політико-дипломатичного розв'язання конфлікту з РФ. Україна і Канада мають істотний потенціал для розширення напрямів практичної безпекової кооперації.

1. Вторгнення РФ в Україну є найбільшим порушенням міжнародного права з часів Другої світової - МЗС Канади. URL: <https://www.unian.ua/politics/10011161-vtorgnennya-rf-v-ukrajinu-ye-naybilshim-porushennyam-mizhnarodnogo-prava-z-chasiv-drugoji-svitovoji-mzs-kanadi.html>. **2.** Спільна Декларація про особливе партнерство між Україною та Канадою: Міжнародний документ від 31.03.1994 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 43. С. 342. **3.** Спільна Декларація про подальший розви-

ток відносин особливого партнерства між Україною і Канадою: Міжнародний документ від 05.12.2001 р. URL: <http://www.infoukes.com/ukremb/jointdeclar-u.shtml>. 4. Підсумки візиту Президента України П. Порошенка в Канаду: прес-реліз МЗС України. URL: <https://canada.mfa.gov.ua/news/60063-pidsumki-vizitu-prezidenta-ukrajini-pporoshenka-v-kanadu>. 5. Dolman A. J. The Like-Minded Countries and the New International Order: Past, Present and Future Prospects. *Cooperation and Conflict*, XIV, 1979, 57-85. 6. Белоколот О. Україна — Канада: особливе партнерство у динамічному світі. *Дзеркало тижня*. 2017. № 25. С. 3. 7. Україна та Канада досягли домовленостей про співпрацю в оборонній сфері. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-kanada-dosyagli-domovlenostej-prospivpracyu-v-o-56165>. 8. Kudelia S. Ukraine crises and the limits of transatlantic cooperation. *The Politics of Resilience and Transatlantic Order: Enduring Crisis?* Routledge, 2019, 13-22. 9. NATO Parliamentary Assembly. Latest documents. URL: <https://www.nato-pa.int/documents?page=1>. 10. Конон Н. Є., Скрєбнева А. В. Українсько-канадські відносини: сучасний стан та перспективи розвитку. *Грані*. 2016. 19(2). С. 27-32. 11. Технічна угода між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством національної оборони Канади і Канадськими Збройними Силами про проведення заходів військової підготовки, нарощування потенціалу та надання підтримки державі, що приймає: Міжнародний документ від 18.05.2018 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124_001-18/sp:max20. 12. Домовленість про оборонне співробітництво між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Канади і Збройними Силами Канади: Міжнародний документ від 03.04.2017 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124_053-17. 13. Канада виділить Україні 2,5 млн дол. для боротьби із російською пропагандою. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1766740-kanada-vidilit-ukrayini-2-5-mln-dol-dlya-borotbi-iz-rosiyskoju-propagandoyu>.

References

1. Russia's invasion of Ukraine is the biggest violation of international law since World War II — MFA of Canada. URL: <https://www.unian.ua/politics/10011161-vtorgnennyya-rf-v-ukrajinu-ye-naybilshim-porushennyam-mizhnarodnogo-prava-z-chasiv-drugoji-svitovoji-mzs-kanadi.html>. 2. Joint Declaration on a Special Partnership between Ukraine and Canada: International document dated 31.03.1994. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2006. № 43. P. 342. 3. Joint Declaration on the Further Development of the Special Partnership between Ukraine and Canada: International document dated 05.12.2001. URL: <http://www.infoukes.com/ukremb/jointdeclar-u.shtml>. 4. Results of the visit of the President of Ukraine P. Poroshenko to Canada: press release of the MFA of Ukraine. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/60063-pidsumki-vizitu-prezidenta-ukrajini-pporoshenka-v-kanadu>. 5. Dolman A. J. The Like-Minded Countries and the New International Order: Past, Present and Future Prospects. *Cooperation and Conflict*, XIV, 1979, 57-85. 6. Bielokolos, O. Ukraine-Canada: a special partnership in a dynamic world. *Dzerkalo tyzhnia*. 2017. № 25. P. 3. 7. Ukraine and Canada have reached

agreements on cooperation in the defense sphere. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-kanada-dosyagli-domovlenostej-pro-spivpracyu-v-o-56165>. **8.** Kudelia, S. Ukraine crises and the limits of transatlantic cooperation. *The Politics of Resilience and Transatlantic Order: Enduring Crisis?*, Routledge, 2019, 13-22. **9.** NATO Parliamentary Assembly. Latest documents. URL: <https://www.nato-pa.int/documents?page=1>. **10.** Konon, N. E., Skrebnyeva, A. V. Ukrainian-Canadian relations: present situation and prospects. *Grani*, 2016, 19(2), 27-32. **11.** Technical Agreement between the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the Ministry of National Defense of Canada and the Canadian Armed Forces on military training, capacity building and support to the host country: International document dated 18.05.2018. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124_001-18/sp:max20. **12.** Agreement on Defense Cooperation between the Ministry of Defense of Ukraine and the Ministry of National Defense of Canada and the Armed Forces of Canada: International document dated 03.04.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124_053-17. **13.** Canada will allocate \$ 2.5 million to Ukraine to combat Russian propaganda. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1766740-kanada-vidilit-ukrayini-2-5-mln-dol-dlya-borotbiz-rosiyskoyu-propagandoyu>.

***Statkevych Mykhailo.* Canadian actual contribution to Ukraine's security support**

The existence of significant threats to the national security of Ukraine determines the relevance of studying the theoretical and practical aspects of cooperation with key foreign partners to counter security challenges. Canada remains a staunch supporter of Ukraine's state sovereignty, regardless of changes in domestic and foreign policy. Such a consistent position of Ottawa determines the significance and effectiveness of the special partnership of this state with Ukraine, in particular, in the field of security policy.

The article reviews the main directions of assistance provided by Canada to Ukraine in the field of security and defense in the context of defining and assessing Ukraine's role in Canada's security policy against the background of the Ukrainian-Russian conflict, and to further develop proposals for cooperation. states in the field of security and defense policy.

Canada's assistance to Ukraine in the security field has been a continuation of bilateral and multilateral cooperation projects that have already begun in areas critical to our country. The activity of the Canadian military training mission «UNIFIER» in Ukraine remains the core of practical bilateral security cooperation. Since the beginning of 2020, the parties have intensified consultations on cooperation in combating traditional and new threats in the areas of military defense, information, cybersecurity, the fight against the coronavirus pandemic, and political and diplomatic resolution of the conflict with Russia. Ukraine and Canada have significant potential to expand the scope of practical security cooperation.

Key words: security policy, assistance, Ukrainian-Canadian partnership.

УДК 327(477)

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-437

Т. П. ЛАВРУК

ГЕОПОЛІТИЧНА ГРАВІТАЦІЯ: СУЧАСНИЙ СТРУКТУРНИЙ СТАТУС І ПЕРСПЕКТИВИ ЕВОЛЮЦІОНУВАННЯ

Систематизовано фактори, які лежать в основі еволюціонування геополітичної картини світу. Здійснено компаративний аналіз концептуальних підходів до чинного статус-кво і перспектив еволюціонування геополітичної гравітації. Узагальнено переваги та недоліки різних моделей світопорядку й центрів геополітичної гравітації. Концептуалізовано положення про жорстке конкурентне протистояння репрезентантів геополітичних полюсів у різних сферах життєдіяльності, що ставить під сумнів глобальні переваги двополюсної (багатополувної) моделі світопорядку.

Ключові слова: геополітична гравітація, геополітична картина світу, полюси і центри світового порядку, структурний статус, перспективи еволюціонування, глобальний вплив, динаміка геополітичних процесів.

Lavruk Taras. Geopolitical gravity: current structural status and prospects for evolution

The factors underlying the evolution of the geopolitical picture of the world are systematized. A comparative analysis of the existing conceptual approaches to the current status quo and the prospects for the evolution of geopolitical gravity. The advantages and disadvantages of different models of world order and centers of geopolitical gravity are summarized. The position on fierce competitive opposition of representatives of geopolitical poles in various spheres of life is conceptualized, which calls into question the global advantages of the bipolar (multipolar) model of the world order.

Key words: geopolitical gravity, geopolitical picture of the world, poles and centers of world order, structural status, prospects for evolution, global influence, geopolitical dynamics.

Дослідницький аспект структури і перспектив еволюціонування геополітичної гравітації лежить в основі таких важливих теоретико-праксеологічних сфер, як реструктуризація глобальних відносин, зміна конфігурації центрів глобальної і регіональної

© ЛАВРУК Тарас Петрович – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії, філософії права і юридичної психології Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького; ORCID: 0000-0001-5360-4797; e-mail: lavruk.taras@ukr.net

сили, вплив територіальної структури і фактури на геополітичний статус і перспективи, принципи геополітичного моделювання. Таке розмаїття зв'язків і впливів надає дослідженню феномена геополітичної гравітації безперечної актуальності. Більше того, предметна специфіка зауважених взаємозв'язків дає підстави стверджувати про актуальність не лише конкретно-історичну (для тут-і-тепер), а й трансісторичну, тобто практично для всіх часів і народів, яким притаманний наведений вище перелік теоретико-праксеологічних сфер.

Труднощі, проблемний формат теоретико-концептуального осмислення структури і перспектив еволюціонування геополітичної гравітації пов'язані насамперед із багатоманітністю дослідницьких підходів і відсутністю конвенційно узгодженої навіть у фаховому середовищі системи критеріальних координат, яка створює необхідне підґрунтя для предметного дискурсу з цього приводу. Зрозуміло, що за відсутності необхідних передумов перспективи такого дискурсу втрачають реалістичні ознаки, розпадаються на автономні сегменти з власною смисловою ієрархією, причинно-наслідковими зв'язками, баченням практичних проблем і способів їх розв'язання.

Структура і перспективи еволюціонування геополітичної гравітації здебільшого осмислюються крізь призму парадигми світопорядку, концепції Центр – Напівпериферія – Периферія та теорії геополітичних полюсів. Доволі типовою для діагностування дослідницької акцентованості є такий концептуальний вердикт: «Моделювання світового порядку, зокрема моделювання геополітичне, будується, як правило, виходячи з кількості полюсів у світі. Відповідно, мова може йти про одно-, дво- або багатополлярний світопорядок. Поняттю «полюс» в міжнародних політичних дослідженнях притаманний доволі спірний інтерпретаційний статус. **Принципово важливим індикатором для полюсу є високий ступінь концентрації силових ресурсів міжнародної системи.** Очевидно, що в якості полюсів світового порядку здатні виступати саме ті актори, які зосередили в своїх руках економічні, військові та інші ресурси, які за рівнем потужності набагато перевершують силові потенціали інших акторів міжнародних відносин» [1, с. 337].

При цьому, як правило, «однополлярність означає наявність лише однієї наддержави, яка очолює світову систему, а відмінна

якість системи з однієї наддержавою полягає в тому, що жодна інша держава не володіє достатньою силою, щоб її врівноважити» [2, р. 11]. Така наддержава «володіє достатніми можливостями, щоб запобігти формуванню перевершуючої чи хоча б урівноважуючої коаліції, спрямованої проти неї» [3, р. 5].

Навіть якщо ніхто не ставить під сумнів полюсний статус певної країни чи групи країн, це зовсім не означає, що решта країн мають однакову геополітичну вагу і місце в «табелі про ранги»: вимога наукової об'єктивності передбачає відтворення на рівні теоретико-концептуальних побудов практичного геополітичного рельєфу та ієрархії. Саме з цих причин абсолютна більшість дослідників наполягає, що «окрім полюсів всесвітнього рівня (одним, двома й більше), цілком виправдане виокремлення також регіональних полюсів. При цьому полюс всесвітнього рівня, закономірно, поширює домінуючий вплив і в межах регіону його безпосереднього розташування, а також у тих регіонах, де він володіє розвиненими і усталеними сферами впливу» [1, с. 338].

Ще однією показовою характерною ознакою досліджень цієї предметної сфери є її політична дражливість, яка призводить до наявності значної кількості політично ангажованих інтерпретацій. Здебільшого вони притаманні тим дослідницьким середовищам, які функціонально замкнені на геополітичних центрах, що останнім втратили чи втрачають свою геополітичну вагу і вплив. Показовою можна вважати таку інтерпретативну версію: «Сформований наприкінці ХХ століття світовий порядок з неформальним верховенством США нині перебуває в стані кризи. Існуючі міжнародні інститути засвідчили свою обмежену здатність розв'язувати глобальні проблеми, забезпечувати мир і безпеку, ефективно боротися з транснаціональним тероризмом тощо. Чимало авторів, уникаючи однозначної ідентифікації нинішнього світового порядку, називають його «постбіполярністю» [1, с. 335]. Тобто навіть якщо російський політолог не в змозі спростувати верховенство США і глобальний статус-кво під назвою Pax Americana (тобто однополярний світ під керівництвом США), він цілком типово і прогнозовано для російського дослідницького середовища намагається всіляко знівелювати і дискредитувати такий стан згадками про «обмежену

здатність розв'язувати глобальні проблеми», «неспроможність забезпечувати мир і безпеку, ефективно боротися з транснаціональним тероризмом тощо». За логікою речей, після таких титанічних викривальницьких зусиль варто було б запропонувати хоча б якусь модель оптимізації недосконалого статус-кво, однак із цим логічним завданням виникають непереборні труднощі, й ситуація на рівні аналогій починає нагадувати небажані для таких авторів висновки щодо демократії, яка, хоч і є ненайкращою формою правління, але решта форм ще гірші, тому, як не парадоксально це може прозвучати, демократія залишається оптимальною формою правління за теперішніх конкретно-історичних умов і обставин.

Загалом весь масив попередніх досліджень структури і перспектив еволюціонування геополітичної гравітації можна подати у вигляді сукупності трьох відносно автономних аналітичних пріоритетів. Перший напрям оперує різними аспектами світопорядку [4; 5; 6; 7]. В основі другого підходу знаходяться аспекти світового панування і глобального лідерства [8; 9; 10]. Третій напрям висвітлює проблематику полярності. Здебільшого йдеться про англomовні публікації, ключовими словами яких є *Polarity, Nonpolarity, Unipolarity, Bipolarity, Multipolarity* [11; 12; 13; 14; 15; 16; 17].

Окреслена предметна сфера потребує компаративного аналізу наявних концептуальних підходів з метою формулювання аргументованих узагальнень щодо переваг та недоліків різних моделей світопорядку і центрів геополітичної гравітації, а також систематизації факторів, які лежать в основі реструктуризації й еволюціонування як геополітичної картини світу загалом, так і піраміди геополітичної гравітації зокрема.

Загалом чинники, що лежать в основі структурного рельєфу геополітичної гравітації, є одночасно факторами ризику, ескалації геополітичної напруги, оскільки йдеться про точки перетину інтересів багатьох геополітичних акторів. Це своєрідні вузли суперечностей національних інтересів, а компромісне розв'язання таких вузлів здебільшого є неприйнятним із тих чи інших причин. Виразним прикладом можуть бути портові й торговельні центри: вони завжди були предметом геополітичної експансії різних геополітичних суб'єктів і водночас зазнавали найбільшої

кризи, оскільки були епіцентрами поширення чуми, віспи та інших пандемій.

Предметне оперування аспектами регіональної напруги і протистоянь як елементами системи сучасної геополітичної картини світу спонукає до дослідницького застосування насамперед такого методологічного засобу, як принцип розвитку, адже саме він дає можливість розглянути геополітичну дійсність не статично, а в адекватному історичній динаміці розвитку. Саме використання принципу розвитку призводить до повчальних реалістичних висновків про тимчасовість будь-якого геополітичного статус-кво. Це означає, що **кожен суб'єкт геополітики завжди має шанс на успіх, а сутність інтриги розвитку полягає в тому, чи зможе він ним скористатися ефективно й закріпити за собою статус провідної регіональної країни, а можливо навіть Super Power.**

Для прикладу, правитель Вавилону Навуходоносор II (605 – 532 роки до н. е.) цілком ефективно розпорядився історичним шансом: «Для протистояння з основним ворогом – Ассірією, чия армія двічі розорювала Вавилон, він уклав союзницьку угоду з Кіаксаром – правителем Мідії. Перемігши, вони поділили землі Ассирії між собою. Їх військовий союз був закріплений весіллям Навуходоносора II з дочкою мідійського правителя Амітіс. Запилений і метушливий Вавилон, що знаходився на голій піщаній рівнині, не надто надихав царицю, яка зросла в гірській з розкішною зеленню Мідії. Щоб порадувати її, Навуходоносор II наказав спорудити висячі сади. Щоправда, в історії ім'я садів невірною закріпили за царицею Ассирії Семірамідією, яка жила двома століттями до цього» [18].

Йдеться про мудрі геополітичні кроки державного лідера, який за непростих обставин забезпечив своїй країні статус провідної сили тогочасного світу. Якщо VI століття до н. е. комусь здасться надто віддаленим у часі ілюстративним прикладом, то можна звернутися до більш свіжих історичних паралелей: у часи, коли Європа під тиском чуми стояла за крок від абсолютного вилюднення, в Центральній Сахарі розквітла імперія, яка за глобальним впливом і ресурсами не знала собі рівних. Правитель цієї держави винайшов унікальний інструмент геополітичного впливу: він не воював, а купував лояльність всіх і вся. Щоправ-

да, для застосування такого механізму треба мати в своєму розпорядженні відповідні можливості, ресурси.

Ось як це описують геополітичні хронікалісти: «У галереї американського Північно-Західного університету (штат Іллінойс) представлена репродукція середньовічного рукопису Каталонський атлас. На ньому зображено західноафриканського короля Мансу Мусу, який правив у XIV столітті впродовж 30 років у Малі. Саме його більшість фахівців визнають найбагатшим за всю історію людства. Регіон мав великі поклади найчистішого в світі золота, яке використовувалося для карбування динарів – найбільш «ходової» валюти XIV століття. Багатство Манси Муси було величезним: у жовтні 2012 року експерти видання *Celebrity Net Worth* оцінили його статки в 400 мільярдів доларів. У рейтингу 25 найзаможніших людей світу він посів перше місце, випередивши європейську династію Ротшильдів і американського підприємця Джона Рокфеллера. Для порівняння: статки найбагатшої людини сучасності Джефа Безоса оцінюються в 112 мільярдів доларів» [19].

Приклад Манси Муси доводить, що досягти статусу *Super Power* можна і в найбільш депресивному за сьогоднішніми мірками регіоні світу – на територіях сучасної Малі, Нігеру, Мавританії, Чаду, південного Алжиру та південної Лівії. Але натхнення, зумовлене наведеним прикладом, не повинно ставати на заваді принципу реалізму: для реалізації можливостей цієї імперії потрібна наявність мудрого і рішучого керівника, а також природні ресурси, якими він вмів розпорядився. Що стосується сучасних прикладів, то список країн, які зуміли за попередні 30–40 років вирватися з третього світу й, не затримуючись у другому, закріпитися в першому, є доволі стислим: Японія, Республіка Корея, Тайвань, Гонконг і Сінгапур. Ці країни не є геополітичними *Super Power*, але їхній економічний рівень розвитку і союзницькі взаємини зі США надійно закріплюють за ними статус провідної регіональної сили.

З-поміж факторів і чинників, критична маса яких призводить до реструктуризації й еволюціонування як геополітичної картини світу загалом, так і піраміди геополітичної гравітації, істотне значення мав клімат і його динаміка. Респектабельні дослідження недвозначно доводять, що «зміни клімату призвели до зник-

нення однієї з найсильніших цивілізацій стародавнього світу – Ассирії. Новоассирійська держава (912–609 роки до н. е.) – третя й остання фаза ассирійської цивілізації – була першою справжньою наддержавою в людській історії, яка контролювала більшу частину території від Перської затоки до Кіпру. Ассирійська імперія була побудована за часів значних опадів та великих урожаїв. Згодом ця цивілізація пережила низку потужних засух, які спровокували її крах – послаблюючи сільське господарство та посилюючи конфлікти. Вплив посухи також залежав від того, де проживали ассирійці. Річка Тигр там настільки глибоко врізана в ґрунт, що її воду не можна використовувати для зрошення значних територій. Тому дощі були вкрай важливими для повноцінного життя, а ассирійці були набагато вразливіші до наслідків тривалої посухи, ніж люди, що проживали нижче по течії. Як наслідок – наприкінці VII ст. до н. е. Ассирія була завойована розташованою на півдні, нижче за течією річки Тигр, Вавилонією та включена до складу Новоавилонської держави» [20].

Між іншим, той факт, що IV – II тисячі років тому саме регіон Близького Сходу був геополітичним центром людства, також зумовлено в основному географічними і кліматичними змінами: окрім перетину ледве не всіх торговельних шляхів у ті часи близько 25% земель близькосхідного регіону були придатні для повноцінного сільськогосподарського використання. Натомість на перетині XX – XXI століть цей показник знизився до рівня 5% (і навіть такий критично низький показник досягається за рахунок варварського використання підземних водоносних горизонтів). Унаслідок таких трансформацій «сьогодні Близький Схід є найбільшим імпортером продуктів харчування. Незважаючи на те, що на його частку припадає лише 6% світового населення, він поглинає 27% світового імпорту зернових; на Близький Схід припадає величезна частка таких продуктів, як цукор і птиця» [21]. Навіть попри те, що географічна привабливість цього регіону не втратила свого значення, фактор погіршення кліматичних умов призвів до стагнації і перетворення на геополітичну периферію, яка зберегла в основному ресурсне й незначною мірою географічне значення.

Світопорядок коректно подавати у вигляді результату взаємодії основних суб'єктів міжнародної політики. На думку

Дж. Айкенберрі, він віддзеркалює «базову згоду щодо ключових правил, принципів та інститутів» [22, р. 45]. Під світопорядком здебільшого розуміють «конвенційно погоджену систему світового устрою, яка визначає особливості й принциповий характер взаємодії між державами і недержавними акторами» [23, с. 5]. Це гегемонія правил і практик, що регулюють і рутинізують взаємодію в глобальному масштабі.

Доволі переконливим є концептуальний підхід А. Гольцова. Згідно з ним «у цілому геополітичний порядок постає відображенням співвідношення сил, розподілу сфер впливу і характеру взаємодії геополітичних акторів у певному геопросторі. Міжнародний геополітичний порядок формують найбільш потужні актори, вони ж канонізують правила політичної поведінки для решти акторів» [1, с. 337]. Очевидно, не слід розлого пояснювати, що таке співвідношення сил, розподіл сфер впливу і характер взаємодії геополітичних акторів є не інваріантним, не трансісторичним, а конкретно-історичним, хоча здебільшого воно доволі тривале: на його реструктуризацію і переформатування можуть піти десятиліття і навіть століття.

Показово, що «в різних схемах геополітичного моделювання поняття «полюс» і «центр» нерідко чітко не розрізняються, їх навіть можуть вживати синонімічно. Тим не менше центр є більш широким поняттям для визначення сильного актора міжнародних відносин, здатного організувати функціональну взаємодію з низкою інших геопросторових акторів і керувати цим процесом. Центри можуть доволі істотно відрізнитися один від одного потенціалами і вони не завжди претендують на провідні позиції в структурі світового порядку. Центри здатні не лише конкурувати, а й тісно співпрацювати, навіть інтегруватися. Що стосується полюсів світопорядку, то їм притаманні такі ознаки: сукупна потужність, когерентна іншим найсильнішим акторам, а також значні можливості для впливу на всесвітні процеси; здійснення самостійної і ефективної геополітики, що забезпечує розширення і/або збереження значних сфер впливу в багатьох регіонах світу; зосередження в руках панівної еліти неформальної влади над численними міжнародними акторами, здатність значною мірою контролювати світові процеси» [1, с. 338].

С. Хантінгтон ототожнює сучасний світовий порядок із «гібридом, одно-багатополярною системою в складі однієї наддержави й декількох великих держав» [24, р. 35]. Іншими словами, йдеться про один головний полюс і декілька менших, які спроможні проводити власну геополітику, але не мають достатньої волі й/або силових можливостей для того, щоб повноцінно протистояти головному полюсу й трансформувати (переконувати) світову систему. Така модель («uni-multipolar system») цілком коректна для відображення нинішнього світового порядку, хоча з часу оприлюднення концептуальної схеми С. Хантінгтона вже минуло два десятиліття.

На відміну від однополярного порядку «багатополярний порядок передбачає наявність у світі більше двох полюсів. Припущення, що стабільний світовий порядок можна забезпечити тільки за умови створення збалансованої багатополярності, є доволі спірними. Прихильники багатополярності часто наводять як приклад Віденську геополітичну епоху з її «концертом держав». Такий порядок (при всіх його недоліках) виявився досить ефективним для Європи ХІХ століття, коли експансія провідних європейських держав спрямовувалася в основному за межі регіону. Однак в умовах багатополярного світу баланс є нетривалим: він може порушитися внаслідок нерівномірності розвитку провідних акторів, розбіжностей між ними, відмінностей геополітичних інтересів і безлічі інших факторів. Між полюсами неминуче зберігається, а часто й посилюється конкуренція. Виходячи зі своїх геополітичних інтересів, репрезентанти полюсів можуть вступати в коаліції з колишніми противниками проти колишніх союзників. Загалом баланс сил у багатополярному геополітичному порядку зазнає перманентних коливань, тому його усталений статус постає недосяжним ідеалом» [1, с. 340].

Серед факторів і чинників, критична маса яких призводить до реструктуризації й прискореного еволюціонування геополітичної гравітації, важливе значення має етнополітична складова. Історія може проілюструвати цю тезу на десятках і сотнях показових прикладів. «Якщо розглядати взаємозв'язок геополітичних та етнополітичних процесів та їхній вплив на національну безпеку, то наочним прикладом тут може слугувати ситуація з розпадом Чехословаччини. Вектор взаємин чехів та словаків з моменту

утворення Чехословаччини в 1918 році й до розпаду держави в 1993 році можна охарактеризувати як постійне прагнення чехів до домінування в централізованій державі й боротьбу словаків за досягнення більшої самостійності. Етнополітична конфліктність зумовлювалася об'єктивним невдоволенням словаків своїм низьким політичним і ресурсним становищем. У чехів високий рівень етнополітичної конфліктності обумовлювався наявністю неузгодженості між об'єктивним етнічним статусом, який було вирівняно зі статусом словаків. Такий стан справ сприймався як несправедливий. Конфліктогенний потенціал етнічного статусу підвищувався тим, що чехи розглядали Чехословаччину як свою національну державу, доповнену словацької територією. Латентний етнополітичний конфлікт між чехами та словаками став ключовою детермінантою розпаду федеративної Чехословаччини» [25, с. 221].

Етнополітична конфліктність може мати різні аспекти й контексти, які так чи інакше зводяться до спільного знаменника етнічної несумісності, протистояння і вимог перегляду політичного статус-кво. «Показовою є ситуація в Синцзян-Уйгурському автономному окрузі (СУАО) КНР, де одним із аспектів, що ускладнюють взаємини уйгурів та ханьців є питання експлуатації природних ресурсів регіону. У СУАО розташований Таримський нафтогазоносний басейн, де знаходяться близько 30% запасів нафти КНР. За запасами золота СУАО посідає одне з перших місць у Китаї. На частку цього району також припадає 35% загальнокитайського виробництва міді, 15% – алюмінію. Управління видобутком і використанням природних ресурсів здійснюється китайцями хань, що викликає різке невдоволення уйгурів, багато з яких вважають управління природними ресурсами і політичну незалежність Синцзяну від КНР взаємопов'язаними проблемами. Сепаратистські тенденції серед уйгурів використовуються для дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Китаї з боку конкурентів КНР в Центральноміазиатському регіоні» [25, с. 221-222].

Між іншим, «здебільшого саме етнополітична конфліктність призводить до того, що держави втрачають статус суб'єктів геополітичних відносин. А зацікавлені суб'єкти геополітики використовують розпалювання етнополітичної конфліктності в дер-

жавах, які є об'єктом їх геополітичного впливу, для включення даних територій в своє геополітичне поле або їх утримання в ньому» [25, с. 222].

Значною мірою на переформатування геополітичного статус-кво працює фактор протидії геополітичних полюсів і центрів один одному. Така протидія може відбуватися в найрізноманітніших сферах і формах, а покликання її полягає в тому, щоб зменшити потенціал геополітичного суперника, вибудувати на шляху його розвитку дієві перешкоди й противаги. Наприклад, «Індія передасть М'янмі підводний човен російського виробництва. Це буде першим підводним човном для країни, раніше відомої як Бірма. Такі наміри Індія позиціонує у вигляді стимулу для двостороннього співробітництва в галузі оборони між двома країнами, а також підтримки політики Індії з протидії будь-яким діям, які Китай може вжити з М'янмою» [26].

Безперечно, наведений приклад не є чимось екстраординарним: він цілком вкладається в логіку й практику геополітичного протистояння Індії та Китаю принаймні від часів анексії Китаєм Тибету в 1949 році та збройного конфлікту між Китаєм та Індією в 1962 році. Відтоді Китай та Індія перманентно шукають і знаходять можливість протидіями один одному за посередництва різних проксі. Зокрема, Китай надає військову і технологічну підтримку Пакистану, який тривалий час перебуває з Індією в стані латентної війни, причиною якого є територіальні різноглумачення в регіоні Джамму і Кашміру. Бангладеш як ще один регіональний опонент Індії також перебуває в списку пільговиків Китаю: зокрема, військово-морські сили «Бангладеш в 2016 році поповнилися двома підводними човнами класу Ming з Китаю. За допомогою Китаю Бангладеш збирається побудувати базу підводних човнів у Кокс-Базар, місті на південно-східному узбережжі» [26]. Аби обмежити дії Індії в районі Індійського океану, офіційний Пекін намагається посилити свої позиції на Шрі-Ланці й Мальдівах.

Натомість Індія також не залишається в боргу: вона забезпечує міжнародну трибуну вигнанням із Тибету, виказує готовність надати підтримку всім країнам, які мають територіальні суперечки з Китаєм за архіпелаг Спратлі, й навіть здійснює військово-підтримку «токсичного» режиму М'янми (колишньої Бірми),

аби не допустити перемоги в цій країні прокитайських угруповань.

Отже, попри стереотипізоване навіть у фахових колах уявлення про істотні глобальні переваги (а відтак і доцільність) багатополюсного геополітичного світопорядку, цей різновид структуризації геополітичної дійсності на практиці призводить до посилення конкуренції і протистояння між полюсами в ідеологічній, політичній, економічній, військовій та культурно-інформаційній сферах. Як наслідок – сукупний ефект можливих недоліків такої моделі світопорядку де-факто заперечує її доцільність і глобальні переваги.

Втім це не означає, що однополюсна модель світопорядку апріорі краща за дво- і багатополюсну: просто їй притаманні більша варіативність переваг для людства в цілому; а от чи виявиться така версія глобального геополітичного облаштування дійсності кращою на практиці, залежить від того, як вона апостеріорі скористається апріорним потенціалом. Що стосується дво- і багатополюсної моделі, то вона апріорі приречена на контрпродуктивність, оскільки значну частину своїх ресурсів змушена скеровувати не на розвиток суспільства, соціальних інститутів і людей, а на протистояння своєму полюсному візаві.

Тому навіть у разі неефективності однополюсної моделі світопорядку важко уявити ситуацію, за якої багатополюсна модель виявиться більш ефективною. Крім того, за умов багатополюсної моделі не слід ігнорувати можливість протистояння аж до повного взаємознищення, що за умов однополюсної моделі практично неможливо.

1. Гольцов А. Г. Геополитический порядок в мире: тенденции развития. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 6. Политология, международные отношения. 2017. Т. 10. Вып. 4. С. 334–347. 2. Pape R. Soft Balancing against the United States. *International Security*. 2005. Vol. 30. № 1. P. 7–45. 3. Layne Ch. The Unipolar Illusion. Why New Great Powers Will Rise. *International Security*. 1993. Vol. 17. № 4. P. 5–51. 4. Бэттлер А. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее (теория). *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 1. С. 73–80. 5. Сирота Н. М. Понятие «мировой порядок» в современном теоретическом дискурсе. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2013. № 3. С. 177–181. 6. Энциони А. От империи к сообществу: новый

подход к международным отношениям / ред. пер. с англ. В. Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества, Журнал «Свободная мысль-XXI». Москва: Научно-издательский центр «Ладомир», 2004. 342 с. 7. Sorensen G. What Kind of World Order? : The International System in the New Millennium. *Cooperation and Conflict*. 2006. Vol. 41. # 4. P. 343–363. 8. Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство / пер. с англ. Е. А. Нарочницкой, Ю. Н. Кобякова. Москва: Междунар. отношения, 2005. 287 с. 9. Шаклеина Т А. Лидерство и современный мировой порядок. *Международные процессы*. 2015. Т. 13. № 4. С. 6–19. 10. Rasch W. Human Rights as Geopolitics : Carl Schmitt and the Legal Form of American Supremacy. *Cultural Critique*. Spring 2003. № 54. P. 120–147. 11. Богданов А. Н. На пороге биполярного мира? О перспективах системной конфронтации в XXI веке. *Власть*. 2015. № 2. С. 5–11. 12. Страус А. Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России. *Полис. Политические исследования*. 1997. № 2. С. 27–44. 13. Haass R. N. The Age of Nonpolarity. What Will Follow U. S. Dominance. *Foreign Affairs*. 2008. May/June. URL : <http://www.foreignaffairs.com/articles/63397/richard-n-haass/the-age-of-nonpolarity>. 14. Kegley Ch. W., Raymond G. A Multipolar Peace? Great-Power. Politics in the Twenty-First Century. New York: St. Martins Press, 1994. 278 p. 15. Krauthammer Ch. The Unipolar Moment Revisited. *The National Interest*. 2002. Vol. 70. P. 5–17. 16. Mansfield E. D. Concentration, Polarity, and the Distribution of Power. *International Studies Quarterly*. 1993. Vol. 37. № 1. P. 105–128. 17. Rosecrance R. Bipolarity, Multipolarity, and the Future. *Journal of Conflict Resolution*. 1966. Vol. 10. № 3. P. 314–327. 18. В Турции построили висячие сады. URL : <https://newsyou.info/v-turcii-postroili-visyachie-sady-foto>. 19. Состояние – 400 миллиардов долларов. Африканский король оказался самым богатым человеком в истории человечеств. URL : <https://strana.ua/news/184152-samym-bohatym-v-istorii-priznali-korolja-iz-afriki.html>. 20. Зміни клімату могли зруйнувати одну з найсильніших цивілізацій стародавнього світу – учені. URL: <https://racurs.ua/ua/n129456-klimat-mig-zruynuvaty-odnu-z-nausynishnyh-cyvilizacyi-starodavnogo-svitu-ucheni.html>. 21. Розенберг Д. Движущей силой конфликтов на Ближнем Востоке становится голод, а не религия. URL: <https://detaly.co.il/dvizhushhej-siloi-konfliktov-na-blizhнем-vostoke-standovitsya-golod-ottesniv-religiyu-na-vtoroj-plan/>. 22. Ikenberry J. G. After Victory: Institutions, Stratégie Restraints, and the Rebuilding of Order After Major Wars. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2001. 293 p. 23. Ефремова К. А. Формирование «нового мирового порядка»: теоретические интерпретации и практическая реализация. *Сравнительная политика*. 2016. Т. 7. № 2. С. 5–13. 24. Huntington S. The Lonely Superpower. *Foreign Affairs*. 1999. Vol. 78. № 2. P. 35–49. 25. Маковская Д. В. Этногеополитические аспекты национальной безопасности. *Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вип. 145/2014. Серія: Політологія*. Севастополь, 2014. С. 219–223. 26. Ельченко О. Индия собирается передать в Мьянму подводную лодку для противодействия Китаю. URL:

https://enovosty.com/news_technology/full/1112-indiya-namerena-peredat-v-myanmar-podvodnyu-lodku-dlya-protivodejstviya-kitayu
https://enovosty.com/news_technology/full/1112-indiya-namerena-peredat-v-myanmar-podvodnyu-lodku-dlya-protivodejstviya-kitayu.

References

1. Gol'tsov A. G. Geopoliticheskiy poryadok v mire: tendentsii razvitiya. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*. Ser. 6, Politologiya, mezhdunarodnyye otnosheniya. 2017. T. 10. Vyp. 4. S. 334–347.
2. Pape R. Soft Balancing against the United States. *International Security*. 2005. Vol. 30. № 1. P. 7–45.
3. Layne Ch. The Unipolar Illusion. Why New Great Powers Will Rise. *International Security*. 1993. Vol. 17. # 4. P. 5–51.
4. Bettler A. Kontury mira v pervoy polovine XXI veka i chut' daleye (teoriya). *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya*. 2002. № 1. S. 73–80.
5. Sirota N. M. Ponyatiye «mirovoy poryadok» v sovremennom teoreticheskom diskurse. *Istoricheskiye, filosofskiyе, politicheskiye i yuridicheskiye nauki, kul'turologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki*. 2013. № 3. С. 177–181.
6. Etzioni A. Ot imperii k soobshchestvu: novyy podkhod k mezhdunarodnym otnosheniyam / red. per. s angl. V. L. Inozemtseva; Tsentr issledovaniy postindustrial'nogo obshchestva, Zhurnal «Svobodnaya mysl'–XXI». M. : Nauchno-izdatel'skiy tsentr «Ladimir», 2004. 342 s.
7. Sorensen G. What Kind of World Order? : The International System in the New Millennium. *Cooperation and Conflict*. 2006. Vol. 41. № 4. P. 343–363.
8. Bzhezinskiy Z. Vybor: mirovoye gospodstvo ili global'noye liderstvo / per. s angl. Ye. A. Narochitskoy, YU. N. Kobyakova. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya, 2005. 287 s.
9. Shakleina T. A. Liderstvo i sovremennyy mirovoy poryadok. *Mezhdunarodnyye protsessy*. 2015. T. 13. № 4. S. 6–19.
10. Rasch W. Human Rights as Geopolitics : Carl Schmitt and the Legal Form of American Supremacy. *Cultural Critique*. Spring 2003. № 54. P. 120–147.
11. Bogdanov A. N. Na poroge bipolyarnogo mira? O perspektivakh sistemnoy konfrontatsii v KHKHI veke. *Vlast'*. 2015. № 2. S. 5–11.
12. Straus A. Unipolyarnost'. Kontsentriruyemaya struktura novogo mirovogo poryadka i pozitsiya Rossii. *Polis. Politicheskiye issledovaniya*. 1997. № 2. S. 27–44.
13. Haass R. N. The Age of Nonpolarity. What Will Follow U. S. Dominance. *Foreign Affairs*. 2008. May/June. URL : <http://www.foreignaffairs.com/articles/63397/richard-n-haass/the-age-of-nonpolarity>.
14. Kegley Ch. W., Raymond G. A Multipolar Peace? Great-Power. Politics in the Twenty-First Century. New York: St. Martins Press, 1994. 278 p.
15. Krauthammer Ch. The Unipolar Moment Revisited. *The National Interest*. 2002. Vol. 70. P. 5–17.
16. Mansfield E. D. Concentration, Polarity, and the Distribution of Power. *International Studies Quarterly*. 1993. Vol. 37. № 1. P. 105–128.
17. Rosecrance R. Bipolarity, Multipolarity, and the Future. *Journal of Conflict Resolution*. 1966. Vol. 10. № 3. P. 314–327.
18. V Turtsii postroili visyachiye sady. URL: <https://newsyou.info/v-turtsii-postroili-visyachiye-sady-foto>.
19. Sostoyaniye – 400 milliardov dollarov. Afrikanskiy korol' okazalsya samym bogatym chelovekom v istorii chelovechestv. URL : <https://strana.ua/news/184152-samym-bohatym-v-istorii-priznali-korolja-iz-afriki.html>.
20. Zminy klimatu mohly zruynuvaty odnu z naysyl'nishykh tsyvilizatsiy starodavn'oho svitu –

ucheni. UR : <https://racurs.ua/ua/n129456-klimat-mig-zruynuvaty-odnu-z-naysylnishyh-cyvilizacyi-starodavnogo-svitu-ucheni.html>. 21. Rozenberh D. Dvyzhushchey syloy konfliktykov na Blyzhnem Vostoke stanovyt-sya holod, a ne relihiya. URL: <https://detaly.co.il/dvizhushhej-siloj-konfliktov-na-blizhnem-vostoke-stanovitsya-golod-ottesniv-religiyu-na-vtoroj-plan/>. 22. Ikenberry J. G. *After Victory: Institutions, Stratégie Restraints, and the Rebuilding of Order After Major Wars*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001. 293 p. 23. Yefremova K. A. Formirovaniye «novogo mirovogo poryadka»: teoreticheskiye interpretatsii i prakticheskaya realizatsiya. *Sravnitel'naya politika*. 2016. T. 7. № 2. S. 5–13. 24. Huntington S. The Lonely Superpower. *Foreign Affairs*. 1999. Vol. 78. № 2. P. 35–49. 25. Makovskaya D. V. Étnoheopolytycheskiye aspekty natsyonal'noy bezopasnosti. *Visnyk SevNTU*: zb. nauk. pr. Vyp. 145/2014. Seriya: Politolohiya. Sevastopol', 2014. S. 219–223. 26. Yel'chenko O. Indiya sobirayetsya peredat' v M'yanmu podvodnyuyu lodku dlya protivodeystviya Kitayu. URL: https://enovosty.com/news_technology/full/1112-indiya-namerena-peredat-v-myanmu-podvodnyuyu-lodku-dlya-protivodejstva-kitayu

Lavruk Taras. Geopolitical gravity: current structural status and prospects for evolution

The characteristic feature of geopolitical relief of all times was and still remains its heterogeneity. Visually, it can be compared to a pyramid whose top belongs to one or more countries whose geopolitical influence has a global status. The steps below are the countries that form the regional centers of geopolitical gravity, making a significant impact on their immediate neighbors. The lowest level is occupied by representatives of the geopolitical periphery – countries that are objects rather than actors in geopolitical processes. They are in a situation of double dependence because, in addition to being under the pressure of regional centers of geopolitical gravity, they are also forced to take into account the interests and aspirations of global centers of geopolitical influence.

Although the status quo in geopolitical gravity is quite established, it is still subject to the principle of development – that is, changes are slow, but they are happening. Therefore, it is quite objective and natural that scientific interest is concentrated around the factors whose critical mass leads to the restructuring and evolution of both the geopolitical picture of the world as a whole and the pyramid of geopolitical gravity.

The research aspect in the structure and prospects of geopolitical gravity underlies important theoretical and praxeological areas, including restructuring of global relations, changing the configuration of centers of global and regional influence, the impact of territorial structure and texture on geopolitical status and prospects, principles of geopolitical modeling. This diversity of connections and influences makes the study of geopolitical gravity extremely relevant. Moreover, the substantive feature of these relationships gives grounds to speak

not only about the specific historical relevance of such a study, but also about the transhistorical relevance for almost all times and peoples.

The challenges for the theoretical and conceptual understanding of the structure and prospects of geopolitical gravity are primarily related to the diversity of research approaches and the lack of a conventionally agreed even in the expert community system of criteria, which are the basis for subject discourse. It is obvious that the prospects of such a discourse, in the absence of the necessary preconditions, lose their realistic features, break down into autonomous segments with their own semantic hierarchy, causal relationships, vision of practical problems and ways to solve them.

Key words: geopolitical gravity, geopolitical picture of the world, poles and centers of world order, structural status, prospects for evolution, global influence, geopolitical dynamics.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

УДК 323.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-453

К. М. ВІТМАН

ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ЗАГРОЗА ВІДНОВЛЕННЯ КОНФЛІКТУ В ПІВНІЧНІЙ ІРЛАНДІЇ ПІСЛЯ BREXIT

Розглядається конфлікт у Північній Ірландії як приклад деструктивного етнополітичного процесу та загроза його відновлення. Аналізується передісторія цього тривалого етнополітичного та етноконфесійного протистояння в Європі, яке сягає витокami XII ст. і, як прогнозує автор, не може бути остаточно розв'язане в інший спосіб, ніж возз'єднання Ірландії. Велика Британія після виходу з ЄС опинилася перед складним вибором: 1) сприяти інтеграційним тенденціям у відносинах між Північною Ірландією та Республікою Ірландія, відмовляючись від встановлення жорсткого кордону, цим самим нейтралізуючи невдоволення радикально налаштованих представників католицької та протестантської громад; 2) ігнорувати конфліктогенний фактор та встановити жорсткий кордон, безпосередньо закладаючи підвалини для ескалації конфлікту. Втім обидва варіанти розвитку подій в кінцевому підсумку можуть призвести до возз'єднання Ірландії.

Ключові слова: Північна Ірландія, Велика Британія, Республіка Ірландія, Європейський Союз, етнополітичний конфлікт.

Vitman Kostantyn. Background and threat of Northern Ireland conflict resumption after Brexit

The conflict in Northern Ireland is studied as an example of a destructive ethno-political process and the threat of its resumption as well. The background of this long ethno-political and ethno-confessional confrontation in Europe, which dates back to the 12th century, is analyzed. After leaving the EU, Great Britain faced a difficult choice: 1) to promote integration trends between Northern Ireland

© ВІТМАН Костянтин Миколайович — доктор політичних наук, професор Національного університету «Одеська юридична академія»; ORCID: 0000-0003-3586-9614, e-mail: knwittman@gmail.com

and the Republic of Ireland, refusing to establish a rigid border, thereby neutralizing the discontent of the radical representatives of the Catholic and Protestant communities; 2) ignore the conflict factor and establish a rigid border, directly contributing to the escalation of the conflict. However, both scenarios may ultimately lead to the reunification of Ireland.

Key words: Northern Ireland, Great Britain, Ireland, European Union, ethnopolitical conflict.

Деструктивні етнополітичні процеси на терені Європейського Союзу як одного з найбільших інтеграційних наддержавних утворень у світі завжди були об'єктом підвищеного інтересу наукової спільноти. Незважаючи на те, що авторитетні вітчизняні етнополітологи закликають наукову спільноту залишатися об'єктивною та утримуватися від оціночних суджень у своїх дослідженнях [1, с. 48], руйнівний вплив окремих етнополітичних процесів на етнос та державу як форму самоорганізації етносу очевидний. На думку Ю. Римаренка, Л. Шкляра та С. Римаренка, перебуваючи на різних рівнях цивілізаційного розвитку, етноси завжди розвивалися шляхом самоорганізації, тому державність постає на певному етапі розвитку етносу, що прагне самозбереження, самовідтворення і саморозвитку, виконуючи низку функцій, необхідних для повноцінної життєдіяльності етносу [2, с. 56].

В. Андріяш визначає етнополітичні процеси як «складний комплекс різнопланових явищ, які є відповіддю на процес розвитку етносу, що полягає у забезпеченні його нормального функціонування й захисту від розпаду, зникнення, зміни в існуванні або статусі під впливом поширення глобалізаційних процесів» [3, с. 86]. На думку дослідника, особливо ретельного вивчення потребує проблема створення загальних підходів до визначення етнополітичних процесів, які відбуваються на тлі конкретно-історичних політичних реалій, та вивчення зарубіжного досвіду розвитку етнополітичних процесів, яке й планується провести у статті. З одного боку, етнополітичні процеси не перешкоджають розвитку етносу та державності як найвищому шаблю його інституційного оформлення у вигляді нації, з іншого боку, виникає закономірне питання щодо характеру впливу етнополітичних та міжетнічних конфліктів, у ході яких руйнуються держави, відбувається сепарація етносів та на десятиліття чи навіть століт-

тя загострюється міжетнічна взаємодія. Конфлікт пропонуємо розглядати не у вузькому сенсі як безпосереднє протистояння сторін, що мають несумісні інтереси, а в широкому – як процес, що складається із декількох фаз.

Етнополітичний конфлікт визначається як зіткнення інтересів, цілей різних етносуб'єктів (націй, етносів, національних меншин, етнічних груп, їх організацій, об'єднань, рухів, політичних партій, окремих держав) між собою в сфері етнополітичних відносин [4, с. 5]. Етнополітичні конфлікти з великою ймовірністю виникають там, де у межах однієї етнополітичної системи об'єднуються різні за етнокультурними ознаками етноси, а Європейський Союз є саме таким об'єднанням. З огляду на необхідність перевірки гіпотези деструктивного впливу окремих етнополітичних процесів, а саме конфліктів, на розвиток етносу, метою статті є вивчення передісторії етнополітичного конфлікту в Північній Ірландії та загрози його відновлення після виходу Великої Британії з ЄС. Проблематика етнополітичних конфліктів є достатньо розробленою в Україні такими вченими, як Є. Головаха, В. Євтух, О. Картунов, А. Кіссе, В. Котигоренко, І. Кресіна, О. Маруховська, О. Майборода, М. Обушний, М. Панчук, Г. Перепелиця, С. Римаренко, Ю. Римаренко, Л. Шкляр, М. Шульга та інші. Однак сучасний етап перебігу конфлікту в Північній Ірландії після Brexit поки що не став об'єктом уваги вітчизняних дослідників. У історичній ретроспективі Ольстерський конфлікт досліджують: Л. Александрович, В. Андріяш, К. Горбатюк, О. Краєв, О. Ковач, О. Конвей, Р. Тейлор та ін.

У попередніх працях, оцінюючи можливі негативні етнополітичні наслідки Brexit, ми вже передбачали відновлення етнополітичного конфлікту в Північній Ірландії, яка є складовою Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, у її прагненні об'єднатися з Республікою Ірландією [5, с. 87]. Поки Республіка Ірландія і Велика Британія залишалися членами ЄС, то необхідності у возз'єднанні Ірландії не було, однак після Brexit ситуація кардинально змінилася. 31 січня 2020 р. Велика Британія офіційно залишила Європейський Союз, в якому була членом протягом 47 років, але прийнявши рішення на референдумі 2016 р. про вихід з ЄС для захисту національних інтересів та

реалізації власної політики в багатьох проблемних для ЄС сферах, зокрема міграційній. Як у Великій Британії, так і в ЄС багато виборців і політиків сподівалися, що рішення референдуму так і не буде імplementоване і навіть вдавалися до пошуків політико-правових механізмів скасування результатів волевиявлення британців з огляду на непрогнозовані наслідки дезінтеграції ЄС. Щонайменше до кінця 2020 р. діятиме перехідний період, протягом якого Велика Британія продовжуватиме застосовувати закони ЄС, але більше не буде представлена в інституціях Євро-союзу.

Для того, щоб зрозуміти, яким чином вплине Brexit на конфлікт у Північній Ірландії, необхідно коротко схематизувати його передісторію та окреслити сучасний стан. Автор повністю поділяє прийняту в етнополітології аксіому про те, що етнополітичні конфлікти остаточно не завершуються ніколи з огляду на їх ірраціональність, складність примирення сторін, несумісність цілей, бажання етнічного реваншу, а отже, чутливість його учасників до чинників відновлення етнополітичного конфлікту. Адже політичні еліти у майбутньому можуть скористатися багажем колишніх конфліктів для розпалювання міжетнічної ворожнечі та досягнення політичних цілей. Остаточно завершитись етнополітичний конфлікт може знищенням однієї сторони або взаємознищенням усіх конфліктуючих сторін.

Наразі подібна ситуація спостерігається на о. Ірландія, де представлені дві держави — Республіка Ірландія, під юрисдикцією якої перебувають близько п'яти шостих острова, і Північна Ірландія, яка є частиною Сполученого Королівства, і під юрисдикцією якої перебуває решта території острова. Відкритість кордону між Республікою Ірландія та Північною Ірландією в межах ЄС та безперешкодність руху товарів, послуг, робочої сили та капіталу (4 свободи економічної інтеграції ЄС) були головними засадами миру та етнополітичної стабільності у цьому конфліктогенному регіоні. Запровадження після Brexit прикордонного контролю між Північною Ірландією та Республікою Ірландією може призвести до відновлення конфлікту між католиками, які виступають за возз'єднання з Ірландією, і протестантами, які прагнуть залишатися у складі Великої Британії [6].

Конфлікт у Північній Ірландії в історіографії часто називають Ольстерським за однойменною назвою однієї з провінцій о. Ірландія, котрі оформилися в епоху гельського правління [7, с. 74]. Острів Ірландія – третій за розміром у Європі після Великої Британії та Ісландії – був історично розділений на п'ять територіально-адміністративних одиниць – провінцій: Ленстер, Манстер, Коннахт, Ольстер і Міт з доволі невизначеними кордонами. Пізніше провінцію Міт поглинув Ленстер, а наразі вони взагалі не мають жодного юридичного статусу, позаяк Ленстер, Манстер і Коннахт увійшли до складу Республіки Ірландії, а от Ольстер виявився розділеним між Північною Ірландією та Республікою Ірландією. Конфлікт у Північній Ірландії своїми витокami сягає XII ст., коли англо-нормандські завойовники вперше висадилися на території острова. За твердженням К. Горбатюк, це була перша англійська колонія, захоплення якої розтягнулося на п'ять століть, в результаті якого разом з Ірландією Англія отримала міжнаціональний і міжконфесійний конфлікт, сепаратистські угруповання і тероризм [8, с. 241].

Колонізація Ірландії супроводжувалася насадженням чужої ірландцям релігії та зміною етнічного складу острова. Англійський король Генріх VIII розірвав взаємини з Римом і заснував англіканську церкву в 1534 р., яка підпорядковувалася не Папі Римському, а англійським монархам. Реформація в Англії як релігійна боротьба проти католицької церкви і папської влади напряду стосувалася Ірландії, позаяк використовувалася англійським монархом для подальшого підкорення острова. В такий спосіб у Ірландії на цілі століття були закладені підвалини релігійного, етноконфесійного конфлікту за участю двох церков: офіційної протестантської англіканської та неофіційної католицької, яка зазнавала переслідування з боку англійської влади, однак визнавалася і сповідувалася більшістю населення Ірландії.

Також Англія активно проводила політику зміни етнічного складу Ірландії і найбільших успіхів у цьому досягла сама в провінції Ольстер, заохочуючи переселення населення до Ірландії з Англії та Шотландії. Землі конфісковувалися у місцевого населення та передавалися у власність переселенцям. Ірландці-католики відповідали на таку недемократичну, з сучасної точки зору,

колонізаторську етнополітику масовими повстаннями. На знак протесту щодо такої політики в ході визвольної боротьби 1642 р. було створено Ірландську католицьку конфедерацію, яка відновила зв'язок із Римом. Проіснувало це державне утворення аж до завоювання Ірландії О. Кромвелем у 1649 р. і протягом цих років контролювало дві третини території о. Ірландія за винятком кількох протестантських анклавів у Ольстері, Манстері та Ленстері.

На кінець XVIII ст. вже близько половини населення Ірландії становили англійські протестанти-переселенці, а ірландці-католики були позбавлені всіх політичних та громадянських прав, однак активно вимагали від британської влади надання автономії. Боротьба за свою церкву, за право вільно сповідувати католицизм стала основою національної боротьби та спротиву, який чинився ірландцями протестантській Англії. Перші спроби формування демократичної Ірландської республіки, натхненної прикладами Французької революції та Американської війни за незалежність, були здійснені наприкінці XVIII ст. товариством «Об'єднані ірландці», які спочатку вимагали реформування державного устрою. В 1798 р. «Об'єднані ірландці» підняли Ірландське повстання з метою повалення монархічного правління Лондона в Ірландії і створення незалежної Ірландської Республіки.

Як зауважує К. Горбатюк, після придушення повстання товариства «Об'єднані ірландці» розпочався новий етап британської політики щодо Ірландії, суть яка полягала в протиставленні Ольстера, де переважало протестантське населення, як форпосту боротьби з рухом за незалежність, решті католицької Ірландії [8, с. 242]. Посилювалися соціально-економічні відмінності між двома регіонами: поки Ірландія була аграрним сировинним придатком Великої Британії, в Ольстері (Північній Ірландії) спостерігалось економічне піднесення. Протягом XIX ст. ірландці неодноразово вдавалися до різноманітних спроб підвищення статусу – від розширення самоуправління (автономії) під час реформування Сполученого Королівства до здобуття незалежності та створення власної держави. Зрештою, їм це вдалося після війни за незалежність Ірландії у ході збройного конфлікту між самопроголошеною Ірландською Республікою та Великою

Британією в 1919-1921 рр. У 1919 р. частина депутатів британського парламенту оголосила себе парламентом Ірландії, ухвалила декларацію про суверенітет Ірландії, проголосила Ірландську Республіку і зажадала негайного виведення британських військ з її території. В ході війни остаточно оформився політичний розкол Ірландії на Південну і Північну Ірландію. Південна Ірландія отримала незалежність від Великої Британії у статусі британського домініона, за винятком шести північно-східних графств Ольстера (Північної Ірландії), яка залишилася у складі Сполученого Королівства [9, с. 4]. Цей територіальний розподіл став причиною ескалації Ольстерського конфлікту в ХХ ст. Відносини між католицькою меншиною та протестантською більшістю в Північній Ірландії були дуже напруженими, супроводжувалися не лише етнічним та релігійним розколом, а й соціально-економічними диспропорціями в розвитку двох громад, беручи до уваги домінування протестантів-вихідців із Британії в економіці, що проявлялося в дискримінації католиків у всіх сферах життя.

Остаточно незалежність Республіка Ірландія як суверенна держава здобула в 1949 р. Протягом ХХ ст. в Північній Ірландії вирували процеси формування національної самосвідомості ірландців і англійців паралельно з етноконфесійними процесами посилення розколу між католиками та протестантами — обидва рівні ідентичності накладалися один на одного взаємопідсилюючись [10]. Поступово дедалі більшої популярності в середовищі ворогуючих сторін набували праворадикальні організації, зокрема Ірландська Республіканська Армія та Помаранчевий орден. Позиція ірландських католиків полягала у прагненні територіального самовизначення шляхом об'єднання Північної Ірландії з Республікою Ірландією, натомість протестанти намагалися зберегти регіон у складі Великої Британії.

Етнополітичний конфлікт розгортався переважно в парамілітарній та політичній площинах. У 1950-60-х роках Ірландська Республіканська Армія влаштувала диверсії і теракти по всій території Північної Ірландії. Дії ІРА спричинили напруження між католиками і протестантами, яке вилилося в прямі зіткнення, наслідком чого стало введення британських військ до Пів-

нічної Ірландії. Велика Британія вдавалася до різноманітних механізмів урегулювання етнополітичного конфлікту, однак всі вони нашоувувалися на спротив ірландців-католиків. У 1972 р. парламент Північної Ірландії було розпущено, а в регіоні було введено режим прямого правління Лондона, що призвів до жорсткого спротиву ірландців-католиків із застосуванням зброї та терактів. Піком ескалації вважаються події «Кривавої неділі» (30 січня 1972 р.), під час яких британські війська розстріляли демонстрацію католиків, організовану на захист громадянських прав у Північній Ірландії, вбивши 13 беззбройних осіб, включаючи неповнолітніх [11, р. 307]. Загалом же протягом тридцяти років етнополітичного конфлікту загинули понад 3500 осіб.

Хоча британській владі до середини 70-х років вдалося нейтралізувати радикальне керівництво ІРА, від організації відкололася Тимчасова Ірландська Республіканська Армія, яка розпочала терористичну діяльність за межами Північної Ірландії (найрезонансніші теракти – вибух біля будівлі парламенту в Лондоні в 1974 р., два вибухи під час параду британських військових у Гайд-парку та Ріджентс-парку в 1982 р.). Сторони неодноразово вдавалися до спроб мирного врегулювання етнополітичного конфлікту, але очікуваних результатів вони не принесли. Першою успішною спробою налагодити діалог Великої Британії та Ірландії у сфері врегулювання етнополітичного конфлікту слід вважати Англо-Ірландську угоду 1985 р., яка підтверджувала належність території Північної Ірландії до Великої Британії доти, доки це підтримує більшість її населення. Угода передбачала виведення британських військ з Північної Ірландії та проведення регулярних консультацій на рівні урядів двох країн. Однак у 90-х роках перемир'я перервала низка терактів, здійснених новою парамілітарною Справжньою Ірландською Республіканською Армією (Real IRA).

Затяжний конфлікт настільки виснажив обидві сторони, що в 1998 р. між британським та ірландським урядом було укладено Белфастську угоду (інша назва – Страсноп'ятнична угода), схвалену спочатку більшістю партій Північної Ірландії, а згодом і населенням на референдумі. Згідно з домовленостями: 1) Північна Ірландія залишилася частиною Великої Британії, але в майбутньому регіон отримав право більшістю голосів вирішити

свою територіальну належність; 2) були сформовані нові інституційні форми діалогу та співпраці сторін (Північноірландська Асамблея – вирішення економічних і соціальних проблем, Рада міністрів Півночі й Півдня – взаємодія між різними частинами о. Ірландія, Британо-Ірландська Рада – взаємовідносини між усіма органами Великої Британії та Ірландії); 3) парамілітарні організації повинні роззброїтися, а політичні угруповання зобов'язалися використовувати лише мирні та демократичні способи діяльності [12, р. 217].

Однак Белфастська угода лише знизила напругу, позаяк міжконфесійний та міжетнічний розкол досі не подолано, вищезгадані інституції не користуються підтримкою католицької громади, процес роззброєння затягнувся – у Північній Ірландії продовжують діяти протестантські та католицькі парамілітарні організації, зокрема окремі течії ІРА. Це створює підґрунтя для відновлення конфлікту в майбутньому.

На загрозу відновлення конфлікту в Північній Ірландії вказує Independent Reporting Commission (Незалежна комісія звітності), запроваджена урядами Великої Британії та Ірландії, у своїй другій доповіді (кінець 2019 р.) щодо моніторингу воєнізованих угруповань у Північній Ірландії. За твердженням аналітиків, наслідки Brexit викликають серйозне занепокоєння, оскільки поліція по обидва боки ірландського кордону заявила, що вихід Великої Британії з ЄС ставить під загрозу безмитну торгівлю через кордон і може призвести до розпалювання насильства невеликими націоналістичними та релігійними парамілітарними угрупованнями, що продовжують діяти в країні попри врегулювання етнополітичного конфлікту в 1998 р.[13].

Відновлення прикордонного контролю в умовах залежності економік Республіки Ірландія і Північної Ірландії від вільного переміщення може призвести не лише до напруженості, а й актуалізувати ще одну проблему – об'єднання двох держав о. Ірландія. Оскільки Північна Ірландія, яка входить до складу Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, вийшла зі складу ЄС, тоді як Республіка Ірландія в ньому залишилася, а возз'єднання двох держав могло б розв'язати проблему кордону і покласти край Ольстерському етнополітичному конфлікту, породженому експансіоністською, недемократич-

ною британською політикою [14]. Останні парламентські вибори у Республіці Ірландія засвідчили зростання популярності політичної сили Sinn Féin («Ми самі по собі»), яка діє по обидва боки ірландського кордону і головним своїм політичним пріоритетом визначає об'єднання Північної Ірландії з Республікою Ірландія. Грунт для цього дедалі більш сприятливий: у Північній Ірландії зростає кількість прихильників возз'єднання з Республікою Ірландія, насамперед за рахунок збільшення католиків — їх кількість сягає критичної позначки 50-55% населення, вони перейшли зі статусу меншини в статус більшості. Нагадаємо, що Белфастська угода передбачає можливість такого возз'єднання шляхом загального північноірландського референдуму. Однак відкритим залишається питання, чи буде таке возз'єднання мирним і цивілізованим, враховуючи тривалу передісторію, велику кількість жертв та постійний збройний супровід Ольстерського етнополітичного конфлікту?

Членство в ЄС може розглядатися як чинник, що відіграє як інтеграційну, так і дезінтеграційну роль залежно від політичного та геополітичного контексту [15, с. 188]. Наразі ситуація виглядає такою, що відмова в будь-якій формі від встановлення жорсткого кордону з Республікою Ірландія після виходу Сполученого Королівства з ЄС ослабить конституційну силу союзу Північної Ірландії з Великою Британією, позаяк Північна Ірландія матиме особливий статус, а отже, посилить дезінтеграційні тенденції у державі, але знизить ризик відновлення Ольстерського етнополітичного конфлікту. Таким чином, Велика Британія опинилася перед складним вибором: 1) сприяти інтеграційним тенденціям між Північною Ірландією та Республікою Ірландія, відмовляючись від встановлення жорсткого кордону, цим самим нейтралізуючи невдоволення радикально налаштованих представників католицької і протестантської громад, яке може призвести до відновлення конфлікту; 2) ігнорувати конфліктогенний фактор та встановити жорсткий кордон, цим самим закладаючи підвалини для ескалації конфлікту. Втім обидва варіанти розвитку подій можуть призвести до возз'єднання Ірландії та припинення сепарації ірландського етносу, що в цьому випадку спростовує гіпотезу про деструктивний вплив етнополітичного конфлікту на етнос.

1. Картунов О.В. Соціально-політичні та етнополітичні аспекти глобалізації та глокалізації. *Національні культури у глобалізованому світі*: Зб. матер. всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Київ, 6-7 квітня 2017 р. Київ: КНУКіМ, 2017. С. 48-51. 2. Рымаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Рымаренко С.Ю. Етностатусознавство. Теоретико-методологічні засади: підручник. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Коретського НАН України, 2001. 263 с. 3. Андрияш В. І. Етнополітичні процеси: аналіз наукової дефініції. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія Державне управління. 2011. Т. 176. Вип. 164. С. 83-88. 4. Правові механізми врегулювання етнополітичних конфліктів в Україні: наукова записка / Кресіна І. О., Кубальський О. Н., Стоєцький С. В., Стойко О. М., Шемшученко Ю. С., Явір В. А. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Коретського НАН України, 2011. 104 с. 5. Вітман К.М. Особливості виходу Великої Британії з ЄС: передісторія, перебіг та можливі наслідки Brexit. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 16. С. 86-90. 6. Ковач О. Ірландський «бек-стоп» як камінь спотикання на шляху виходу Британії з ЄС. *Радіо «Свобода»*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30198841.html>. 7. Потапейко П.О. Расклад и эволюция политических сил Северной Ирландии в период обострения конфликта (1969-1996 гг.) и на современном этапе (1997-2000 гг.). *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2000. № 2. 74-81. 8. Горбатюк Е.С. Североирландский конфликт: некоторые особенности. *ПОЛИТЭКС*. 2014. Т. 3. № 3. С. 240-247. 9. Александрович Л. Конфлікт в Північній Ірландії: загрози ескалації. *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*. 2013. Вип. 3. С. 4-7. 10. Конфликт в Северной Ирландии. *Центр Льва Гумилева*. URL: <https://www.gumilev-center.ru/konflikt-v-severnojj-irlandii/>. 11. Conway B. Active remembering, selective forgetting, and collective identity: The case of Bloody Sunday. *Identity: An International Journal of Theory and Research*. 2003. № 4. 305-323. 12. Taylor R. The Belfast Agreement and the politics of consociationalism: A critique. *The Political Quarterly*. 2006. Vol. 77. № 2. P. 217-226. 13. Second Report, November 2019. *Independent Reporting Commission*. URL: https://www.irccommission.org/sites/irc/files/media-files/IRC%20-%202nd%20Report%202019_1.pdf. 14. Краев О. Реанімація конфлікту: чи стане Ірландія знову гарячою точкою. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/02/13/7106289/>. 15. Явір В.А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт. Київ: Логос, 2018. 468 с.

References

1. Kartunov, O. (2017) Sotsial'no-politychni ta etnopolitychni aspekty hlobalizatsiyi ta hlokalizatsiyi. *Natsional'ni kul'tury u hlobalizovanomu sviti*: Zb. materialiv vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Kyiv, 6-7 kvitnya 2017 r.) Kyiv: KNUKіM, S. 48-51. (Ukr). 2. Rymarenko, Yu., Shklyar L. and Rymarenko S. (2001). Etnoderzhavoznavstvo. Teoretyko-metodolohichni zasady: pidruchnyk. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN

Ukrayiny, 263 s. (Ukr). 3. Andriyash, V. (2011). Etnopolitychni protsesy: analiz naukovoyi definitysiyi. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya»*. Seriya Derzhavne upravlinnya, 176 (164), S. 83-88. (Ukr). 4. Kresina, I., Kubal's'kyy, O., Stoyets'kyy, S., Stoyko, O., Shemshuchenko Yu. and Yavir, V. (2011). Pravovi mekhanizmy vrehulyuvannya etnopolitychnykh konfliktiv v Ukraini: naukova zapyska. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrainy, 104 s. (Ukr). 5. Vitman, K. (2016). Osoblyvosti vykhodu Velykoyi Brytaniyi z EU: peredystoriya, perebih ta mozhlyvi naslidky Brexit. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*, (16), S. 86-90. (Ukr). 6. Kovach, O. (2019). Irlands'kyy «bek-stop» yak kamin' spotykannya na shlyakhu vykhodu Brytaniyi z EU. *Radio «Svoboda»*, [online]. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/30198841.html>. (Ukr). 7. Potapejko, P. (2000). Rasklad i jevoljucija politicheskikh sil Severnoj Irlandii v period obostreniya konflikta (1969-1996 gg.) i na sovremennom jetape (1997-2000 gg.). *Belorusskij zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij*, 2, 74-81. (Rus). 8. Horbatiuk, E. (2014). Severoyrlandskyy konflikt: nekotorye osobennosti. *POLYTJEKS*, 3 (3), S. 240-247. (Rus). 9. Aleksandrovych, L. (2013) Konflikt v Pivnichniy Irlandiyi: zahrozy eskalatsiyi. *Mizhnarodni vidnosyny i turyzm: suchasnist' ta retrospektyva*, (3), S. 4-7. (Ukr). 10. Konflikt v Severnoj Irlandii. (2018). *Centr L'va Gumileva*, [online]. Available at: <https://www.gumilev-center.ru/konflikt-v-severnojj-irlandii/>. (Rus). 11. Conway, B. (2003). Active remembering, selective forgetting, and collective identity: The case of Bloody Sunday. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, (4), pp. 305-323. 12. Taylor, R. (2006). The Belfast Agreement and the politics of consociationalism: A critique. *The Political Quarterly*, 77(2), pp. 217-226. 13. Second Report, November 2019. *Independent Reporting Commission* [online]. Available at: https://www.ircommission.org/sites/irc/files/media-files/IRC%20-%202nd%20Report%202019_1.pdf. 14. Krayev, O. (2020). Reanimatsiya konfliktu: chy stane Irlandiya znovu haryachoyu tochkoyu. *Yevropeys'ka pravda*, [online]. Available at: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/02/13/7106289/>. (Ukr). 15. Yavir, V. (2018) Etnopolitychna intehratsiya ta dezintehratsiya u suchasnomu sviti: polityko-pravovyy kontsept. Kyiv: Lohos, 468 s. (Ukr).

Vitman Kostantyn. Background and threat of Northern Ireland conflict resumption after Brexit

The conflict in Northern Ireland is studied as an example of a destructive ethnopolitical process and the threat of its resumption as well. The background of this long ethnopolitical and ethno-confessional confrontation in Europe, which dates back to the 12th century, is analyzed. The destructive ethnopolitical processes on the territory of the European Union, as one of the largest integrational entities in the world, have always been the subject of increased interest of the scientific community.

We propose to consider the conflict not in the narrow sense as a direct confrontation of the parts having incompatible interests, but in the broad - as a

process consisting of several phases. Ethnopolitical conflict is defined as a clash of interests, goals of different ethnic entities (nations, ethnicities, national minorities, ethnic groups, their organizations, associations, movements, political parties, individual states) among themselves in the sphere of ethnopolitical relations. Ethnopolitical conflicts are likely to arise where ethnoculturally diverse ethnic groups are united within one ethnopolitical system, and the European Union is precisely such an association.

In order to test the hypothesis of the destructive influence of particular ethnopolitical processes, namely conflicts, on the development of the ethnic group, the purpose of the article is to study the history of ethnopolitical conflict in Northern Ireland, the threat of its resumption after the UK's exit from the EU.

We have previously envisaged the resumption of the ethnopolitical conflict in Northern Ireland, which is part of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, in its desire to unite with the Republic of Ireland. While the Republic of Ireland and the United Kingdom remained EU members, there was no need for reunification, but after Brexit, the situation has changed dramatically. At least until the end of 2020, there will be a transitional period during which the UK will continue to apply EU laws but will no longer be represented in the EU institutions.

The threat of conflict resumption in Northern Ireland is indicated by the Independent Reporting Commission, introduced by the governments of the United Kingdom and Ireland in its second report (late 2019) on the monitoring of paramilitary groups in Northern Ireland. According to analysts, the effects of Brexit are of grave concern as police on both sides of the Irish border say Britain's withdrawal from the EU threatens duty-free trade across the border and could spark violent violence by small nationalist nations and political parties despite the settlement of the ethnopolitical conflict in 1998.

After leaving the EU, Great Britain faced a difficult choice: 1) to promote integration trends between Northern Ireland and the Republic of Ireland, refusing to establish a rigid border, thereby neutralizing the discontent of the radical representatives of the Catholic and Protestant communities; 2) ignore the conflict factor and establish a rigid border, directly contributing to the escalation of the conflict. However, both scenarios may ultimately lead to the reunification of Ireland.

Key words: Northern Ireland, Great Britain, Ireland, European Union, ethnopolitical conflict.

РОМОФОБИЯ ЯК ФОРМА КСЕНОФОБІЇ: КЕЙС УГОРЩИНИ

Вивчається ромофобія у межах ЄС на прикладі Угорщини. Загострення проблеми дискримінації ромів та наростання щодо них соціальної антипатії автор пов'язує з розворотом Угорщини в останнє десятиліття в напрямку побудови неліберальної демократії. Констатовано, що радикальні політичні актори Угорщини неодноразово та часто безкарно порушували права угорських ромів. Автор висловлює гіпотезу, що уряд Угорщини латентно толерує ромофобію, попри зобов'язання Угорщини щодо гарантування прав і свобод національних меншин. Констатовано, що національна меншина ромів виступає об'єктом расистських протиправних дій провладних засобів масової інформації, представників парламентських партій «Фідес» та «Рух за кращу Угорщину» («Йоббік»), а також позаінституційних акторів ультраправого спрямування.

Ключові слова: ромофобія, ксенофобія, роми.

Bilousov Oleksandr. Romophobia as a form of xenophobia: the case of Hungary

Romophobia is being studied within the EU on the example of Hungary. The author connects the aggravation of the problem of discrimination against Roma and the growth of social antipathy towards them with the reversal of Hungary in the last decade in the direction of building illiberal democracy. It was stated that radical political actors in Hungary repeatedly and often with impunity violated the rights of Hungarian Roma. The author hypothesizes that the Hungarian government latently tolerates Romophobia, despite Hungary's commitment to guaranteeing the rights and freedoms of national minorities. It was stated that the Roma national minority is the object of racist illegal actions of the pro-government media, representatives of the parliamentary parties Fidesz and Movement for a Better Hungary (Jobbik Party), as well as non-institutional actors of the far right.

Key words: romophobia, xenophobia, Roma.

Нині у світі поширена велика кількість різновидів ксенофобії. Одним із таких деструктивних суспільних страхів є ромофобія.

У західному політологічному дискурсі в аналізі проблем дискримінації ромських меншин використовують поняття ромофобія (romofobia), антигіпсизм (antigypsyism), антиромський расизм (anti-Roma racism) [1].

Роми є найбільшою етнічною меншиною Європи: 10–12 млн осіб за різними даними, які у своїй більшості проживають саме на теренах Центральної та Східної Європи [2]. Водночас це найбільш маргіналізована та дискримінована етнічна меншина. Роми були і залишаються уразливими до відкритого або ж латентного переслідування та стигматизації урядами, засобами масової інформації, радикальними політичними акторами та часто – навіть широкою громадськістю [3]. Ненависть і зневага до ромів переросли в ситуацію, коли ромофобія стала характерною для багатьох країн Європи [4].

Попри те, що толерантність, неприпустимість дискримінації декларуються як засадничі цінності ЄС, у країнах-учасницях цього інтеграційного об'єднання більшою чи меншою мірою ромофобія присутня. Найперше у тих державах ЄС, де в останнє десятиліття погіршується якість демократії та відбувся розворот у напрямку неліберальної демократії, роми зазнають масштабної дискримінації, стали об'єктом агресії з боку праворадикальних акторів та водночас не є захищені владними інституціями. Це посилює соціальну ізоляцію ромів, для яких і так традиційно характерна висока соціальна незахищеність, низький рівень життя.

Однією з держав ЄС, де ромофобія широко виражена, є Угорщина. Відтак нашим завданням є з'ясувати особливості ксенофобії щодо угорських ромів (ромофобії), чинники, які сприяють наростанню цієї деструктивної практики всупереч антидискримінаційним зобов'язанням Угорщини як держави-учасниці ЄС. Цю державу ЄС обрано об'єктом вивчення, позаяк саме в Угорщині клімат ромофобії стає щоразу токсичнішим.

Насамперед окреслимо історичний контекст. У Королівстві Угорському роми масово з'явилися близько 1416–1417 років; тоді імператор Сигізмунд видав їм охоронні грамоти. Однак невдовзі їх почали переслідувати; роми стали стигматизованою групою. У XVIII столітті правителі династії Габсбургів Марія-Терезія та Йосип II видали акти, якими було заборонено кочівний

спосіб життя ромів, і зокрема на угорських теренах, які на той час були у складі Австрійської імперії. Відтак ті роми, які змогли асимілюватися в рамках нових обмежень, залишилися в межах імперії Габсбургів, перейшли на угорську мову, однак чимало з них переїхали до інших країн Європи. Упродовж XIX століття багато ромів були порівняно добре інтегровані в суспільство Австрійської (з 1867 року – Австро-Угорської) імперії; вони мали можливості розвивати свою культуру.

Однак з розвитком у XX столітті серійного виробництва у середовищі угорських ромів різко зросло безробіття, позаяк їх традиційні ремесла (як-от лозоплетіння, кошикарство та ін.) стали значно менше затребувані. Це сприяло подальшій стигматизації та дискримінації цієї національної меншини. Одним із найяскравіших проявів тогочасної нетерпимості до угорських ромів у новітній час були масові убивства в нацистських концтаборах, звідки повернулося небагато представників ромської громади. На позначення цих подій використовують поняття «Голокост ромів», «геноцид ромів» (Romani genocide, Romani Holocaust).

У межах соціалістичної Угорської Народної Республіки (1947–1989) роми розглядалися державою в контексті соціального питання. Повоєнна політика форсованої індустріалізації (особливо у 1947–1956 роках) забезпечила робочі місця тим ромам, які були готові набути певних навичок і кваліфікації. Водночас чимало ромів були зайняті лише на сезонних роботах; їх інтеграція в угорську спільноту була порівняно менша. Відзначимо, що комуністична влада Угорщини у 1970–1980-х роках проводила політику підтримки ромів, яка була доволі значною, якщо порівнювати з іншими тогочасними країнами соціалістичного табору Центральної та Східної Європи. Однак не можна не відзначити, що після того, як у 1980-х роках соціалістична економіка почала занепадати, державні інвестиції та будівельні проекти на підтримку угорських ромів були вимушено згорнені, велика кількість ромів втратили робочі місця на виробництвах.

Попри те, що з 1989 року в Угорщині почалися всеосяжні ліберально-демократичні перетворення, у цей складний в соціально-економічному плані період маргіналізація угорських ромів посилилася. Саме вони чи не найбільше постраждали в

ході важкого переходу Угорщини від соціалістичної до ринкової економіки. Після економічного спаду та приватизації об'єктів державної власності багато ромів втратили робочі місця, що сильно позначилося на їх життєвих можливостях.

Широке коло проблем ромської громади Угорщини особливо гостро підіймалося ЄС у ході виконання Угорщиною вимог до майбутніх держав-членів. Цей процес активізувався у 1994 році, коли Угорщина подала заявку на вступ до ЄС. Відповідно до Копенгагенських критеріїв до держав-кандидатів у частині політичних критеріїв було зацентровано, що Угорщині потрібно «покращити інтеграцію ромської меншини в угорському суспільстві шляхом більш ефективного впровадження та оцінки впливу середньострокової програми дій ромів, з особливим акцентом на сприянні в доступі до основної освіти, боротьбі з дискримінацією в суспільстві (у тому числі в межах поліційних служб), сприянні зайнятості та поліпшенню житлових умов» [5].

Однак до кінця виконати завдання, означене Копенгагенськими критеріями, не вдалося. Відтак у 2005–2015 роках Угорщина (та ще вісім держав із числа «молодих» європейських демократій) була охоплена масштабною програмою міжнародних інституцій (Світовий Банк, Програма розвитку ООН) «Десятиліття включення ромів» (Decade of Roma Inclusion). Однак дослідження, проведені після завершення програми, показали, що роми й надалі залишилися сильно знедоленими та дискримінованими [6]. Водночас держава не може ігнорувати права та потреби такої великої національної меншини: за даними перепису населення Угорщини 2011 року, було зафіксовано 315 583 ромів, однак дані неофіційних підрахунків коливаються в діапазоні 250–800 тис. осіб.

Угорщина не лише долучалася до міжнародних програм інтеграції ромів, а й виробляла власні національні механізми. Угорський уряд прийняв у 2011 році Національну стратегію соціального включення (2011–2020 рр.) [7], переглядав її у 2014 році [8]. Однак ці документи мають доволі декларативний характер, а практичний курс керівної партії «Фідес» не був спрямований на послідовне виконання поставлених завдань щодо підтримки ромів, їх соціалізацію в угорську спільноту. Більшість успішних

проектів соціалізації ромів в Угорщині реалізовувалися коштом ЄС, а не з національних (угорських) фондів.

Внаслідок наростання політичного популізму в Угорщині у період від 2010 року (після переможних для партії «Фідес» виборів, коли вони зуміли сформувати коаліційний уряд) меншина ромів фактично стала об'єктом організованого насилля з боку праворадикальних воєнізованих груп, які неприховано озвучували антиромські цілі. Зокрема, з ініціативи ультранаціоналістичної партії «Йоббік» було сформовано т. зв. «групи самооборони» для розгортання протиправного тиску на ромську громаду.

Як приклад екстремістських організацій, які пропагують ромофобію, можна назвати «Громадянську гвардію для кращого майбутнього» (за рішенням суду організація була розпущена, однак пройшла перереєстрацію під іншою назвою). Це об'єднання громадян реалізувало агресивну кампанію проти ромів у місті Дьонгьоспата. Показово, що поліція часто «не помічає» дій таких радикальних акторів проти громади ромів, тобто наявна службова недбалість, за яку в справді демократичних державах неодмінно настає юридична відповідальність. Відтак не дивно, що коло радикальних антиромських деструктивних ініціатив розширюється. Наприклад, у 2019 році ультраправий рух «Наш рух за батьківщину» та партія «Йоббік» сформували Національний легіон; зокрема, одним із напрямків їх протиправного активізму є демонізація ромів. Дискурс таких деструктивних акторів політики сконцентрований довкола тез про «охорону традицій», «потребу захисту від ромів-злочинців».

Радикальні політичні актори Угорщини неодноразово порушували права угорських ромів, вдаючись до мови ворожнечі та здійснюючи злочини, вчинені на ґрунті ненависті. Примітно, що правоохоронні органи, розслідуючи правопорушення, скоєні щодо представників ромської громади, не бере до уваги, що ці злочини вчинені саме на ґрунті ненависті. Наприклад, коли у 2015 році до житла угорських ромів у м. Егер вторглися нападники з образами та погрозами фізичної розправи, поліцією такий злочин був кваліфікований лише, як «незаконне проникнення до житла» [9]. Не виключено, що між угорською владою та деструктивними позаінституційними радикальними акторами є неформальні домовленості про терор щодо угорських ромів та

відносну безкарність таких протиправних діянь. Такий висновок можна зробити з огляду на нечасті випадки, коли угорські суди застосовували належні санкції до винних у протиправних діях щодо ромів. Відтак це сигналізує громадськості про фактичне толерування державою таких злочинних дій. Водночас такі ситуації завдяки ініціативам правозахисних неурядових організацій неодноразово розглядалися Європейським судом з прав людини, який виносив рішення на користь ромів як жертв різноманітних дискримінацій.

Роми виступають об'єктом расистських протиправних дій провладних засобів масової інформації та політиків. Наприклад, у 2013 році один зі засновників нині керівної партії «Фідес» З. Байер, назвав ромів «тваринами... які не здатні жити серед людей»* [10]. При цьому прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан та інші державні високопосадовці не відреагували належно на такі прояви мови ворожнечі. Навіть більше, політики, які нагнітають настрої ромофобії, високо оцінюються державою. Наприклад, З. Байера у 2016 році було нагороджено орденом «За заслуги перед Угорською Республікою», хоч це і викликало значний суспільний резонанс та протести ліберально-демократичного сегмента еліти Угорщини.

Понад 60 % усіх випадків мови ворожнечі в Угорщині спрямовані саме проти ромів, хоча останніми роками шукачі притулку з Північної Африки та Близького Сходу також зазнають сильного деструктивного тиску. Мова ворожнечі, розповсюджувана в Інтернеті (cyberhate) щодо ромів становить особливу значну проблему, адже Угорщина досі не ратифікувала Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність. Цей протокол, відкритий до підписання ще 2001 року, стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи.

Угорщина не виконує повною мірою як рекомендації міжнародних інституцій щодо подолання проблеми ксенофобії (ромофобії), так і рішення національних судів. Прикладом може бути

* На угорське видання «Magyar Hírlap», на сторінках якого були оприлюднені стаття З. Баєра, було накладено штрафну санкцію за поширення мови ворожнечі щодо ромів.

кейс відмови уряду Угорщини виконувати судові рішення про виплату компенсацій родинам ромів з м. Дьонгьоспата, діти яких у 2004–2014 роках вимушено навчалися відокремлено від школярів інших національностей, не маючи доступу до інфраструктури закладів освіти, вивчення частини предметів шкільної програми (іноземні мова, інформатика). Замість виплати компенсацій за освітню сегрегацію ромів та ужиття заходів для недопущення подібної ситуації в школах країни надалі уряд В. Орбана ініціював проведення загальнонаціонального консультативного референдуму для з'ясування думки угорців про те, чи повинен уряд виплатити з фонду державного бюджету компенсації родинам ромів.

Побутові умови життя ромів зазвичай є значно гіршими, ніж у середньому в населення Угорщини. Роми зазнають глибокої соціальної та економічної маргіналізації, обмеженого доступу до послуг, мають нижчу тривалість життя. В умовах глобальної пандемії коронавірусної інфекції угорські роми зіткнулися з новими викликами. Наприклад, абсолютна більшість ромів-школярів Угорщини не мала доступу до дистанційної освіти з огляду на відсутність технічних засобів або ж інтернет-зв'язку [11]. Представники ромської меншини стикаються зі значно вищим ризиком недуги та смерті від COVID-19 з огляду на антисанітарні умови проживання великого відсотка ромів, наприклад, близько 30 % проживають у помешканнях без водопроводу [12]. Загалом у всіх країнах Центральної та Східної Європи ромські меншини збідніли та стикнулися з масовим безробіттям після загострення соціально-економічних проблем, зумовлених карантинними обмеженнями. COVID-19 зробив угорських ромів ще соціально вразливішими. Водночас в озвученій угорським урядом програмі подолання економіко-соціальних наслідків пандемії коронавірусної інфекції відсутня вказівка на підтримку соціально-уразливої групи ромів, у той час як саме у них були практично відсутні заощадження («нульовий буфер»).

Отже, різноманітні прояви дискримінації, сегрегації ромської національної меншини не лише зберігаються в Угорщині, а й посилюються на тлі активізації антиромських настроїв ультраправих акторів політики та фактичного толерування владою та основними парламентськими партіями соціальної антипатії

стосовно ромів. Діяльність владних акторів Угорщини та провладного сегмента громадянського суспільства не лише не спрямована на подолання в політичній культурі угорців стереотипів щодо ромів, а фактично (відкрито та латентно) толерує агресивне неприйняття, неприязнь і ненависть до ромського населення. Це суперечить зобов'язанням Угорщини як держави-учасниці ЄС у частині гарантування прав національних меншин. Водночас така політика вповні узгоджується з узятим Угорщиною курсом на побудову моделі неліберальної демократії. З огляду на радикалізацію та дедемократизацію угорської політики можна прогнозувати подальше посилення ромофобії в угорській спільноті та збереження толерування таких настроїв провідними політичними акторами.

1. Lajčáková J., Hojsík M., Karoly M. *Combatting Antigypsyism Expert reports building on forward-looking aspects of the evaluation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. 2. *An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020: Commission of the European Communities*. Brussels: European Commission, 2011. 3. Malecki M. *The New Europe: Freedom Against Aliens and Minorities*. In: M. Walton-Roberts, J. Henneby (Eds.), *Territoriality and Migration in the E.U. Neighbourhood. International Perspectives on Migration, Vol 5*. Springer, Dordrecht, 2014. P. 111. 4. Brearley M. *The persecution of gypsies in Europe*. *American Behavioral Scientist*. 2001. № 45 (4). P. 593. 5. Council Decision of 28 January 2002 on the principles, priorities, intermediate objectives and conditions contained in the Accession Partnership with Hungary (2002/87/EC). URL: [https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2002/87\(1\)/oj](https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2002/87(1)/oj) 6. *The decade of Roma Inclusion: did it make a difference to health and use of health care services?* *Int J Public Health*. 2017. № 62 (7), 803–815. 7. *Hungarian National Social Inclusion Strategy. Extreme poverty, child poverty. The Roma (2011–2020)*. Budapest: Ministry of Public Administration and Justice State Secretariat for Social Inclusion, 2011. 8. *Hungarian National Social Inclusion Strategy II. The Permanently Needy – Children Living in Poor Families. The Roma*. Budapest: Ministry of Public Administration and Justice State Secretariat for Social Inclusion, 2014. 9. Čerňáková B. *The Roma people's Hungarian hell*. *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/the-roma-peoples-hungarian-hell/> 10. Bhabha J., Mirga A., Matache M. (Eds.). *Realizing Roma Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2017. P. 159. 11. *Covid-19, Commitment doubled for Roma children in Hungary*. URL: <https://www.orderofmalta.int/2020/05/12/covid-19-commitment-doubled-roma-children-hungary/> 12. Korunovska N., Jovanovic Z. *Roma in the COVID-19 Crisis*. Open Society Foundations, 2020. P. 3.

Bilousov Oleksandr. Romophobia as a form of xenophobia: the case of Hungary

Romophobia is being studied within the EU on the example of Hungary. The author connects the aggravation of the problem of discrimination against Roma and the growth of social antipathy towards them with the reversal of Hungary in the last decade in the direction of building illiberal democracy. It was stated that radical political actors in Hungary repeatedly and often with impunity violated the rights of Hungarian Roma (hate speech; hate crimes; various forms of discrimination). The inadequate response of Hungarian law enforcement and judicial authorities to cases of xenophobia against Hungarian Roma was emphasized. It is noted that when classifying a crime or offence committed against Roma, the competent authorities of Hungary often ignore the fact that they were committed on the basis of hatred, with the use of hate speech and so on. The author hypothesizes that the Hungarian government latently tolerates Romophobia, despite Hungary's commitment to guarantee the rights and freedoms of national minorities. It has been proved that various manifestations of discrimination and segregation of the Roma national minority not only persist in Hungary, but also intensify against the background of intensifying anti-Roma sentiments of far-right political actors and actual tolerance of social antipathy by the authorities and major parliamentary parties. It was stated that the Roma national minority is the object of racist illegal actions of the pro-government media, representatives of the parliamentary parties Fidesz and Movement for a Better Hungary (Jobbik Party), as well as non-institutional actors of the far right. According to the author, the activities of Hungarian actors and the pro-government segment of civil society are not only not aimed at overcoming stereotypes about Roma in the political culture of Hungarians, but actually tolerate aggressive rejection, hostility and hatred towards the Roma population. Such a policy is in line with Hungary's course to build illiberal democracy. Given the radicalization and democratization of Hungarian politics, the author predicts a further increase in Romophobia in the Hungarian community and the continued tolerance of such sentiments by leading political actors.

Key words: romophobia, xenophobia, Roma.

Зміст

Частина 1 **ЮРИДИЧНІ НАУКИ**

Розділ 1. Історія держави і права

- Волошкевич Г. А.* Відмова від укладання шлюбу як підстава виникнення майнових зобов'язань за українським звичаєвим правом ХІХ ст. 4
- Жак А. С.* Становлення інституту народного суду в Українській Народній Республіці Рад (1917–1918 рр.) 17
- Якименко І. В.* Закон від 20 травня 1885 року та проблеми розвитку інституту дисциплінарної відповідальності суддів у пореформений період 31

Розділ 2. Конституційне право

- Федорчук І. І.* Конституційне право на житло як предмет сучасного вітчизняного наукового дискурсу. 42

Розділ 3. Адміністративне право

- Гулик А. Г.* До питання про механізм вирішення проблеми розмежування судових юрисдикцій 54

Розділ 4. Цивільне, підприємницьке та господарське право

- Короєд С. О.* Новий погляд на процесуальний статус відповідача у цивільному судочинстві в аспекті вирішення похідних позовних вимог за новим Цивільним процесуальним кодексом України. 65
- Ятченко Є. О.* Гарантія як спосіб забезпечення виконання зобов'язання у виконавчому провадженні 76
- Соловийов О. Л.* Форми господарського судочинства: види та особливості 87

<i>Бугайова О. О.</i> Відчуження майна Збройних Сил України	97
--	----

Розділ 5. Земельне, аграрне та екологічне право

<i>Коваленко Т. О.</i> Адаптація законодавства України до ACQUIS COMMUNAUTAIRE ЄС у сфері поводження з генетично-модифікованими організмами.....	108
<i>Череміс О. О.</i> Стягнення збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди за земельні правопорушення у сфері містобудування	119

Розділ 6. Кримінальне право, кримінальний процес та криміналістика

<i>Білоконь О. Г.</i> Кримінально-правові особливості суб'єкта підкупу виборця, учасника референдуму.....	132
<i>Січевлюк-Врублевський Т. С.</i> Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу під час здійснення досудового розслідування злочинів з порушенням правил підслідності (ст. 365 КК України)	144

Розділ 7. Рецензії

<i>Гусарєв С. Д.</i> Сучасні виміри категорії правосуб'єктності	159
--	-----

Частина 2 ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Розділ 1. Політичні інститути та процеси

<i>Кресіна І. О., Кресін О. В., Стойко О. М.</i> Еволюція наукових підходів до постконфліктної відбудови.....	164
<i>Кіянка І. Б.</i> Популізм як можливість змін та реформ	174
<i>Переғуда Є. В.</i> Про інституційні рамки біополітики в Україні.....	184

<i>Зеурська В. Л.</i> Управлінські виклики міської самоорганізації: між самоуправлінням та громадською участю	193
<i>Кукуруз О. В.</i> Взаємодія політики і права в Республіці Польща: емпірична модель	203
<i>Калініченко Б. М.</i> Інтерпретації концепту інформаційної війни в західних засобах масової інформації	212
<i>Гапоненко В. А.</i> Специфіка парламентаризму як інституту демократії у сучасній Україні.	222
<i>Пахолок В. М.</i> Декомунізація топонімів у стратегії формування політичних цінностей та зміцненні гуманітарної безпеки України.	233
<i>Добіжа В. В.</i> Особливості функціонування еліти в умовах демократичного і тоталітарного режимів.	244
<i>Стеблина Н. О.</i> Формальний аналіз емоційності українського цифрового політичного дискурсу	254
<i>Демартино А. П.</i> Забезпечення стабільності політичної системи в умовах інформаційних загроз	263
<i>Аксельрод Р. Б., Донченко К. А.</i> Трансформація поняття «публічна політика» у сучасних умовах.	276
<i>Таркін В. П.</i> Інформаційні війни: теоретичний аспект	285
<i>Ходаківський М. Д.</i> Правова політика: правознавчий та політологічний підходи.	295
<i>Дерев'янка С. М.</i> Безпековий вимір народовладдя в умовах гібридної війни	308
<i>Тарасюк В. М.</i> Політичні режими: відмінності й спільні ознаки	319
<i>Батанова Н. М.</i> Деякі проблеми теорії функцій конституційно-правової відповідальності	331
<i>Красковська М. П.</i> Трансформація суспільної свідомості при переході від аграрного суспільства до індустріального: український вимір	345
<i>Дроботун Д. С.</i> Зміна політичної еліти в контексті результатів виборів до Верховної Ради України ІХ скликання	356

<i>Руденко Ю. Ю.</i> Проблема кризового характеру демократичного транзиту в Україні.	363
<i>Діміч А. В.</i> Деякі виклики сучасної кадрової політики в системі логістичного забезпечення державної безпеки України.	374

Розділ 2. Міжнародна політологія

<i>Грубов В. М., Свинаренко В. В.</i> Сирійське питання у стратегіях міжнародних коаліцій: коли політика інтерпретацій приховує інтереси.	384
<i>Дяченко О. В.</i> Мова ворожнечі як характеристика погіршення якості демократії в Угорщині.	405
<i>Кокорев О. В.</i> Сповільнення ліберально-демократичних перетворень у Латвії: інституційний та ціннісний виміри.	416
<i>Статкевич М. А.</i> Актуальний внесок Канади у підтримку безпеки України.	429
<i>Лаврук Т. П.</i> Геополітична гравітація: сучасний структурний статус і перспективи еволюціонування.	437

Розділ 3. Етнополітологія та конфліктологія

<i>Вітман К. М.</i> Передісторія та загроза відновлення конфлікту в Північній Ірландії після BREXIT.	453
<i>Білоусов О. С.</i> Ромофобія як форма ксенофобії: кейс Угорщини.	466

Contents

Part 1 **LEGAL SCIENCES**

Section 1. History of State and Law

<i>Voloshkevych Hennadii.</i> The rejection of conclusion of marriage as the reason for property obligations under ukrainian customary law of XIX century	4
<i>Zhak Anatolii.</i> The people's court establishment in the Ukrainian people's republic of soviets (1917–1918)	17
<i>Yakymenko Ivan.</i> Act of May 20, 1885 and development problems of the institution of disciplinary responsibility of judges in the post-reform period	31

Section 2. Constitutional Law

<i>Fedorchuk Ivan.</i> Constitutional right to housing as the subject of current national scientific discourse	42
--	----

Section 3. Administrative Law

<i>Gulyk Andriy.</i> On the mechanism for resolving the problem of delimitation of judicial jurisdictions	54
---	----

Section 4. Civil, Business and Commercial Law

<i>Koroied Serhii.</i> A new look at the procedural status of the defendant in civil proceedings in the aspect of resolving derivative claims under the new Civil Procedural Code of Ukraine	65
<i>Yatchenko Yevhen.</i> A guarantee as a way of enforcing a performance obligation in enforcement proceedings.	76
<i>Soloviov Oleg.</i> Forms of economic judicial procedure: types and features	87

<i>Buhaiova Oksana. Alienation of property of the Armed Forces of Ukraine.</i>	97
--	----

Section 5. Land, Agrarian and Environmental Law

<i>Kovalenko Tetiana. Adaptation of the legislation of Ukraine to the Acquis Communautaire of the EU in the field of usage of genetically modified organisms.</i>	108
---	-----

<i>Cheremis Olexandr. Recovery of losses and other methods of compensation for property damage for land violations in the field of urban planning.</i>	119
--	-----

Section 6. Criminal Law, Criminal Process and Criminal Science

<i>Bilokon Olena. Criminal legal features of the subject of bribery of the voter, the participant of the referendum.</i>	132
--	-----

<i>Sychevlyuk-Vrublevsky Taras. Excess of power or official authority by a law enforcement officer during the pre-trial investigation of crimes with violation of jurisdiction (Article 365 of the Criminal Code of Ukraine) . . .</i>	144
--	-----

Section 7. Reviews

<i>Husariev Stanislav. Modern dimension of the legal personality category.</i>	159
--	-----

Part 2

POLITICAL SCIENCES

Section 1. Political Institutions and Processes

<i>Kresina Iryna, Kresin Oleksij, Stoyko Olena. Evolution of approaches to post-conflict reconstruction.</i>	164
--	-----

<i>Kiyanka Iryna. Populism as a possibility of changes and reforms</i>	174
--	-----

<i>Pereguda Yevgen. About institutional framework of biopolitics in Ukraine.</i>	184
--	-----

Zgurska Valentyna. Government challenges of urban self-organization: between self-governance and citizen participation. 193

Kukuruz Oksana. Interaction of politics and law in the Republic of Poland: empirical model 203

Kalinichenko Bogdan. Interpretations of the information warfare concept in the Western mass media 212

Haponenko Vira. Specifics of parliamentarism as an institution of democracy in modern Ukraine. 222

Pakholok Vasyl. Decommunization of toponyms in the strategy of formation of political values and strengthening of humanitarian security of Ukraine 233

Dobizha Vasyl. Peculiarities of elite functioning in conditions of totalitarian and democratic regime 244

Stebлина Natalia. Formal analysis of Ukrainian digital political discourse emotionality 254

Demartyno Andriy. Ensuring the stability of the political system in the conditions of information threats 263

Akselrod Roman, Donchenko Kostiantyn. Transformation of the concept of «public policy» in modern conditions 276

Tarkin Vasiliy. Information warfare: theoretical aspect 285

Khodakivskiy Myhailo. Legal policy: legal and political science approaches 295

Derevianko Serhii. A security dimension of democracy in the conditions of the hybrid war 308

Tarasyuk Volodymyr. Political regimes: differences and common features 319

Batanova Nataliya. Some problems of the theory of functions of constitutional and legal responsibility. 331

Krasovska Marharyta. Transformation of public consciousness during the transition from the agricultural society to the industrial one: Ukrainian dimension 345

Drobotun Dmytro. Change of the political elite in the context of the results of the elections to the Verkhovna Rada of Ukraine of the IX convocation 356

Rudenko Yuliia. The problem of the crisis nature of democratic transit in Ukraine 363

<i>Dimich Antonina</i> . Some challenges of modern personnel policy in the system of logistical support of state security of Ukraine are analyzed	374
---	-----

Section 2. International Political Science

<i>Grubov Volodymyr, Ssynarenko Valery</i> . Syrian issue in the strategies of international coalitions: when politics of interpretations hides interests	384
<i>Diachenko Olga</i> . Hate speech as a characteristic of the deterioration of the quality of democracy in Hungary	405
<i>Kokoriev Oleksii</i> . Slowing down of liberal-democratic transformations in Latvia: institutional and value dimensions ...	416
<i>Statkevych Mykhailo</i> . Canadian actual contribution to Ukraine's security support	429
<i>Lavruk Taras</i> . Geopolitical gravity: current structural status and prospects for evolution	437

Section 3. Ethnopolitics and Conflict Management

<i>Vitman Kostantyn</i> . Background and threat of Northern Ireland conflict resumption after Brexit	453
<i>Bilousov Oleksandr</i> . Romophobia as a form of xenophobia: the case of Hungary	466

До уваги авторів

Вимоги до публікацій

Повний обсяг статті, включно із анотаціями двома мовами (англійською, українською), додатками, таблицями, ілюстраціями, списком літератури, має становити не більше 20 тис. знаків із врахуванням пробілів та знаків пунктуації.

Авторський оригінал необхідно подавати у форматі, сумісному із Microsoft Word (можливі розширення файлів: rtf., doc., docx.); шрифт Times New Roman; розмір шрифту 14; інтервал між рядками 1,5.

Файли необхідно називати латинською абеткою за прізвищем автора статті (якщо авторів кілька – то за прізвищами перших трьох авторів).

Перед основним текстом статті потрібно вказати двома мовами (українською та англійською) наступні дані:

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я та по-батькові автора / авторів, місце і адресу роботи, посаду, науковий ступінь, вчене звання, номер ORCID, контактний телефон і електронну пошту автора;

- назву статті;
- резюме з ключовими словами.

Резюме українською мовою має складатися із близько 100 слів, які стисло відображають основний зміст, та 5-6 ключових слів. Резюме англійською мовою має складатися із близько 250 слів, які відображають основний зміст, та 5-6 ключових слів.

Основний текст статті повинен мати наступну структуру:

- Вступ (вказати актуальність теми, мету і завдання статті).
- Стан розробки проблеми та методи дослідження (дати огляд літератури і попередніх досліджень, зазначити використані методи).
- Виклад основного матеріалу.
- Висновки.
- Список літератури (подавати у порядку цитування, вказувати повні реквізити джерела).

- References.

У тексті статті посилання позначаються цифрою у квадратних дужках, через кому зазначається номер сторінки (якщо є). Нумерація посилань відповідає порядку їх задування в тексті статті. Якщо автор посилається відразу на кілька різних джерел – слід розділяти їх крапкою з комою: [1, с. 44; 2, с. 35].

Список літератури необхідно подавати у порядку цитування, вказуючи повні реквізити джерела відповідно до стандарту бібліографічного опису – автор, назва статті/книжки, номер журналу, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінки тощо.

References – це оформлення списку літератури романською абеткою згідно з Гарвардським стандартом бібліографічних посилань (Harvard reference system, <http://www.citethisforme.com/harvard-referencing>).

Транслітерацію прізвища та імені автора, кириличного списку літератури слід здійснювати згідно з офіційними вимогами (постанова КМУ № 55 від 27 січня 2010 року, <https://www.slovnuk.ua/translit.php#pasp>).

Редакція

Наукове видання

ДЕРЖАВА І ПРАВО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Юридичні і політичні науки

Випуск 87

Науковий редактор *І. О. Кресіна*
Художнє оформлення *В. С. Жиборовського*

Підп. до друку 30.06.2020. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 28,13. Наклад 200 прим.

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»
01103, м. Київ, вул. Бойчука Михайла, 18-а
Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004
Тел./факс (044) 278-02-23
E-mail: yurdumka@ukr.net

Віддруковано у ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013
Тел./факс (044) 424-40-69